

Микола Островський

СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ ОСТРОВСЬКОГО

★

КИЇВ
1980

СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ ОСТРОВСЬКОГО

★

ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»

ББК 83.3Р7
8Р2
С73

Книга воспоминаний о Николае Алексеевиче Островском, пламенном комсомольском вожаке, авторе бессмертных романов «Как закалялась сталь» и «Рожденные бурей», дает возможность еще глубже познакомиться с жизнью и творчеством этого выдающегося советского писателя, понять, в чем истоки его необыкновенного мужества.

О героической жизни Николая Островского рассказывают на страницах сборника его соратники по борьбе и товарищи по работе, друзья и родные, те, кому посчастливилось встречаться с ним и работать. Среди них — старые большевики и комсомольцы, рабочие и крестьяне, писатели и журналисты, художники и артисты, добровольные его секретари.

Некоторые воспоминания печатаются сокращенно.

Упорядники:

К. ТРОФІМОВ

Р. ОСТРОВСЬКА

І. КИРЮШКІН

С $\frac{70303-065}{М228(04)-80}$ передплатне 4702010200

ТАК ГАРТУВАЛАСЯ СТАЛЬ

Таких людей народ не забуває.
Життя Миколи Островського
завжди буде яскравим маяком
для нашої молоді.

Юрій Гагарін.

У РЕВКОМ — ДО БІЛЬШОВИКІВ

Комсомольська організація Шепетівки може пишатися своїм земляком — письменником Миколою Островським. Тут уперше ще підлітком він брав участь у революційній боротьбі, вступив до комсомолу, звідси пішов битися з білополяками.

Шепетівка до революції — невеличке містечко, але великий залізничний вузол.

Я познайомився з Островським у Шепетівці 1917 року в ті дні, коли відбувалися мітинги в зв'язку з виборами в Установчі збори. Виступаючи на летючому мітингу, я закликав голосувати за той список, в якому були кандидати від партії більшовиків. Раптом підходить до мене хлопчик і питає: «Хто такі більшовики?» Я пояснив йому, і він рішуче заявив: «Я голосуватиму за більшовиків». Довелося розчарувати його, сказати, що він ще малий, не має права голосувати. Це був Коля Островський.

Наше випадкове знайомство не обірвалось. Коля під час кожної зустрічі починав зі мною розмови на політичні теми, ставив розумні і слушні запитання. Був він хлопець тямущий.

Коли у Шепетівці було встановлено Радянську владу, Коля весь свій вільний час проводив у ревкомі. «Що ти робиш тут цілими днями?» — спитаєш, бувало, його. «Я прийшов послухати».

Потім він попросив дати йому якусь роботу. Він працював тоді підручним кочегара на електростанції і зайнятий був тільки вечорами. Ми взяли його в ревком кур'єром. Попрацював хлопець у нас місяців два. Він завжди чітко і точно виконував доручення, виявляючи при цьому винахідливість і кмітливість.

Коля допомагав нам і раніше, коли Шепетівку зайняли австро-німецькі війська і ревком пішов у підпілля.

Це був тяжкий час. Окупанти вивозили з України коней, продукти. Цілі состави з хлібом, цукром, жирами переїжджали через Шепетівку до Німеччини. Ревком вирішив звернутися до німецьких солдатів з відозвою, яка закликала їх припинити грабування українських селян,

повернути зброю проти Вільгельма та капіталістів, скинути їх і встановити у себе в Німеччині владу трудящих.

Разом з іншими відозви розклеював і Коля Островський. Допомагали йому і вірні друзі — хлопці з таких же пролетарських сімей, як і він. Вони потім стали першими комсомольцями Шепетівки.

Німці були не на жарт стурбовані цими відозвами і оголосили стан облоги. Коля торжествував: «Здорово ми німців налякали, Іване Семеновичу, хоча нас небагато, а їх — ціле військо».

Коли німці залишали Україну, жителі Шепетівки розбирали покинуту в складах зброю. Коля намагався приховати її якнайбільше, відносив на старий черепичний завод і ховав там у розваленій печі, засипаючи зверху сміттям. Для нашої організації тоді потрібен був кожен револьвер, кожен карабін, які хлопцям вдавалося викрасти і заховати!

А коли Шепетівка опинилася в руках петлюрівців і ревком знову пішов у підпілля, Микола та його друзі за завданням ревкому розвідували, а потім розповідали нам, де орудують бандити, звідки загрожує небезпека, в кого є запаси продуктів, допомагали виявляти спекулянтів. Так вони виявили великі запаси білизни, взуття, продовольства. Згодом, коли ревком вийшов з підпілля, ці відомості згодилися, запаси реквізували, і вони були великою підтримкою для червоних бійців. Тепер важко собі уявити, яке це мало значення при загальній нестачі продуктів та обмундирування. Наші бійці були одягнені дуже погано — хто в шинелі, а хто у фраку. Білополяки висміювали: хто розбере, що за люди йдуть — цивільні, військові чи попи.

Пригадую і такий випадок. Ревком поставив перед собою завдання захопити у петлюрівців зброю, що зберігалася на інтендантському складі. Вирішили напоїти варту самогоном і, зачекавши, доки вона засне, пробратися на склад. Доручили Островському довідатися, хто в містечку має самогонні апарати і повідомити в ревком адреси. Підіслали до петлюрівської охорони надійних людей з випивкою. Жадібна до хмільного петлюрівська варта накинулась на самогон і набралася так, що нам вдалося швидко навантажити і вивезти зброю. Частину її розмістили у надійних товаришів у Шепетівці, а решту надіслали підпільній організації в Гриців. Микола брав участь у доставці туди гвинтівок, кулеметів, бомб.

Пам'ятаю також, як петлюрівці схопили одного члена підпільного ревкому. Треба було за всяку ціну звільнити його. Склали докладний план операції, розставили сили, але Островський випередив усіх. Сталося це на Шосейній вулиці. Арештованого вели на вокзал для відправки із Шепетівки в Житомир, де його неодмінно розстріляли б. Микола Островський сам урятував нашого товариша. Це був геройський вчинок. У романі «Як гартувалася сталь» правдиво описано цей епізод.

Ревком не похвалив Колю за його відвагу. Йому пояснили, що він проявив недисциплінованість і міг провалити всю справу. Адже його удача була тільки щасливим випадком, він міг попасти в пазурі ворога і видати всю організацію. «Умру, але не видам!» — заявив обурений таким припущенням наш герой. І справді, коли його невдовзі схопили за доносом негідника і кинули в тюрму, він мужньо переніс побої та знущання,— ні слова не сказав ворогові.

Довідавшись, що петлюрівці збираються відступати, ми поставили собі завдання вивести з ладу їхню зброю, яку було вже навантажено на залізничні платформи. Нам удалося зняти замки з усіх гармат. Коля із своїми товаришами потопив ці замки у старому кар'єрі.

У 1919 році Червона Армія вибила петлюрівців із Шепетівки. Однією з перших турбот ревкому було забезпечити продовольством частини Червоної Армії, які проходили через Шепетівку. Вирішили звернутися по допомогу до населення, організувати збір продуктів у жителів. Залучили до цього дітей-підлітків. Коля Островський негайно мобілізував своїх товаришів, і хлопці за один день зібрали три тонни печеного хліба, багато картоплі, цукру. За його ініціативою зібрали книги в будинках буржуїв, що втекли. Я видав йому для цього спеціальне свідоцтво від ревкому. Він зібрав тоді ж музичні інструменти, і ми передавали їх разом з книгами військовим частинам для пересувних клубів, організованих у вагонах.

Коли Червона Армія тимчасово залишила Шепетівку, Коля Островський зник.

Навесні 1920 року Шепетівку було звільнено, і він знову появився, працював у нас телефоністом-зв'язківцем.

Одного разу прийшов у ревком якийсь громадянин просити роботи. Розмовляв він каліченою українською мовою і цим, а також усім своїм виглядом викликав у

мене підозру. Під час моєї розмови з незнайомим Коля уважно придивлявся до нього, а коли він пішов, сказав мені: «Цей тип здається мені підозрілим, Іване Семеновичу». Я доручив йому простежити за цією людиною. Коля з товаришами вислідили його квартиру, встановили нагляд. Хлопцям це легше зробити. Через кілька днів приходить у ревком кілька чоловік з цукрового заводу з проханням дати перепустку на поїздку в Київ по канцелярське приладдя. Перепустку було видано. Хвилин через двадцять після того, як ці люди пішли, приходить схвильований Коля і каже, що вони передали на вулиці якийсь папірець тому підозрілому чоловікові. Ми вирішили перевірити, що це за людина. Годині о десятій вечора я і ще один товариш з ревкому пішли до нього на квартиру. Наш ретельний обшук не дав ніяких наслідків. Та ось у кімнату заходить Коля і подає нам якусь сумочку. У ній були документи, які викривали шпигуна. Виявляється, Коля, залишившись вартувати біля воріт, помітив: тільки-но ми постукали в двері, тихо відчинилося вікно, з нього висунулась рука і обережно повісила щось на віконницю. Коля підкрався до вікна, зняв сумку і приніс її нам.

Затриманий, як виявилося, був уповноваженим іноземної розвідки, що мала агентуру в Києві, Гомелі, Брянську та Мінську. У Шепетівці арештували всіх учасників контрреволюційної змови, в тому числі адміністрацію цукрового заводу, ксьондза, який був одним з верховодів цієї змови, а також попа Василія.

Так ріс і загартовувався в боротьбі Микола Островський. Він завжди з ентузіазмом брався за будь-яке завдання. Небезпека ніколи не зупиняла його. Вражали нас серйозність цього підлітка, його пильність, спостережливість, кмітливість, відвага. Уранці він учився в школі, провадив там громадську роботу, потім працював у ревкомі, а ввечері — на електростанції і скрізь встигав.

1959 р.

СЛОВО ПРО СИНА

Скажу спочатку про родовід Миколи Островського, мого сина. Миколин дідусь (мій батько) був виходець із Чехії, селянин. Приїхав він до Росії 1862 року, продавши своє господарство. У той час багато чехів їхали до Росії; вони купували в поміщиків ділянки землі, оселялися поблизу міст Дубно, Ровно, Луцька, розташовувалися колоніями, заводили невеликі плантації хмелю, з якого варили пиво.

Минав час, ми, діти, зростали, мов звірки в лісі. Влітку було багато роботи. Будили нас рано, ледь благословлялося на світ. Я пасла гусей і брала з собою азбуку: гуси пасуться, а я в азбуку дивлюся, літери складаю. Якось заснула — гуси зайшли в город. Мама вигнала гусей і побачила, що я сплю. Взяла вона азбуку і мене нею по голові — азбука розлетілася по аркушиках... На тому й скінчилося моє навчання.

У дванадцять років мене привезли в місто Кременець до фотографа нянькою. А як підросла трохи, пішла до пані покоївкою за три карбованці в місяць. Пані була зла та лайлива, і я надумала піти від неї. Та погуляла я всього два дні. Батько сказав, що управителеві потрібна дівчина на кухню допомагати кухареві. Мене відвели до управителя, і я залишилася там працювати. Кухар-дідусь не гримав на мене, показував, куди що покласти, як треба варити. Він частенько випивав, а коли, бува, вип'є, то спить. Незабаром я сама стала варити. Мені заздрили, що я, п'ятнадцятилітня, одержую вже п'ять карбованців на місяць. Була я дужа, моторна. Жити стало краще, та раділа недовго. Батько відправив мене до своєї сестри, яка відкрила торгівлю в буфеті. В тітки було п'ятеро дітей, мені доводилось їх няньчити, прати білизну, варити, готувати закуски в буфет. Тітка платила мені чотири карбованці на місяць. Поводилася вона зі мною жорстоко.

Так минали роки. Мені набридло жити у цій круговерті. Знала я одну вже не молоду людину — удівця. Дітей у нього не було. Він запропонував мені одружитися з ним. Це був Олексій Іванович Островський. Я погодилась.

Народила я шестеро дітей — Надю, Катю, Митю, Неонілу, Колю, Ніну. Неоніла й Ніна вмерли немовлятами.

Олексій Іванович працював на винокурні. Влітку завод стояв без діла. Я змушена була заробляти шитвом. За спідницю і кофту платили по десять копійок, за фартух — п'ятак. Іноді замість грошей приносили молоко, яйця. Отак і жила в ту пору, вибиваючись із сил.

Час минав, діти росли, ходили до школи. Коли Катя й Надя закінчили парафіяльну школу, постало питання: що робити далі? Вчитися — нема коштів. Олексій Іванович дістав довідку про те, що його батько був учасником Кримської війни, і з цією довідкою повіз дівчаток у місто Острог. Їх прийняли в міське училище на казенний кошт. Закінчивши двокласне училище, Надя поїхала на курси вчителів, закінчила їх, і її послали в село Боложовку вчителькою. Катя поїхала в інше село — Вельбівку — помічницею вчителя. Удень вона вчила дітей, а ввечері шила школяркам платтячка та фартушки, і за це батьки приносили їй борщ, кашу, картоплю.

На зимові канікули Надя приїхала погостювати додому, а коли зібралася назад, взяла з собою Миколу. Йому було шість років. Невдовзі я вирішила провідати їх. Взяла з собою сушеної чорниці, черешень, грибів, напекла пиріжків з капустою й грибами, поклала все це у клуночок і вирядилася в дорогу. Йшла у велику заметіль. Вони зраділи, що я прийшла, залишили ночувати. Послали мені біля грубки. Прокидаюся вранці і бачу: стіна вся мов у сріблі, в хаті холодно. Вирішила Миколу забрати додому, щоб він не простудився, а він каже мені:

— Якщо я піду, то Надійці без мене буде холодно. Вона говорить, що я її грію, як вуглик.

Так я їх і залишила разом.

Старшого сина Митю ви віддали в учні до хазяїна слюсарної майстерні. Я пошила йому теплий костюмчик, купила чобітки, сорочки і пішла до нього в місто. Йду вулицею і бачу: хлопчина несе залізо на плечі, весь брудний, тільки очі блищать. Придивляюся — Митя! У мене підкосилися ноги. Гукнула його, та він не зупинився. Я попрямувала за ним. Він кинув на подвір'ї залізо і сказав, що все одно піде від хазяїна. Питаю, що сталося. Він підняв сорочку. Дивлюсь — увесь у синцях. Розказав, що п'яний майстер уночі погнав його за горілкою, стягнувши з ліжка. Митя не хотів іти, тоді хазяїн став бити і вдарив у живіт.

Почувши це, я заплакала, почала заспокоювати сина і пообіцяла прислати батька. Вдома розповіла про все чоловікові, а він каже:

— Що ж робити, адже ж треба вчитися йому!

Наступного дня пішла я в погріб по картоплю, дивлюся, стоїть Митя, замурзаний, і стогне. У нього набряки на животі, страшно дивитись. Я хотіла подати в суд, але зрозуміла, що нічого цим не доб'єшся.

Незабаром до Наді посватався молодий заводський хлопець, вони одружилися. Через кілька місяців вийшла заміж і Катя. Олексій Іванович поїхав до своєї рідні, я з Колею пішла в Старокостянтинів. Там у директора цукрового заводу доглядала його хвору матір. Мені дали кімнату при кухні.

У директора були дві дочки — дев'яти й шести років. Дістав десь Микола картину і заходився прибивати її до стіни. Дівчатка побачили й кажуть:

— Навіщо псуєш нашу стіну?

А Микола відповідає:

— Це стіна не ваша, а наша, бо ми тут живемо.

Старша дівчинка штовхнула Колю, а він схопив її за косу і потягнув на подвір'я. Позбігалися слуги, відняли дівчину. Я була у хворої і раптом чую крики, біжу...

Цього ж дня мене й звільнили.

Почалася війна 1914 року. Я одержала лист із Петербурга од хворої Надії. Ризикнула поїхати до неї, сяк-так дісталась; з моєю допомогою дочка почала одужувати. Час уже і від'їжджати. Пишу на Україну, але відповіді нема, нікого не можу знайти. Поїхала у Плисково Київської губернії до сестри. Там дізналася, що чоловіка з Миколою погнали з біженцями невідомо куди. Почала їх розшукувати і знайшла Олексія хворим у тифозному бараці, а біля нього — Миколу: доглядав батька. Колю я звідти забрала, а через два тижні приїхав і Олексій Іванович.

Через деякий час я з Колею переїхала із Плискова в Шепетівку. Найняла на Шосейній вулиці, поблизу друкарні, кімнатку, побілила її, полагодила старі тапчани, прибрала все. Коля був радий, що у нас є своя кімната. Відвела його до міського училища, а Миті послала

телеграму в Плисково, щоб приїхав. Та недовго провчився Микола в училищі,— виключили. Не поладив з попом.

Довідавшись, що сталося в училищі, Митя сказав братові:

— Ти тепер усі школи пройшов, може, махоркою торгуватимеш? І в кого ти такий удався? Ось улаштую тебе на вокзалі помиї носити, тоді узнаєш, що легше.

На вокзалі Миколу прийняли. Я дуже побивалася, боялась, що пропаде він там. Вдома питала його, що він там робить. Він відповідав серйозно:

— Ти, мамо, за мене не бійся. Хіба я не знаю, що можна робити і чого не можна?

Час тоді був важкий. Скрізь фронт. Одні вступають, інші відступають. Я не могла розібратися, що робиться і що буде далі. Прийшли німці. На площі гримлять барабани, збирають народ, усе чуже, неприємне. Страшно було в ті роки. Арешти, погроми.

А час минав. У 1918—1919 роках Микола увечері працював на електростанції, а вдень ходив до школи,— учився у вищому початковому училищі. І працював, і вчився добре.

Якось він зник. Я запитую в знайомого матроса Федора Передрейчука, з яким приятелював Микола:

— Ти не знаєш, де Коля?

А він усміхається та й каже:

— Не турбуйтеся, мамашо, Коля не пропаде.

Він знав, що Микола на фронті, та не хотів мені про це говорити.

Так минуло близько року. І от якось восени 1920 року приїхав до Шепетівки знайомий хлопець і сказав, що Коля поранений лежить у госпіталі в Києві.

Я хотіла поїхати до нього, та не було грошей. Написала листа. Через місяць одержала відповідь. Коля сповіщав, що незабаром випишеться й приїде здоровий. Кілька разів виходила до поїзда, щоб зустріти його, але він не приїжджав. Одного разу прийшла на станцію. Жду. Дивлюся — хтось виходить із вагона, ніби Коля, худий, на милицях, пожовклий на обличчі. У мене серце стислося, та виду не показую, радію, що повернувся. Він також намагається бути бадьорим. Але бачу: не той Коля, ніби багато літ він прожив і багато лиха зазнав. На мої запитання відповідає скупо.

— Знаєш, мамо, мені прикро, що я тобі завдав стільки горя.

Я заспокоювала його, втішала, що він швидко одужає і все буде гаразд. Та видужував він повільно. Ходив із ціпком. Потім поїхав до Києва.

У грудні 1920 року я одержала з Петрограда листа від зятя. Він сповіщав, що Надя при смерті. Поїхала туди. Стояли сильні морози, поїзди ходили погано. Доїхала до станції Монастирищі, а далі вісімнадцять кілометрів пішки. Ледве добралась. Заходжу в дім, а мені кажуть, що Надя померла. Я геть ослабла, у вухах дзвін, упала. Опам'яталася на ліжку. Потім зять відвіз мене на вокзал.

Я вирішила їхати до Києва. Там працював Коля у залізничних майстернях. Приїхала. Дома сина не застала, він був на будівництві вузькоколійки. Поки Колю знайшли, я зовсім захворіла. Пригадую, як двері відчинилися і він убіг до кімнати. Сів біля мене, став розпитувати, а потім пішов дізнатися, як мене припровадити до Шепетівки. Коля та його товариші взяли мене під руки, а через колії до поїзда несли на руках. Микола привіз мене додому, а сам повернувся назад до Києва.

Несподівано прийшла нова біда: якось відчинилися двері й незнайомий хлопець попередив:

— Готуйте місце, привезли вашого сина.

Я зрозуміла, що це привезли Колю. Несуть його закутаного, ніби неживого. Він був у тифу, непритомний. Роздягли, поклали. Весь брудний, руки червоні, обморожені. Прийшов Митя, допоміг мені його помити, переодягнути.

Опритомнівши, Коля попросив води і сказав, щоб зняли ганчірку з язика. Він відкрив рот, язик був у корі, губи потріскалися.

Одужував він повільно, їсти було нічого — тільки чорний хліб. Пішла я в місто, щоб хоч щось купити з харчів. Виходячи, поставила варити картоплю. Повернулася з міста, гукаю обідати, а він усміхається й каже, що поїв усю картоплю. Я перелякалася, а Коля сміється: «Нічого мені не буде. Ну й смачна картопля!» Піднялась температура. Та все минулося.

Підлікувавшись, пішов працювати. На роботі Коля кріпився. Але поранення і тиф підірвали його здоров'я. Згодом він переніс кілька операцій. Посилали його ліку-

ватися у Крим на грязі. Ніщо не допомагало. Він писав із Криму, що втомився від лікування, хоче відпочити.

У Новоросійську жили мої знайомі, і я порадила йому, щоб він до них заїхав. Але й там йому краще не стало. Побував за путівкою в санаторії «Гаряче джерело», недалеко від Краснодара. І там не допомогло.

Запитувала я лікарів, чи довго так буде. Відповідали, що син довго буде мучитися, що в нього починається окостеніння суглобів. Ще один удар звалився на нього — розболілись очі. Нестерпний біль змушував його просити всіх вийти з кімнати, зачинити двері — сам він легше переносив страждання.

Коли Микола поїхав останній раз до Москви, я нудьгувала за ним, боялася за його здоров'я. Я сфотографувалася в українському вбранні і надіслала фотокартку йому в Москву, надписавши її: «Любимому моєму синочкові. Чи бачиш, сину? Як я зажурилася! Коли ж то мій любий Микола повернеться? Твоя рідна мати».

Коля дуже зрадів, попросив купити рамку для цієї картки і звелів поставити на своєму столі.

Мене часто запитують, як жив Микола, яким був у дитинстві. Я всім кажу, що кожен був колись малим, у кожного були свої витівки, без цього діти не ростуть. Так і в Миколи. Прийдуть, бувало, матусі і скаржаться: «Ваш Миколка такого нам наробив... Покарайте його».

Микола і правда встрявав у різні історії. Він був у хлопчиськок ніби прокурор. Кличуть, бувало: «Ану, Миколо, йди-но сюди! Он Іван набив Степана, і той плаче». Коля одразу ж питає: «За віщо бив? Що він вчинив? Він же менший за тебе!» — «А великий мене подужає»,— відповідає забіяка. «Он воно що,— каже Микола.— Оце тобі, щоб не кривдив меншого». І дасть прочухана кривдникові.

Коли згодом мені доводилось розбиратися, то виходило, що правда завжди на Миколиному боці. Він сам ніколи не кривдив малих і терпіти не міг, коли це робили інші.

Пам'ятаю, жили ми тоді в Шепетівці на Славутській вулиці. Там косогір був, а посередині калюжа. Заїде, бувало, хто в ту калюжу і виїхати не може.

Одного разу Микола побачив, як дядько, розсівшись на возі, щосили б'є коня, а кінь ані руш. Микола гукнув: «Дядьку! А ви сядьте коневі на голову,— він вас одразу і вивезе». Дядько, почувши таке глузування, ще дужче б'є коня, лається на всі заставки. Микола відбіг трохи далі і знову гукає: «Кінь — благородна тварина, а скотина той, хто б'є коня».

Тут дядько не витримав, скочив з воза, щоб шмагонути батогом хлопчика, та хіба ж його спіймаєш! А кінь, як тільки хазяїн зліз із воза, виїхав з калюжі — йому легше стало. Тоді Микола і каже: «Бачте, дядьку, ви тільки хотіли зібратися сісти коневі на голову, а він одразу ж і вивіз воза!»

Я на нього гримаю: «Сину, чого втручаєшся не в своє діло?» А він обурюється: «Та хіба ж так можна, мамо, кінь працює на нього, служить йому, а він його так б'є. Це несправедливо!»

Коля завжди уважно ставився до мене. Одного разу я дуже застудилася й злягла. Пролежала з тиждень, нічого їсти не могла. А потім, коли почала видужувати, захотілося їсти. Приходить Коля з нічного чергування. Я кажу йому: «Купи щось, дуже хочеться їсти!» Не роздягаючись, схопив він каструлю і побіг назад на вокзал, у буфет, де працював. Кухареві Коля сказав, що ще не обідав, і запитав, чи можна взяти обід додому. Кухар дозволив. Дівчата всипали в каструлю гречаної каші.

Приносить Коля кашу. Я сказала йому, що спочатку треба прибрати кімнату, вимити підлогу, а потім уже їстимемо. Бере він відро, ганчірку і починає мити. Він усе вмів робити. Вимив уже половину, аж тут прийшов Митя. Він був у відрядженні, стомлений, іде прямо до ліжка.

Микола гукнув йому: «Дмитре, зачекай!» Та він уже ступив брудними ногами на чисте. Тут Микола не стримався, вихопив ганчірку з відра, розмахнувся та як шваркне його тою ганчіркою, бризки так і полетіли по всій хаті і на стіни, які я нещодавно побілила!

«...Що ви наробили?» — кричу. А Микола мені у відповідь: «От бач, мамо, усе через Дмитра, а ти йому нічого не кажеш. Усе я винен!»

Митя мовчить, ліг на ліжко, втомлений, змучений. Коля домив підлогу, прибрав усе, розпалив піч, розігрів

обід. Почав він вивалювати кашу з каструлі, а там, внизу під кашею, котлети. Коля зрадів: «Це Фрося поклала. Вона знає, що треба до каші. От молодець Фрося!» Митя і собі дістає великий корж з гарного борошна. «Звідки це?» — запитую. Пояснює: «Це я в селі одній тітці сарай залатав, так вона мені за роботу дала». І вийшов у нас чудовий обід. Потім Коля взяв графин і приніс солодкої води. Був у нас того дня справжнісінький бенкет. Так ми й жили здебільшого втрьох — Коля, Митя і я.

Коли я прала, Коля у вільний час допомагав мені — носив воду і дрова. А дрова не в сараї лежали, спочатку треба було йти по них до лісу кілометрів зо два, а то й більше. Навіть тоді, коли поступив він кочегаром на електростанцію і в школі вчився, завжди знаходив час, щоб допомагати мені. Одержав першу зарплату — шість чи вісім карбованців, віддав мені: «Ось, мамо, моя платня. Тепер ти все купиш!»

Узимку Коля ходив у легенькій курточці. Учителька його, Марія Яківна, бачила, як він мерзне. Якось вона сказала йому, щоб він після уроків зайшов до неї додому. Микола товаришував з її сином Шурою, бував у них. Марія Яківна поважала його. Приходить Микола, а Марія Яківна дає йому синову жакетку, яку він уже не носив.

Микола почервонів весь: «Ні, Маріє Яківно, дякую, не візьму, не треба. Усі в школі знають, що це Шуркова жакетка, думатимуть, що випросив у вас». Так і не взяв.

А незабаром Марія Яківна побачила, як Микола віз із лісу дрова, і спитала, кому їх везе.

«Одній жінці,— відповів Микола.— Вона мені обіцяла матерії. Мама мені пошиє куртку».

Гордий був.

Минули роки. Ми жили з Колею в Сочі, Митя з батьком — у Шепетівці. Працював він слюсарем. Одного разу пише нам Митя, що його посилають на роботу в колгосп. Тоді колгоспи тільки починали створюватися, партія посилала його туди. «Який же з мене селянин,— писав він.— Я слюсар, з малих років у майстерні. Ну яка користь з мене в колгоспі». Я прочитала лист Колі. Він каже: «Пиши, мамо, хай не відмовляється. Треба йти, якщо посилають. Митя вміє добре ладити з народом».

Знову надійшов лист від Миті: «Мамо, мене начальство до Харкова посилає вчитися. Який же з мене учень,

я вже старий. Не поїду. Тут я користь даю, а там тільки державні гроші проїдатиму». Коля, як почув про це, розхвилювався. «Пиши негайно, мамо, щоб Митя не відмовлявся од навчання. Нехай обов'язково їде. Тоді буде справжнім працівником». Я написала Миті, і незабаром ми дізналися, що він уже студент, навчається у Харкові.

Та невдовзі одержуємо від Миті листа: «Мамо, я збираюся звідси накивати п'ятами. Не йде у мене навчання. Особливо ця алгебра — і який її дідько видумав? Поїду в свій колгосп». Я з тим листом знову до Колі. Він одразу послав братові телеграму, щоб негайно приїхав. Митя приїхав, зайшов до моєї кімнати, питає: «Ти сказала Колі, що я збираюся кинути навчання?» — «Сказала».— «І навіщо, мамо? Я ж не поїхав, тільки збирався!» — «А що ж,— кажу,— чекати, поки ти поїдеш? Тоді вже пізно буде».

Коля почув голос Миті, кличе його: «Ану, йди сюди, братику!» І давай його пробирати. Митя не знає, куди й подітися, виправдовується: «Та ні, Колю, то я написав мамі, щоб порадитись, а вона одразу тобі сказала». А Коля вів далі своєї: «Так тобі, виходить, важко вчитися. А мені, сліпому, легко, думаєш, було?! Якщо залишиш навчання — за брата вважати не буду, так і знай». Тут Митя каже: «Даю тобі слово, вчитимуся. А якщо вже не зможу, тоді нічого робити».

Поїхав Митя, довго нічого не писав. Я чекала листів, стала хвилюватися. Можливо, він уже поїхав з Харкова у свій колгосп? І раптом надійшов лист: «Мамо, ви там не турбуйтеся. Навчання в мене йде. Незабаром до вас приїде студент у капелюсі». Ну, значить, усе гаразд, коли так пише. Митя добре закінчив навчання. Йому дали грамоту і преміювали путівкою в санаторій до нас, у Сочі. Приїхав, побачила я його і ахнула. Став він ніби вищий, схуд. «Митю, що з тобою? — питаю.— Ти хворів?» А він нахилився до мене і себе в груди пальцем постукав: «Мамо, алгебра».

Коля зрадів братовому приїзду, цілуються, обнімаються...

Те, що я сказала,— далеко не все, що можна і треба сказати про мого сина.

1939—1944 рр.

М. РОЖАНІВСЬКА

ПРИЙШОВ ДО ШКОЛИ РОБОЧИЙ ХЛОПЧИНА

Улітку 1918 року Житомирська губернська шкільна рада послала нас із чоловіком у Шепетівку організувати там вище початкове училище.

Приїхавши, ми побачили, що ні шкільного приміщення, ні потрібних для нього меблів, ані квартир для вчителів немає. Нам виділили під житло одну малесеньку кімнатку в будинку волосного управління.

Ми відразу взялися до роботи, адже школу треба було відкрити в строк — 1 вересня.

Розмістили її в колишньому двокласному училищі, де перед цим був госпіталь. Приміщення потребувало капітального ремонту. Та й взагалі було багато клопоту. Треба було стежити за ремонтом, виготовленням шкільних меблів, приймати з Києва підручники, проводити запис учнів.

Прийшов записуватися до училища і Коля, високий, худий, смаглявий хлопець з чорними серйозними очима, що дивилися трохи спідлоба. Він одразу привернув увагу, бо не просто записався, як інші хлопці, а почав розпитувати, що це за школа — вище початкове училище, чи правда, що в ньому викладатимуть українською мовою.

Я пояснила хлопцеві, що тепер на Україні відкриваються школи, в яких викладатимуть рідною мовою. Хлопчик відразу ж попросив книжку українською мовою. Я дала йому підручник з історії культури і дозволила взяти його додому. Він спитав:

— А закон божий викладатимуть? Я відповіла, що цю «дисципліну» не включено до програми, і тут же запитала, чому це його так цікавить.

— Бо цю «дисципліну» викладатиме, мабуть, піп Василій? А я йому влаштував...— Він трохи знітився, а тоді рішуче промовив: — Ви, може, не приймете мене після цього до школи, але все одно розповім! Я попу Василію насипав у тісто махорки.

І Коля розповів про свою помсту попові Василію і про те, як його виключили з двокласного училища.

— Я не тільки за себе помстився,— вів далі обурено хлопець.— Піп майже з усіх учнів знущався. Хіба він має право бити їх?

Я заспокоїла хлопчика, запевнивши, що тепер такого не буде, і відразу записала його до другого класу — знання за перший він уже мав.

Після першого знайомства Коля став щодня до мене навідуватися. Приходив зранку, допомагав розпаковувати, сортувати і розміщати книжки. Інколи ми разом ходили на завод, де виготовляли парти для школи. Частенько Коля був зі мною весь дообідній час, а ввечері він працював підручним кочегара на електростанції.

Хлопчик дуже цікавився книжками і любив поговорити про те, що читав. Був дуже допитливий — завжди багато розпитував мене про все.

І часто повторював:

— Скоріше б минуло літо і почалося навчання!

Незважаючи на всі наші старання, відкрити школу 1 вересня не вдалося. Заняття в ній почалися лише через місяць, і тільки з двома вчителями. Решту викладачів нам прислали аж у січні 1919 року. Серед них був і Дмитро Григорович Чернопижський, з яким Коля подружив.

Коли наприкінці 1918 року Шепетівку захопили петлюрівці, закон божий за наказом з Житомира до програми таки включили, і втокмачувати його почав той же піп Василій. Побачивши на уроці Колю, він сказав:

— А, і цього прийняли! Пильнуйте за ним добре, це справжній шибеник.

Проте ніяких конфліктів між ними не виникло, хоч піп поводився з дітьми жорстоко. Бив їх головами об парти, скуб за вуха. Ми не могли допустити такого в нашій школі. Я запросила попа до себе додому і обережно повела з ним розмову про ставлення до дітей, нагадала, що він і сам батько.

Та піп був певен, що лупцювання — найкращий метод виховання. Ця «задушевна» розмова не дала ніяких наслідків.

Вчився Коля добре. Він вирізнявся своїми здібностями, винятковою пам'яттю, був акуратний у роботі, дисциплінований. Особливо любив уроки російського пояснювального читання. На уроках російської мови, яку я викладала, ставив багато запитань. З його ініціативи ми організували в своїй школі щось на зразок літературного гуртка. Щонеділі збиралися учні в школі і дві-три години колек-

тивно читали твори класиків. Перша книжка, яку ми прочитали, була «Тарас Бульба». Коля був у захопленні від неї та її героїв.

Потім читали біографію Тараса Шевченка і його «Кобзар». На Колю справило величезне враження життя цієї великої людини. Він казав:

— Багато страждав він і мучився, а все-таки досяг свого і став відомим усьому світові письменником, якого всі читають, люблять і завжди читатимуть і пам'ятатимуть.

Коля мав великий вплив на свій клас і багато допомагав учителям в організаційній роботі.

Я зустрічалася з ним не тільки в школі. Він частенько приходив до мого сина, і я багато часу віддавала їм. Якось Коля сказав, що хотів би стати письменником. Цікавився, з чого і як треба почати. Порадила написати маленьке оповідання або казку. І він створив дві казки (тепер уже не пригадую їх змісту), написав кілька маленьких оповідань, які читав тільки Сашкові. А потім написав кілька віршів і дає мені прочитати.

— Чому ж у тебе зовсім нема ні ком, ні крапок? — запитала я.

— Бо я пишу для маленьких, вони все одно цього не помітять, а великі, якщо прочитають, то самі знають, де ті коми та крапки ставити. Я їх терпіти не можу.

І пізніше в його листах (1921—1922 рр.) розділові знаки були розставлені дуже своєрідно, правил пунктуації він зовсім не дотримувався.

Жваву участь брав Коля у шкільних виставах. Він любив бойові, героїчні ролі і непогано виконував їх. Допомагав і в іншому: умів дістати костюми для «акторів», меблі для сцени та інший реквізит. Все це діставали в учителів і батьків.

Якось під час дії треба було раптово зробити на сцені сутінки. Коля блискавично схопив рушник і замотав ним лампочку. Та сталося несподіване. На гарно вигаптуваному рушнику, який один учень випрохав у матері на один вечір для вистави, прогоріла велика дірка. Власник рушника перелякався: як же нести додому зіпсовану дорогу річ? Та найбільше, здається, хвилювався Коля.

— Що робити, Маріє Яківно? Адже тепер ніхто нічого не даватиме нам!

На другий день я зарадила біді: вирізала прогоріле місце і замість нього вставила шматок від Сашкового

простирадла, оторочивши все це по краях російським мереживом.

— О, тепер рушник став ще красивішим,— радів Коля.— І віддавати його не соромно.

Ці наші вистави були не тільки культурною роботою школи, а й джерелом збору коштів для неї. Зміна влади (німці, білополяки, петлюрівці, знову білополяки) тяжко відбивалася на школі. Не було засобів, учителі одержували зарплату натурою — житом та іншими продуктами.

Сім'я Островських жила тоді дуже скрутно. Заробітку Колиного батька, Дмитра і матері на прожиток не вистачало, а ніякого господарства вони не мали. Тому завжди недоїдали. Але Коля, коли ми його запрошували до обіду, щоразу відповідав:

— Я не голодний, Маріє Яківно, я не хочу їсти.

У скупих словах Колі про сім'ю завжди відчувалася його турбота про матір, ніжність до неї, яку так рідко зустрічаєш у хлопчаків його віку. Взагалі він був надзвичайно чуйний: довідавшись, що у когось біда, намагався завжди допомогти.

Навесні 1919 року почався наступ Червоної Армії. Радянські війська засіли в городищенському лісі і звідти обстрілювали Шепетівку. Від куль і снарядів ми ховалися в льоху. Іноді до нас забігав Коля. Одного разу він прийшов особливо збуджений і по секрету повідомив, що ходив до більшовиків у городищенський ліс і піде туди ще. До міста обіцяв повернутися тільки разом з червоними.

Одного чудового ранку, десь годині о десятій, стрільба раптом вщухла. Ми не знали, що й думати. Я наважилася виглянути на вулицю. Побачила якихось людей, що бігли, пригинаючись до землі. Саме тоді знову застрочив кулемет.

Ми вирішили поки що залишитися в підвалі. А коли пізніше вийшли надвір, то першим, кого я побачила, був Коля з групою червоних бійців. У нього на грудях червонів великий бант, а очі сяяли перемогою.

Почувши, що мене питають, хто я така, він поспішив відповісти:

— Це моя вчителька, товаришу. Вона рятувалася тут, у підвалі, від стрільби...— А потім, уже звертаючись до мене, весело сказав: — Я ж казав вам, що прийду з більшовиками! Що, неправда? Я ввечері прийду до вас, а зараз ніколи.

І повів кудись за собою червоноармійців.

Увечері він привів до нас п'ятьох червоних бійців і попрохав влаштувати їх якнайкраще.

— Вони кілька днів сиділи в лісі під дощем,— сказав він мені тихо,— і їжа була погана.

Наприкінці літа червоні частини знову тимчасово залишили Шепетівку. Разом з ними пішов на фронт і Коля...

Побачили ми його вже аж після поранення і тривалого лікування у київському госпіталі. Блідий, хворий, він виглядав веселим і щасливим, адже всіх недобитків на той час уже було виметено з радянської землі.

1938 р.

Д. ЧЕРНОПИЖСЬКИЙ

ЗАГАРТОВУВАВСЯ В БОРОТЬБІ

У 1919—1920 роках я був членом Шепетівського революційного комітету і вчителем вищого початкового училища. Одного разу на шкільному подвір'ї я примітив жвавого, кмітливого парубійка. Він одразу сподобався тим, що звернувся до мене якось по-особливому просто, але як до старшого — без натяку на фамільярність.

У ті важкі дні, коли в Шепетівці хазяйнували петлюрівці, білополяки, невеличкому колективові вчителів, батьків і учнів треба було організувати шкільне життя, відремонтувати приміщення школи, дістати паливо, гас. Коля Островський завжди охоче допомагав: колектив рекомендував його головою учнівського комітету.

Дізнавшись, що я москвич, Коля розпитував мене, як живуть люди в Москві, як розгорталися там революційні події 1917 року. Йому подобалися розповіді про той час, вони розбурхували його фантазію, розпалювали революційний запал. Пересвідчуючись, що я охоче відгукуюсь на запитання, які його цікавлять, він дедалі прихильніше ставився до мене, і ми стали друзями.

Громадянська війна на Україні ставала дедалі жорстокішою. Навколо шастали петлюрівські банди. Часто здалеку долинав артилерійський гуркіт — це діяли червоні партизани. У ці дні Коля часто навідувався до мене і дуже радів, що незабаром ми станемо громадянами Радянської України. Його захоплювали бойові справи партизанів-кавалеристів, які появлялися в навколишніх селах і налагоджували з жителями таємні зв'язки. Микола намагався не поривати стосунків із шкільними товаришами, в яких на постої були контрреволюційні вояки. По суті, він виконував розвідувальні завдання.

Важко передати Миколину радість, коли після вигнання у травні 1919 року петлюрівців над Шепетівкою було піднято червоний прапор! Микола прийшов до революційного комітету як до рідного дому. Тут він проводив вільний від школи час, був телефоністом, кур'єром, а згодом став бійцем комендантської роти ревкому,

яка була створена для охорони ревкому і боротьби з контрреволюцією. Ця рота була озброєна рушницями і кулеметом. Бійці носили військову форму і були прирівняні до червоноармійців. Ревком знав, що на Колю можна покластися, можна послати його з будь-яким секретним завданням, він ніколи не скаже, куди й навіщо йде, не вибовкає.

Відвідуючи у справах ревкому вокзал, Микола обов'язково заходив до червоноармійської агітлетучки, що стояла на запасній колії. Червоні кавалеристи, з якими він устиг потоваришувати, розповідали йому про свої бойові справи, давали літературу. Серед співробітників ревкому він вважався щасливчиком — йому першому потрапляли до рук нові книжки і свіжі газети. У цей час Микола подорослішав, змужнів.

Працюючи в ревкомі, Микола в усьому був дуже активний. Він брав участь у створенні кухні для голодуючих дітей безробітних родин, у зборі продовольства та фуражу для Червоної Армії.

Микола дуже охоче приходив на нічні чергування по охороні ревкому. Мені часто доводилося чергувати разом із Миколою. У ці тривожні безсонні ночі ми багато про що говорили: про майбутнє нашої Батьківщини, про боротьбу з контрреволюцією і про побудову нового суспільного ладу.

Влітку 1920 року війська панської Польщі вдерлися на Україну. Пройнятий беззавітною любов'ю до своєї Батьківщини, Коля Островський добровольцем пішов на фронт. Наш ревком евакуювався з Шепетівки, і я надовго розлучився з моїм юним другом.

Через багато років, у 1932-му, ми зустрілися в Москві, у Мертвому провулку. Колю я побачив у ліжку, в солдатській гімнастерці, прикритим до пояса старенькою військовою ковдрою, сліпого, нерухомого. Я не міг вимовити й слова.

Микола спробував підвести голову і сказав:

— А, Дмитро Григорович! Ти, мабуть, такий же стрункий і худорлявий, яким був колись... Не звертай уваги на мій стан. Сідай біля мене. Поряд сідай... Дай мені руку: через твою руку я дізнаюсь, як настроєне твоє серце...

Він притиснув мою руку до грудей і не відпускав протягом усієї розмови. Йому було про що розповісти.

— За час нашої розлуки я не переставав працювати.

Я дуже щасливий, що знайшов своє місце в житті. Я надішлю тобі книжку, коли вона вийде.

Ми розмовляли довго. Обличчя його зблідло, щоки і чоло зросив піт, руки стали зовсім вологі. Він, видно, дуже стомився. Я сказав:

— Колю, тобі треба відпочити. Я прийду іншим разом...

Я був у Островського в Москві двічі. Потім він поїхав у Сочі. Слова він додержав: у грудні 1934 року я одержав рекомендовану бандероль — книгу «Як гартувалася сталь». На титульній сторінці було написано: «Дмитрові Григоровичу Чернопижському, комісарові освіти м. Шепетівки у 1919 році, моєму другу і вчителеві».

Відтоді минуло понад півстоліття. Микола став легендою. Та в моїй пам'яті він лишився все таким же хлопчаком, школярем Колею Островським.

1969—1973 рр.

Ц. ІСАЄВА

ПРИЙНЯТИЙ У КОМСОМОЛ

У 1919 році Шепетівський ревком очолював Липник Іван Семенович. Я була його заступником і секретарем партосередку. До нас у ревком прийшов тоді Коля Островський і попросив дати йому якесь доручення. Своєю рішучістю боротися за Радянську владу він завоював прихильність усіх членів ревкому.

У той важкий час Шепетівка переходила з рук у руки. Білогвардійські банди Петлюри, Голуба та інших отаманів жорстоко помщалися на всіх, хто боровся за революцію, за Ради. Коля активно допомагав ревкому: брав участь у недільниках по відбудові зруйнованих бандитами залізничних колій, виявляв тайники товарів, схованих торговцями-спекулянтами, повідомляв про підозрілих людей.

Микола Островський був свідком і учасником революційних подій у Шепетівці, багато з яких покладено в основу роману «Як гартувалася сталь». Пригадую перші молодіжні збори, про які Островський розповів у своєму романі. Робочий хлопець Сергій Ковальчук, що згодом став секретарем комсомольського осередку, закликав молодь вступати до комсомолу. Виступала також комсомолка з політвідділу військової частини, у військовій формі, стрижена, худенька, низенька. Прізвища не пам'ятаю, а звали її Рита. Я думаю, що цю дівчину Островський і назвав у романі «Як гартувалася сталь» Ритою Устинович. Коля Островський уважно слухав усіх, хто виступав. Він першим підійшов до столу президії і попросив записати його до комсомолу.

Набагато пізніше Островський, на цей час уже відомий письменник, писав шепетівським комсомольцям: «1919 року, сімнадцять років тому, в Шепетівці нас було п'ятеро комсомольців. Цю групу створив навколо себе партійний комітет і ревком Шепетівки на чолі з товаришами Линником та Ісаєвою. Я їх вивів у романі «Як гартувалася сталь» під прізвищами голови ревкому Долинника і секретаря партійного комітету Ігнатьєвої».

Восени 1919 року наш ревком був евакуйований з Шепетівки. Коли ми зібралися виїжджати, до мене звернувся Сергій Ковальчук з проханням дати Колі Островському рекомендацію для вступу до Червоної Армії добровольцем. Тоді така рекомендація була потрібна. Хоч Микола був дуже юний, я рекомендувала його.

У мене залишилося в пам'яті, як Коля Островський зі зброєю в руках ішов з Шепетівки захищати Радянську владу. Більше мені не довелося зустрітися з ним.

1965—1973 рр.

Д. ОСТРОВСЬКИЙ

ЮНІСТЬ БРАТА

Трудове життя брата почалося з 11 років. У 1915 році я влаштував його в залізничний буфет станції Шепетівка кубовиком. У локомотивне депо влаштувати його тоді я не зміг, бо братові ще не виповнилося дванадцяти років. Непосильна для підлітка праця втомлювала Миколу, але він пишався тим, що допомагає сім'ї. Щоб мати додатковий заробіток, він часто розвантажував із вагонів запасні частини до паровозів, що надходили у локомотивне депо.

Час минав. Микола продовжував працювати у буфеті. Багато він побачив тоді людського горя. Вперше у житті йому довелося зіткнутись з нахабством і пияцтвом у середовищі паничів, царських жандармів, офіцерів — цих представників правлячих класів. Зазнав він і стусанів від хазяїна-буфетника. Дома, в сім'ї, він ділився своїми переживаннями, особливо з матір'ю. Мати казала йому: «Виростеш, то зрозумієш що й до чого, а зараз треба працювати, і працювати чесно. Я теж з дванадцяти років пішла з дому, стала працювати, теж хотіла, щоб усе було по правді. Але де вона, ота правда?!»

Незважаючи на тяжку працю, на втому, Микола ніколи не забував про книжку: потяг до знання завжди вирізняв його серед нас.

Але де брати книги? Клубів і бібліотек у той час не було. Микола знайшов вихід. Через станцію Шепетівка щоденно проходили десятки ешелонів — найчастіше військових. Коли солдати розвантажувались на станції і пішки йшли на фронт, Миколу часто можно було бачити серед них. Його цікавили книжки — чи не дасть хто. І йому часом дарували чи то книжечку, чи журнал. Так він зібрав свою бібліотеку — близько двохсот різних книжок та журналів.

Уже тоді у Миколи були «Кобзар» Шевченка, «Тарас Бульба» Гоголя, «Овід» Е. Войнич. З особливою любов'ю він збирав випуски про Гарібальді. Він захоплювався постаттю Гарібальді і казав, що неодмінно записався б до нього в загін, якби він був живий. Були в нього-

го книжки й іноземними мовами. Мати казала йому: «Нащо вони тобі? Тільки місце займають». Микола відповідав: «Нічого, мамусю, підросту, вивчусь і прочитаю. Цікаво дізнатись про те, чого ще не знаєш».

Читав вечорами, інколи до пізньої ночі. Разом з ним захопилась книгами і мати, якій він багато читав. Нерідко у нас в кімнатці збиралися братові ровесники і він читав їм. Читав Микола виразно, з піднесенням і завжди дуже охоче.

Працював Микола в буфеті подобово. Якось захворів його напарник, і хлопцеві довелося працювати другу добу. Від утоми він заснув, забувши закрити крани, і вода залила приміщення. Буфетник побив Миколу і вигнав з роботи.

Озлившись на буфетника, брат цілий тиждень просив мене набити того гада або хоч би допомогти йому в цьому. Я вагався, знаючи, що дочка буфетника — дружина жандарма. Та після наполегливого прохання брата погодився. Відплата звершилась. Коли ми чинили розправу, наскочив жандарм. Обох забрали. Мене посадили на тиждень у холодну, а Миколі, як підлітку, всипали десять різок.

Минав 1916 рік.

Шепетівка жила прифронтовим життям. Ешелони йшли на фронт, а з фронту санітарні поїзди везли покалічених солдатів. У пошуках книг Микола приходив на станцію і спілкувався з солдатами, які розповідали про бої, про героїзм російських солдатів.

Під впливом солдатських розмов Микола вирішує втекти на фронт. На тендері паровоза він дістається до прифронтової смуги. Там його затримали, вчинили допит і на санітарному поїзді повернули назад.

У вагоні поранені солдати почали розпитувати про все Миколу, і він розповів, як утік на фронт, як його піймали і що він тепер повертається додому. Одному солдатові сподобався бойовий парубчак, і він подарував йому свою гармошку, на якій після поранення не міг уже грати...

1918 рік... Україну плюндрували німецькі окупанти і петлюрівські банди націоналістів. Це були важкі роки. У Шепетівці розстрілювали і вішали, в довколишніх

селах селян карали різками. Шибеницею і нагаєм графи Потоцькі зміцнювали свою владу.

Пригадую, як 1917 року відбувалася підготовка до ви борів в Установчі збори.

Більшовики, про яких ми вже чули, діяли і в Шепетівці. Простому робітникові важко було визначити, за кого ж голосувати. Запам'яталось, як на одних зборах виступив робітник цукроварні Линник Іван Семенович і закликав голосувати за більшовиків, бо тільки вони захищають інтереси робітничого класу.

Микола, який був на цьому мітингу, підійшов до Линника і спитав, чи можна йому голосувати за більшовиків. Той пояснив йому все. Потім брат доводив мені, що голосувати треба тільки за більшовиків. Він вважав їх мало не родичами Гарібальді.

Одного разу, повернувшися з роботи, я застав Миколу дуже стомленим і геть обірваним. Ми з матір'ю взялися розпитувати його, щоб довідатися, де він пропадав цілу ніч. Та Микола нічого не сказав. Тільки через рік я дізнався, що тієї ночі він за дорученням підпільного ревкому розклеював листівки.

Не можу пояснити і тепер, чому підпільники-більшовики доручили Миколі розклеїти у місті і на станції листівки із закликом до страйків і повстання проти окупантів. Певно, брат, незважаючи на молодість, виділявся серед ровесників своєю жвавістю і серйозним ставленням до подій, що тоді відбувалися. Адже в той час багато хто наклав за це головою.

Окупанти розстрілювали людей за найменшу непокору без усякого пояснення. І от за таких умов Микола із своїми хлопцями сміливо розклеюють листівки!

У місті спалахнув страйк залізничників. Уся станція була забита ешелонами. Окупанти оточили місто, виловлювали робітників і під конвоєм приводили в паровозне депо. Багатьом, у тому числі й мені, за пропозицією Миколи вдалося на деякий час сховатись у церкві, де відбувалося богослужіння. Та окупанти знайшли нас і звідти повели на станцію. Брат супроводжував нас, пильно стежив за конвоїрами. Коли нас, близько двохсот залізничників, зібрали в депо на розправу, я побачив під дахом недалечко від висхідних труб, Миколу. Потім з'ясувалося що у нього був револьвер: брат викрав його через вікно у коменданта станції. Вмостившись на балці, він мав намір стріляти, якщо окупанти битимуть робітників.

Мене і Федора Передрейчука (прототип Жухрая у книзі «Як гартувалася сталь») під конвоєм посадили на паровоз і наказали вести ешелон у напрямі Славути. Якраз перед відходом поїзда прибіг Микола і передав наказ Линника: «Поїзд зі станції не виводити, в крайньому випадку вчинити в дорозі аварію!» Діставши таку вказівку, ми вирішили, не причіплюючись до ешелону, погнати паровоз. Від'їхавши кілометрів сім від Шепетівки, ми перевели важіль на повну швидкість і зіскочили з паровоза.

Майже місяць ми з Передрейчуком переховувались у лісі. Тільки після того як відступили німці, повернулися до Шепетівки, Товариші розповіли нам, що страйк було придушено, а десять робітників засуджено до розстрілу. Та, боячись ще більших заворушень, білополяки змушені були скасувати смертні вироки.

На початку 1919 року неподалік від Шепетівки, в лісі, в районі села Клементівки, діяв партизанський загін, яким керувала підпільна більшовицька організація. Партизани не давали спокою петлюрівським головорізам, місцевій буржуазії та білополякам. Шепетівський підпільний ревком підтримував з партизанами зв'язок. Ми і тоді здогадувалися, що зв'язковим був у них Микола. Багато що згодом переконувало нас у цьому.

Одного разу ми з Передрейчуком дістали завдання від Линника доставити у Шепетівку зброю від партизанів. На роз'їзді, про який домовилися, ми зупинили поїзд, і незнайомі нам люди повантажили на паровоз гвинтівки і кілька ящиків з патронами. На станції Шепетівка нас зустрів Сергій Ковальчук, член підпільної організації, як я пізніше дізнався. З ним були Микола і син дорожнього майстра. Вони розповіли нам, що петлюрівці, які чергували на станції, знайшли цистерну із спиртом, напились, побилися і тепер сплять. Це допомогло нам безперешкодно розвантажити і заховати привезену зброю. Микола у п'яних вояк відібрав ще кілька гвинтівок і приніс до нашого складу.

Потім разом з товаришами за вказівкою Ковальчука він подався на батарею до п'яних петлюрівців. Там хлопці познімали замки з двох гармат і заховали їх на подвір' ї лісничого. Покинуті петлюрівцями гармати і замки до них згодилися, коли Червона Армія звільняла Шепетівку.

Хата, в якій ми жили, завалилася, і ми переїхали до порожнього будинку на розі вулиць Славутської і Шосей-

ної. Не встигли вселитись, як на другу половину будинку приїхали так звані січовики з Галичини. Якось прибігає до мене в депо схвильований Микола і повідомляє, що ці бандити побили нашу матір і забрали гармошку, яку йому подарував солдат.

Микола вирішив помститися на бандитах. Він уночі порізав ножем кілька сідел у кавалеристів, що стояли на попівському подвір'ї, спалив пакгауз з вівсом та іншим майном.

А через два тижні бандитів вигнали червоні бійці. Шепетівка стала вільною. В місті було організовано ревком. Його очолили Линник і Клоповський, які повернулися з петлюрівської каторги. Микола також пішов працювати в ревком. Він попросив матір пошити йому нову сорочку, став охайнішим, підтягнутим.

Одного літнього дня 1919 року він надів нову сорочку. На наше запитання, куди це він зібрався, відказав:

— Прийду — розповім.

Виявляється, того дня Миколу та інших ровесників приймали до лав комсомолу. Оскільки у місті ще не було створено комсомольської організації, приймав їх ревком у такому складі: Линник — голова, Клоповський — комісар, Ковальчук та Ісаєва — члени ревкому. Хлопцям було сказано, що звання комсомольців вони заслужили, своїми справами довели відданість і вірність червоному прапору.

Брат повернувся схвильований, обличчя його сяяло:

— Поздоровте — я член Комуністичної Спілки Молоді.

Мама приготувала вечерю, і ми всією родиною відзначили цю знаменну подію.

Квітень 1920 року. В Шепетівку знову прийшли вороги. Червона Армія змушена була відступити. Разом з нею пішли і шепетівські керівники, пішов і брат. На підпільній роботі залишилися п'ять чоловік. На станції знову з'явилися листівки. Підпільників виказав провокатор. Кати повісили їх на центральній площі міста: чотирьох комуністів і комсомольця. Три доби висіли жертви. Місто притихло.

Настало літо. З армією Будьонного в рідну Шепетівку повернувся і Микола. Йому тоді було шістнадцять років. Дізнавшись про страту товаришів, він поклявся

до останньої краплі крові боротися з ворогами Батьківщини.

У серпні 1920 року Микола знову вирушає на фронт. Під Львовом брата було тяжко поранено в голову і живіт. Додому повернувся виснажений, кволий, а через два тижні заявив:

— Поїду в Київ. Буду вчитись і працювати.

Він хотів стати інженером-електриком. У Києві Микола вступив до технікуму і влаштувався на роботу в Головних залізничних майстернях, де його незабаром обрали секретарем комсомольського осередку. Восени 1921 року разом з групою київських комсомольців Микола вирушає на будівництво вузькоколійки у Боярку.

Важка то була робота. Виконати її могли тільки сильні духом. Я побував у Миколи там двічі. Я знав про стан його здоров'я після поранення: йому треба було відпочити, полікуватися, але брат продовжував працювати нарівні з усіма. Там, на будівництві, він захворів на висипний тиф. Непритомного, привезли його додому. Три місяці мати дбайливо доглядала його, поки не одужав. Потім знову поїхав у Київ. Звідти його командирували на південно-західний кордон для створення комсомольських організацій у прикордонних районах.

Важко склалося життя Миколи через хворобу. Але він залишався в строю. Віра в перемогу не покидала його до кінця життя. Останні його слова були: «Йду від вас, але в перемогу моєї партії і рідного комсомолу — вірю».

1960 р.

М. СКВОРЦОВ

НАШ КОМСОМОЛЬСЬКИЙ СЕКРЕТАР

Працювати у Головних майстернях я почав з лютого 1920 року. На роботу погнала нужда: помер батько, треба було допомагати матері утримувати сім'ю.

Кваліфікації у мене, підлітка, не було ніякої. Отож і влаштувався чорноробом. А коли організувалися учнівські майстерні для молоді, почав там навчатися теслярської справи. У вересні 1921 року вже працював теслярем.

Громадське життя на заводі в ті часи було досить жваве. Особливою згуртованістю відзначалася молодь. Зустрічалися ми звичайно на мітингах, які відбувалися майже щодня.

На привокзальній площі стояв пам'ятник графу Бобринському. Після революції робітники зняли його, а постамент правив за трибуну для промовців. Але найчастіше мітинги відбувалися безпосередньо в майстернях.

Робітників інформували про становище на фронтах, про міжнародне життя. Тут же обговорювались потреби міста і села. Багато заходів господарського характеру — збір металу, ударний ремонт вагонів, ліквідація опалювальної кризи в місті — починалися з пропозицій, висловлених на мітингу. Пригадую, наприклад, що за пропозицією робітників наших майстерень було проведено суботник по збору металу на Південноросійському заводі (нині завод «Ленінська кузня»). Нас підтримали інші робітничі райони, і ми за один день зібрали кілька вагонів заліза.

Нерідко ініціатором ударних кампаній була молодь. Вона завжди гаряче відгукувалась на всі заклики партосередку, в якому тоді налічувалось всього 10—12 членів партії. Молодь працювала всюди, де умови роботи були особливо важкими, зокрема на лісозаготівлях, на відбудові мостів, які зруйнували білополяки.

Ми були міцно згуртовані. Все наше життя проходило в майстернях. Додому приходили тільки спати та іноді поїсти, але найчастіше харчувалися в їдальні.

Після роботи, якщо не було мітингу, йшли гуртом у клуб залізничників. Там працювало кілька самодіяльних гуртків — спортивний, драматичний і хоровий, в яких ми вважалися активістами. Самі майстрували і малювали декорації, діставали костюми, грали на сцені. Всі любили співати пісень. Улюбленою була «Смело мы в бой пойдем».

У цьому ж клубі народився наш комсомольський осередок і збирався там, аж поки не знайшли для нього приміщення в підвалі майстерень.

Коли до нас прийшов працювати Микола Островський, у нас було вже 8 чи 9 комсомольців. Він зразу ж виявив себе здібним організатором. Смаглявий, худорлявий, він був швидкий і енергійний. Ходив найчастіше в косоворотці і досить приношеному кашкеті, завжди зсунутому трохи набік.

Працював Островський в електроцеху, де були різні бригади,— по електрифікації інших цехів, ремонту моторів та інші. Микола, як я пам'ятаю, працював у бригаді по освітленню вагонів.

Майже завжди — і на вулиці, і в клубі — його оточували хлопці. Нас приваблювало в ньому вміння яскраво розповідати про події громадянської війни, учасником якої він був. Це створило йому авторитет. Приваблювала і його чуйність до товаришів. Любили його й побоювались, бо нікому не прощав промахів у роботі, нехлюйства і недбалого ставлення до товаришів.

Участь Островського у нашій роботі сприяла зростанню комсомольського осередку. Особливо багато уваги він приділяв «фабзайчатам».

Після зборів чи вистави ми, як правило, залишалися посидіти біля клубу і до 2—3-ї години ночі розмовляли, а потім гуртом йшли по домівках. Часто проводжали Островського, що жив у залізничному гуртожитку по Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (нині вулиця Саксаганського), 74.

У місті тоді було неспокійно, траплялися випадки бандитських наскоків, а на лісозаготівлі — перестрілки з бандитами, а тому майже кожен з нас мав при собі револьвер.

Та й взагалі ми почували себе напіввійськовими. Всі комсомольці нашого осередку були чонівцями, проходили військове навчання. Заняття відбувалися просто неба на вулиці, найчастіше біля університету.

В 1921 році робітники, і в першу чергу комсомольці, мобілізувались на заготівлю палива. Дров треба було дуже багато, адже ними топили паровози, бо ні нафти, ані вугілля не було. У справі мобілізації молоді на виконання невідкладних ударних завдань велику роль відігравали палкі промови секретаря комсомольського осередку Островського, з якими він виступав на мітингах.

Дрова заготовляли в Боярці та у Мотовилівці, де я працював ще з літа 1921 року. Там була сама молодь. Пригадую такий випадок. Якось управління залізниці прислало своїх службовців на недільник. Добре одягнені, в рукавичках, вони з огидою і переляком бралися за сокири, а на нас поглядали із страхом і недовір'ям. Ми ж відпускали на їхню адресу не зовсім чемні слівця. Нічим нам не допомігши, вони поїхали і більше не з'являлися.

До осені дрова було заготовлено. Почалося будівництво під'їзних шляхів для їхньої доставки. В цей же час будувалася вузькоколійка до Боярки, де працював Островський. Це будівництво він описав пізніше правдиво до найменших подробиць: і ентузіазм молоді, і змагання бригад, і всі злигодні.

Коли М. Островський захворів і його відправили додому, ми всі дуже шкодували за ним. З'явився в майстернях знову він лише в 1922 році, десь місяців через чотири. Але і в цей час становище не стало менш напруженим: як і раніше, проводились мобілізації на ліквідацію різних проривів.

Пригадую великі комсомольські збори. Спочатку на них приймали в комсомол, потім розглядали питання про якусь ударну роботу. Багато товаришів, серед них і Островський, виступили з промовами.

А незабаром після цього наш Микола захворів і поїхав до матері. Більше я його не бачив.

1974 р.

У ПРИКОРДОННОМУ РАЙОНІ

Улітку 1923 року я прибув на партійну роботу в прикордонне містечко Берездів. У будинку райпарткому панувало пожвавлення: тільки-но закінчилась якась нарада. Один з її учасників — молодий, високий, одягнений по-військовому, з револьвером на боці, дев'ятнадцятирічний юнак. Це секретар Берездівського районного комітету комсомолу і комісар 2-го батальйону ЧОН Микола Островський.

З перших днів знайомства і до останніх днів його життя я знав Миколу Олексійовича як людину просту, але сувору і вимогливу до себе і до тих, з ким працював. Це був дуже енергійний, активний і вдумливий організатор перших комсомольських осередків у Берездівському районі. Не раз, виїжджаючи з ним у села, я бачив, як уміло, з більшовицькою принциповістю провадив він дуже важку в ті роки роботу по створенню перших комсомольських організацій на Волині. Труднощі цієї роботи полягали в тому, що доводилося весь час бути насторожі, в стані постійної бойової готовності і високої революційної пильності. Берездівський район, що був розташований у той час біля самого кордону і охоплював понад двадцять сіл і хуторів, розкиданих у великих Славутських лісах, вимагав особливої уваги.

У цьому прикордонному районі ми жили як на воєнному становищі. Револьвер, гранату, карабін не випускали з рук і першої-ліпшої хвилини були готові до бойової тривоги. То в одному, то в іншому місці з'являлися озброєні петлюрівські банди. Часом надходили тривожні зведення: то на кордоні помічено пересування великої банди, то вночі в районі Піддубець з боєм прорвалася через кордон на радянську територію кінна банда.

Комуністи і комсомольці Берездова негайно вирушали на ліквідацію банди. Микола Островський завжди брав участь у таких операціях. З групою комсомольців, підкріпленою чонівцями, він кидався в найнебезпечніші місця.

Пригадую, як одної темної ночі ми вдвох з Колею їхали лісовою дорогою на Шепетівку. Раптом із лісу з'явилися бандити. В темному лісі вони почували себе господарями. Здавалося, їм тут підвладно все. Вони швидко наближались, голосно розмовляючи. Зупинившись і вибравши влучний момент, ми дали кілька рушничних залпів у бік бандитів. Вони притихли.

Лісовий Берездівський район довго був місцем розгулу бандитизму. Близький кордон і лісові хащі ставали в пригоді бандитам, які по-звірячому вбивали радянських активістів, тероризували місцеве населення, підпалювали будинки найактивніших бідняків і комсомольців. Так було вбито друга Миколи Олексійовича, секретаря Піддубецького осередку комсомолу, одного з найкращих наших активістів Гришу Хороводька. Бандитам допомагали місцеві куркулі і колишні петлюрівці, які залякували селян усілякими вигадками.

В самому райкомі Микола, пам'ятаю, з'являвся рідко і був там рівно стільки, скільки потребували справи. Більшу частину свого часу він проводив у гущі молоді — на селах і в хуторах.

Багато сил і часу віддавав Микола Островський першим паросткам комуністичного руху молоді в цьому прикордонному районі. Завдяки його невичерпній енергії, вмінню і великій наполегливості в селах один за одним народжувались комсомольські осередки.

Спочатку селянська молодь йшла в комсомол боязко. Неприязно ставилось до комсомолу заможне селянство. Та коли комсомольські осередки зміцніли, куркульські вигадки і брехня про комсомольців розсіялися. Перші комсомольські осередки, які створив Островський, показували зразки дисципліни. Їх авторитет і вплив зростали з кожним днем. Він прагнув згуртувати комсомольців.

Хоч був дуже зайнятий, Микола Олексійович знаходив час і для шкільної молоді. У місцевій берездівській школі уроки з суспільствознавства проводив він сам і ставився до цього з великою відповідальністю.

Островський був невтомний у роботі. Він встигав усюди і завжди чітко виконував свої обов'язки. Він не уявляв, як це можна не виконати завдання. Не відпочивав він і в неділю. Майже щонеділі в Берездові, в саду колишньої попівської садиби, збиралися комсомольці всього району. Там відбувалися збори і молодь не тільки

обговорювала серйозні політичні питання, але вчилась організовано і культурно відпочивати.

Островський любив бойові революційні пісні і був активним популяризатором їх серед селянської молоді. І коли в селах стало чути нові пісні, то в цьому насамперед заслуга Островського. Він завжди наспівував пісні громадянської війни: «Сміло у ногу рушайте», «Сльозами залитий світ безмежний», «Червоний прапор» та інші.

Цілий рік пробув Микола Олексійович у Берездові секретарем райкому комсомолу, і тільки тоді, коли в Берездівському районі було створено згуртовану комсомольську організацію, коли було зміцнено радянський апарат, коли стали безпечні для проїзду лісові дороги і по селах району стало спокійніше жити,— тільки після цього рішенням Волинського губернського комітету КСМУ Миколу Олексійовича Островського було відкликано з Берездівського району в розпорядження губкому. Його було направлено на відповідальну роботу в Шепетівку й Ізяслав.

Через кілька місяців, перебуваючи вже в Ізяславському районі, Микола Олексійович Островський був одноголосно прийнятий в члени партії більшовиків.

З гордістю і честю ніс він велике звання більшовика-комуніста до останніх днів свого життя.

Незабаром після Берездова ми зустрілися з Миколою Олексійовичем у Харкові, в одній з палат клініки медико-механічного інституту. Про те, що там перебуває Островський, я дізнався одного разу ввечері із записки від Колі. Він писав, що за станом здоров'я і на вимогу лікарів на невизначений час ліг у клініку.

Йому мали зробити серйозну операцію, і Коля просив відвідувати його. Того ж дня я вирушив у клініку, по дорозі зайшов у магазин і купив йому фруктів. Це не сподобалось Колі, і він сказав мені: «Ти не думай, що мені це потрібно,— ти мені книжки принеси, побільше гарних книжок. Я хочу використати перебування в клініці для читання».

І він продиктував мені цілий список літератури з політекономії, історії партії і діалектичного матеріалізму. Після цього я кілька разів заходив до нього в клініку, і він завжди, прощаючись зі мною, просив тільки про одне: «Принеси ще книжок».

Після операції стан здоров'я Миколи Олексійовича різко погіршав, і якщо в клініку він прийшов з паличкою, то пішов звідти на милицях.

Невдовзі Микола Олексійович поїхав на південь, і я не бачився з ним кілька років. Тільки в липні 1933 року, перебуваючи в Сочі, я зайшов у будинок на Оріховій вулиці, 47, і застав там Колю вже прикутого до ліжка. Близько чотирьох годин ми розмовляли з ним, згадуючи минулі роки і давніх друзів. Я був вражений пам'яттю Миколи. Він легко пригадував найменші деталі і пам'ятав не тільки прізвища, але й імена наших товаришів. Під час цієї бесіди я багато про що дізнався з біографії цього мужнього бійця і скромного товариша.

29 вересня 1936 року, за три місяці до смерті, Микола Олексійович Островський уперше в своєму житті відзначив день народження. Йому тоді виповнилося 32 роки. У новому будинку в Сочі, який тільки-но збудували для нього за постановою уряду, зібрались рідні, близькі й друзі.

— Якби мені довелося знову починати своє життя, вже заздалегідь знаючи, що чекає на мене попереду,— говорив Микола,— я все одно пішов би тим шляхом, яким ішов до цього часу, і життя своє починав би так само, як почав його в 1918 році.

24 жовтня 1936 року Микола Олексійович із Сочі приїхав у Москву, серце світу,— так називав він любиму столицю нашої Батьківщини. З величезним хвилюванням слухав Микола по радіо військовий парад і демонстрацію на Красній площі 7 листопада.

22 грудня 1936 року смерть обірвала життя мужнього сина Ленінського комсомолу, самовідданого бійця великої партії.

У всіх, хто знав Миколу Олексійовича Островського, пам'ять про нього залишиться назавжди.

Його книги «Як гартувалася сталь» і «Народжені бурею» служили і надалі служитимуть для нас могутньою зброєю в боротьбі за комунізм.

1950—1973 pp.

М. ЗАКУСИЛОВ

БАНДУ ЗНЕШКОДИЛИ

У 1923 році мені доводилося часто зустрічатися з Миколою Островським. Працював я тоді головою сільради в Корчику, а він був комісаром батальйону загального військового навчання і секретарем комсомольського осередку в Берездові.

У той час комсомольські осередки в нашому районі тільки-но починали народжуватись, потрібна була постійна допомога, і Островський частенько виїжджав на села. Працювати доводилося багато, а обстановка була тривожна. Жили під загрозою нападу ворожих банд, які влаштовували засідки на лісових дорогах.

У Берездівському сільськогосподарському районі було чимало куркулів. Вони й поповнювали бандитські ватаги, сіяли недовіру до заходів Радянської влади. Потрібна була велика роз'яснювальна робота серед населення, і її добре проводив Микола Островський. Він багато виступав на зборах, говорив продумано, переконливо.

Керівники району цінували Островського і, незважаючи на його молодість, давали йому відповідальні доручення. Одного разу, пригадую, треба було вигнати банду, що діяла недалечко від села Великого Приутина. Для керівництва операцією до нас у Корчик приїхав Островський. Мобілізували членів партії, комсомольців, сільський актив — усього набралося чоловік тридцять. Перед виступом Островський розподілив сили, коротко розказав, як триматися під час облави. Усю ніч і весь день провели ми тоді в лісі, висліджуючи банду, а вона немов крізь землю провалилась. Люди стомилися, зголодніли, деякі зажадали, щоб їх повернули додому. Островський негайно зібрав усіх, розповів про шкоду, якої завдають банди, хто йде до них, чому треба боротися з ними до повного їх знищення. Він зумів передати свій запал, ентузіазм загону, і ніхто більше не говорив про повернення додому.

Важко було боротися і з пережитками старого ладу. Островський добивався, щоб лікарі виїжджали в села, разом з ними проводив санітарно-освітню роботу. Завдяки його ентузіазму в районі за короткий час стався перелом

у настроях молоді — вона почала активніше вступати до комсомолу. Багато важила в цьому і поведінка самого Островського.

Збереглася в моїй пам'яті одна поїздка з Островським у Шепетівку по документи на зброю для ЧОНу. Зовсім уже стемніло, коли ми виїхали. Було прохолодно, тихо. Їхали ми на селянському возі, повному сіна. Зручно полягали і всю дорогу говорили. Власне, говорив більше Островський, а я слухав та питав. Згадували громадянську війну, мріяли про майбутнє, про нове життя.

Незабаром я виїхав із Шепетівки і більше його не бачив. Зустрівся з Островським знову на сторінках його книги «Як гартувалася сталь», зустрівся з радістю і великою гордістю за нього.

1938 р.

М. ТАРАСЮК

КВАРТИРАНТ

У 1923 році в нас поселився молодий квартирант, дотепний, веселий хлопець. Це був Микола Островський. Дуже швидко він став у нашому домі своєю людиною. Він розповідав нам про Радянську владу, чого вона добивається для робітників і селян, умів добре роз'яснити закони.

Згадуємо тепер його розповіді і дивуємося — адже всі його слова справдилися. Він казав, що за Радянської влади всі будуть учитися. Розповідав про перші колгоспи-комуни, а нам вони здавалися тоді чимось страшним. А тепер ми самі колгоспники, працюємо спільно, дружно, живемо в доброму статку, як ніколи раніше не жили.

Дехто, особливо старшого віку, дивився на Островського з недовірою, навіть неприязно. Дивувалися, що ми тримаємо його у себе на квартирі. «Що це за людина — каже, що бога немає, треба, мовляв, закривати церкви. Недобра то людина».

А ми любили його як рідного, жаліли. Був він недужий уже тоді, особливо мучився з ногами: вони розпухли і не згиналися в колінах. І взагалі був блідий, худий. Та воно й зрозуміло: спав він мало, їв коли доведеться, часто тільки раз на добу. Все ніколи, все на роботі та на роботі. Навіть ночувати не часто вдавалося йому дома — то в облаві на банду бере участь, то в міліції або райкомі на нічному чергуванні. А то, бувало, прийде додому і скаже: «Я сьогодні під ясенами пересплю». Візьме гвинтівку і ляже на лавці на вулиці під ясенами. І ми вже знали, що цієї ночі можна спати спокійно і до худоби не виходити. Без охорони тоді не можна було — кожної ночі могли наскочити бандити, погнати скот, підпалити хату. Рідко коли Островський був сам, завжди з ним хтось із хлопців, і тоді розмови не вщухали всю ніч.

Селяни охоче допомагали виловлювати бандитів, давали підводи, брали участь в облавах. Довелося і мені якось поїхати на облаву. Пригадую, зібралось підвід п'ятнадцять. У полі побачив мене Микола Олексійович, підійшов і каже: «На твоєму рисаку, Марку Терентійовичу,

бандитів не наздоженеш, тільки нас затримаєш. Їдь-но ти додому!» І поплентався я на своїй шкапині додому.

Траплялося й кумедне. Вийшов якось уночі я на подвір'я. В цей час міліціонер вів повз хату спійманих контрабандистів. Чимось я здався йому підозрілим, і він мене затримав. Не слухаючи пояснень, наказав іти з ним до військкомату. Островського дома не було, виручити нікому було. «Ну,— думаю,— доведеться до ранку чекати, поки з'ясують, хто я». Але незабаром побачив крізь вікно Островського, попросив покликати його, і він мене звільнив.

Шкода було, коли Островський виїжджав од нас. Він міцно згуртував молодь у Берездові і по селах. Через багато років ми дізналися, що Микола Олексійович написав книгу. Ми її дістали й прочитали. Правильно все написано про тодішнє життя в наших селах.

1939 р.

В. ФЕСЕНКО

КОРЕСПОНДЕНТ МОЛОДІЖНОЇ ГАЗЕТИ

Ім'я Миколи Островського вперше зустрілось мені на сторінках газети «Юнацька правда» — органу Волинського губкому ЛКСМУ — в 1923 році. Він писав, як молодь Берездівського району вступає до лав комсомолу. В іншій його замітці йшлося про захист наймитів від куркульської сваволі, критикувалася профспілка робземлісу, яка погано захищала інтереси трудящих. Пригадую також його замітку про те, як молодь Берездівщини вивчає військову справу.

В редакції «Юнацької правди» Миколу Островського знали як активного юнкора і розповсюджувача газети. Коли він був членом Шепетівського окружкому комсомолу, кількість передплатників газети в окрузі збільшилась з 300 до 1200. В цьому була заслуга і Островського.

Газету «Юнацька правда» Микола любив, дорожив своєю участю в ній і гостро критикував редакцію, серед інших і мене, а також губком на VIII Волинському губернському з'їзді комсомолу в червні 1924 року за відсутність постійної роботи з юнкорами.

— Їх ніхто не інструктує, вони не одержують завдань від редакції, а губком комсомолу не контролює роботу редакції з юнкорами.

І тут же запропонував скликати нараду юнкорів газети «Юнацька правда». Незабаром ця пропозиція була здійснена. В серпні 1924 року відбулась перша конференція юнкорів. Островський у цей час лікувався в Житомирській водолікарні, але відпросився у головного лікаря і взяв участь у вечірньому засіданні конференції юнкорів. Записався навіть на виступ, але на другий день через хворобу прийти не зміг.

Микола Олексійович дуже цікавився конференцією, просив прислати йому газету із звітом про її роботу.

Пізніше він часто дзвонив у редакцію і написав замітку до Міжнародного юнацького дня. Співробітництво Островського з «Юнацькою правдою», на жаль, тривало недовго: в 1925 році в зв'язку з ліквідацією губернії видання газети було припинено.

1939 р.

Б. БІРШТЕЙН

НА НЕДІЛЬНИКАХ

Навесні 1924 року Шепетівський окружком комсомолу призначив Миколу Островського районним організатором комсомолу в Ізяслав. По приїзді він провів збори комсомольського активу, на яких було обговорено питання про ліквідацію неписьменності серед молоді і ухвалено виділити грамотних комсомольців на допомогу лікнепу.

Незабаром з ініціативи Островського в робітничому клубі було створено різні молодіжні гуртки. Ми, комсомольці, прагнули розширити свій вплив на молодь, об'єднану в ці гуртки: проводили бесіди, вечори, готували спектаклі, випускали стінгазети, розучували революційні пісні. Користь від цього була велика. Молодь, яка брала участь у цій роботі, поповнювала лави комсомольської організації.

Островський багато уваги приділяв захисту правових інтересів молоді, яка працювала в той час по найму у приватних хазяїнів. Він доручав найдосвідченішим комсомольцям допомагати молодим робітникам укладати трудові угоди з хазяїнами.

Для дітей, батьки яких загинули на фронтах громадянської війни, в Ізяславі організували дитячий будинок. Наш комсомольський осередок узяв шефство над ним. Особливого значення Островський надавав влаштуванню побуту та вихованню дітей. Його часто можна було бачити в дитбудинку серед дітей.

З ініціативи Островського в Ізяславі вперше організували молодіжні недільники. Один із них зберігся в моїй пам'яті. Недалеко від Ізяслава був цукровий завод, зруйнований під час громадянської війни. Треба було відбудувати його. Якось на відкритих комсомольських зборах оголосили, щоб комсомольці в неділю вранці зібралися біля будинку райкому і пішли на недільник. У призначений час всі були на місці. Прийшло багато і некомсомольців. Перед молоддю виступив Островський. Говорив він мало, але запально. Після невеликого мітингу ми з піснями вирушили до місця роботи.

Райвиконком виділив нам підводу, на яку ми склали інструмент та свої речі. Ми знали, що Островський хворий, йому важко ходити, і тому запропонували до заводу доїхати на підводі. Але він рішуче відмовився і пішов разом з хлопцями. На заводі комсомольці очистили цехи від завалів, працювали дружно. Потім знову мітинг, на якому Островський підбив підсумки роботи. В Ізяслав повернулися пізно ввечері в бойовому настрої.

1968—1974 pp.

Л. ЖИЛИНСЬКИЙ

ПОЛУМ'ЯНЕ ЖИТТЯ

Уперше я познайомився з Миколою Островським у 1923 році в Житомирі, на одному з пленумів губкому комсомолу Волині, в роботі якого брав участь губернський комсомольський актив. На пленумі розглядалося питання про зростання лав комсомольців з середовища робітничої і селянської молоді, особливо дівчат. Пригадую, як тоді розгорнулися палкі дебати: кого треба приймати до лав комсомолу. Ще свіжою була в пам'яті активу дискусія про класовість і масовість комсомолу.

Серед деякої частини комсомольських активістів і навіть керівних працівників панувала думка: не можна поки що широко відчиняти двері комсомолу. Адже невелика ще на той час частина робітничої і селянської молоді може розпорошитися в середовищі міщанської та середняцької, потяг якої до комсомолу останнім часом збільшився.

Авторитет комсомолу на той період зріс. Комсомол був надійним провідником ідей партії і Радянської влади як у місті, так і на селі. Не шкодуючи сил, комсомол боровся з усіма труднощами, що стояли на шляху будівництва нового життя.

Однак свідомість зростала і пробуджувалась не тільки в середовищі робітничої і бідняцько-середняцької молоді — молодь, яка вчиться, інтелігенція, діти кустарів, ремісників і навіть діти дрібної буржуазії все активніше брали участь у громадському, культурному і політичному житті країни. Тому зростання лав комсомолу було найгострішим питанням.

На цьому ж пленумі губкому комсомолу виступив і секретар Берездівського райкому КСМУ Островський. Обстоюючи думку про зростання кількості комсомольців за рахунок бідняцько-середняцької молоді, особливо дівчат, він у той же час приділяв велику увагу боротьбі з куркульством, наводив багато фактів підривної діяльності куркульства проти комсомолу і самовідданої боротьби з ним комсомольських осередків.

У його промові зростання лав комсомолу і боротьба з куркульством тісно перепліталися і ставали єдиним питанням.

Для того щоб залучити до комсомолу більшу кількість селянської молоді, особливо дівчат, треба, казав він, починати комсомольську роботу з хат-читалень і сільських клубів (їх у той період називали сільбудами).

Промова Миколи Островського була полум'яна і пристрасна.

Є люди, виступи яких безпомилково визначають їхній характер. Островський був саме такий промовець. Він говорив про справи, мріючи разом з нами.

Таким я зберіг Миколу Островського у своїй пам'яті.

Пізніше, у 1924 році, я зустрічався з Миколою в Шепетівці. На той час більшість старих комсомольських працівників Шепетівщини роз'їхалася, багато було мобілізовано в Червону Армію, де вони стали політпрацівниками.

Відкликали в губком, а потім також мобілізували в армію на політичну роботу й улюбленця шепетівських комсомольців Федотова, члена партії з 1919 року. Миколу Островського зв'язувала з окружкомівцями не тільки комсомольська робота, але й тісна дружба.

На той час, коли давні друзі залишили Шепетівський окружком комсомолу, в Островського загострилася хвороба. Це і викликало бажання виїхати з Шепетівки.

Микола кілька разів заходив до нас в окружком. Ми розмовляли з ним про комсомольські справи, про товаришів, з якими нам разом доводилося працювати.

Запам'яталась мені така Миколина риса: він дуже багато читав. Завжди, де б ви його не зустріли, в руках у нього була книжка. Він любив пристрасно сперечатися з друзями про прочитане.

Остання зустріч з Миколою Островським відбулася в 1934 році. Працював я тоді на партійній роботі в Києві. У липні пішов у відпустку і поїхав лікуватися в Сочі. На цей час у світ вийшло вже не одне видання роману Островського «Як гартувалася сталь». Я захоплено перечитав книгу кілька разів і дуже хвилювався, уявляючи нашу зустріч.

Приїхавши в Сочі, я подзвонив до Миколи додому. Відповіла мені Ольга Йосипівна — мати письменника.

Відрекомендувавшись їй колишнім працівником Шепетівського окружкому комсомолу, я попрохав передати

Миколі, що дуже хочу його провідати. Ольга Йосипівна відповіла, що Микола себе погано почуває, що до нього вже прийшли письменники і навряд чи в нього вистачить сили прийняти сьогодні ще когось.

Я сказав, що не наполягаю на зустрічі саме сьогодні, бо в санаторії буду цілий місяць і зможу прийти будь-коли, як тільки Микола почуватиме себе краще.

Але не минуло й години, як мене розшукали в санаторії й сказали, що Микола Островський запрошує до себе.

Пізніше я дізнався: Ольга Йосипівна не витримала і, тільки-но пішли письменники, сказала синові про те, що я їм дзвонив.

Незважаючи на її умовляння, Микола наполіг на тому, щоб мене розшукали і обов'язково зразу ж запросили до нього.

Так відбулася наша зустріч по довгій розлуці.

Коли я зайшов до кімнати, Микола напівсидів у ліжку. Обличчя його було бліде, худе, але молоде. Очі були відкриті, та вони не іскрилися, як раніше, світлою радістю, хоча усмішка не сходила з його обличчя протягом усієї нашої розмови.

Слухаючи його і вдивляючись у рідне обличчя, я мимоволі уявив собі, яким він був колись. Було дуже боляче і в той же час радісно. Боляче тому, що він терпить такі фізичні муки, що надовго прикутий тяжкою хворобою до ліжка. Радісно — за його успіхи в літературі, за його моральну велич.

Він докладно розпитував про товаришів по спільній роботі в Шепетівці, про зміни, які відбулися останнім часом у Шепетівці і Києві.

Привітавшись, він зразу ж запитав: «Ти все такий же білявий і веснянкуватий? Ну, розповідай, що пороблясш, де працюєш, кого із друзів зустрічаєш, де зараз Федотов, Кримський, Лисицин?»

Я знав, що Федотов був в армії на політичній роботі, Кримський працював секретарем Жмеринського райкому партії, а Лисицин — начальником автобронеремонтного заводу.

Останнє його запитання було про те, як і коли я дізнався про нього.

Коли я відповів, що дізнався про нього, прочитавши книгу «Як гартувалася сталь», він запитав про моє вра-

ження, чи правильно написано про Федотова, Кримського та інших товаришів, що працювали на Волині.

Вийшов я з будиночка Островського сповнений незабутніх вражень.

До від'їзду із Сочі я зібрався з думками і написав статтю в газету «Сочинская правда». Редакція надрукувала її під назвою «Хвилююча зустріч».

У статті я розповів про мужність, більшовицьку волю Островського, які дають новому поколінню комсомолу й молодим комуністам силу для боротьби за комуністичне майбутнє.

1934 р.

В. ДРЕШ

«РЕКОМЕНДАЦІЮ КОМСОМОЛУ ВИПРАВДАЮ З ЧЕСТЮ...»

Миколу Островського я знав по спільній роботі в Шепетівській окружній комсомольській організації в 1923—1924 роках. У 1923 році Микола Островський працював райорганізатором Берездівського райкому комсомолу і, відвідуючи окружком, розповідав нам про життя молоді у прикордонному районі.

Працівники окружкому комсомолу — секретар Федотов, заворгвідділом Бартошек, завполітосвітою Перовський, завідуючий економічним відділом Кримський дуже поважали Миколу і завжди на конференціях, пленумах і окружних нарадах ставили його за взірець, як відданого і дисциплінованого керівника.

У серпні 1924 року на бюро окружкому комсомолу розглядалася заява М. Островського про рекомендацію його у члени партії. За нього проголосували одноголосно. Микола всім присутнім потиснув руки й сказав: «Рекомендацію комсомолу виправдаю з честю».

М. Островський був дуже акуратним і старанним працівником. Не пам'ятаю жодного випадку, щоб йому нагадували про термін подання матеріалу, інформації, які вимагав окружком. М. Островський, приїжджаючи до Шепетівки, вечорами відвідував робітничо-партійний клуб. Разом із шепетівськими комсомольцями співав пісень. Його улюбленими були «Слезами залит мир безбрежный», «Наш паровоз, вперед лети», «Реве та стогне Дніпр широкий» та інші.

У нього була приказка: «Чорти смугасті». Пам'ятаю, якось він звернувся до нас, комсомольців: «Ех ви, чорти смугасті, ви тут співаєте, а сільська молодь ніяких революційних пісень не знає. Колю,— каже він до присутнього у клубі секретаря окружкому Федотова,— допоможи нам з піснями».

Наступного дня було організовано розсил збірників пісень по осередках.

М. Островський дуже любив розповідати про подвиги котовців. Якось у день святкування Радянської Армії окружком комсомолу направив делегацію до міста Ізясла-

ва у підшефну частину Червоного козацтва, якою командував В. М. Примаков. Разом з нами поїхав і М. Островський. Він пристрасно розповідав бійцям про бойові діла котовців. Його слухали з надзвичайною увагою.

Такі люди, як Микола Островський, не вмирають, вони назавжди лишаються в серцях друзів, товаришів по спільній роботі, в серцях наступних поколінь.

1974 р.

Л. ПЛОСКЕР

ДУША МОЛОДІ

Доля звела мене з Миколою Островським у 1924 році, тоді, коли вже закінчилася війна, коли відгриміли криваві битви, в яких були розгромлені інтервенти й білогвардійські армії, знищені гнізда великих і дрібних банд на селі. У березні 1924 року наказом Волинського губвійськкому і рішенням губкому комсомолу мене направили до Шепетівки окружним комісаром всевобучу (згодом цю посаду було перейменовано на окружного військово-політичного організатора молоді при окрвійськкоматі) і ввели до складу бюро окружкому комсомолу.

Розпочати свою роботу в Шепетівці мені довелося з обліку молоді допризовного віку округу, із створення найпростіших формувань, щоб мати можливість збирати хлопців для військового навчання і для проведення політичних занять.

Рано-вранці однієї із субот в квітні 1924 року ми прибули до села Бероздова. Біля військкомату вже юрмилося близько сотні хлопців. Військком познайомив нас з худорлявим юнаком років двадцяти. Це був Микола Островський — секретар районної комсомолії. Зовнішність мав трохи картинну: вусики, довге волосся, зачесане вгору. Шрам над правою бровою свідчив, що він — людина, яка багато бачила й пережила. Одягнутий він був у захисного кольору галіфе та гімнастерку, на поясі — наган.

Керівник районної комсомольської організації не випадково опинився рано-вранці у військкоматі. Саме з його ініціативи збиралися тут щосуботи сільські допризовники. Островський одним з перших зрозумів, що всевобуч можна широко використати для масової роботи з молоддю. Саме на таких зібраннях він міг донести до найширшого кола сільських хлопців правдиве слово про Леніна і Радянську владу, про партію і комсомол, про Червону Армію і капіталістичне оточення.

Увечері щосуботи Микола брав гармошку і, награючи, рушав вулицею села. Ішов він повільно, накульгував. Навколо нього одразу ж збиралася сільська молодь. Піс-

ля двох-трьох танців Микола залучав усіх до розучування революційних пісень, які він дуже любив і співав з великим захопленням. Взагалі він мав чудову здатність захоплювати своїм словом молодь. Пізніше я в цьому переконався.

У серпні в нас відбувався територіальний збір. Микола тоді працював секретарем Ізяславського райкому комсомолу і був залучений на збір як політрук. Незважаючи на інвалідність Островського, окружком комсомолу висунув його таки на цю посаду. Учасник громадянської війни, чудовий організатор і агітатор, людина, що не боялася ніяких злигоднів, він був завжди взірцем у поході, в навчанні, у боях, умів запалити і повести за собою молодь.

Через два місяці окрвійськкомат перевіряв підготовку учасників збору. Виявилося, що підрозділ, де політруком був Микола Островський, найкраще засвоїв військову програму і найбільше був обізнаний з тими завданнями, які ставили тоді партія і комсомол.

Пам'ятаю і такий випадок. Це було у Шепетівці. Темної жовтневої ночі забили на сполох. Я прокинувся, швидко одягся і вискочив надвір. Дивлюся, а вулицею вже поспішає Микола Островський. Не збагну, як він, уже хворий, кульгавий, міг випередити багатьох із нас. Причиною тривоги була пожежа. Микола одразу став до ручної помпи. Ніякі умовляння відійти на нього не діяли.

— Бігати з відрами я не можу, а воду качати буду! — твердо сказав він.

У цьому — весь Микола Островський. Він завжди був на передньому краї.

1974 р.

Г. ДАВИДОВА

ВЕЛИКИЙ ЖИТТЄЛЮБ

Мені, лікареві, який пише здебільшого історії хвороб, писати спогади — завдання нелегке. Та дружба, що з'єднала мене з Миколою Островським під час його лікування у Харківському медико-механічному інституті, зобов'язує зробити це.

Навчаючись у Харківському медичному інституті, я вже працювала медичною сестрою. Бракувало ще потрібних знань, досвіду, але була молодість, життєрадісність, щире прагнення допомогти хворим людям.

Як я познайомилась з Миколою Островським, тепер не пригадую. Залишилося загальне враження — прихована мука у погляді карих очей спідлоба. Згодом він писав мені з Новоросійська, що пам'ятає ті перші дні, коли попав до інституту: «Тоді я був як вовченя, спіймане і замкнене в клітку...»

В колишній медико-механічний інститут, тепер Інститут ортопедії і травматології, Островський поступив для виявлення причин захворювання і встановлення діагнозу.

Наша дружба почалася з перших днів його перебування в інституті. Цей двадцятирічний юнак мовчки терпів свою недугу, ніколи не скаржачись. Як медсестра, я намагалася всіляко полегшити його страждання, розважала хлопця розмовами; у ставленні до нього відчувала щось материнське, ніжне.

Микола був дуже чуйний і на мою щирість незабаром відповів довірливою відвертістю. Багато медичних працівників інституту, особливо сестри і няні, які безпосередньо обслуговували хворого, поважали Островського, але не всі розуміли, що жалість для нього нестерпна. Досить було йому відчути жалість до себе з боку будь-кого, як він одразу уривав розмову і замикався в собі.

Мені пощастило знайти правильний тон у спілкуванні з хворим. Я відчула, що цей юнак, молодший за мене на три роки, вже давно зазирнув у самісіньку глибінь життя, багато переніс. Це був стійкий боєць, справж-

ній комуніст. Поруч із ним я відчувала себе маленькою і недосвідченою дівчинкою. Може, це і допомогло мені знайти правильний тон у спілкуванні з ним.

Островський жваво відгукувався на всі події, багато читав, влаштовував голосні читки газет, дискусії на політичні теми. Якось мимоволі мене тягло в його палату. Як правило, на стільці біля нього хтось сидів — або шахіст з насупленим чолом, або уважний співрозмовник. Нерідко біля його ліжка зупинялися лікарі, до яких Микола ставився з великою повагою, любив побалакати з ними про медицину, але ніколи не переводив мову на власну хворобу.

Ходячі хворі засиджувались у нього в палаті доти, поки не гасили світло. Часом доводилось воювати, щоб розходилися спати. За слухняність Микола брав викуп: прийти до нього, поговорити, коли всі вляжуться. І ці розмови в тиші, під рівномірне дихання сусідів по палаті, у напівтемряві, допомагали йому переносити недугу, повертали до недалекого минулого.

Приходила поговорити з ним у нічні години і я. Напівпошепки, щоб не розбудити сусідів, Коля розповідав про боротьбу українського народу з інтервентами, білополяками, бандами Махна, про роботу в комсомолі, про те, як він став комуністом. Цікавився моїм життям, навчанням, питав про рідних. З теплотою і ніжністю згадував свою матір. І найменше говорив про свою хворобу. Між іншим якось згадав про поранення в голову.

Дивовижна скромність відчувалась у всіх його оповідях. Ця ж скромність — у його останньому листі до мене, якого він написав уже сліпим, жодним словом не прохопившись про свої страждання.

Микола дуже любив музику й пісні, особливо українські. З величезною насолодою і радістю слухав він мою сестру Марію — хористку Харківського оперного театру. Виписавшись з інституту, перед від'їздом у Євпаторію Микола кілька разів був у нас вдома. Тоді ж він познайомився з моєю матір'ю, яка турбувалась про його здоров'я. І пізніше в усіх листах неодмінно вітав її.

Він глибоко цінував найменшу увагу до себе і відповідав подвійною увагою. З ніжністю вимовляв він моє прізвисько Старенька, яким сам назвав мене за дбайливе ставлення до нього. Чесний в усіх своїх діях і думках, він і про інших судив по собі. Довірливий, не припускав можливості обману. Таким правдивим, відвертим, повним

життєвої енергії залишився в моїй пам'яті образ Миколи Островського.

А він і справді був тяжко хворий. Ходити без милиць або без палиці не міг, проте користуватися цими «помічниками» не любив — не хотів видаватися калікою.

Передбачуваний діагноз — «водянка обох колінних суглобів (туберкульоз?)», з яким Островський прибув в інститут, лишився нез'ясований і тоді, коли хворого виписували з лікарні в 1925 році.

Від нас Островський поїхав лікуватися в Євпаторію, а потім — у Слов'янськ. У жовтні 1925 року, закінчивши там лікування, яке не звільнило його від милиць, він повернувся у Харків і зупинився у свого друга Петра Новикова.

Після консультації професора К. Ф. Вегнера Островський знову лягає в медико-механічний інститут усе з тим же невизначеним діагнозом. Завідуючий відділом асистент В. Л. Чаклін пропонує операцію. Микола погоджується.

Після операції вдалося відновити рухомість колінного суглоба, але болі не припинилися, навіть стали гострішi. Незабаром став припухати і боліти гомілковостопний суглоб, потім з'явився біль у грудному відділі хребта. Коля погано їв, погано спав, худів. Масажі та постільний режим не допомагали. Тільки-но трохи поліпшувалося самопочуття і з'являвся апетит, його на цілий день виносили з палати в солярій.

У травні 1926 року Островський удруге виписався з інституту. Напередодні, йдучи з чергування, я попрощалася з ним. Я не знала тоді, що більше ніколи його не побачу, не передбачала, що він приречений на повну нерухомість і сліпоту. З інституту Микола поїхав у Євпаторію, в санаторій «Мойнаки», де пробув два місяці. Не допомогли ні санаторний режим, ні грязі, ні морські ванни. Хвороба, прогресуючи, захопила весь хребет.

У грудні 1926 року він мені писав із Новоросійська: «Здоров'я моє, на жаль, явно підупадає, рівномірно, повільно, але незаперечно. Недавно втратив рухомість лівої руки, плеча. Як знаєш, у мене анкілоз правого плечового суглоба, а тепер і лівого. Горів-горів суглоб і зафіксувався.

Я тепер сам не можу навіть причесатися, не кажучи вже про те, що це тяжко. Тепер горить запалене праве стегно, і я вже почуваю, що рухнути ним убік не можу.

Безперечно, незабаром і воно зафіксується. Отже, я втрачаю рухомість усіх суглобів, які ще донедавна слухалися. Цілковите окостеніння.

Ти ясно знаєш, до чого це веде. І я теж знаю. Стежу й бачу, як хвороба частинами розкрадає мою останню надію хоч сяк-так рухатися...

Уночі обливаюся потом. Хоч-не-хоч, а мушу лежати цілу ніч тільки на правому боці — це важко... Вдень весь час на спині. Ходити я не можу зовсім, лежу цілу добу... Часом буває великий біль, але я його терплю все так же нишком, нікому не кажучи, не скаржачись. Якось змертвіло почуття... Часом доводиться міцно зціплювати зуби, щоб не завити по-вовчому, протягло, злобно».

Лист 7 січня 1927 року теж з Новоросійська:

«Нічого ганебного немає в тому, що бувають хвилини реакції. Адже я вже три роки веду боротьбу за життя і щоразу битий — сповзаю назад. Якби в основу мого єства не був закладений так міцно закон боротьби до останньої змоги, то я давно б себе розстріляв...

Тільки ми, такі, як я, хто так безмежно любить життя, ту боротьбу, ту роботу над будуванням нового, набагато кращого світу, тільки ми, хто прозрів і побачив життя все, як воно є, не можемо залишити його, поки зостанеться хоч один шанс».

Я схиляюся перед тією колосальною, надлюдською працею, яку пробила ця людина, схиляюсь перед його невичерпною енергією, перед його бажанням жити і працювати!

1939—1973 рр.

П. НОВИКОВ

ДРУЖБА НЕ ВМИРАЄ

У січні 1921 року я їхав у свою військову частину. В Києві була пересадка. На вокзалі панувала страшенна метушня. Шукаючи вільного місця, я поволі пробивався через барикади з мішків і кошиків. Примостився на одній з лав, попросивши хлопця у солдатській шинелі, що сидів на ній, посунутися.

— Звідки ти? Куди їдеш? — запитав він мене.

Я пожартував:

— Військова таємниця. Та й звідки певність, що ти не Зелений або не Махно?

— Тоді будьмо знайомі: Микола Островський, комсомолець. Про Зеленого та батька Махна чув, але на них не схожий... за віком не доріс.

— А це в тебе звідки? — спитав я, показуючи на рубець, що синів під правим оком.

— Воював у Першій Кінній. Поранило осколком у голову і от сюди, в живіт. Довго лежав у госпіталі. Думали, помру. Але, як бачиш, живий. Зараз їду додому в Шепетівку. А ти звідки?

— З Харкова.

Час минав непомітно. Вирішили перекусити. У мене була пахуча, смачна тараня і житній хліб. Ми добре посолонцювали. Мій сусіда усміхався, показуючи міцні білосніжні зуби. Окріп пили як добрі знайомі — з одного алюмінієвого кухля.

Коротка була ця зустріч, але запам'яталася. Сподобався мені цей життєрадісний хлопчина з гарним обличчям, жвавими іскорками в очах, його влучні, дотепні характеристики і гумор. Записавши мою адресу, Микола мовив:

— Ну, час. Прощавай, братику. Чи побачимося ще колись?..

Зустрілися ми майже через чотири роки. Я вже демобілізувався, працював у Харкові в управлінні вугільної промисловості Донбасу, вчився в Інституті народного господарства. А Островський працював у місті Ізяславі Волинської губернії райорганізатором комсомолу. Напри-

кінці серпня 1924 року він приїхав до Харкова за путівкою на санаторне лікування. Микола подорослішав, змужнів. Над високим лобом — гарна густа зачіска, загорілий, в сорочці кремового кольору, до якої було прикріплено значок КІМу. В руках паличка — він шкутильгав.

— Ти розумієш, Петрусю, болять і пухнуть коліна, особливо праве. Житомирські лікарі встановили діагноз — туберкульоз колінних суглобів, порекомендували лікування грязями. Шепетівський окружком дав два місяці відпустки, так би мовити, на ремонт. А путівки немає, от і направили сюди.

Доки вирішували питання з путівкою, Микола жив у мене. Вдень ми знайомилися з Харковом, а увечері до нас заходили товариші по інституту. Знайомилися з Миколою, разом «штурмували» науку. Так розпочалася наша дружба, яка не згасала все життя.

Центральний Комітет комсомолу України направив Островського до Наркомату здоров'я, а звідти — на консультацію до 1-го Українського науково-дослідного медико-механічного інституту.

Інститут цей я добре знав. Сам лежав там після операцій і тільки місяць тому виписався. На правах старожила повів я Миколу знайомитися з медперсоналом.

Директор інституту, професор-ортопед Карл Федорович Вегнер уважно оглянув хворого.

— Напишіть у Наркомат здоров'я,— сказав професор лікареві,— що хворий потребує клінічного обстеження.

Оформивши потрібні документи, Островський ліг до клініки.

Я часто відвідував Миколу і бачив, як важко вживається він в нудну, одноманітну обстановку клініки.

Лікувальні процедури, що їх призначили Миколі, були дуже болючі, але Островський тримався мужньо: ні скарг, ні стогону. Полежить, заплющивши очі, відпочине від чергової «екзекуції», як він називав лікувальні процедури, і вже тягнеться до книги, жартує, заводить бесіду або шукає партнера на партію в шахи.

У лютому 1925 року я ліг в інститут на повторну операцію і попросився в одну палату з Островським. Два місяці наші ліжка стояли поруч. Це ще більше здружило нас. Ми багато говорили, читали, сперечалися. Микола вчив мене грати в шахи,— словом, як могли скрашували своє перебування в лікарні.

Газети вранці потрапляли насамперед до нашої палати. Прочитавши їх, ми гаряче дискутували. Велику увагу ми тоді приділяли політичним питанням — в партії йшла боротьба з троцькістами. Часто до нас приходили хворі з інших палат, підтримували наші розмови.

24 червня 1925 року Островський виписався з інституту. Здоров'я погіршувалося. Липень, серпень і вересень він провів у санаторіях — спочатку в Євпаторії, потім у Слов'янську. А в жовтні знову повернувся у Харків до медико-механічного інституту. Цього разу він пробув тут сім місяців. Йому зробили операцію правого коліна. У травні 1926 року Островського направили до санаторію «Мойнаки» (Євпаторія).

...У серпні 1926 року, повернувшись з роботи, я застав у себе дома Миколу. Він сидів на дивані, поруч стояли чемодан і милиці.

— Я ж казав, що заякорюсь у тебе. От і приплив. Буду влаштовуватись на роботу,— пояснив він свій несподіваний приїзд.

Потім розповів, що після Євпаторії був у Новоросійську, де гостював у Любові Іванівни Мацюк — давньої подруги його матері. Там йому сподобалось. Зустріли його добре, особливо дівчата, прожив у них місяць.

Ми довго обговорювали його становище і можливі перспективи. Вирішили ще проконсультуватися з лікарями, але медико-механічний інститут було закрито на ремонт.

У Центральному Комітеті комсомолу України товариші підшукали йому роботу за станом здоров'я.

Він насилу ходив, тому на роботу і з роботи йому доводилось їздити на візнику.

Наш одноповерховий цегляний дім з мезоніном був дуже затишний. Виноград заплів майже весь його фасад. З внутрішнього боку була веранда, що виходила в невеликий тінявий садок.

Миколі подобався цей садок, і у вільний час він читав там або просто відпочивав у шезлонгу. В мене була невелика бібліотека. Микола захопився Шекспіром. Прочитав «Ромео і Джульєтту», «Короля Ліра», «Гамлета», «Отелло», «Венеціанського купця». Захоплювався мудрістю автора, його дотепністю. Сміявся з потішних сцен у «Віндзорських витівницях».

Ми часто і палко сперечалися про поточні події, та тільки-но я зачіпав питання про засоби на його лікуван-

ня, впертий хлопець ніяк не хотів говорити про себе в собезі і не дозволив цього робити іншим:

— Мені вже двічі давали путівки на курорт. Надавали й матеріальну допомогу. Треба ж полікуватися й іншим.

А працювати ставало все важче. Біль у суглобах і хребті давався взнаки, треба було відпочити або хоч би чергувати роботу з відпочинком. Забезпечити такий режим праці у Харкові не вдалося. І Островський пише про свої злигодні в Москву своєму товаришеві Марті Пурінь, з якою він познайомився в санаторії «Мойнаки». Одержавши від неї листа, Микола вирішив їхати до Москви і почав квапливо збиратися в дорогу.

— Прощай, Петре! Якщо в Москві пощастить поєднати роботу з лікуванням, залишуся там. Звідти напишу.

Островський поїхав. Більше він у Харків не повертався. У мене залишились його бінокль, кілька книг і подушка, яку він підкладав під спину.

Через тиждень надійшов лист. Островський писав, що нікуди ще не звертався, поки відпочиває, читає. А ще через два тижні, 22 вересня 1926 року, я одержав уже з харківського вокзалу поштову листівку: «Дорогий Петю! Їду в Новоросійськ, де житиму всю зиму, а влітку — в Анапі... Ти на мене не сердься, що не писав... Так близько від тебе, але шлях... на південь...»

У Новоросійську він знову поселився у Мацюків. Там він почав посилено займатися самоосвітою, готуватися до літературної роботи.

22 жовтня 1927 року він пише мені: «Збираюся писати «історико-лірично-героїчну повість», а якщо відкинути жарт, то серйозно хочу писати, не знаю, що тільки буде. Буквально день і ніч читаю. Силу книжок маю, зв'язався з величезною бібліотекою і читаю запоєм і наукове, і впереміж для розрядки мозку белетристику. Усе нові книжки. Добре!» В іншому листі: «...Виконую продуктивну роботу: багато читаю і заочно навчаюсь у Свердловському Комуністичному університеті».

Щоб компенсувати втрачений зв'язок із світом, Островський придбав радіоприймач. Радіо стало вірним помічником у самоосвіті, тримало в курсі подій нашої країни і міжнародного життя, ввело в дім музику і пісні.

«Я, Петрухо, захворів на радіо, схибнувся на радіотехніці,— пише він у лютому 1928 року.— Є в мене приймач середньої потужності, та я вже замотався

діставати підсилювач 2-ламповий, ця машина дасть змогу чудово слухати все, а то все-таки не задоволена людина малим. І я за рахунок свого злиденного бюджету намагаюся добути цю машину і, звісно, як кожен схибнутий, заспокоюсь, коли буде підсилювач, ну, а тоді, мабуть, захворію на придбання акумуляторів до них, бо сухі батареї швидко згоряють, а акумулятори хоч і дорожчі, зате заряджаються і служать півтора-два роки».

Вітчизняна радіопромисловість у ті роки тільки зароджувалась, приймачі були недосконалі, лампи швидко перегоряли, запасні частини і матеріали добути було важко. Тому поряд з радощами радіо завдавало Островському багато клопоту. Усі «радіомуки» закінчились, мабуть, тільки у травні 1935 року, коли Азово-Чорноморський крайком партії надіслав у подарунок Островському чудовий радіоприймач «ЕЧС-3».

У перших числах травня 1928 року мені пощастило з'їздити на два дні в Новоросійськ.

Микола лежав. Ходити не міг, але ще не втрачав надії звестися «хоч би на милиці». Запалення очей минулося, проте лікар попередив: «Якщо перевтомлюватимете очі, то можливе повторне запалення».

У серпні 1929 року я приїхав до Сочі, де на той час уже жив Микола. Липень він провів у Старій Мацесті. Микола розповів, що він там познайомився з головою Нижегородського ярмаркома Сергієм Васильовичем Малишевим, який пообіцяв допомогти Островському влаштувати його на прийом до професора-окуліста Авербаха. Настрій у Островського поліпшився. Островський збирався до Москви, вірячи, що Авербах зможе вилікувати його. Поліпшився і загальний стан Миколиного здоров'я: потроху почав рухати ногами, стали рухатися і руки. І знову з'явилася надія.

— Знаєш, Петре, може, пощастить встати на милиці, надіти піджак і вийти на вулицю.

Восьмого вересня друзі провели мене з Сочі і, знаючи, що я по дорозі заїду в Москву, попросили зайти до Малишева і сказати, що Микола Островський чекає відповіді на телеграму про виїзд. Сергій Васильович сказав, що телеграми він не отримував, а на приїзд Островського, як і раніше, згоден.

Я негайно сповістив про це у Сочі. І 3 жовтня вже зустрічав Миколу і його дружину Раю у Харкові: вони виїхали в Москву.

Наступна зустріч з Островським відбулася 1 травня 1930 року. Разом із Мойсеєм Юхимовичем Карасем, який знав Островського з 1924 року, ми приїхали до Москви провідати товариша, а заодно й подивитися Першотравневу демонстрацію.

Маючи екскурсійні квитки Товариства пролетарського туризму та екскурсій, ми безперешкодно влилися у колону демонстрантів, що прямували на Красну площу. Ми пройшли мимо урядової трибуни, і людський потік виніс нас на Кремлівську набережну. Звідти Кропоткінською вулицею ми дісталися до тихенького провулочка, де жив Островський.

Двері відчинила сусідка. Зайшли до невеликої вузької кімнати, що була відгороджена від іншої дощаною, з щілинами, ще не поштукатуреною перегородкою. Біля перегородки — ліжко Миколи. Поряд на табуретці — радіо. На одному підвіконні книги, на другому — посуд.

Почоломкались із своїм неголеним другом. Микола виправдовувався:

— Хлопці, ніколи було! Одержали хату. Клопоту по зав'язку. Доки ордер виписали, влаштувались — Рая зовсім змучилась. Я ж тільки два тижні тому з клініки і знову збираюся до санаторію. А тут від матусі з Сочі неприємне повідомлення: домоуправління вимагає звільнити квартиру, мовляв, така житлова криза, а ви одна займаєте дві кімнати. Ось і журимось, що робити.

Перебування Миколи в клініці далося взнаки. Він дуже схуд, очі позападали, ніс загострився, губи — бліді, суворо зведені брови підкреслювали хворобливу зовнішність.

Зраділі нашому приїзду, Микола і Рая розповідали про своє життя, перспективи подальшої роботи «Райкому» (так ми називали в сімейному колі Раю), про політичні новини у Москві. Про тяжку зиму перебування в клініці 1-го медичного інституту Микола говорив неохоче. І ми його не розпитували.

Уранці 2 травня купили залізничні квитки, домовилися про приїзд машини «швидкої допомоги». Незабаром вирушили. Сходи широкі, нести Миколу було легко.

Засупули ноші в автомашину, і вона помчала сигналячи. Микола жартував, казав, що ми з Карасем непогано справляємось з обов'язками медбратів.

У купе ми розширили місце на нижній полиці, підмостивши збоку валізи, постелили зверху два матраци, і Островський поїхав у Сочі.

Він часто писав мені звідти. Ось уривок із одного листа.

«Про все минуле восьмимісячне московське сум'яття не писатиму тобі. Хай йому чорт!!! — писав він восени 1930 року.— Це суцільний клубок із болю і крові, який мало не забрав у мене життя. Дивує мене тільки те, що я все-таки поки що втік від смерті, або ж вона дременула від мене.

Після того, що сталося, це рідкісний виняток, або непорозуміння. Долучився ще один величезний рубець, не бойовий — лазаретний. І годі...

Динамо життя не затухає. Контрольна риска показує найвищу точку напруги — сто кіловат. Динамо може затухнути тільки з останнім ударом серця...

У мене є план, мета якого — наповнити моє життя змістом, конче потрібним для виправдання самого життя.

Я про нього зараз не писатиму, оскільки це проект. Скажу поки що коротко: це стосується мене, літератури, видавництва «Молодая гвардия».

План цей важкий і складний. Якщо вдасться реалізувати, тоді поговоримо. А взагалі непланованого у мене нічого нема. На своєму шляху я не петляю, не роблю зигзагів. Я знаю свої етапи, і тому мені нема чого гарячкувати. Я органічно, люто ненавиджу людей, які під нещадними ударами життя починають скиглити і в істериці забиватися в кутки.

Те, що я зараз прикутий до ліжка, не означає, що я хвора людина. Це неправильно! Це нісенітниця! Я цілком здоровий хлопець! Те, що не рухаються мої ноги і я ні дідька не бачу,— цілковите непорозуміння, ідіотський якийсь жарт, сатанинський! Якщо мені дати зараз одну ногу і одне око (про більше я й не мрію) — я буду такий самий навіжений, як будь-хто з вас, тих, що б'ються на всіх ділянках нашого будівництва».

А в травні 1931 року Островський уже надіслав мені з Москви уривки із своєї книги. Просив «рецензії дружньої» і передрукувати на машинці. Ознайомившись з рукописом, я написав йому, що книга виходить гарна, ці-

кава і, безперечно, потрібна. Вона легко читається, захоплює, примушує хвилюватись. Але поряд з цим я відзначив і деякі хиби.

11 серпня 1931 року Микола пише:

«Любий Петю!.. Ти пишеш, що в моїй роботі є сухість і скупість на лірику. Це правда. Це вада. Частину написаного переглядав редактор «Красной нови». На мій подив і, скажімо, просто задоволення, оцінка загалом небезнадійна. А щодо скупості і сухості зауважено...

...Щодо важкості фраз і певної незграбності обробки — це правильно. Але ж я не маю можливості навіть виправити: Рая цілі дні зайнята, хто бачив — у таких умовах писати. Адже великі майстри переробляли свої речі 5—6 разів. Для мене це тільки бажання, і що робити — не знаю. Надія на Розу. А то за півтора місяця жодного рядка. Ну, мама стомилась, їй тяжко: сто двадцять обов'язків, із яких писання для неї найважче».

Днів через три рукопис було видрукувано, і ми з Розою Ляхович надіслали його Миколі.

Невдовзі ми дістали чергове завдання: Роза повинна була передрукувати роботу вже з виправленнями у кількох екземплярах для рецензентів, а я мав переписати на машинці текст шостого розділу.

Робота затримувалась, бо у вересні мене призвали на півторамісячні військові збори. 10 жовтня Островський пише:

«Свою роботу я закінчив. Через два дні у мене будуть усі віддруковані на машинці розділи. 18 жовтня увечері до мене приїжджає тов. Феденьов і забирає все в редакцію. Зупинка за розділом, який у тебе. Я дуже прошу тебе, Петре, негайно, тільки-но одержиш листівку, вишли його мені в будь-якому вигляді».

Довелося натиснути. 18 жовтня я надіслав розділ у Москву.

Радість прийшла до Островського наприкінці лютого 1932 року, про що він відразу ж сповістив нас: «Вчора у мене були Феденьов та редактор журналу «Молодая гвардия» т. Колосов». Вони офіційно заявили, що книгу «Як гартувалася сталь» буде видано. По-дружньому підтримали. Колосов узявся відредагувати рукопис. «Якщо книжка побачить світ... це ж буде наша спільна перемога... Адже в «Як гартувалася сталь» вкладено працю всіх моїх найкращих друзів».

Хвороба знову завдає Миколі важкого удару. Запалення легенів триває понад місяць. Лише 4 квітня він повідомляє, що в квітневому номері журналу «Молодая гвардия» буде опубліковано «три друкованих аркуші книги, і вся вона буде в ньому опублікована до видання тому».

Ще до виходу в світ з книгою Островського познайомилися провідні літератори Москви. Вони особисто зустрілись із автором, щиро вітали з творчою удачею. Це хвилювало Миколу, зміцнювало його сили, додавало ще більшої наснаги.

Проте після запалення легенів він почував себе погано. Був кволий, важко кашляв. Лікарі знову наполягали на поїздці до моря. ЦК ВЛКСМ направив Островського лікуватись у Сочі до санаторію «Червона Москва». Виїхав Микола з Москви разом з матір'ю 27 червня. Через Харків проїздили вночі. Я розшукав їх під час зупинки поїзда. Микола спав. Напроти нього, біля столика, дрімала Ольга Йосипівна. Я тихо покликав її.

— Ой, Петю! — скрикнула вона і, боячись, щоб не розбудити Миколу, інстинктивно затулила рота рукою.

Ми вийшли в тамбур. Ольга Йосипівна встигла розповісти про справи, про стан здоров'я сина, бідкалась, що Коля не може писати, бо дуже кволий.

У жовтні з Сочі надійшов лист. Ольга Йосипівна з радістю повідомляла, що в Сочі Островські одержали зручну двокімнатну квартиру і Микола знову почав працювати на повну силу.

28 листопада — лист від Островського: «...Книжка вийшла. Її видано прекрасно, як кажуть, на ять... Працюю як сумлінний кінь. Пишу в основному ночами, коли тихо і ніхто й ніщо не заважає. Пишу сам, потім переписують. Витискаю на роботу всю фізичну силу, яку тільки маю. Здоров'я все-таки краще, ніж було у травні і в червні. Я надішлю тобі надруковані перші два розділи. Читай і критикуй».

Влітку 1933 року я зміг на кілька днів поїхати в Сочі, щоб побачитися з другом. Микола лежав у альтанці на свіжому повітрі. Він був радий зустрічі, до того ж я привіз три примірники книги «Як гартувалася сталь», які дістав з великими труднощами, і деякі необхідні радіодеталі, які мені пощастило купити.

Островський поділився зі мною своїми намірами — надіслати книгу Олексієві Максимовичу Горькому. Вагався:

«Може, почекати, доки вийде в світ друга книга». Я радив йому надіслати книгу вже зараз або передати її зі мною в Москву. Так і вирішили.

У Москві я розшукав будинок, де жив Горький. Секретар письменника П. Крючков сказав, що Олексій Максимович нездужає, і обіцяв передати йому книгу з автографом Островського.

Тоді ж Островський сказав мені, що український письменник Михайло Васильович Паньков, з яким Островський познайомився 1928 року в Мацесті і підтримував листування, обіцяв допомогти видрукувати книгу «Як гартувалася сталь» також у видавництві «Молодий більшовик» українською мовою.

Але, будучи тяжкохворим і прикутим до ліжка, Михайло Васильович міг діяти тільки шляхом телефонних переговорів, а вони бажаних наслідків не давали. Тому всі переговори в ЦК ЛКСМУ і у видавництві «Молодий більшовик» почав вести я і за довіреністю Островського уклав угоду на видання роману «Як гартувалася сталь» українською мовою.

Видавництво «Молодий більшовик» попросило Островського надіслати його портрет. Микола вибрав знімок 1926 року. Він хотів, щоб читач знав Островського таким, яким він був до хвороби.

Наближався п'ятнадцятирічний ювілей комсомолу України. Скориставшись цією датою, Феденьов, Жигірьова, Лисицин, Паньков, Пузиревський, Карась і я звернулися до ЦК ЛКСМУ з проханням відзначити як зразок більшовицького гарту роботу Миколи Островського, активного учасника громадянської війни на Україні, комсомольського працівника, і надати йому допомогу: підвищити пенсію, виділити друкарську машинку і путівку на санаторне лікування.

В середині червня 1934 року це колективне прохання разом з другою частиною роману «Як гартувалася сталь» російською мовою я передав секретареві ЦК ЛКСМУ Сергію Андреєву.

Урочистий пленум ЦК ЛКСМУ відбувся 11 липня. На цей час перше видання книги «Як гартувалася сталь» українською мовою вийшло з друку і було роздано делегатам пленуму.

ЦК ЛКСМ України запропонував первинним комсомольським організаціям ознайомити всіх членів ЛКСМУ з книгою Островського. Перший секретар ЦК ЛКСМУ товариш Андрєєв написав Островському дружнього вітального листа, подбав про створення належних умов для роботи письменника; з ЦК прислали друкарську машинку системи «Мерседес» і гроші на санаторну путівку, послали клопотання в Наркомат соціального забезпечення про збільшення пенсії.

У листопаді 1934 року на квартирі Островського в Сочі було встановлено телефон. Це була велика радість для Миколи. Він жартома погрожував друзям: «Тепер нікому не дам спокійно спати».

Закінчивши «Як гартувалася сталь», Островський обмірковує зауваження видавництв, відгуки друзів та читачів, виправляє книгу і починає роботу над новим романом — «Народжені бурею».

Підготовчу роботу над романом він провадив, як і досі, з добровільними помічниками, а потім уже з постійним секретарем А. П. Лазарєвою.

Однак життя в Сочі його вже не влаштовує. Тут нема потрібних матеріалів. Микола рветься до Москви, ближче до бібліотеки і архівів, до живих учасників громадянської війни, які могли допомогти у відтворенні обстановки тих років і задуманих образів. Та в Москві нема житлоплощі і поки що її не вдається одержати. Він пише мені: «З Москвою справи не посуваються... Чекаючи наслідків, узявся до роботи. Систематично працюю з дня у день. Є кваліфікований секретар, і справи посуваються вперед. Усе-таки з матеріалами скрутно. Може, ти десь що-небудь добудеш про громадянську війну і війну з білополяками. Надішли тоді мені, буду дуже радий. Моє здоров'я, очевидно, добре. Робота підбадьорює, але в Москву тягне. Там живий матеріал є і люди, які можуть особисто мені допомогти, робота вийшла б набагато яскравіша. Та я не втрачаю надії доповнити все. У Москві я все-таки буду...»

У наступних листах Микола повідомляє, що працює наполегливо. В січні 1935 року він написав начорно два розділи роману, в березні — чотири. У березні і квітні, незважаючи на двосторонній плеврит, він одшліфовує перші чотири розділи і пише п'ятий. Невроз, хвороба серця і легенів надовго виводять його з ладу.

Сочинський міськком партії зобов'язав Островського в червні відпочивати, або, як висловився Микола, «використати відпустку». 31 травня він мені пише:

«Сьогодні останній робочий день. Завтра відпустка. Все моє літературне «господарство» впорядковано. Пишу листи друзям. Мені заборонено братися до серйозних справ весь цей місяць. І я повинен відпочити «душею і тілом»... Крайком партії надіслав мені чудовий приймач. Вся Європа у мене в кімнаті».

Стояла гарна погода, лежати б у саду, вдихати настояне, запашне повітря, набиратися сил. Але відпустку так і не вдалося провести. Приїхав кінодраматург Зац для роботи над сценарієм фільму «Як гартувалася сталь» та інші гості, було багато відвідувачів з нескінченними розмовами. От і вся відпустка.

11 грудня 1935 року Островський приїжджає нарешті у Москву і весь поринає в роботу. 16 лютого 1936 року він повідомляє: «Я міцно засів до роботи. Два секретарі запарюються добряче. Уже написав два розділи і підготував матеріал для подальшої роботи. До травня сподіваюсь закінчити першу частину «Народжених бурею» і підготувати матеріал для другої частини.

Здоров'я поки що витримує. Влітку відпочину посправжньому в Сочі. Готуюсь до виступу на Українському з'їзді молоді.

Одержав мандати від багатьох комсомольських організацій, а також і Харківської: українці не забувають свого земляка. Я постараюсь виправдати їхню довіру. Можеш мене привітати з поверненням в армію. Мене зарахували в ПУ РСЧА і видали мені книжку.

Це мене дуже порадувало, ще раз доводить, що в разі чого я можу бути корисний».

15 травня Островський виїздить у Сочі. У Харків поїзд прибув 16 травня о 4-й годині ранку.

На вокзал прийшли Дмитро Островський, я і студенти Харківського газетного технікуму імені М. Островського, яких запросив Дмитро Олексійович.

Письменник розповів їм, що їде в Сочі продовжувати роботу над книгою «Народжені бурею». Буде працювати, доки стане сил. Розпитував про технікум, про життя і навчання.

Уряд Радянської України збудував для Островського чудову дачу в Сочі. Будинок було зведено осторонь ву-

лиць, і Микола весь час проводив на веранді, на свіжому повітрі.

Успішно працювала і домашня бригада комісара: вступив у силу розклад дня, було чітко розподілено ролі й обов'язки. Не вистачало одного — здоров'я. До всього він ще й застудився.

Коли Островський повертався із Сочі до Москви, ми зустрічали його з Миколиним братом Дмитром на станції Лозова, за 150 кілометрів од Харкова, щоб поговорити з ним.

Це була моя остання зустріч з другом. Через два місяці його не стало.

1973 р.

М. КАРАСЬ

РАДІЛИ ЗА НЬОГО ВСІМ СЕРЦЕМ...

Вперше ми зустрілися з Миколою Островським у 1924 році у Петра Новикова. Коли я зайшов до кімнати, там уже був високий, худорлявий юнак з великою шапкою чорного волосся, рухливий, поривчастий, з пильними, зосередженими, але жвавими очима. Ми познайомились, і якось одразу в нас зав'язалася дружня розмова. Дізнавшись, що я працюю серед робітничої молоді, Островський почав розпитувати, як живе молодь, в чому потребує допомоги і головне — як піклуються про неї. Я працював тоді у ФЗУ тютюнової фабрики, і в нашій школі було багато колишніх безпритульних.

Це зацікавило Островського, він допитувався, яке матеріальне становище молоді, як вона набуває спеціальності, як відпочиває і як впливають на неї комсомольці. Пригадую, він почав розповідати про виховну роботу серед бійців у роки громадянської війни. Тоді основним завданням було виховання молоді в дусі беззавітної відданості справі робітників, непримиренності до ворогів революції. А тепер треба було не тільки об'єднати «зелених» підлітків, але й привчити їх до праці, виховати почуття колективізму і відповідальності за свої вчинки.

Дізнавшись, що хлопці та дівчата, яких годували і забезпечували житлом, тридцять процентів свого заробітку залишали на особисті потреби, Островський зрадів.

— Ви навіть не уявляєте, що це значить для них! Адже вони почувають себе самостійними, незалежними людьми! Навіть така, здавалося б, дрібниця — піти з дівчиною в кіно, купити собі якусь річ. Розумно, дуже розумно...

Ця бесіда зблизила нас, з'явилися спільні інтереси, спільні думки.

Коли Микола бував у Харкові, то завжди зупинявся у Петра Новикова. В гарну погоду у вільний час ми ходили гуляти по місту.

Я познайомив Миколу з деякими комсомольцями тютюнової фабрики. Вечорами після роботи ми зустрічали-

ся, співали комсомольських пісень 20-х років, читали колективно газети, книжки, говорили про літературу.

Харківські друзі Островського домовились у 1929 році провести відпустку в Сочі, щоб побувати у товарища.

Першою в травні поїхала Роза Ляхович, а за нею я. Прибув у Сочі в червні. Зелене місто, спека, навкруги чути різномовний гомін. Тоді це було типове провінційне місто з базаром у центрі. Поспішаю на вулицю Войкова. Заходжу в двір і прямую до веранди, де Ольга Йосипівна прала білизну. Питаю про Колю. Ольга Йосипівна якось розгубилась, адже бачила мене вперше. Але тут вийшла Роза, познайомила нас із Ольгою Йосипівною, і ми всі разом пішли до Колі.

Ось ми й на порозі його кімнати. З листів я знав про стан його здоров'я. Але знати й бачити — це різні речі. Молодий хлопець, що лежить пластом майже сліпий! Я зупинився на порозі, поставив чемодан і замовк. Клубок підступив до горла, ледве стримую сльози. Знаю, що Микола цієї слабкості не простить, а поряд ще мати й Роза... Миттєва затримка, а здається — вічність. Виручив Коля. Він напевне зрозумів мою розгубленість і гукнув:

— Здоров, золота рибко! Звідки ти? Як сніг на голову впав!

Кинувся я до нього — обійми, поцілунки, розпитування. Ольга Йосипівна сміється — як це вона не здогадалася, хто я такий. Роза свариться:

— Хоч би півсловечка написав! Я б зустріла тебе.

Коля сміється:

— Молодець, приїхав по-комсомольському!

Відкрив я чемодан, а там репродуктор «Рекорд». На той час це була рідкісна річ. З великими труднощами дістав його Петро Новиков у Харкові. Микола зрадів безмежно. Кінець сухим батарейкам і акумуляторам.

— Ти розумієш, Мусю, що це значить! Я запрошу свою комсомолію, хай послухають справжнє радіо.

Островський тоді керував гуртком політосвіти комсомольців-залізничників.

Усі зайнялися встановленням приймача. Коля квапив — хотів якнайшвидше почути перші звуки. Репродуктор повісили над ліжком так, щоб Микола міг сам регулювати його. І ось перші звуки і перші вигуки захоплення й радості.

Коля попросив сфотографувати його з новим «дружком». Запросили фотографа.

Миколу поклали впоперек ліжка, обклавши подушками, нас із Розою він посадив по боках, а в центрі над головою — приймач. Так з'явився знімок на честь нашої зустрічі та нового радіоприймача. На звороті фотографії Микола написав: «За небачений в світі пробіг поганої рибки карасика з каламутної харківської Лопані до берегів Чорного моря. Микола».

Пізно ввечері повернулася з роботи Рая. Швидка, жвава, весь час щось робить, переставляє, розповідає, сміється. На роботу вона йшла дуже рано — о шостій годині ранку, тому разом із нами була тільки у вихідні дні.

Ранками Роза і я розташовувались у кімнаті Колі на підлозі біля ліжка і по черзі читали вголос газети, журнали, нові книги. Микола лежить нерухомо, руки згинаються тільки в ліктях. В руці маленька паличка з серветкою на кінці — нею він витирає обличчя, використовує як віяло — оце, мабуть, і все, що він може самостійно зробити для себе.

Сядеш, було, до нього на ліжко, він візьме за руки і розмовляє. Якось сказав:

— Погано я бачу вас, друзі мої, але руки — вони допомагають ближче відчувати вас, руки мене не підведуть.

Якось сидів я біля нього, і Коля попросив нагнутися до нього ближче. Провів рукою по моєму обличчю і радісно прошепотів:

— Та я ж ще бачу, ти зовсім не змінився, чуєш, я бачу...

Стан здоров'я Миколи погіршувався. Лікарі радили їхати на лікування в Мацесту. З великими труднощами, за допомогою міськкому партії нам вдалося організувати цю поїздку. Рая відвезла його туди, а наступного дня приїхали і ми з Розою. Рая взяла відпустку і була з Миколою весь час, а ми щодня приїжджали поїздом. Настрій у Колі був гарний. Поселили його в окремій кімнаті, яка невдовзі перетворилася на справжній клуб. З'явилося багато нових знайомих. Коля був дуже товариський, завзятий шахіст, хоча сам грати тоді вже не міг. Болільники спостерігали за шаховими баталіями в кімнаті. Гамір, суперечки, сміх линули аж на вулицю...

Коли Микола проїжджав через Харків із Сочі в Москву, ми зустрічали його на вокзалі. Там я привітав його з нагородою — орденом Леніна, передав поздоровлення комсомольців тютюнової фабрики. У нас тоді вийшов спеціальний випуск багатотиражки, присвячений Миколі Островському.

Ще до виходу в світ книжки «Як гартувалася сталь» Микола Островський був для фабричних комсомольців ідеалом, тією мужньою людиною, з якої треба брати приклад. Перші розділи книжки ще до появи в пресі ми читали колективно, обговорювали і писали йому про свої враження. А коли книжка вийшла, то говорили про неї як про книжку «нашого Миколи», радіючи за нього від усього серця.

1969 р.

М. ПЕЛЬТА

ПАМ'ЯТНІ ЗУСТРІЧІ

У 1925 році я навчався в Харківському інституті народного господарства на гірничо-металургійному факультеті. Моїми товаришами по інституту були Петро Новиков та Мойсей Карась.

Одного разу я зайшов до Новикова на квартиру і побачив там Карася та незнайомого юнака з приємним розумним обличчям. Вони грали в шахи. У кутку кімнати стояли милиці.

Новиков познайомив нас. Це був Микола Островський. Між нами зав'язалася жвава розмова, і незабаром виникла така атмосфера, ніби зустрілися давні друзі. Микола розповів мені про свої переживання, про контузію, про хворобу ніг, висловив невдоволення операцією ноги в Харківському медико-механічному інституті. Я уважно слухав його, переживаючи біду цього мужнього гарного юнака.

Влітку 1926 року ми з Петром Новиковим поїхали до Євпаторії відвідати Островського, який лікувався в санаторії, і одночасно провести там свою відпустку. З вокзалу ми поїхали до нього в санаторій, але не застали — він поїхав у Новоросійськ.

У 1929 році Микола Островський жив у Сочі. У вересні я поїхав туди, розшукав його будинок на вулиці Войкова. На ганку стояла похилого віку жінка, в якої я спитав, де живе Островський. Та не встигла вона відповісти, як із відчинених дверей голосно гукнули:

— Мамо, це Мишко приїхав!

Я ввійшов до кімнати, в якій лежав Микола. Біля ліжка на стільці — радіонавушники. Вікно зачинено віконницею, в кімнаті напівтемрява.

Після нашої першої зустрічі у Харкові минуло чотири роки. З того часу Микола дуже змінився. Він нічого не бачив, не міг рухатись.

Проте в розмові з Миколою мене вразило його духовне здоров'я. Голос звучав бадьоро, очі блищали, а на обличчі з'являлась приємна щира усмішка.

Ми обговорювали питання сучасної політики, згадували роки громадянської війни. Микола жваво відтворював бойові епізоди чонівців: як ліквідували бандитські

зграї в Берездівському районі на Волині, розповідав про перші комсомольські конференції на Шепетівщині. А мене розпитував про те, як живуть і працюють шахтарі Донбасу.

Іноді наша розмова ставала запальною. Тоді до кімнати заходила Ольга Йосипівна і просила нас розмовляти спокійніше, щоб не стомлювати Миколу. Після таких зауважень ми намагалися розмовляти тихше, але це не завжди вдавалося: Микола не міг спокійно реагувати на хиби в роботі і в житті людей.

Під час цього приїзду я ближче познайомився з його родиною. Сильне враження на мене справила Ольга Йосипівна, товариська, душевна, працьовита жінка. Вона проявляла виняткове материнське піклування про сина. Дружина Миколи в той час працювала в готелі «Кавказька Рів'єра» прибиральницею. Жили на її скромний заробіток та Миколину пенсію.

У той час у Сочі із Шепетівки приїхав до Миколи батько — Олексій Іванович. Іноді ми з ним виходили на ганок покурити. Микола не переносив запаху тютюну і суворо попереджав нас не диміти. Він радив нам кинути курити.

Незабаром Олексій Іванович поїхав до Шепетівки. До Островських приїхала мати Раїси Порфирівни — Любов Іванівна з онуком.

Одного разу Ольга Йосипівна попросила мене прийти до них наступного дня о другій годині. Коли я прийшов, то побачив біля будинку лінійку. І тут я дізнався, що Микола їде до Москви. Ми всі: Ольга Йосипівна, Раїса Порфирівна, її мати і я — пішли слідом за лінійкою, що прямувала до залізничного вокзалу. Разом з Миколою до Москви їхала його дружина.

Прощаючись, Микола спитав: «Мишко, чому ти мовчиш?» Я відповів щось незрозуміле, бо мене страшенно приголомшив його раптовий від'їзд. Родина Островських у той час відчувала матеріальну скруту, а на поїздку до Москви потрібні були кошти. До того ж я не знав, чому Микола їде до Москви.

Ми попрощались, і я вийшов із вагона, поїзд повільно набирав швидкість.

З від'їздом Миколи в будинку все ніби потьмяніло. Незабаром моя відпустка кінчилась, і я поїхав із Сочі.

1968—1973 рр.

Т. НОВИКОВА-ЛІСОВСЬКА

«ПАЛКА МРІЯ — СТАТИ АКТИВНИМ УЧАСНИКОМ БОРОТЬБИ»

Про Миколу Островського я вперше почула від Петра Миколайовича Новикова ще до нашого одруження, в 1927 році. Він розповідав мені, що його товариш дуже хворий, зовсім не може ходити, навіть на милицях. А коли ми з Петром Миколайовичем одружились, я докладніше дізналась із листів самого Миколи Олексійовича про його життя і тяжку хворобу.

Про наше одруження ні мій чоловік, ні їх спільний товариш Мойсей Карась не повідомили Островського, і в січні 1930 року він їм пише з Москви, з клініки, де тоді лікувався:

«...Ви одружуєтесь нишком, і мені про це... доводиться дізнаватись, як про сенсацію, із десятих уст».

У наступному листі в травні 1930 року уже із Сочі Микола Олексійович просить чоловіка розповісти про свою дружину.

На пропозицію Миколи послати мене в Сочі на лікування чоловік відповів, що лікарі не радять їхати туди, бо в мене не той профіль захворювання.

Микола з цим не погодився.

Незабаром надійшов лист, адресований особисто мені:

«Петровій подрузі. Любий товаришу! Через вайлуватість Петра я не знайомий з вами. (Це чергова забудькуватість Петра). Не буду про це багато говорити. Ставлю руба питання, яке змусило мене звернутися безпосередньо до вас. У своєму останньому листі Петро писав мені таке: Роза наговорила моїй дружині про Сочі стільки недоброго, що про її поїздку до Сочі не може бути й мови. Я не знаю, про які жахи говорила вам Роза. Розочка взагалі людина експансивна. У неї, якщо світить, то освітить сліпуче, а якщо темно, то кромішня пітьма. Якщо сіро, то непроглядно. У неї дуже мінлива суб'єктивна вразливість, і я наважуюсь заперечити це абсолютне осудження Сочі. Розочка в цьому не має слушності. Навіть великі песимісти вважають Сочі прекрасним місцем, тут можна гарно відпочити на березі моря. «Кавказька Рів'єра» — так гордо написано на вивісці

першокласного готелю в Сочі! От! Прикро до сліз за Сочі. Сидять люди у Харкові і лаються. Краще приїдьте і подивіться на всю красоту, а тоді скажете, хто має рацію...

P. S. Повідомте мені ваше прізвище та ім'я. Адже від цього ведмедя я ніколи цього не дочекаюсь».

Ми з цікавістю прочитали характеристики, які дав Микола Петрові і Розі.

— Ну, це вже наклеп,— сміялись вони.

Влітку 1931 року Петро повідомив Миколу про те, що у нас з'явився новий член сім'ї — син Юра. Микола радо зустрів це повідомлення.

«Любий Петю!

Мама щойно прочитала твого листа, я давно його чекав. У тебе синочок — добре!..»

В цьому ж листі Микола розповів про труднощі, з якими пов'язано його «писання», тобто його робота над книжкою...

Книжку було закінчено наприкінці жовтня. Минуло три місяці, і я читаю хвилюючі, сповнені тривоги, нерівні, нерозбірливі рядки його листа, написаного рукою, скутою хворобою.

«Я все ще не можу, Маро, сказати, що моя книжка не потоне в редакціях,— пише він 7 лютого 1932 року.— Скільки вона вже зазнала злигоднів... З дня на день чекаю вироку. Я кинувся на прорив залізного кільця, яким охопило мене життя. Я намагаюсь із глибокого тилу перейти на передові позиції боротьби і праці свого класу... Якщо мене розгромлять у Госиздате, я ще раз візьмуся до роботи. Це буде останній і вирішальний. Я повинен, я пристрасно хочу здобути «путівку в життя». І хоч які темні сутінки мого особистого життя, тим яскравіше моє прагнення».

Листи від Миколи надходили один за одним, у них — подія за подією.

Першу частину «Як гартувалася сталь» починають друкувати в журналі «Молодая гвардия». Миколу приймають у члени Московської асоціації пролетарських письменників. Видавництво «Молодая гвардия» укладає з ним договір на першу частину книжки, а потім і на другу.

У березні Микола вдруге переніс запалення легенів. Це затримало його роботу над книжкою: «Двічі кощава баба смерть хапала мене за горло, та я не мав права тепер умерти...»

Тільки влітку, після відпочинку в санаторії «Червона Москва», він взявся до подальшої роботи.

У 1933 році Островському в Сочі дали нову квартиру на вулиці Оріховій, 47.

«Квартира непогана, моя кімната світла, друга — ні»,— писав він нам.

Другу частину книжки «Як гартувалася сталь» з січня 1934 року почали друкувати у журналі «Молодая гвардия», і в тому ж році вона вийшла окремим виданням.

У ці роки листування з Петром було здебільшого діловим. Вирішувались питання, пов'язані з виданням книжки на Україні.

Петро вів переговори з видавництвом «Молодий більшовик» і ЦК комсомолу України, уклав договір від імені автора на обидві частини «Як гартувалася сталь» в одному томі. Це особливо радувало Миколу: він дуже хотів, щоб книжка вийшла його рідною українською мовою.

Петро виконував й інші доручення Миколи. Одне з них стосувалося пошуків його фотографії 20-х років.

15 квітня 1934 року він писав: «Ось для цього «чудового» видання редакція видавництва «Молодая гвардия» просить мене негайно надіслати своє «найкраще» фото... Виручай, браток... щоб картка була до кінця квітня...» А ще раніше, 8 квітня, він просить зайти у фотографію «Червоний світлопис» і купити, «якщо продадуть, негатив за номером 12 090 — моє фото, копію вміщено в першій книжці. Знімок зроблено в травні 1926 року».

У 1934 році всі нетерпляче ждали видання книжки «Як гартувалася сталь» українською мовою. Столицею України тоді був Харків. Про підготовку цього видання чоловікові розповіли головний редактор видавництва «Молодий більшовик» К. Д. Трофімов та співробітники.

Островський у листах до нас просить Петра інформувати його і сприяти, щоб книжка українською мовою швидше побачила світ.

«Як ти мене порадував, розповідаючи про книжку,— пише він 7 червня 1934 року.— Трофімов і його помічники, як видно, зроблять книжку чудовою. Москва також готує чудове друге видання, гарно ілюстроване, вкладене в папку».

Наприкінці червня 1934 року я несподівано одержала від Миколи 300 карбованців.

Знаючи про небажання Петра приймати «поворотні» суми, Микола слідом за грішми пише мені такого листа:

«Любий товаришу Тамаро!

22 червня я надіслав на вашу адресу триста карбованців і телеграму, повідомляючи про пересилку грошей. Прошу підтвердити одержання. Потім я прошу вас, люба Тамаро, простежити за тим, щоб ці гроші Петро не повернув мені під якимось виглядом чи приводом. Надіслані гроші тільки невелика частка того, що я Петрові заборгував, я вже не кажу про нематеріальний борг. Я певен, що в подальшому поступово і я виконаю свій обов'язок. У найтяжчі для мене роки, коли розбите здоров'я зробило мене інвалідом, я був відірваний від роботи і боротьби і жив із своєю матусею на тридцять три карбованці своєї пенсії, Петрусь, мій вірний товариш, не раз надсилав мені свої останні гроші. Отже, товаришу Тамаро, надіслані гроші не повинні бути повернуті, і якщо Петя намагатиметься це зробити, я прошу вас довести йому, як це мене незаслужено образить і засмутить».

Незважаючи на такий суворий лист Миколи, я була одностайна з чоловіком. Гроші, знайшовши привід, повернули. Микола був обурений нашим вчинком і 31 серпня 1934 року пише:

«Дорогий Петрусю!

...Тамара пише мені, що якась установа за твоїм дорученням має переказати мені 250 карбованців. Я вже давно одержав 125 карбованців від якогось тресту. Це як інформація, щоб вони тобі не замилили очей. А як по дружбі — чи не послати мені тебе під три чорти або ще куди-небудь далі. Я ж тобі казав: «Повертатимеш гроші — на смерть ображусь!..» Я ж тебе просив, вимагав повідомити, куди їх — 125 карбованців — повернути, а то Тамара поїхала, ти невідомо чи довго ще будеш у Сталіно — не хочу, щоб блукали по світу безпритульними. Не відповіси — перешлю Розі, щоб передала тобі».

Кінець 1935 року став для мене знаменним — відбулася зустріч з Миколою Островським, а пізніше і з його матір'ю Ольгою Йосипівною.

Ми чекали з дня на день зустрічі з ним на станції

Харків, коли він поїде із Сочі в Москву. Чекали телеграми. Я дуже хотіла побачити Миколу, почути його голос.

Але від'їзд Островського із Сочі до Москви все відкладали.

І ось 8 грудня довгождана телеграма:

«Дев'ятого виїжджаю швидким службовий вагон».

Нарешті я побачу Миколу!

Настало 10 грудня. Харків ще не одягнувся в зимове вбрання, снігу не було, але стояла холодна погода. Петро захворів, але хотів їхати зустрічати Миколу. Насилу Карась умовив його лишитись удома. Зустрічати Миколу пізно ввечері поїхали ми з Мойсеєм Карасем.

На пероні вокзалу, очікуючи поїзд із Сочі, стояла велика група школярів і студентів. З ними був Дмитро Олексійович Островський.

Минуло 20—30 хвилин. Почувся шум поїзда, що наближався. Ще 1—2 хвилини, і поїзд зупинився. Я вдивлялась у вагон, який стояв перед нами. В ньому було тихо. Та ось двері відчинились.

— Можете заходити,— пролунав жіночий голос.

Я ввійшла, ні, влетіла у вагон одною з перших. Пройшла кілька кроків по коридору і побачила салон, в якому з лівого боку лежав Микола в гімнастерці захисного кольору.

Я підійшла, тихо сказала:

— Це я, Тамара. Петро хворий, не зміг прийти, ось від нього лист.

— Шкода братана. А я чекав на нього. Дуже хотів бачити, поговорити з ним. Передай Петрові, нехай швидше одужує... Люба Тамаро, вас з Петром і синочком Юрою ждатиму влітку до себе в гості,— і усміхнувся.

За моєю спиною товпилися хлопці. Хтось сказав:

— Хто вже поговорив, виходьте!

Я попрощалася з Миколою і заквапилася, поступаючись місцем іншим.

Невиразно пам'ятаю виступ Дмитра Олексійовича від імені студентів університету імені Артема. Потім виступали школярі — обіцяли добре вчитись, говорили, що Микола Островський і герой його книжки Павло Корчагін завжди будуть для них живим прикладом.

Раніше я знала Миколу тільки з його листів, розповідей друзів та чоловіка. На фотографіях, які були у нас, Микола був молодий, гарний, з серйозними, вдумливими очима. Я не могла навіть уявити, що може зробити з

людиною хвороба. Його образ залишився у мене в пам'яті на все життя.

Зустріч з Миколою Островським відбулася при незвичайних обставинах, але найголовніше — я побачила його, сказала йому кілька слів, і він мені на них відповів.

Через десять днів після цієї незабутньої зустрічі ми одержали від Ольги Йосипівни листівку про те, що вона приїздить до Харкова:

«Дорогі Петре і Тамаро! Я одержала вашого листа... Вчора говорила з Колею по телефону — запрошує мене з Катюшею до Москви. Доведеться їхати. Я тоді і з вами побачусь. Я візьму квитки до Харкова, там є мої онуки. Я їх бачила ще маленькими. Всього найкращого. Любляча вас Островська. Я чула, що ви хворієте. Це недобре. Не раджу».

У Харкові Ольга Йосипівна влаштувала зустріч з родичами та друзями у готелі «Червоний». На столиках стояли квіти, цукерки, напої, а у вазах красувались яскраво-жовті мандарини.

— Покуштуйте! Наші сочинські. Їх так любить мій Коля. І йому повезу в Москву,— пригощала нас Ольга Йосипівна. Вона була невисока на зріст, худенька, жвава, з гострими рисами обличчя, з чорними очима. Вдягнена в білу блузку, вишиту червоними трояндами, і чорну спідницю.

У Харкові Ольга Йосипівна радилась з лікарями з приводу своєї хвороби і під Новий рік поїхала до Москви.

Листи від Миколи надходили дедалі рідше і рідше.

А 22 грудня 1936 року Миколи Островського не стало.

На похорон із Харкова поїхали його вірні друзі П. М. Новиков та М. Є. Карась. З болем у серці переживали вони втрату свого друга — відданого товариша, сміливого бійця, стійкого більшовика.

1973 р.

Р. ХМЕЛЬНИЦЬКА

ДАЛЕКЕ-БЛИЗЬКЕ

У ранньому дитинстві я часто бувала в сім'ї Островських. Ольга Йосипівна і моя мама, Ганна Йосипівна, були рідні сестри.

Жили ми тоді в селі Борсуках Волинської губернії, приблизно за 90 кілометрів од села Вілії, де в той час проживали Островські, і ми з мамою радо їздили до них.

Колю я пам'ятаю зовсім маленьким, років трьох-чотирьох. Був він дуже розвинений хлопчик, допитливий, уже знав усі літери і навіть намагався читати.

Наприкінці 1910 року наша родина переїхала з України в Новоросійськ. Деякий час листувалися з тіткою Ольгою Йосипівною. Під час імперіалістичної війни Островські з Вілії виїхали. Потім почалася громадянська війна. Моя мати померла, і зв'язок з Островськими було втрачено.

В 1919 чи 1920 році Ольга Йосипівна зовсім випадково зустріла у вагоні поїзда чоловіка, який жив у Новоросійську. Вона розповіла, як у нас обірвалося листування, на клаптику газети написала свою адресу і кілька слів з проханням написати їй у Шепетівку, якщо одержимо цю вісточку. Цей чоловік знайшов нас, і зв'язок з Ольгою Йосипівною знову налагодився.

У 1926 році Ольга Йосипівна написала, що Коля лікується в Євпаторії, в Криму, і що, можливо, закінчивши лікування, заїде до нас у Новоросійськ.

З першої ж зустрічі я зрозуміла, що Микола, хоч і молодий, але добре знає життя. З усякого становища він знаходив вихід, міг дати пораду. А як він розповідав! На все життя залишилися в моїй пам'яті його оповіді про громадянську війну, про участь молоді в ній, про комсомол. Розповідав Коля з таким запалом, що ми засиджувалися до пізньої ночі.

Одного разу, коли Коля вже ледве ходив на милицях, він попросив мене поїхати з ним у міськком партії і в міськком комсомолу. Я знала, що там треба буде зійти на другий і третій поверхи, і хотіла попросити товаришів, щоб допомогли йому. Але, дізнавшись про мій

намір, Микола заперечив: «Не треба, я сам, тільки коли будемо підніматись, ти йди позаду мене».

Коли ж ми спускалися вниз, Коля попросив, щоб я йшла попереду. Я не зразу втямила, навіщо це, а він пояснив: «Це щоб ти підтримала мене, якщо я раптом зірвусь».

До приїзду Миколи Островського у Новоросійськ я, маючи чотирьох дітей, жила тільки своєю сім'єю, не цікавилася, що відбувається за порогом моєї квартири. Але під впливом розмов з Миколою я зрозуміла, що життя своє треба перебудовувати. Стала відвідувати загальні збори, цікавитися життям міста, і мене вибрали депутатом міськради. Закінчивши курси по охороні материнства і немовлят, я під час колективізації на Кубані допомагала в колгоспах організовувати сезонні ясла і дитячі садки. А потім у Новоросійську працювала в одному з пунктів охорони материнства і немовлят. Цим я завдячую Миколі Островському. Мені дуже шкода, що у війну я не зуміла зберегти його листи, в яких він морально підтримував мене і попереджав, що на життєвому шляху мене спіткають різні труднощі, але їх треба перемагати. Ці його поради дуже допомогли мені в житті.

1961—1973 рр.

М. ВАЙМАН

РОЗУМНИЙ СПІВБЕСІДНИК

У 1926 році в одній палаті євпаторійського санаторію жили троє — Микола Островський, німецький комуніст Адам Ебнер, колишній член німецького парламенту, і я, естонець.

За станом здоров'я ми не могли пересуватися, тому у вільний від лікування час ми розповідали один одному про своє життя, про етапи революційної боротьби з ворогами робітничого класу і т. ін.

Микола Олексійович своїми захоплюючими розповідями буквально зачаровував слухачів. Часто у нашій палаті гостювали Марта Пурінь та Інокентій Павлович Феденьов. Островський так цікаво розповідав, що нам усім хотілося, щоб його розповіді стали здобутком багатьох людей, особливо молоді. Можна сказати, що багато з того, про що ми говорили, потім ввійшло до роману «Як гартувалася сталь».

Інтернаціональний склад нашої палати надавав цим розповідям великої розмаїтості.

Висловлювались різні припущення і виникали суперечки щодо методів боротьби з капіталістичним ладом. Микола Олексійович захоплено говорив про проекти і картини перебудови світу. Він дуже любив рідну Україну і вже тоді був певен, що панування буржуазної Польщі над Західною Україною не може довго тривати. Тепер, коли Україна возз'єдналась, відрадно згадувати висловлювання Островського.

Суперечки з міжнародних питань іноді тривали до пізньої ночі. Часто бувало так, що працівники санаторію, які мали стежити за санаторним режимом, самі встрявали у нічні розмови.

Уже тоді, як мені здавалося, Микола Олексійович знав про свій стан здоров'я. Він з болем казав, що важко буде йому в такому стані боротися «шаблею гострою» (його улюблені слова), треба придумати щось інше, ще гостріше. Може, саме тоді підбадьорливі слова товаришів в деякій мірі підказали йому взятись за перо.

Запам'яталося мені, що Микола Олексійович дуже любив дітей. Якщо хто з дітей заходив до санаторію, він кликав до себе і охоче фотографувався з ними.

Звичайно після чаю Островський грав у шахи, але довга гра стомлювала його. Зате бліцпартії він проводив блискуче. У своїй книзі він майже точно відтворив наші «шахові поєдинки».

1940 р.

М. ПУРІНЬ

ДО ШТИКА ПРИРІВНЯЮ ПЕРО

Уперше я побачила Миколу Островського влітку 1926 року в кримському санаторії «Мойнаки», куди приїхала на лікування.

Серед санаторних хворих мою увагу привернули двоє. Звичайно вони сиділи в кріслах-гойдалках з високими спинками в тінистій частині парку. Вони читали книги, газети, про щось розмовляли. Один з них був Микола Островський, майбутній автор уславленої книги «Як гартувалася сталь», другий — німецький комуніст Адам Ебнер. Обом було важко спілкуватися: Ебнер погано розмовляв по-російськи, Островський не знав німецької мови. Вони дуже зраділи, коли дізналися, що я розмовляю по-німецьки. Так я стала їхньою співрозмовницею і перекладачкою.

Серед санаторних хворих Микола був наймолодший і найтяжче хворий. Його темні очі дивилися зосереджено, з відтінком смутку, часом суворо. Трошечки лукава хлоп'яча усмішка надавала йому неповторної чарівності.

Микола був гарним оповідачем і пристрасним сперечальником. Говорив він просто, небагатослівно, умів слухати співрозмовника.

Найяскравішою рисою Островського була його беззавітна відданість ідеям партії, жадоба бути активним учасником соціалістичного будівництва. Він часто казав: «Для мене партія — це все».

Влітку 1926 року в санаторії «Мойнаки» перед Миколою постало питання — в зв'язку з хронічним захворюванням перейти на інвалідність. Він усіма силами опирався цьому, навіть саме слово «інвалід» було йому ненависним. І ми в його присутності намагалися навіть не згадувати це слово.

Перебування його в санаторії наближалося до кінця. Ми провели Миколу до Новоросійська і вирішили, що через місяць-другий хтось із нас має поїхати до нього. Товариші доручили це зробити мені під час моїх студентських канікул. Я тоді вчилася на вечірньому факультеті в Інституті народного господарства імені Плеханова.

Та не минуло й місяця після Миколиного від'їзду до Новоросійська, як я одержала від нього листа з Харкова. Він повідомляв, що живе у Петра Новикова. Через хворобу не може знайти підхожої роботи, тяжко переживає.

Одного осіннього дня 1926 року в моїй московській квартирі пролунав дзвоник. Яким же було моє здивування, коли я побачила на площадці сходів п'ятого поверху Миколу на милицях! За ним стояв носильник із згортком в одній руці і маленьким потертим чемоданчиком у другій. По землистому кольору Миколиного обличчя, вкритого краплинами поту, було видно, як смертельно він утомився. Привітавшись, він сказав:

— Хоч ти і не радила робити великих подорожей, я все-таки приїхав, і, сподіваюся, ти мене не виженеш...

Ми з Надею Петерсон влаштували Миколу в окремій кімнаті, де він міг спокійно відпочити, читати і слухати радіо.

Почалися зустрічі з товаришами, які часто нас провідували. Це були партійці, колишні підпільники Латвії, колишні партизани і два молодих літератори.

На той час я працювала в бюро розслідувань газети «Правда», а ввечері вчилася в інституті і не могла приділити Миколі багато часу. Та він не нудьгував.

Осінь усе більше вступала в свої права, почалися дощі, тумани, заморозки. Миколі погіршало, відчувалася все більша скутість у суглобах, знову з'явився гострий біль. Лікарі радили йому поїхати на південь.

Ми почали збирати Миколу в дорогу. Дали йому теплі речі, харчі, книги. І він знову повернувся у Новоросійськ.

Наприкінці 1926 року я теж поїхала туди. Микола жив у родині Мацюків на Шосейній вулиці. Будиночок, у якому жила ця сім'я, складався з двох половин — у кожній по дві кімнати. Миколі дали кращу кімнату — на два вікна, чисту, світлу, затишну.

Микола часто задумувався над таким питанням: «Як жити, щоб бути корисним суспільству?»

Тепер, коли він чимдалі втрачав рухомість, треба було знайти роботу, яка б відповідала його фізичному стану. Але будь-яка робота все-таки вимагала щоденної поїздки в перевантаженому міському транспорті. І він був змушений відмовитися від думки працювати на виробництві чи в конторських умовах.

Я згадала, як добре і змістовно він проводив політичні бесіди. А чому йому не провадити політзаняття з комсомольцями? І ще згадала, як образно він розповідав бойові епізоди із свого життя. А чому б йому не написати про це?

Микола погодився з моїми пропозиціями. Те, що він напише, я прошу надіслати мені в Москву, щоб я могла дати якомусь досвідченому журналістові на літературну обробку. Коли б пощастило, це було б пробою пера і додатковим джерелом засобів до життя, яких він так потребував.

Наступного дня я прийшла до райкому партії і розповіла, що комуніст Островський, колишній фронтовик, за своїми знаннями і кваліфікацією міг би вести політзаняття з комсомольцями і комуністами.

У 1926 і 1927 роках Микола часто мені писав. Листування тривало і в 1928 році з деякими перервами.

Майже в кожному листі він повідомляв про прочитані книги, які я постійно надсилала йому з Москви.

Потім листування якось обірвалося.

Минуло кілька років. У 1932 році я довідалася, що Микола Островський став письменником.

На мене і моїх друзів книга «Як гартувалася сталь» справила глибоке враження. Я раділа Миколиним успіхам.

Пройшло ще три роки. Одного зимового дня 1935 року у моїй квартирі пролунав телефонний дзвінок: дзвонив Микола Островський. Він у Москві і просить мене і Надю Петерсон приїхати до нього на вулицю Горького. І прислав по нас машину.

Через багато років ми зустрілися знову. Це була радісна, хвилююча зустріч. Микола потиснув мені руку, і одразу зав'язалася жвава бесіда. Хоч він зовнішньо дуже змінився, але був такий невгамовний, як і раніше. Він засипав мене питаннями, хотів знати, що я роблю, який маю вигляд, як живуть москвичі, як одягаються. Микола обережно доторкнувся до мого плаття й спитав, в якому я платті, як воно пошите. Потім спитав:

— Скажи, Марто, правду: я дуже змінився?

Я відповіла, що він змужнів, став освіченою людиною, у мові не чути колишніх жаргонних словечок, вона стала зовсім іншою, відчувається його напружена розумова робота, яка поклала відбиток і на його зовнішність.

Я не могла говорити без хвилювання про зовнішній вигляд Миколи і не відповіла на його запитання.

— Так,— сказав він,— я багато працював і став інтелігентом.

Він сказав, що приїхав до Москви продовжувати роботу над новою книгою. Розповідав гаряче, образно. Бесіда була така захоплююча, що я не помітила, що вже просиділа в нього три години.

Миколі дуже хотілося, як він казав, відзвітуватися перед товаришами за всі роки, що ми не бачилися, і ми домовилися про нову зустріч.

Через деякий час я вдруге побувала у Миколи на московській квартирі. Він, як і раніше, любив сперечатися, згадував «Мойпаки», Новоросійськ, наші бесіди про вибір професії, розповів, як уже в Харкові він довідався про лист, який ми колективно писали в ЦК партії України, розповів про Раю, яка стала членом партії і кваліфікованою робітницею на виробництві.

— Літературна праця,— сказав Микола Олексійович,— виявилася єдиною професією, яка дала мені путівку в життя.

Це була моя остання зустріч з Миколою.

1967 р.

І. ФЕДЕНЬОВ

ЩАСТЯ БУЛО ВЕЛИКЕ...

Стояв теплий кримський полудень. Травневе сонце щедро сипало свої промені на берег. Я швидко закінчив усі формальності, пов'язані з прийомом у санаторій, і вийшов у садок. У затінку дерев гуртками сиділи хворі, дехто розташувався на ліжках. Мою увагу чомусь привернули два юнаки: блондин з голубими очима і брюнет. Вони читали «Правду», про щось жваво перемовляючись.

Дзвінок на обід перервав їхню бесіду. Ті, хто міг сам ходити, потяглися до їдальні. Мені і обом юнакам обід винесли в сад. Ми познайомилися. Голубоокий блондин був член ЦК німецької компартії Ебнер. Брюнет — комуніст Микола Островський. Тоді це ім'я ні мені, ні будькому іншому нічого не говорило.

Відразу зав'язалася розмова. Ебнер російською мовою володів погано, однак уважно прислухався до нас. Микола розповідав, що він з України, що комсомольцем бився проти білогвардійських банд, що поранений у голову, що в нього контужений хребет. Ось і мітка тих днів: над правим оком — рубець, око запалене...

Густе темне волосся пишно зачесане назад. Високе чоло. Правильні риси обличчя. Приємна усмішка. На зріст він був вищий за середній, худорлявий. На милицях ледве міг пересуватися. Говорив з ледь помітним українським акцентом. Був на диво життєрадісний і дотепний.

Ми швидко зблизилися, а потім і міцно подружилися. У нас обох, старого і молодого, було понівечене здоров'я, але билися гарячі серця.

Із розмов медперсоналу я дізнався, що в Островського розвивається хвороба, яка поволі приведе до одерев'яніння всього тіла і повної нерухомості. Про свою хворобу Островський говорив неохоче, хоча й знав, що насувається катастрофа. Він сподівався, що лікування сильнодіючими євпаторійськими грязями затримає розвиток хвороби, а тому точно виконував приписи лікарів.

Слухаючи Островського, я часто думав: звідки у цієї людини з таким хворим організмом стільки життєрадісності, гумору, бадьорості. Його можна було слухати

годинами. Говорив поривчасто, але просто, мова лилася легко і вільно. Вона захоплювала своєю щирістю, піднесеністю. Тепло оповідав він про борців, що загинули за революцію, з ненавистю — про ворогів.

У санаторії «Мойнаки» я провів з Островським близько місяця. Коля жив в одній кімнаті з Ебнером. У них в палаті часто збиралися хворі й медичні працівники. Було весело, часто співали українських пісень — їх Коля дуже любив. Щодня грали з ним у шахи: ми обидва були запеклі шахісти. Коля грав агресивно, умів поєднувати напад з обороною, вперто бився за кожного пішака. Мене вражала його пам'ять: він ніколи не припускався повторних помилок.

Удруге ми зустрілися через три роки в сочинському санаторії № 5 на Старій Мацесті. Я гуляв з товаришами на санаторному майданчику. Тут підійшла медсестра і сказала, що мене кличе Островський. Вікно його кімнати виходило на майданчик, і він по голосу впізнав мене. Несподівана зустріч була для нас обох великою радістю. Коля нерухомо лежав на ліжку, на його обличчі сяяла усмішка, та чарівна, яку я запам'ятав після першої зустрічі. Я поцілував його, подав руку і відчув слабий потиск — Миколине здоров'я погіршилося, він уже не міг ходити, майже нічого не бачив, руки ледь рухалися.

— Який я радий, Інокентію Павловичу, що ми знову зустрілись! Адже лікарі мені казали, що ти не жилець на білому світі. Як здорово, що вони помилилися... А ось я, друже, підкачав, але не здаюся. Тільки в шахи з тобою зіграти не можу: очі підвели.

Багато про що ми з ним переговорили. Він розповів мені, що одружився, живе разом з матір'ю й дружиною в Сочі, дружина працює в готелі «Рів'єра». Мати, Ольга Йосипівна, часто приходила в санаторій, і я познайомився з нею. Їй було десь за п'ятдесят років. Худенька, невисока, темноволоса, жвава, енергійна, жартівлива. Коля був дуже схожий на матір. Їхня любов, любов матері і сина одне до одного, була безмежна.

Хоча здоров'я Миколи значно погіршилось, він залишався таким же життєрадісним, яким я його знав три роки тому. Він значно виріс за цей час у культурному відношенні, прочитав силу-силенну книг. Усіх, хто його відвідував, Микола просив читати.

У кімнаті з Островським лежали ще двоє хворих. Щодня там спалахували найрізноманітніші дискусії.

Подихи великих перетворень, які відбувалися в країні, не могли залишити Островського байдужим. Індустріалізація і колгоспне будівництво, боротьба з троцькістами і зінов'євцями, які намагалися звернути партію з правильного ленінського шляху,— все це було темою палких суперечок.

Лікування мацестинськими ваннами майже не допомагало. Микола це відчував.

— Я краще за інших знаю, що на мене чекає,— казав він,— але боротьби не припиню.

Якось він поділився зі мною думкою, що хоче написати книгу. Це буде розповідь про те, що бачив, про події, у яких брав участь, про перших комсомольців, їхнє життя, боротьбу.

А життя в санаторії йшло, як і раніше. Майже щодня Миколу вивозили в колясці на майданчик у затінок старого дуба, де хворі збиралися грати в шахи. Я сідав біля нього, стежив за грою і казав йому, хто який робить хід.

Вечорами у санаторії влаштовували концерти. Я сидів разом з Островським, спостерігав, яке враження справляли на нього виступи артистів. Його дратувала халтура і дешеві ефекти...

1930 року Островський оселився в Москві, в Мертвому провулку. Там, у провулку з такою сумною назвою, у важкій боротьбі з хворобою народжувався легендарний образ комсомольця Павки Корчагіна.

Забігаючи до нього з роботи на хвилинку, стомлений, я годинами сидів і слухав його розповідь про зроблену роботу. Раїса Порфирівна тоді працювала на фабриці, займалася громадською роботою. Поверталася додому пізно. Коля завжди радісно зустрічав свою подругу. Він розповідав про роботу, і вони разом вирішували всі питання, що виникали.

— Це моя вихованка, і я щасливий, що її прийнято в партію,— казав Островський.

Пам'ятаю той день, коли Микола Островський дав мені закінчений рукопис першої частини роману «Як гартувалася сталь». Передаючи її, він сказав:

— Прочитай спочатку сам, якщо схвалиш, віднеси його у видавництво «Молодая гвардия».

Другий екземпляр рукопису він надіслав у Ленінград своєму другові Олександрі Жигірьовій.

Роман справив на мене велике враження. Прочитавши рукопис, я відніс його у видавництво «Молодая гвардия». Папку прийняла у мене секретар, молода дівчина. Я коротко розповів їй біографію автора. Рукопис передали рецензентові на відгук.

Мало не щодня заходив я до видавництва, проте відповіді не було. Не було відповіді і з Ленінграда. Тривога за долю рукопису охопила мене. А що вже казати про Островського, що він пережив у ці дні очікування. Адже вирішувалося питання: перемога чи поразка? В душу його заповзала підозра: від нього щось приховують, не хочуть сказати, що роботу забраковано.

Нарешті мені дали прочитати у видавництві відгук рецензента, в якому було написано, що автор не впорався із своїм завданням, виведені у творі типи нереальні і рукопис не може бути прийнятий до друку. Як про все це сказати Миколі? Я вагався. А чи не почекати відгуку ще одного рецензента? Та мені згадались Миколині слова: «Найгіркіша правда мені дорожча за солоденьку брехню». Він не любив, коли від нього що-небудь приховували. І вирішив розповісти йому все.

Мені не довелося заспокоювати його. Навпаки, на превеликий мій подив, він почав заспокоювати мене:

— Тепер стільки розплодилось письменників, і всі хочуть, щоб їх друкували. Якщо рукопис забракували, то, виходить, він справді поганий. Треба попрацювати ще, щоб зробити книгу справді хорошою. Перемога дається нелегко.

Микола Островський наполегливо йшов до своєї мети. Він знав, що доб'ється перемоги, і труднощі його не лякали.

Другу рецензію чекати довелося недовго. Відгук цього разу був позитивний, рукопис прийняли до друку.

— Перемога! — Збуджений від радощів, я вскочив у кімнату.— Вітаю! — вигукнув я і поцілував Миколу.

Незабаром було одержано повідомлення з Ленінграда від Жигірьової про те, що твір схвалено і видавництво просить дозволу надрукувати його, проте Островський вважав, що видавати книгу одночасно в двох видавництвах не можна.

Марк Колосов, заступник редактора журналу «Молодая гвардия», написав позитивну рецензію і приїхав до Островського — вони домовились про редакцію та інші справи, пов'язані з виданням роману.

Почалася напружена редакційна робота. У автора з редактором виникали серйозні суперечки. Молодому письменникові важко заперечувати проти редакторських правок, а ще важче — погоджуватися. Адже все описане — вистраждане, пережите, кожне слово писалося кров'ю. Коли мова заходила про другорядні зміни, наприклад замінити ім'я Іри Туманової на Тоню, Островський не заперечував. Але в принципових питаннях він бився з усім властивим йому запалом.

Гостра суперечка виникла про назву роману. Редактор пропонував назвати роман «Павло Корчагін», мотивуючи це тим, що назва «Як гартувалася сталь» схожа на індустріально-технічний термін.

Згодом до Островського приїхала Анна Олександрівна Караваєва — головний редактор журналу «Молодая гвардия». Бесіда тривала близько двох годин.

Вони подружилися. Анна Олександрівна відвідувала Островського і в Москві, і в Сочі, вони листувалися. Для молодого письменника її поради і зауваження були цінні і корисні.

Журнал почав друкувати роман Островського, а згодом видавництво видало його окремою книжкою.

Книгу зустріли з захопленням, особливо молодь. Один із перших примірників Микола подарував мені і написав: «Феденьову Інокентієві Павловичу, моєму дорогому другу, на пам'ять про нерозривну єдність старої і молодої гвардії нашої партії. Тобі, кого глибоко поважаю і люблю. М. Островський. Сочі, 22 грудня 1932 р.».

Перемога не запаморочила йому голову. Він ще з більшою наполегливістю почав працювати над другою частиною роману. Тим часом хвороба продовжувала свою руйнівну дію.

1932 року лікувальна комісія ЦК ВКП(б) видала йому путівку на лікування в Сочі. З почуттям подяки і надії їхав Микола до санаторію.

На південь, у теплі краї, на берег Чорного моря незабаром вирушив і я. В санаторії «Червона Москва» Колю я вже не застав. Він прагнув працювати, а гамір і безперервні відвідувачі у санаторії заважали йому.

У Сочі Миколі пощастило одержати кімнату, і він з матір'ю перебрався туди.

Мені дали його адресу. Приїжджаю, заходжу у двір. Посередині — багаторічний дуб. На ліжку в затінку його крислатих віт лежить Коля. Підкрадаюся навшпиньках. Він почув шерхіт і запитав:

— Хто це?

— Вгадай.

— Дорогий Інокентію Павловичу! — радісно вигукнув він.— От не чекав... Давай руку, сідай і розповідай.

Підійшла Ольга Йосипівна, і зав'язалася ділова розмова. Я докладно розповів йому про стан справ щодо видання книги.

Коля був щасливий: є можливість працювати. На ніч він залишався сам. Дбайлива Ольга Йосипівна заряджала його транспарант папером, кількість якого Коля визначав сам. Цілу ніч він писав, засинав на світанку стомлений і задоволений: весь заряд паперу було використано. На підлозі лежали списані аркуші — сторінки другої частини роману «Як гартувалася сталь». Уранці Ольга Йосипівна обережно збирала аркуші, ніжно цілувала сина і щоразу просила берегти сили. Він заспокоював рідну матусю, але ввечері заряд чистого паперу просив збільшити.

Так минали ночі. А вдень він лежав під дубом і обмірковував подальший хід роману.

Він познайомився із завідувачкою бібліотеки: вона приносила книги і читала йому. Сусіди також читали. Часто заходив і я, приносив газети, знайомив з новинами. Вечорами з парку долинали звуки оркестру, шум морських хвиль.

У середині 1934 року побачила світ друга частина роману «Як гартувалася сталь». З усіх кінців країни на адресу письменника надходило безліч листів. Майже в кожному повторювалося: «Хочу бути таким, як Павка Корчагін...» Або: «Коли мені важко, я згадую Павку Корчагіна».

Листи хвилювали Колю.

— Я безмежно щасливий,— казав він.— Тепер ніби відчуваю ласку всієї Батьківщини. Що може бути прекраснішим?!

Щороку, приїжджаючи в Сочі на лікування, я відвідував свого друга. Він працював над новим твором — романом «Народжені бурею». Ця історична праця вимагала

величезної грунтовної підготовки. Її авторові довелося перечитати багато різної літератури.

Зі мною приходила до Островського Броніслава Генріхівна Мархлевська, дружина померлого польського революціонера Мархлевського. Колю виносили на терасу. За розмовами спливала година за годиною. Мархлевська знайомила Колю із звичаями Польщі, характеризувала польських діячів часів громадянської війни, допомагала Островському глибше уяснити політичну обстановку тогочасної Польщі. Пілсудського, верховоду реакційної Польщі, Броніслава Генріхівна добре знала і досить яскраво змалювала образ цієї людини.

Островський усе це запам'ятовував. У той же час він боровся з хворобою. Лікар Павловський, що лікував Миколу, дивувався його терпінню, з яким він переносив страшні болі, коли виходили ниркові камені. Та тільки-но ставало легше, Островський знову брався до роботи.

— Мені треба поспішати. Якась випадковість може обірвати життя, і я не виконаю наміченого плану.

Лікарі радили йому відпочити: вони вважали, що відпочинок — єдина можливість зберегти життя. Та Островський вирішив це питання інакше. Він відчував і розумів, що у його становищі рятівним може бути тільки напруження сили волі в роботі. Варто розслабитися — і кінець. Саме у дні, коли загострювався біль, він працював ще з більшим напруженням.

— Якщо мої секретарі ледь встигають записувати те, що я диктую, якщо машинка тріщить, мов кулемет, значить, на мене наступає хвороба.

Його відвідували безліч людей: молодих і старих, чоловіків і жінок, письменників, артистів, учених, шахтарів, воїнів, учнів. Пригадую зустріч з Героями Радянського Союзу льотчиками Чкаловим і Бєляковим. Коля радів цій зустрічі. Розповів, як і сам колись прагнув стати льотчиком. Його допустили до екзаменів. Все йшло прекрасно: голова не крутилась, орієнтації не втрачав. Та от дійшло до перевірки зору.

— Обома очима бачив добре. А примусили ліве око закрити — не бачу. Як не викручувався, комісія забракувала,— розповідав він.

Робота над новим твором вимагала багато матеріалів, яких у Сочі не було. І Островський, незважаючи на попередження лікарів, змушений був перебратися до Москви. Друзі разом із Раїсою Порфирівною виїхали його

зустрічати, дехто добувся аж до Серпухова. Було прохолодно, дув вологий вітер. Темніло. По черзі чергуємо на платформі, щоб не пропустити поїзд, до якого причеплено вагон, в якому їхав Островський. Ось нарешті і він. Ми зайшли в купе. Біля нього уже були Раїса Порфирівна, Анна Караваєва та інші. Островський радісно тиснув нам руки. Відчувалося, що він перевтомлений.

Кореспондент московської газети брав у нього інтерв'ю. Коля розповідав про подорож із Сочі в Москву, дякував залізничникам, які передбачили все, аби полегшити його поїздку. Одного лише не вдалося уникнути: на багатьох станціях чекали цілі делегації, молодь, щоб побачити автора чудової книги.

До Москви прибули вночі. Тут теж його зустрічало багато людей. Миколу атакували з усіх боків — до нього тяглися руки, його вітали, розпитували. Він щасливо усміхався.

А потім — дні праці у новій квартирі на вулиці Горького. Робота йшла успішно. Йому надали можливість користуватися матеріалами музею Червоної Армії. Він створював хвилюючі сторінки роману «Народжені бурею».

У кімнаті стояв гарний радіоприймач, і Коля регулярно слухав останні новини. В Іспанії точилася жорстока боротьба народу з фашизмом. Його відвідав Мате Залка, відомий угорський письменник, учасник битв в Іспанії, легендарний генерал Лукач. Це була зустріч двох молодих бійців, різних за національністю, але одностайних почуттям інтернаціоналізму. Більше їм побачитися не довелося — Мате Залка загинув в Іспанії. Про нього у листі до А. О. Караваєвої Микола Островський писав: «З такими хлопцями навіть помирати не скучно».

Приїхавши у травні 1936 року до Сочі, Микола Олексійович усе літо працював над романом «Народжені бурею». Одного разу, прийшовши до нього, я застав його у важкому стані. Медицина не могла зупинити руйнівний процес. Лікар Павловський майже не відходив од хворого. Коля дуже любив Павловського — висококультурну, освічену людину, що добре знала і російську, і зарубіжну літературу.

Закінчений рукопис Островський розіслав багатьом письменникам для попереднього ознайомлення, мріяв про обговорення у Спілці письменників і заради цього наприкінці літа збирався поїхати знову до Москви.

29 вересня 1936 року Микола у колі рідних і друзів відсвяткував свій день народження, був щасливий, хотів, щоб усі танцювали, і старі, і молоді. Весь час питав, чи всі танцюють, чи всім налито келихи.

Усього тридцять два роки прожив Микола Олексійович Островський. Життя його зразок для героїчного покоління борців за торжество комунізму.

1940 р.

О. ФЕДЕНЬОВА

«МЕНІ ТАК БАГАТО ТРЕБА ЗРОБИТИ»

Спека. Санаторій «Мойнаки». На широкій, посипаній дрібним піском доріжці стоїть столик з шахами. З одного боку — коляска Миколи Олексійовича, з другого — плетене крісло Інокентія Павловича. Між ними точиться жвава бесіда. От щось тихо розповідає Інокентій Павлович, і Микола уважно слухає. А тепер жваво, блискаючи очима, говорить Микола. Очі його справді дивні — вони завжди передавали стан душі, сердечні порухи. То в них загорялися іскри гніву, і обличчя ставало жорстким, різко виступали вилиці, стискалися губи. Та найчастіше у його карих очах зблискували насмішкуваті вогники.

Пригадую, як одного разу Островський і Феденьов заговорили про Ленські події. Інокентій Павлович почав розповідати про це повстання робітників.

— А ви ким тоді працювали? — перепитав Островський, знаючи, що Феденьов бував на золотих копальнях.

— Останнім часом,— відповів Інокентій Павлович,— був зарядником, тобто висаджував породу. Робилося це так: закладав патрон, запалював шнур, а сам ховався за залізний щит, яким завжди прикриваються зарядники. Звичайно вони гинули. Мої попередники теж загинули.

— Так ви дивом уціліли! — вигукнув Островський.

— Ні, Колю, не дивом. Уцілів тому, що призвали на військову службу. Інакше, звичайно, не вцілів би.

Минуло всього три роки. І от Москва, Мертвий провулок. Ми з Інокентієм Павловичем поїхали відвідати Островських.

Микола Олексійович зустрів нас радісним вигуком. Був дуже задоволений, що Інокентій Павлович приніс йому папір. У цей час він писав і диктував першу частину задуманої книги.

Мені боляче було дивитися на Миколу Олексійовича. В «Мойнаках» це був гарний молодий чоловік з темно-

каштановим хвилястим волоссям, з виразними карими очима, сповненими вогню і блиску. А зараз переді мною було зовсім інше обличчя.

І тільки голос, як і раніше, був сповнений життя.

Микола Олексійович говорив про роман Толстого «Петро І». Тут двері прочинилися, і до кімнати увійшла гарна струнка жінка.

— А, Раюша,— радо стрів її Островський.

Це була його дружина — Раїса Порфирівна. Я бачила її вперше. Ми познайомилися. Трималася вона скромно, сором'язливо. Потиснувши руку Інокентієві Павловичу, підійшла до ліжка чоловіка. Ласкава усмішка осяяла її обличчя. Вона щось тихо сказала Миколі Олексійовичу, він так само усміхаючись відповів їй.

Микола Олексійович не хотів одривати її від роботи на фабриці, де вона провадила велику партійну і громадську роботу. Він наполягав, щоб вона вступила у вечірній інститут і продовжувала свою освіту.

1932 року проїздом у Новий Афон я відвідала Миколу Олексійовича в санаторії «Червона Москва».

Мені відразу показали, де містилася кімната Островського.

Микола Олексійович мав чудовий вигляд, навіть засмаг. Настрій у нього був бадьорий. Коли я увійшла, біля нього сиділи двоє товаришів. Між ними точилася жвава розмова. Вони невдовзі пішли, і Микола Олексійович запитав, чи приїде Інокентій Павлович.

— Ви знаєте, Олено Іванівно, як мені не вистачає мого друга! Адже нас пов'язують дуже важкі і радісні дні.

Потім він розпитував про спільних знайомих, про літературні новини. Повели мову про курортні звичаї. Микола Олексійович був людиною суворих моральних вимог. Пригадую, в «Мойнаках» один відпочиваючий полюбляв розповідати дуже вільні анекдоти. Островський зауважив йому раз, вдруге — не допомогло, а втретє він поговорив з ним так, що той замовк.

— Лікарі радять мені залишитися в Сочі,— сказав він.— Та я і сам думаю про це. Хочу серйозно працювати. У голові стільки думок, образів. Негайно треба вводити їх у дію, хоч тут важко зосередитися.

Ми попрощалися. На зворотному шляху з Нового Афона я разом з Інокентієм Павловичем знову заїхала до

Островського. Він жив уже з матір'ю на Приморській вулиці.

Микола Олексійович з Інокентієм Павловичем вирішували якісь питання, пов'язані з друкуванням книги, а я розмовляла з Ольгою Йосипівною.

Того ж вечора я поїхала у Москву, везучи привітання Раїсі Порфирівні і всім знайомим. Інокентій Павлович лишився в Сочі. Він їздив туди потім щоліта і бачився із своїм другом.

У грудні 1935 року, коли Островські жили вже в гарній квартирі на вулиці Горького, ми там провели багато вечорів. Тоді я познайомилася з Катериною Олексіївною — сестрою письменника. Це була дуже приємна, лагідна за вдачею жінка із співучою українською вимовою.

Островський багато працював. У години відпочинку він запрошував своїх друзів. Збиралися ми, як правило, у великій затишній кімнаті з окремим входом. Особливо гамірно було, коли приходила Броніслава Генріхівна Мархлевська. Незважаючи на похилий вік, вона була весела, жвава жінка. Вона до всіх зверталася на ім'я, незмінно додаючи «товаришу». «Товаришу Інокентій!», «Товаришко Рая!». Миколі Олексійовичу це подобалося, і він, усміхаючись, часом також називав так своїх друзів і рідних. Якось, коли ми зібралися у його кімнаті і Раїса Порфирівна вийшла й довго не поверталася, Микола Олексійович запитав: «А де товариш Рая?»

Влітку 1936 року на запрошення Миколи Островського і його сім'ї я приїхала в Сочі.

В новому будинку жили Ольга Йосипівна, Катерина Олексіївна з дочкою Катюшею. У відпустці була й Раїса Порфирівна. Іноді ми разом з нею ходили на пляж і якщо там затримувалися, то, коли приходили додому, Ольга Йосипівна казала: «А Коля питав, чи ви не повернулися».

Мене приваблювала скромність Раїси Порфирівни. Вона ніколи не сперечалася, ніколи нікому не нав'язувала своєї думки, ніколи ні на чому не наполягала. Увечері вона рано йшла в чоловікову кімнату.

Незабаром відпустка її скінчилась. Вона мала їхати до Москви, де на неї чекали робота і навчання. Від'їжджаючи, вона дуже хвилювалась, бо Микола Олексійович почував себе погано. Але він наполягав, щоб дружина не кидала роботи та навчання.

...Пригадую трагічний день... Увечері мені подзвонив Інокентій Павлович (він зранку був біля ліжка друга): «Помер Микола Олексійович...»

Я не гаючись поїхала до Островських. Біля входу до кімнати мене зустрів Мейєрхольд; безсило зіпершись на стіну, стояла його дружина.

На дивані, не зводячи очей з нерухомого обличчя свого друга, сидів Інокентій Павлович, поруч Раїса Порфирівна — бліда, з опухлим від сліз обличчям...

Через 10 років, 2 листопада 1946 року, помер Інокентій Павлович Феденьов.

Я хочу закінчити свої спогади листом Ольги Йосипівни до нас 21 лютого 1937 року.

«...Так, милі друзі! — писала вона нам із Сочі.— Я дуже важко переношу смерть мого Колі, його смерть забрала всі мої сили і здоров'я. Я тепер не в силах володіти собою. Ми з ним були люди однієї вдачі і одне одного розуміли. Коля, звичайно, був стійкішим, він ніколи нічого не робив необдумано. Але коли вирішував щось зробити, то ніколи не відступав назад ні кроку.

Я дуже важко переживала його останню поїздку в Москву. Він зі мною перед від'їздом довго говорив наодинці. Я тільки тепер, подумавши, зрозуміла, що він мене попереджав про всякі наслідки: «Ти, мамо, не тужи, якщо тобі напишуть, що моє здоров'я погане. Я ще не скоро здамся». І після розмови він сказав мені: «Отже, ми, матусю, з тобою домовилися. Ти тут не нудьгуй, підлікуйся і відпочинь. Зима промине швидко. Я писатиму тобі. Ну от, що тебе гнітить, ти мені скажи все». У мене не було сил йому відповісти. «Ну що з тобою, скажи, моя рідна?» Я зібрала всі сили і сказала: «Мені дуже не хочеться, щоб ти їхав у Москву. Я за тебе боюся». Він тоді помовчав і мовив: «Матінко, я ж з тобою щойно домовився, і більше не будемо про це. Я мушу ще раз поїхати у Москву, закінчити «Народжені бурею». Мені так багато треба зробити. Я за ці місяці хочу все закінчити і влітку тільки відпочивати, з тобою будемо читати. Не сумуй, рідна. Даю тобі чесне слово, що я нікого в житті так не любив, як тебе. Пам'ятай це і вір. Ну, поцілуй мене міцно і йди. Ти дуже схвильована. І я відпочину. Якщо хтось прийде, не пускай. Мені треба заспокоїтися».

Я зовсім розбита пішла від нього, ледь переставляючи ноги. Він поїхав у Москву. Останній раз я чула його голос по телефону з Москви. Дзвонить телефон. Я слухаю... «Говорить Москва. Слухайте». Я стою і чекаю, охопив мене дрож. Чую голос Колі: «Це ти, мамо?» — «Я»,— відповідаю. Він говорить напружено: «Здрастуй, мила моя матусю. Рідна, як твоє здоров'я?» Я сказала: «Краще».— «Не сумуєш? Пиши частіше. Я дуже зайнятий, але скоро звільнюся. Який я радий, що чую твій голос, моя люба...» І телефон замовк. Це було 12 грудня, а 22 грудня він помер.

Отже, дорогі мої, багато чого я в житті пережила, але такого ще у мене нещастя не було.

Поки що все. Я стомилася.

Ваша О. Островська».

1968—1973 рр.

«ЖИТТЯ НЕПОВТОРНО ПРЕКРАСНЕ!..»

У травні 1926 року до Новоросійська, де я жила зі своїми родичами, прийшов лист із Шепетівки від Ольги Йосипівни Островської. Вона писала моїй матері, в минулому своїй подрузі, про те, що її син Коля лікується в Криму, у санаторії «Мойнаки», і що лікарі радять йому пожити на півдні — закріпити лікування. Лист закінчувався проханням прийняти сина.

Незабаром надійшов лист, в якому була фотокартка. Писав уже сам Микола: «Давайте заочно познайомимося, щоб при зустрічі на знайомство не витрачати часу». З фотографії на нас дивилося гарне серйозне обличчя молодої людини.

Із листа ми дізналися, що він хворий і йому потрібні відпочинок та догляд. Ми з мамою та сестра Ліля, яка була старша за мене, раділи, що до нас приїде гість.

Новоросійськ розташований на березі Чорного моря і розділений на селища з різними назвами.

Наш будинок стояв у селищі Мефодіївка на розі Шосейної вулиці і Кільцевого провулка. Сюди, у провулок, виходили і наші ворота. На подвір'ї в нас росли біла акація і великий крислатий дуб. Під деревами стояв обідній стіл, збитий з простих дощок, навколо нього — стільці. Влітку все наше життя проходило тут.

Зустрічати Миколу пішли моя сестра Ліля з мамою і двоюрідна сестра Миколи Роза, яка жила також у Новоросійську. Я залишилася вдома — не могла подолати свою сором'язливість. За кілька хвилин до їхнього приходу з вокзалу я пішла з дому і повернулася тільки увечері. Всі сиділи в кухні за чайним столом.

Я хотіла непомітно пройти повз них, та сестра побачила мене і привела на кухню. Микола повернув голову до мене:

— Невже виною мій приїзд? Чому ти сховалась?

Я засоромилася ще більше і не пам'ятаю, як привіталася з ним. Не випускаючи моєї руки, Микола змусив сісти поруч.

У нашій квартирі було дві кімнати й кухня. В одній кімнаті жили батько з матір'ю, в другій — я з сестрою. За рік до приїзду Миколи сестра одружилась і переселилася з чоловіком у напівтемну кімнату, що межувала з моєю.

Куди поселити Миколу? Вирішили перегородити мою кімнату шафою так, щоб ліжко Миколи було ближче до грубки, яку топили з кімнати сестри.

Поки Микола міг ходити, він виходив до столу, але хвороба прогресувала.

Якось у неділю після сніданку він вийшов у садок погрітися на сонечку. Його посадили на стілець, поруч поставили милиці. Підійшли до нього мама і сестра з дитиною на руках, розговорилися. Я мила підлогу в кімнатах. Скінчивши роботу, вийшла теж у садок. Микола подивився на мене і, звертаючись до мами, мовив:

— Погляньте на свою дочку, яка вона у вас красуня!

Я зашарілася і тут же пішла, не вимовивши ні слова. Кілька днів не розмовляла з ним, його слова я сприйняла як насмішку, бо вважала себе негарною і незграбною.

А коли ми помирилися, він сказав мені:

— За віщо ти на мене образилась? Я й досі не знаю причини. І чому замовкла? Краще виклала б всю прикрість одразу, ніж без пояснень дутися. А я ось так не можу, це для мене найтяжче. Якщо ти і в майбутньому не хочеш завдати мені прикрості, не роби так. Краще вилай, не мовчи. Адже в розмові завжди можна порозумітися.

І справді, в наступні роки було так, що ми при всіх непорозуміннях тут же з'ясовували причини всіляких прикростей.

Взагалі треба сказати, що Микола часто без будь-якої зачіпки кепкував з мене. Я пробувала й ображатися, і ховатися від нього, але це не допомагало. Так поступово він навчив мене захищатися від «нападів», зробив значно сміливішою. А незабаром мені вже було сумно без нього, без його жартів, сміху, пустощів. Хотілося бути з ним, слухати його, допомагати йому. Я поспішала додому з почуттям, що на мене там чекає щось гарне, радісне. Його слова: «Ось і наша Раєчка-квіточка прийшла» — сердили й тішили мене.

Часом ми проводили вечори разом за читанням. Багато про що я дізналася у ті дні від Миколи, бо у селищі, де виросла, життя проходило нецікаво, буденно, відлюдно.

Кожний жив турботами лише своєї сім'ї, мало цікавлячись подіями, що відбувалися в країні, в місті, за стінами власного дому.

Безумовно, з уваги Миколи цей почасти патріархальний звичай життя не міг випасти.

Пам'ятаю, якось у розмові на цю тему він сказав: «Треба не спостерігати, як росте палац людського щастя. Ви не могли робити революцію, це зробили за вас старші товариші, але у вас інші завдання, і завдання великі. Нехай ваші руки будуть по лікті вимазані цементом і глиною, інакше в домі, побудованому не вашими руками, вам буде незатишно і соромно».

Відпочивати Микола не вмів зовсім. Поки ще ходив,— блукав по місту, придивлявся до людей. Багато читав. Книги в бібліотеці обмінював через два-три дні.

Часто заходив до райкому комсомолу з проханням прикріпити до нього групу молоді для політзанять. Товариші з райкому радили йому відпочивати, лікуватися, не думати про роботу.

Якось повернувся він засмучений, пригнічений. Мовчки зайшов до кімнати, мовчки роздягнувся, сів і довго ні з ким не розмовляв. На запитання, що сталося, відповів:

— Жахливого нічого не сталося. Просто набридли мені ноги, що відмовляються служити, остогидла пенсійна книжка, що залежалася в кишені й пече вогнем. Надокучили одні й ті ж слова: відпочинь, полікуйся. Як люди не зрозуміють простої речі, що у мене в грудях б'ється серце, якому тільки двадцять два роки!

...Настало свято 7 листопада.

У цей день з восьмої години ранку вулиці зацвіли кумачем і яскравими транспарантами.

— Вперше в житті роковини Жовтня зустрічаю неорганізовано,— з гіркотою сказав Микола.

Йому дуже хотілося побувати на всенародному святі. І я поступилася його проханню, хоча й бачила, яких страждань коштує йому кожний крок. Але він мужньо переніс і це випробування.

Сюди, в центр міста, де відбувалася демонстрація, я привезла його візником. І ті півгодини, які ми провели на святі, були своєрідною зарядкою для Миколи.

Над тисячами голів майорять прапори. Проходить колона цементного заводу. Попереду — старі робітники, які боролися за революцію. Їхні обличчя серйозні й зосереджені, крок чіткий і твердий. За ними — молодь. Я гля-

нула на Миколу. Його обличчя пожвавилося, коли він побачив блакитні й бузкові майки. Молодь співала бадьору святкову пісню. Коли голоси затихли, Микола не витримав і дзвінко загукав із тротуару:

— Хай живе дев'ята роковина Жовтневої революції! Хай живе Ленінський комсомол! Ура!!!

— У-ра-а-а! — дружно підхопили комсомольці. І знову весела пісня попливла по рядах демонстрантів. Микола проводжав очима колону й усміхався.

— Це саме життя співає!

Таким радісно збудженим я його ще не бачила. Він стояв підтягнутий, з палаючими очима, рум'янець легенько пофарбував смагляві щоки. Здавалося, варто йому відкинути милиці — і він опиниться серед тих, до кого так поривалося серце...

В листопаді 1926 року ми одружилися. В обивателів наше одруження викликало подив, але нам з Колею було хороше. Попервах ми наші стосунки повинні були приховувати, бо взаємини між Миколою і моїм батьком загострювалися. Ми ще не знаходили виходу й не знали, де, як і на які гроші житимемо.

Я була за вдачею енергійна, але сором'язлива і трохи замкнута. Микола, на протилежність мені,— компанійський, сміливий. І обоє любили посміятися.

Його оптимізм передававсь і мені. Не хотілося вірити, що людину в 22 роки переможе хвороба. Під впливом Миколи і я ставала твердою і сміливою. Здавалося, що я все зможу, все витерплю. Ніщо мене не страхало.

Залишаючись наодинці, ми мріяли про наше щасливе майбутнє. Обоє любили дітей і мріяли про них. Микола хотів повернутися на комсомольську роботу. І поруч нього я бачила себе такою ж невтомною.

Та наше «сьогодні» було скрутне. Я закінчила курси крою і шиття і пішла працювати.

Минали дні. Колине здоров'я погіршувалося. Він рідко виходив із дому. Все частіше й частіше проводив час у ліжку. Ранком, перед тим як піти на роботу (я працювала тоді в швацькій майстерні), ми з сестрою укладали його на підпушені подушки. Дома залишалася тільки моя мати, яка й доглядала Колю. Коля був прихильний до неї. Він знав про її невдале одруження з розповідей своєї матері, засуджував старі звичаї, що змушували виходити

заміж не по любові, говорив про тяжкі наслідки таких одружень.

Гаряче й захоплююче говорив він про нову людину, про нову, хорошу, дружну сім'ю, щастя якої побудоване на любові, на довір'ї одне до одного, на турботі одне про одного. Я тоді поганенько розбиралася в цих питаннях, але пам'ятаю, як мама дивувалась: «Звідки він, такий юний, так знає життя?»

Невдовзі до нас приїхала Миколина мати, Ольга Йосипівна. Ця худенька, маленька жінка із зморшками на обличчі виявилася людиною сильної волі. Скільки було спільного між матір'ю й сином! Свого горя вона не показувала. Завжди була привітна, добра, весела.

Вона часто сідала біля Колі, цілувала його, гладила по голові й ніжно шептала: «Колюська мій, дитятко моє». З нею Микола дозволяв собі трішки покапризувати, поніжитись.

Цю жінку не можна було не любити. Я дуже прив'язалася до неї, а коли поїхала від рідних, вона стала мені другою матір'ю. До кінця її днів ми листувалися. Вона цікавилася моїм життям, здоров'ям, згадувала свого «Колюську». У мене збереглося 160 листів від неї.

Восьмого січня 1937 року, в першому листі після смерті Миколи, вона писала: «Мила Раюшо! Немає сил тобі описати мою самотність. Місця не виберу, де б знайти спокій. І немає на чому зосередитися. В кімнаті пусто...»

У листопаді 1943 року вона прислала фотокартку, на якій зняті Ольга Йосипівна, Дмитро Олексійович, Катерина Олексіївна з дітьми. У верхньому куточку Ольга Йосипівна приклеїла фотографію Колі і мою, на карточці написала: «Дорогій Раєчці. Посилаю тобі для музею фото нашої сім'ї. Я б хотіла, щоб і ти з Колею там була. Та коли ти визнаєш, що це негарно, зроби інакше. Але щоб ми всі були там, і надпиши, щоб було ясно відвідувачам, хто на фото». Тепер це фото і лист зберігаються в музеї М. Островського у Москві.

...Наприкінці грудня 1926 року із Москви до Новоросійська приїхала знайома Миколи по санаторію Марта Пурінь. Її приїзду дуже зрадів Микола. Марта для нього була зразком жінки-комуністки, борця за нове життя. До останніх днів вона залишалася другом Колі, а після його смерті і моїм.

У той час харківські друзі писали йому нечасто. Тільки Петя Новиков не поривав із ним зв'язків. Якось він прислав фотографію з жартівливим написом, з якого Коля довго сміявся. Між ними завжди було дружнє веселе листування, яке вносило різноманітність у життя Миколи, підтримувало його настрій.

Часто і багато розповідав мені Микола про харківських друзів: Давидову, Родкіну, Куща, Пельте. Як він чекав на їхні листи! А незабаром він зустрів людей, які на все його життя залишалися друзями, де б ми не жили. Це — І. П. Феденьов, О. О. Жигірьова, Х. П. Чернокозов, Л. М. Берсенєв — усі вони чудові люди із старої гвардії більшовиків.

У скромному багажі Миколи, з яким він приїхав до нас у Новоросійськ, була одна з найулюбленіших його книг — «Кобзар» Тараса Шевченка. Вона й досі зберігається в музеї М. Островського у Москві. Від частого читання і переїздів книга зносилася. Але в тяжкі хвилини, коли біль особливо мучив Миколу, він повертався до хвилюючих сторінок улюбленого поета.

Багато що Микола знав напам'ять. Особливо любив поему «Катерина». У нього якось по-особливому звучали рядки: «У всякого своя доля і свій шлях широкий». Любив і поему «Гайдамаки», а пісні «Думи мої», «Як умру, то поховайте...» майже щодня лунали в нашому домі.

Я і моя сім'я також любили Шевченка. Цю любов прищепили нам батьки, які виросли на Україні, в тому ж селі, де народився Микола.

Моя сестра Ліля гарно декламувала. Миколі, та і всім нам, вона декламувала вірші Шевченка. Добре у її виконанні звучали також твори французького поета Беранже. Коля казав, що Беранже допомагає нам багато про що взнати. А пісню «Чи їду я пізно по вулиці темній...» він і сам інколи наспівував.

Ходити до бібліотеки він уже не міг. Книги ми йому приносили додому. В бібліотеку записалась я, моя сестра і навіть мама.

Але тих книг, що видавалися читачам на руки, не вистачало Миколі. Тоді ж він познайомився із завідуючим бібліотекою Д. Хоруженком, і з його дозволу я приносила додому стоси книг. П'ятнадцять-двадцять книг вистачало на тиждень.

Були книги, які він буквально вивчав. Пушкін, Чехов, Толстой, Горький — це постійні Миколині супутники,

З великим інтересом читав літературу про громадянську війну. «Залізний потік» Серафимовича, «Чапаєв» і «Заколот» Фурманова, повісті Всеволода Іванова і Лавреньова, «Комісари» Либединського. Із поетів любив Дем'яна Бєдного, В. Маяковського, О. Безименського, О. Жарова. Цікавили його історична література, мемуари. Із перекладної літератури читав такі твори, як «Король Вугіль» Сінклера, «Тунель» Келлермана, «Вогонь» Барбюса та інші.

Часто біля ліжка Островського влаштовувалися диспути про нові книги. Сперечалися завзято. Микола непомітно спрямовував ці суперечки, задавав тон. Або слухали його розповіді про недалеке минуле, які пізніше склали тканину роману «Як гартувалася сталь». Розповідаючи, він намагався вгадати по наших обличчях, чи хвилювали нас ці епізоди.

Та ось до нього прийшла нова біда — запалення очей. Усі дні він проводив у темній кімнаті — денне світло загострювало біль. Микола засумував, примовк. Було над чим замислитись. Але він оволодів собою. Незабаром попросив зняти штори з вікон, зав'язати йому очі. Пізніше ми придбали темні окуляри. Читати сам він уже не міг, ми сідали біля нього і читали. Гаслом для кожного, хто приходив, було: «Читай!»

З допомогою друзів до кімнати Миколи провели радіо. Тоді рідко хто мав його. На подвір'ї між акаціями комсомольці протягли антену. Купили маленький детекторний приймач. Допізна Микола не знімав навушників і «витискував» із примітивного приймача звуки.

Здоров'я Миколи погіршувалося. Треба було подумати про курортне лікування. Дізналися, що за 65 верст од Краснодара, на курорті «Гаряче джерело», сіркові ванни роблять чудеса. До Краснодара їхали поїздом. Там найняли легкову машину і сяк-так помістили в неї Миколу — напівлежачи. Супроводжували його Ольга Йосипівна і моя сестра Ліля. Вони підтримували Миколу під час поштовхів на вибоях. У дорозі Коля кілька разів втрачав свідомість.

В санаторії хворим надавались тільки білизна і лікування. З харчуванням влаштовувались хто як міг. Незабаром я замінила сестру.

І в «Гарячому джерелі» Коля згуртував довкола себе молодь. Часто надвечір до нього приходили комсомольці, приносили гітару й співали пісень. Інколи Коля сам брав

її, насилу дотягувався до ладів і під свій акомпанемент співав українські пісні.

Невеселим було повернення до Новоросійська. Сірководневі ванни не принесли полегшення. А коли він сказав: «Бережи мене, Раю, я ще багато зможу зробити»,— я не могла більше стримати сліз. Про те, що Микола ходитиме, годі було й думати.

Щоб затамувати фізичний біль, він усе більше й більше поринав у книги.

Восени із Шепетівки приїхав його брат Дмитро з трирічною дочкою Зіною [1]. Приїзд брата порадував Миколу. А маленька Зіна тішила нас усіх.

Якось увечері ми зібралися біля ліжка Миколи. Жартували, сміялися. Зіна примостилася на стільці якнайближче до дяді Колі. Щоб дівчинка не сумувала, він запропонував їй розказати якийсь віршик. Зіна жваво відповіла:

— Ні, я тільки можу затанцювати.

Всі її підтримали. Зіна вийшла на середину кімнати, взяла руки в боки, застрибала, перебираючи ніжками, і заспівала: «Коли б я ті ніжки мала, то я б ними чеберяла, як той зайчик».

Ми розсміялися, похвалили її. Вона сіла на своє місце. Коли всі заспокоїлися й почали іншу розмову, Зіна шепнула дяді Колі:

— Дядю, хоч би мені хто зо дві копійки дав. Я ж танцювала.

Микола майже серйозно звернувся до всіх:

— Ну, друзі, Зіночка танцювала, а хто платити буде?

Моя мама принесла Зіні якусь монету. Дівчинка подивилася на гроші, відвернулася й сердито сказала:

— Не хочу, це миколаївські.

Так Коля її потім і звав — «Миколаївська».

Навесні 1928 року знову постало питання про курорт, хоча ми всі вже розуміли, що Миколина хвороба невиліковна, але сподівалися, що, може, зменшиться біль у суглобах. Вирішили клопотати про путівку до Сочі, в Мацесту. В червні Новоросійський міськком партії виділив

---

[1] Зіна Островська в 1932—1933 роках жила у Сочі в Островського. Вона читала йому українські газети, писала під його диктовку листи і деякі сторінки другої частини роману «Як гартувалася сталь». Під час Великої Вітчизняної війни вона добровольцем пішла на фронт. Загинула 18 лютого 1945 року. Посмертно нагороджена орденом Вітчизняної війни.

путівку до санаторію № 5 на Старій Мацесті. Повезла Колю сестра Катя, яка гостювала у нас.

У ті роки в Сочі не було пристані. Пароплав зупиняли на рейді, пасажирів перевозили на берег човнами. Колю прийняли санітари, що приїхали зустрічати своїх хворих. Катя цим же пароплавом повернулася в Новоросійськ, і незабаром разом з Ольгою Йосипівною вони поїхали до Шепетівки.

Тижнів через два, звільнившись від роботи, я поїхала до Миколи, бо за ним був потрібний особливий догляд.

Адміністрація санаторію дозволила мені ночувати в кімнаті медсестри з умовою, що я буду допомагати санітаркам прибирати палати і повністю обслуговувати Миколу. Я погодилася.

Знайомих у нас тоді ще не було. Скінчивши роботу, після сніданку і обходу лікаря я клала Колю на коляску і везла його якнайдалі від шуму, у гори. Ставила коляску в затінку дерев, а сама сідала поруч на траві. Так ми відпочивали, читали, мріяли про майбутнє.

Тоді Микола ще трохи бачив. Рухи рук були вільніші. В руках він тримав невелике люстерко, яке допомагало йому краще бачити, що робиться довкола, хто йде чи підходить до нього. Того літа в Мацесті він цурався людей, не хотів вислуховувати співчуття.

Щодня я супроводжувала його на ванни. Але сірководень, що особливо сильно виділявся з гарячої води, посилював біль в очах, тому доводилося зав'язувати Миколі очі. Звичайно, ні няні, ні сестри не могли приділити особливої уваги Миколі, але любили його там усі. Він не капризував, не вимагав до себе якогось особливого ставлення.

Микола доручив мені дізнаватися від сестер про людей, які приїжджали на лікування. Пригадую, він помітив жінку, яка також цуралася шумливих компаній. Попросив дізнатися, хто вона? Звідки? Вона хворіла на бешихове запалення.

Але сталося так, що вона сама заговорила зі мною і також почала розпитувати про Миколу. Це була Олександра Олексіївна Жигірьова, член КПРС з 1911 року, ленінградка. Відтоді Микола не був самітний. Увесь вільний час Шурочка, як ми її стали називати, була з ним.

Незабаром на лікування приїхав Хрисанф Павлович

Чернокозов, колишній шахтар, член КПРС з 1910 року. Ця трійка стала нерозлучною. До останніх днів життя всіх їх зв'язувала велика, хороша дружба. Пізніше Микола розповів про них у романі «Як гартувалася сталь».

Таким же чином Коля знову зустрівся з Інокентієм Павловичем Феденьовим, членом партії з 1904 року, з яким познайомився ще 1926 року в санаторії «Мойнаки» в Криму. У романі «Як гартувалася сталь» він — Леденьов.

Закінчився термін лікування. Повертатися до Новоросійська ми не могли, бо я поїхала з дому без дозволу батька. Треба залишатися в Сочі. Але де? Допомогла нам Олександра Олексіївна Жигірьова. На свої гроші вона зняла для нас на два місяці однокімнатний літній будиночок на Селянській вулиці, біля вокзалу. Господар будиночка Іван Політіді, багатосімейний молодий грек, став нашим другом. У вільний час він допомагав мені перестилати ліжко Колі, виносити його на повітря, навідувався до нього в мою відсутність. Щонеділі вони з дружиною та маленькою дочкою Сонею засиджувалися в нас. Своїми жартами Іван відвертав Колю, та й мене, від тяжких дум.

Перед від'їздом до Ленінграда Жигірьова домовилася із секретарем Сочинського райкому партії Вольмером, що по закінченні курортного сезону нам буде надано кімнату. Олександра Олексіївна зобов'язала мене детально інформувати її про наше життя, про Миколине здоров'я. Настали холодні дні. Мої ходіння в комунгосп з приводу кімнати були безрезультатні. Жигірьова з Ленінграда писала Вольмеру, але більшу частину часу він проводив у селах, бо саме відбувалася колективізація сільського господарства.

Я продовжувала ходити в комунгосп. Нарешті ми в'їхали в сиру кімнату в будинку № 9 на Пушкінській вулиці. Щоб натопити грубку, треба було спалити півлоза дров. А їх у нас взагалі не було. На подвір'ї я збирала сухе листя, сміття, гілочки. Кілька дровин позичив сусід по будинку, і ми ледь-ледь зігріли кімнату.

Щоб одержати продуктову картку, я повинна була працювати. Але як залишити Миколу самого? І Коля вирішив піти на «злочин»: він зареєстрував мене у профспілці «Нарпит» як домашню робітницю. Добре, що прізвища у нас тоді були різні.

Зранку я займалася господарством, а решту часу присвячувала Миколі, багато читала. На сторінках газети «Правда» тоді обговорювався план першої п'ятирічки. Газету читали дуже уважно. Багато цікавого і нового дізналася я тоді. Коля детально роз'яснював мені значення п'ятирічки, з гордістю казав про те, якою могутньою стане наша країна.

У жовтні 1929 року я відвезла Миколу до Москви для лікування очей. Його помістили в клініку МДУ. Написала в Ленінград О. О. Жигірьовій і повідомила, що Миколі в клініці роблять уколи проти запалення. Після уколів почуває він себе погано, та лікарі кажуть, що так і має бути, інакше уколи були б ні до чого. Потім в очі пускають якісь ліки. Словом, лікування триває. Професор Авербах запевняє Миколу, що зір він поверне. Ми, звичайно, віримо.

Лист від 18 листопада, також Жигірьовій: «Коля час від часу почувається то добре, то погано». 14 грудня їй же: «Очі у нього, як починає хвилюватися, знову ятряться. Зараз почуває себе погано, лежить він біля вікна — застудився, захворів на грип. Страх як набридло йому в клініці, натякає на Сочі. Та куди в такі морози поїдеш...»

В березні 1930 року Миколі запропонували зробити операцію — видалення паращитовидної залози. Після довгих хитань і роздумів довелося погодитись.

Операція відбулася 22 березня об 11-й годині ранку. Почав робити її асистент Лебеденко, потім його замінив професор Микола Іванович Бурденко. Операція під місцевим наркозом тривала півтори години. Привезли Миколу до палати ледь живого. Вісім днів трималася висока температура. Я чергувала біля нього кілька ночей. Кожний день лікарі оглядали його ноги, все гадали, буде поліпшення чи ні.

Покращання не відбулося, Миколі не було чого робити в клініці. Куди везти його, знесиленого, ослаблого? У відчаї я пішла до ЦК партії. Направили мене до завідуючого лікувальною частиною. Я не могла без сліз розповідати про Миколу і про наше безвихідне становище.

Мені написали відношення до начальника районного управління нерухомого майна (РУНМ) Хамовницького району Москви про надання хворому Островському кімнати.

В районному управлінні я зустріла чуйного товарища, прізвища якого, на жаль, не пам'ятаю. Тоді в Москві дуже важко було із житлом, та він обіцяв зробити все можливе.

Я щодня заходила до РУНМу перед тим, як іти до Миколи. І одного разу там повідомили, що можуть надати лише півкімнати. Мене це обрадувало й засмутило. «Значить, Микола не матиме відпочинку»,— подумала я. Але все ж з радістю побігла за вказаною адресою, щоб подивитися житло. Побачила я непривабливу картину: кімната метрів тридцять до половини була перегороджена ширмою. В одній половині жили мати з дочкою, інша мала бути нашою.

Як везти сюди Миколу? Потрібна перегородка, ремонт. Знову йду до РУНМу по допомогу, до тої дорогої старої людини, як до батька. На моє щастя, у нього в цей час була районна активістка. Прізвища її тепер не пам'ятаю. Вислухавши мене, вона сказала, щоб я займала ці півкімнати, пообіцяла надіслати дошки та матеріали.

І вона дотримала слова. Через тиждень рано-вранці мені привезли дошки, прийшли робітники і поставили стіну. Правда, її треба було б відштукатурити, та не було коли — Коля рвався додому.

Для Колі купила старе залізне ліжко, старий, зі зламаною ніжкою ломберний столик, стілець. Із цурок, деревин зробила ще два «стільці», з ящиків і дощок — ліжко для себе. Так з'явилося найнеобхідніше.

Я працювала на консервній фабриці. Наш робочий день з Миколою починався о 5-й ранку. Треба було перестелити постіль, нагодувати його, зробити все, щоб він міг витримати мою 10—12-годинну відсутність. Микола не припускався думки, щоб я тільки доглядала його. Та й треба було заробляти на життя.

Я була вже кандидатом у члени партії. Микола допомагав мені, радів з моїх успіхів. «Якщо дружина відставатиме від чоловіка,— казав він,— шлюб буде нерівний, а неповноцінний шлюб руйнує основу щастя, дружби і взаємної поваги».

Коли я поверталася ввечері додому, він засипав мене запитаннями про життя фабрики, про роботу партійної і комсомольської організацій, просив детально розповісти про день, який минув.

— Мені дуже потрібні книги,— сказав якось увечері Коля.— Чи не могла б ти на громадських засадах узя-

ти на себе пересувну бібліотеку? І мені б книги приносила.

Відверто сказати, це питання мене трохи здивувало. Потрібні книги? Але хто їх йому читатиме? І все ж я звернулася за порадою у фабком, де схвалили намір організувати пересувну бібліотеку, бо фабрика своєї бібліотеки не мала.

І я стала фабричним бібліотекарем на громадських засадах. З'явилася можливість приносити Миколі необхідну літературу. Тепер назв книг я не пригадую, але оскільки читати в основному доводилося мені, згадую, що це була головним чином література про події минулої війни. Приносила я й художню літературу.

У той час Колю часто відвідували І. П. Феденьов і М. З. Фінкельштейн, з якими Микола познайомився й подружився в клініці, і також читали йому.

Залишаючись наодинці, Коля писав листи друзям. Перед тим як іти на роботу, я готувала йому олівці й ставила у масивному підстаканнику на стілець, присунутий до його ліжка. На ліжку праворуч залишала у папці папір. Він міг його взяти сам.

Хоча Микола тоді ще трохи бачив, але стежити за тим, що і як писав, він не міг. І виходило так, що рядок наповзав на рядок, слово на слово, літера на літеру. Читати те, що написав Микола, було дуже важко. Але товариші навчилися розбирати його письмо.

Одного разу, коли я повернулася з роботи, він зустрів мене такими словами:

— Швиденько впорайся із своїми справами і сідай — дещо перепишеш.

Я вирішила, що мова йде про черговий лист до когось із друзів.

— Ні, це не лист,— заперечив Микола,— сідай і пиши. Пиши, але не дуже мене розпитуй. І не дивуйся з того, що писатимеш. Пиши якомога швидше...

Так починався запис роману «Як гартувалася сталь».

Щовечора я переписувала сторінки, які написав Микола, перечитувала їх уголос; він, якщо вважав за потрібне, виправляв їх. Багато що з написаного він викидав, знищував. Ще не було досвіду, знань — було тільки велике бажання працювати, приносити користь людям.

Так минали дні.

Роботу, розпочату над романом, було перервано, бо Миколі треба було їхати до Сочі для лікування в Мацесті.

Лікарі рекомендували й сподівалися, що після операції Мацеста допоможе видужанню. Лише восени, повернувшись до Москви, Микола знову став систематично працювати над романом. Мені дуже багато доводилося писати під його диктовку, переписувати виправлене, редагувати за його вказівкою.

Щоб прискорити роботу, він запропонував зробити транспарант: на першій обкладинці папки прорізати рівні смужки. У папку вкладали папір — по 15—20 аркушів. Так по цих прорізаних у картоні смужках він продовжував писати. Працював уночі, коли в будинку панувала тиша. Кожну сторінку нумерував і скидав на підлогу. Вранці підлога нашої невеликої кімнати була геть закидана аркушами паперу, списаними нерозбірливим почерком. Я збирала їх, складала у папку, а ввечері, повернувшись з роботи, переписувала.

Так він працював порівняно недовго, бо почалося запалення суглобів рук. Нестерпний біль не давав писати далі. Довелось перейти на диктування. Майже весь роман написаний під диктовку.

На цей час до нашої кімнати наїхало багато народу. Приїхав до Москви на лікування з тяжким захворюванням серця мій брат Володимир з дружиною, мама з маленьким онуком. Таке скупчення людей заважало і в той же час допомагало Миколиній роботі. Особливо корисним виявився Володя. У нас можна було бачити таку картину: двоє молодих людей лежать на ліжках, поставлених під стіною, головами один до одного. Один диктує, другий пише. Коли брат міг підніматися й сидіти на ліжку, він переписував відредаговані сторінки.

Збереглося чимало з того, що писав Володя.

Увечері, повернувшись з роботи, під диктування, як правило, писала я. Але темпи роботи не задовольняли Миколу. Всі дні я була зайнята на фабриці, і вже зовсім уповільнилася справа, коли всі роз'їхалися. За порадою Колі Ольга Йосипівна звернулася до сусідки по квартирі, вісімнадцятирічної Галини Алексєєвої, з проханням допомогти Миколі. Галина згодилася. Вона писала під диктовку сьомий, восьмий і дев'ятий розділи першої частини роману «Як гартувалася сталь».

Над першою частиною роману Микола працював два роки. За цей час він тричі хворів на крупозне запалення легенів. Тільки-но спадала температура, він знову і знову весь поринав у роботу.

І ось нарешті робота підходила до завершення. Треба було передрукувати рукопис на машинці, а коштів для цього не було. Знову — допомога друзів. Частину розділів рукопису послали до Харкова Петрові Новикову, інші — в Новоросійськ моїй сестрі, друкарці. Скільки було хвилювань! Нарешті в листопаді 1931 року всі дев'ять розділів першої частини роману були зібрані і відправлені до Ленінграда О. О. Жигірьовій і в Харків Новикову для передачі у видавництва. У Москві у видавництво «Молодая гвардия» рукопис відніс Інокентій Павлович Феденьов.

Почалось чекання. Не було вістей із Ленінграда й Харкова. Мовчала й Москва. Та ось Інокентій Павлович приносить сумну звістку: рецензент видавництва «Молодая гвардия» дав висновок, що автор не справився із своїм завданням.

Не встиг Феденьов підійти до Миколи, тільки-но зайшов до кімнати, як почув:

— Можеш мені нічого не розповідати. Я знаю, це — поразка.

Поразка! Так зустрів Микола відмову літвідділу видавництва. На наше прохання поки що припинити роботу Микола відповів:

— Завтра ж знову візьмусь за неї. Якщо не зумію написати книгу, варту того, щоб її надрукували, вирішуватиму інше питання.

Я не уточняла, що він мав на думці вирішувати. Пригадала Новоросійськ: адже й тоді, коли хвороба невмолимо скувала його, він, як і Павка Корчагін, хотів піти із життя. Та не пішов. Свій присуд він висловив через Корчагіна: «Умій жити і тоді, коли життя стає нестерпним. Зроби його корисним...»

З нетерпінням чекали другої рецензії. На цей раз відзив був позитивний. Рукопис схвалили й прийняли до видання. Другим рецензентом був М. Колосов, заступник редактора журналу «Молодая гвардия».

Скільки радості принесло Миколі повідомлення, що роман буде друкуватися, до того ж одноразово: у видавництві і в журналі «Молодая гвардия». Це було справжнє свято! Почалася робота по підготовці рукопису до публікації.

Нарешті в 1932 році у квітневому номері «Молодой гвардии» почалось друкування першої частини роману.

А в грудні цього ж року видавництво «Молодая гвардия» випустило її окремою книжкою.

З великою радістю я прийняла від Миколи цю книгу з його підписом: «Раї Островській. У пам'ять про дні, коли народжувалася дружба. Моїй подрузі-дружині дарую мою книгу. Сочі, 1932 рік. М. Островський».

Відтоді при кожному новому виданні я одержувала від Миколи книгу з автографом. Всього зберігаю сорок один примірник таких книг.

А Миколине здоров'я погіршувалося. Потрібне було лікування. ЦК ВЛКСМ надав йому путівку до Сочі, у санаторій «Червона Москва». Поїхав він туди у супроводі матері. Того разу я не могла їхати з ним, бо саме працювала начальником цеху, а пізніше мене обрали парторгом цеху. Тільки по смерті Миколи мені стали відомі рядки із його листа до Жигірьової: «Раєчка працює і зростає як партієць швидко і правильно. Славне дівчисько, живемо ми з ним по-доброму. Хоч у цьому мені пощастило».

У Сочі Коля прожив до грудня 1935 року. Там він розпочав і закінчив другу частину роману «Як гартувалася сталь». Під його диктовку писали сусіди по квартирі, його нові знайомі.

Траплялося, що писали люди не досить грамотні, в тому числі і дев'ятирічна племінниця Зіна Островська.

Для нас, близьких Миколі людей, його творчість була настільки дорога, що ніхто з нас і на думці не мав дописати щось від себе. Ми були тільки його технічними помічниками, робили в рукописі лише те, що він просив робити. Я хочу низько уклонитися всім, хто віддавав свій вільний час Миколі, хто писав і переписував під його диктовку. І якби не вони, ці чужі люди, невідомо, чи одержали б читачі продовження улюбленого роману.

В 1934 році почалася публікація в журналі «Молодая гвардия» другої частини роману. А у видавництві «Молодая гвардия» друга частина роману виходить окремим виданням. У тому ж році знову були видані обидві частини роману — кожна частина окремою книжкою. До цього видання Островський знову сам відредагував першу книжку. Це було друге видання російською мовою.

В червні 1933 року Микола відіслав другу частину роману на Україну, в Харків, у видавництво «Молодий більшовик». Рукопис першої частини передав туди Новиков ще в листопаді 1931 року. Вона довго лежала у видавничому портфелі. «Повпред» Островського Петя Нови-

ков доклав чимало зусиль до того, щоб книга була видана українською мовою. Лише з приходом до видавництва нового головного редактора К. Д. Трофімова в червні 1934 року книга побачила світ і була роздана делегатам ювілейного пленуму ЦК ЛКСМУ, який відбувся 11 липня.

Треба сказати, що Україна видала книгу повніше, майже без скорочень. Таким чином, до 1935 року виявилося кілька редакцій роману. При кожному виданні роман допрацьовувався автором і редагувався заново. І Микола вирішив зробити єдиний остаточний текст.

«Приїжджала редактор Горіна. Переглядали з нею весь рукопис «Як гартувалася сталь», і третє масове видання (стотисячним тиражем) вийде таким, як я хочу»,— пише він другу Михайлові Фінкельштейну.

Третє видання вийшло в 1935 році. На титулі вказано: «Друкується за повним текстом рукопису». Але і після цього Микола ще кілька разів повертався до тексту. Остання правка була внесена в 1936 році в п'яте видання «Молодой гвардии». На примірнику цієї книги Микола написав: «Безумовно необхідні виправлення». Нині вона зберігається в музеї М. Островського в Москві.

За життя Миколи роман «Як гартувалася сталь» видавався сорок один раз тиражем 1 000 200 примірників. Видали його тоді і за кордоном — в Чехословаччині, Англії, Японії. Чеське видавництво в подарунок Миколі прислало золотий кишеньковий годинник, що відбивав чверть години, півгодини, годину. Це дуже порадувало тоді Миколу.

Англійці запропонували видати книгу під назвою «Народження героя». Крім цього, вони просили дозволу на скорочення тексту. Із зміною назви Микола погодився одразу, а от скорочення тексту його схвилювало. Він боявся, що випадуть сторінки про революційну боротьбу. Та, подумавши, згодився:

— Нехай скорочують. Все одно все не знімуть. Молодь Англії багато над чим замислиться.

Так роман «Як гартувалася сталь» завоював право на життя. Читачі полюбили Павла Корчагіна — головного героя роману. Микола повеселішав. Хоча хвороба й прогресувала, та моральний стан дозволяв йому багато й напружено працювати над новим твором.

1935 рік приніс Миколі чимало радощів. Першого жовтня уряд нагородив його орденом Леніна, а 24 листопада до Сочі приїхав голова ЦВК України Григорій Іванович Петровський вручити Островському нагороду.

Випадково я їхала до Сочі з Москви тим же поїздом, що і Григорій Іванович. Я про це не знала. Коли состав наблизився до вокзалу, мене вразила велика кількість людей із квітами. Десь збоку грав оркестр. Я дивилася у вікно, шукала своїх. Ольга Йосипівна прийшла мене зустрічати. Поїзд зупинився, і ми кинулися одна до одної. Від неї я дізналася, що це зустрічають голову українського уряду Г. І. Петровського.

Я застала Колю дуже схвильованим. Приїхали комсомольці з України. Зустріч з ними і звеселяла, і втомлювала Миколу. Тут же, в кімнаті, працювали й електрики, що готували освітлення для зйомки церемонії вручення ордена.

У другій половині дня до нашого будинку під'їхала автомашина. Із неї вийшов Григорій Іванович і його дружина Домініка Федорівна. Їх супроводжували керівники міськкому партії. Всі увійшли до кімнати Миколи. Григорій Іванович привітався й поцілував його.

— Добре, добре, синку,— чуємо ми ласкаве вітання.

Микола лежить схвильований, усміхнений...

Повільно, чітко вимовляючи з українським акцентом кожне слово, виголосив свою промову Г. І. Петровський. Потім він зачитав вітальний лист М. І. Калініна.

«Шановний товаришу Островський! Вітаю і разом з тим поздоровляю Вас з одержанням ордена Леніна. Від душі бажаю, щоб ця нагорода послужила Вам припливом нових сил для Вашої надзвичайно корисної роботи для народів Союзу».

У кімнаті було жарко від скупчення народу та від електроламп.

Офіційна частина закінчилась, та ніхто не поспішає виходити. Поштар приносить телеграму за телеграмою. Прийшла телеграма від Дмитра Ілліча і Марії Іллінічни Ульянових, від Надії Костянтинівни Крупської, від секретаря ЦК ВЛКСМ Косарєва, від письменників Корнійчука й Мате Залки...

Микола по-справжньому щасливий. Він говорить у відповідь за нагороду: «Якщо бійця приголубила країна за його упертість і настирливість, якщо до його грудей, там, де б'ється серце, приколотий орден Леніна,— то щастя його безмірне».

Того ж вечора у театрі «Рів'єра» відбувся об'єднаний пленум міського комітету ВКП(б), міськвиконкому і міськкому ВЛКСМ, присвячений врученню ордена Леніна

Миколі Островському. Всі пішли туди. Я залишилася вдома з Колею. У зал була ввімкнута по дротах наша кімната. Ми напружено слухали, що там відбувається. І раптом чуємо:

— Слово надається матері письменника Ользі Йосипівні Островській.

— Ну, мамусю, не підкачай,— промовив Коля.

Ольга Йосипівна сказала про сина просто і гарно:

— Милі друзі! Багато я не буду вам говорити. Кожен батько і кожна мати зрозуміють мій стан. Я щаслива, що він живе і радує людей і мене.

Через кілька днів, 27 листопада, Г. І. Петровський поїхав на ділянку, де розпочалося будівництво будинку для Островського. Першу порцію цементу у фундамент кинув Григорій Іванович. Він же замурував у фундамент пляшку з листом, у якому вказано дату закладення будинку Островського — подарунку уряду України.

Коли ми жили вже у Москві, на вулиці Горького, де тепер міститься музей М. Островського, Микола напружено працював, без вихідних днів — поспішав. Часто казав: «Треба поспішати, бо безглузда випадковість може обірвати моє життя».

Якось вихідного дня він покликав мене, посадив біля себе і сказав:

— У мене, Раю, є дуже гарний задум. Я хочу з тобою годинку попрацювати. Попередь наших, щоб не заважали. І хай ніхто не заходить.

Було вісім годин вечора. Микола став диктувати восьмий (пізніше — 12-й) розділ роману. Диктував швидко. Я ледве встигала записувати. Але з нетерпінням ловила кожне його слово. Що чекає на героїв Раймонда і Андрія Птаху попереду? Чим закінчиться епізод захоплення мисливського будиночка? Яку долю їм приготував Микола? Кілька разів поривалася запитати: невже вони загинуть? Але боялася перервати Миколу. Писала швидко. Втомилася. Судома зводила пальці. Микола зупинився:

— Ну, досить, Райок. Молодці ми сьогодні з тобою. Добряче попрацювали. Котра година?

Була четверта година ранку.

— Ой і буде нам на горіхи,— затурбувалась я.

— Нічого, Раєчко, я всі докори візьму на себе.

Наступного дня я, звичайно, дістала зауваження від домашніх: як могла дозволити, щоб Микола так довго працював? Але інакше я вчинити не могла. В такий момент

відмова від роботи тільки посилила б його фізичний біль.

На жаль, закінчити роман «Народжені бурею» він не встиг — написав тільки першу книгу. А за задумом Миколи це мав бути твір у трьох-чотирьох томах.

Незважаючи на хворобу і велику напружену роботу, Микола не відставав від життя країни. Він передплачував 14 газет, багато журналів. Не пропускав жодної передачі по радіо про новини в країні та за кордоном. Знав вистави у театрах, кінокартини. Ми за його завданням ходили в театри, а потім детально розповідали йому про те, що бачили. Багато хто з товаришів після зустрічі з ним дивувався з його поінформованості про театральне життя Москви.

В 1935—1936 роках у країні відбувалися комсомольські конференції. Молодь не забувала колишнього комсомольського ватажка, тепер письменника. Він був обраний делегатом ряду конференцій, делегатом IX Всеукраїнського з'їзду комсомолу і X з'їзду ВЛКСМ. У його головах стояв репродуктор, і роботу з'їзду транслювали для нього по радіо.

— Я найакуратніший делегат,— жартував він.— Я «ходжу» на всі засідання, уважно слухаю всіх промовців.

З великим хвилюванням він чекав на свій виступ на IX з'їзді комсомолу України. Коли в Києві було оголошено, що слово надається делегату письменнику-комсомольцю Миколі Островському, в залі довго не стихали оплески.

— Дорогі товариші! — почав Микола.— Шлю свій полум'яний комсомольський привіт з'їзду молодих переможців, кращим синам Радянської України, які зібралися на свій IX з'їзд. Дорогі друзі! Десять років минуло з того дня, коли я востаннє виступав на конференції комсомолу. Жорстока хвороба намагалася відірвати мене від рідної комсомольської сім'ї, але це їй не вдалося.

Свій виступ Микола присвятив молодій людині нашої епохи, героїзму звільненої праці в нашій соціалістичній Батьківщині.

— Світові рекорди праці, світові досягнення, надзвичайно велике зростання культури, жадоба знань — ось чим охоплена наша країна, країна мирних будівничих.

Прапор миру піднято над нашої країною. Прапор прекрасний — він надія всього людства... Ми всі в мирній праці, наш прапор — це мир. Партія і уряд високо підняли цей прапор...

Минуло чимало років після смерті Миколи. А його книги все більше й більше завойовують популярність серед трудящих усіх країн. Його ім'ям названі підприємства, бригади, кінотеатри, вулиці, школи, комсомольські організації, піонерські дружини. Кращих передовиків виробництва, кращих учнів називають корчагінцями.

Збулися слова Миколи Островського: «Найпрекрасніше для людини — всім створеним тобою служити людям і тоді, коли ти перестанеш жити».

1938—1973 рр.

ЛЮДИНА ЗАЛІЗНОЇ ВОЛІ

Це було в Новоросійську у 1927 році. Якось мені повідомили, що зі мною хоче познайомитися молодий чоловік на прізвище Островський. Сам він не може прийти до мене, бо тяжко нездужає.

Вихідного дня я пішов за вказаною адресою. В голові виникали різні запитання, звернені до незнайомця. Я уявляв, що побачу його скорботний погляд і схвильовані обличчя тих, що його оточують...

Але всі ці уявлення були враз спростовані на порозі його кімнати, залитої сонячним світлом. На ліжку напівлежав молодий чоловік на високо підбитих подушках. Його обличчя було дуже жваве, тонкі кисті рук описували в повітрі нетерплячі жести. Широко усміхаючись і звівши на мене швидкий погляд, він, здавалося, готовий був устати з ліжка.

— Заходьте, заходьте!

Я потиснув йому руку і назвав себе.

— Ой, так можна й руку роздавити! — сміючись вимовив Островський.

Зніяковівши, я додав, що я не тільки бібліотекар, а й член спілки вантажників. Він засміявся голосніше.

«Ви» з перших же слів не вийшло. Перейшли на «ти».

— Так ти Дмитро? Стривай, стривай, я ж тебе бачив! Ти сидів у парткабінеті над книжками. А я теж там був. На милицях, не пригадуєш? А я тебе згадав. Так ти зараз король книг? Який щасливець! Зате я тепер буду твоїм підшефним читачем. Добре? Мені потрібні книги, багато книг...

Ми розговорилися. Про комсомольців, про XIV партз'їзд (він просив обов'язково принести стенографічний звіт), про книги, про міжнародні і внутрішні події. Островський був дуже цікавим співрозмовником, добре обізнаним з багатогранним життям країни і міжнародним становищем. Розповідав Микола про все із щирим захопленням, поспішав поділитися своїми думками.

Я приносив Островському стоси книг. Мій незвичайний читач ковтав їх із дивовижною швидкістю. Спочатку я відбирав йому книги, записуючи їх у його читацький

формуляр, що швидко розбухав від додаткових аркушів. Потім, усупереч бібліотечним правилам, почав записувати у формуляр лише загальну кількість книжок.

Що ж читав Островський? Свирський, Лавреньов, Новиков-Прибой, Серафимович, Віктор Гюго, Еміль Золя, Джек Лондон, Ептон Сінклер, Теодор Драйзер, Бальзак — це далеко не повний список авторів. Особливе місце посідала російська класична література і передусім Горький. Привертали його увагу також науково-популярні журнали та публіцистика.

Не можна, проте, сказати, що він був нерозбірливий читач. Деякі книжки він відкладав убік, прочитавши кілька сторінок. Пригадую, якому розгрому він піддав Кервуда, одного з плодючих «майстрів» закордонної «фабрики чтива». Особливо приваблювала Островського художня література, яка відбивала епопею громадянської війни, а також документи і мемуари про імперіалістичну та громадянську війни.

Він був чудовий оповідач. Молодий чоловік, активний учасник легендарних походів Кінної армії Будьонного, він розгортав переді мною живі сторінки історії громадянської війни на Україні, розповідав пристрасно, знову переживаючи минулі дні своєї яскравої юності.

У 1929 році я зустрів Островського в Сочі. Читати він уже не міг, бо був майже сліпий. Мужньо переживав Микола цю жахливу трагедію. Не скаржився, але й не підкорявся безнадійній долі підкошеної хворобою людини. Він пристрасно хотів жити, виношував ідею своєї майбутньої книги. Думка про можливість бути ще корисним для своєї партії, народу була невичерпним джерелом його сил.

В одному з листів до мене він писав про свої тривожні думки й переживання: «Хочеться крикнути: До стінки, прокляте тіло, ти відмовляєшся служити партії!» — І власноручно виконати вирок...»

Але перемогла залізна воля більшовика.

1973 р.

О. ЖИГІРЬОВА

ЖИТТЯ — ГОРІННЯ

У 1928 році я приїхала лікуватися в Сочі у санаторій на Старій Мацесті. Якось, відпочиваючи на балконі, я побачила, як із санаторного корпусу вивезли коляску, в якій напівлежав молодий чоловік у синіх окулярах. Мої друзі, старі більшовики, з якими разом відпочивали, познайомили мене з ним. Це був Микола Островський. Хоча він і не вставав з крісла, було видно, що він високий на зріст, стрункий. Темне, зачесане назад волосся відкривало високе чоло. Обличчя бліде, вродливе, ніс рівний, білі зуби. Найбільше вражали очі — великі, темно-карі. В них вирувало життя — не вірилося, що хлопчина майже не рухається і погано бачить.

Я часто приходила до мого молодшого братика Миколи, і ми подружились. Він розповідав мені про роботу в комсомолі, про те, як захворів. Бідкався, що його літературну працю, яку він написав про котовців, загубили десь на пошті. Тоді мені і в голову не приходило, що Коля стане таким відомим письменником. Як могла заспокоювала і втішала молодшого товариша-партійця, що втратив здоров'я в роки громадянської війни. Мене вже тоді вразила його воля у боротьбі з труднощами. Над усе хотілося допомогти йому позбутися хвороби, повернути його до активного життя.

Від лікаря дізналась, що Островському необхідно продовжити лікування в Мацесті.

З великими труднощами путівку було куплено, і Микола мав можливість продовжити лікування.

Коли хлопця почали возити на процедури, я ставила йому на стіл вазу з яблуками, грушами або виноградом. Коля допитувався, хто це робить. Дізнавшись, запротестував, і мені до самого від'їзду доводилося воювати з ним.

Саме тоді в Сочі була подруга Колі — Рая. З нею ми також швидко здружились.

Лікарі порадили Островському назавжди оселитися в Сочі, щоб бути ближче до Мацести. Я вирішила допомогти їм одержати житло. Знову пішла в райком партії. Секретар райкому Вольмер пообіцяв допомогти лише через

кілька місяців, коли роз'їдуться курортники. Тоді ми з Раєю знайшли кімнату в приватному будинку. Влаштувавши Островських, попрощалась з ними і поїхала в Ленінград.

Слідом одержала лист від Островського. Він писав: «Я глибоко вірю, що хоч покаліченим, але повернуся до життя, до роботи...»

Так почалося наше дружнє листування. Протягом дев'яти років я зберігала листи від Островського, а після його смерті передала їх музею Миколи Островського у Москві.

Листи написані переважно рукою Островського. Він завжди писав сам, навіть коли почав сліпнути. Читати їх було важко: рядки криві, окремі слова неможливо зрозуміти.

Він знав, що я короткозора, намагався писати великими літерами. Коли на душі в нього було таке, що не хотілося передавати «через чужі руки», він писав мені: «Всього, що думаєш, Шуро, через людей не перекажеш. Приїдь, сонечко, про все поговоримо...»

В Сочі Островським жилося нелегко. Я знала про це, а також про гордий характер Колі, тому домовилася з Раєю, що про всі матеріальні труднощі вона тихенько мене сповіщатиме. Ми домовилися також про адресу, на яку я щомісячно висилатиму хоч невелику суму грошей.

З листів Островського дізналась, що їм у Сочі дали кімнату, вогку і темну. Стан здоров'я Островського погіршився. Я ще раз звернулась у Сочинський райком партії, написала Клавдії Ніколаєвій — старому членові партії і моїй подрузі по засланню. Вона тоді працювала культпропом Азово-Чорноморського крайкому партії. Через деякий час Островські одержали краще житло.

Коля якось підрахував витрати свого скромного бюджету і, викривши нас з Раєю, написав мені таке: «Я нарешті докопався до невичерпного джерела нашого бюджету... і, по-чекістському поговоривши з Раєю... з'ясував таке, що нас безперебійно постачає відділення Держбанку, що на Васильєвському острові. Що ви на це скажете, товаришко Жигірьова?»

Коля просив приїхати, фізичні страждання підточувати його сили. «Подумай, моя рідна Шурочко, адже потрібні сили хлопцеві, щоб, бувши нерухомим і сліпим, майже самотнім (Рая дні і вечори в хороводі робіт своїх) і не підкачати...»

Друга наша зустріч відбулася влітку 1929 року, коли я знову приїхала в Сочі лікуватись. За рік Коля дуже змінився, схуд. Бачив як у тумані. Сам він уже не міг повернутися, лежав на спині, а якщо сидів, то тільки обкладений подушками. У нього боліли очі, загострилось запалення суглобів.

Під час цього приїзду мені довелося взяти участь ще в одній важливій події в особистому житті Колі і Раї. Вони вирішили офіційно зареєструвати свій шлюб. Я пішла до загсу з проханням розписати Островських удома. Там спочатку не погодились, а тоді, коли я розповіла, як чудово це робиться в Ленінграді, повірили і пообіцяли прийти. В призначений час працівники загсу прийшли з книгою і зареєстрували шлюб милих моєму серцю Островських. Потім ми влаштували вечерю і скромно відсвяткували цю подію.

Весь час, коли я була в Сочі, ми проводили у розмовах з Колею. Він розпитував про Ленінград, про партійні справи, просив писати про все в листах, щоб не відставати од життя. Скаржився на обивательську обстановку в Сочі. Розповів, як його трохи не вбили класово ворожі елементи. Островський організував навколо себе групу робітників і почав боротьбу за виселення чужаків із упоряджених будинків і переселення робітників із підвалів у світлі квартири. Одного разу, коли Рая пішла на роботу, зачинивши Колю, хтось закидав вікна його кімнати камінням. Миколине ліжко було засипане камінням і побитим склом. На щастя, не влучили в голову. Та ця диверсія не зупинила Островського. Він активно допомагав під час чистки держапарату виявляти зловживання. Комісія навіть свої засідання проводила на квартирі Островських. З гордістю він писав мені: «Мою лінію і поведінку визнано правильними і партійними». Саме в цей час у Колі було гостре запалення очей. Він змушений був лежати в темній кімнаті, та тільки-но легшало — активно включався в життя, просив читати газети, журнали. І взагалі висунув генеральне для себе гасло: «Читай!»

Коля радився зі мною про подальше лікування, не втрачав надії на те, що зір повернеться. В Сочі кваліфікованих окулістів не було, і ми вирішили, що Островські восени поїдуть у Москву на прийом до відомого на той час професора Авербаха.

Сподівалися на допомогу голови ярмарочного комітету Малишева, який відпочивав і лікувався разом з Колею і обіцяв допомогти. Написали Малишеву, але відповідь затримувалась.

Чекати не могли — очі боліли все дужче, і Островські вирушили до Москви.

Авербах порадив Островському лягти в клініку, пообіцяв операцію, тільки-но минеться запалення очей. Так Коля потрапляє до стаціонарної клініки Московського державного університету, де переносить важку операцію — йому видаляють паращитовидну залозу. Авербах Колю не оперував, зір повернути не могли. Після кількох місяців перебування у клініці Коля виписався звідти у тяжкому стані.

Навесні 1930 року Островським дали у Москві кімнату, що містилася в колишньому Мертвому провулку. Рая сама вибілила, прибрала кімнату і негайно забрала з клініки Колю. Невдовзі він виїхав у Сочі, де на нього з нетерпінням чекала Ольга Йосипівна.

Там же в липні 1930 року я втрете зустрілась з Островським. Жили вони тоді з мамою. Коли я зайшла, Коля спитав: «Мамо, хто прийшов?» Він уже зовсім не бачив. Не встигла я заговорити — він мене впізнав. Після довгого перебування у клініці Коля був змучений, блідий.

Весь вільний від санаторію час ми проводили разом. Тоді він уперше розповів про свій намір написати художній твір. «Я поки що виношую, Шуро, його в голові. Мене мучать сумніви, чи не вийде занадто біографічно. Цього не хотілося б». Як могла заспокоювала Колю, радила писати. Правду кажучи, тоді я не дуже вірила, що тяжко хвора людина може знайти в собі сили для такої роботи.

Коли я поїхала із Сочі, Коля написав мені: «...Лікуюсь. Цілі дні на повітрі. Роблять масаж. Годують чудово... Зустрівся з давніми приятелями, в їхньому колі проводжу під липами дні. Читають газети. Часто ллється моя пісенька тут, і мене вважають веселим чоловіком. Скучаю за Раєю, другом моїм милим. Мені ж усього двадцять шість, динамо молодості і вогню ще рухає мене вперед».

Восени Коля разом з Ольгою Йосипівною приїздить у Москву. Невеличка московська кімната стає тісною: до Ольги Йосипівни приїхала дочка Катерина Олексіїв-

на із своєю донькою, до Раї — мама з онуком та хворий брат. Важко було й матеріально. Ось у таких умовах Микола Островський і почав працювати над своїм романом.

У листопаді 1931 року я одержала від нього рукопис із дев'яти розділів. Коля просив прочитати написане, поділитися враженнями і дати комусь з редакторів на рецензію. Я читала «Як гартувалася сталь» і плакала. Миколі я написала: «Я не літератор, але роман твій доходить до душі». Віднесла рукопис до редакції ленінградської газети «Гудок». Там прочитали, похвалили. Минув майже місяць — не друкують. Я зрозуміла, що в редакції не хочуть ризикувати: Островського як автора ніхто не знав. Забравши рукопис, пішла до видавництва «Молодая гвардия». Чекала два місяці — також нічого. Коля хвилювався, чекав відповіді, просив написати правду. В лютому 1932 року Коля телеграмою повідомив мене, що журнал ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия» дав згоду друкувати роман «Як гартувалася сталь».

Незабаром я одержала від Миколи радісного листа. Він повідомляв, що в нього на квартирі були редактор «Молодой гвардии» Колосов і Миколин друг Феденьов. Уклали угоду, і Микола одержав перший аванс. Він сповіщав, що із цих грошей переказав мені 100 карбованців, і просив негайно приїхати до нього. Гроші я відіслала назад і пообіцяла йому наскубти вуха, коли зустрінемось.

Хотілось побачити Колю, щиро, по-дружньому привітати і поздоровити з цим великим успіхом.

У червні того ж року він знову поїхав у сочинський санаторій «Червона Москва». Після лікування оселився на квартирі, що її виділила міськрада. Незабаром мені також вдалось виїхати в Сочі і побачитись з Островським.

Це була наша четверта зустріч. Настрій у Колі був бадьорий. Він жваво обговорював свої літературні справи: «Тепер, Шуро, я на передовій. І по темпах, і по інтенсивності праці». Від пенсії він відмовився: «Досить. Я знову в строю!»

Жив Коля в Сочі з мамою, Ольгою Йосипівною. Просив мене зустрітися з Раєю в Москві, передати їй, що він любить її і сумує без неї. Я побувала у Раї.

Вона, як і раніше, працювала на фабриці, жила на старій квартирі з Колиною сестрою Катериною Олексіївною та її донькою Катюшею. Інші родичі роз'їхали-

ся. Рая мені розповіла, що працює секретарем партійної організації, їй нелегко вирватись, тому зможе поїхати тільки під час чергової відпустки.

В Сочі поїхала сестра Колі Катерина Олексіївна, яка потім разом з Ольгою Йосипівною постійно доглядала його.

Протягом двох наступних років ми не зустрічалися з Островським. Коля неодноразово запрошував приїхати, часто писав про свої літературні і особисті справи, повідомляв, що багато працює, вчиться писати. Надіслав мені перші розділи «Народжених бурею».

Зустрітися ми змогли тільки у березні 1936 року в Москві. То була наша остання зустріч. Жив Островський вже на вулиці Горького у великій, затишній квартирі, де завжди було багатолюдно. Доглядали його Рая з Катериною Олексіївною. Працював над новим романом «Народжені бурею». Хоча стан здоров'я Колі весь час погіршувався, тримався він бадьоро, по-юнацькому лунав його голос. Працював він безупинно. Хотілося, щоб поберігся. Я просила його: «Не вистачить, Колю, тебе надовго». Коля відповідав: «Я знаю, що згоряю, тому й поспішаю».

Одягнений Островський був у військову форму бригадного комісара з орденом Леніна на грудях. Йому тільки присвоїли це високе звання. На моє запитання, що б він робив на випадок війни, Коля відповів: «Буду редагувати військову газету».

1946 р.

Х. ЧЕРНОКОЗОВ

ПОЛЮБИВ ЙОГО ЯК СИНА

З Миколою я познайомився в 1928 році в Сочі на Старій Мацесті. Лежав я з Колею в одній палаті і полюбив його одразу як рідного сина.

З першого дня у нас виникли довгі розмови. Коля часто мене питав:

— Батьку, розкажи, як гартувалася наша партія, як ви організовували підпільні осередки? Як влаштовували за царизму явки на квартирах, як ти розповсюджував більшовицьку «Правду» в 1912 році? Як брав участь у виборах у IV Державну думу? Як створювали органи Радянської влади?

Одне слово, довелося мені згадувати все моє життя, починаючи з 20 років, коли я пішов у шахту коногоном.

Дуже цікавився Коля справами старих більшовиків, а потім починав розповідати про себе, найбільше про те, як добровольцем на фронт пішов, як працював у комсомолі. І все горював, що хвороба заважатиме йому працювати. Радився зі мною і покладав великі надії на лікування в Мацесті. Тяжко він хворів, та ніколи не скаржився і все намагався мене заспокоїти, підбадьорював:

— Нічого, батьку, партія про нас пам'ятає, ми ще будемо їй корисні...

Я часто читав Колі газети, книги. Його дуже цікавило міжнародне становище. Почитаємо газету, а потім обговорюємо з ним усі новини. Цікавий він був хлопець, розумний, на всьому розумівся.

Незабаром у Сочі приїхала Рая. Од Миколи вона не відходила. Від лікарів я дізнався, що стан у нього безнадійний. Він тоді вже не підводився з ліжка. Очі були запалені. Та він ніколи не панікував, і я був вражений його стійкістю і силою.

Вдруге я зустрівся з Колею через рік, коли знову приїхав у Мацесту. Жив він біля вокзалу. Мене зустріла незнайома жінка, це була мати Колі.

Я запитав її: «А де Коля?» Він почув мій голос і закричав з другої кімнати:

— Батьку, я тут, як я на тебе чекав!

Тоді мати подивилася на мої вуса і сказала:

— Ви, бува, не Чернокозов? Ох, і чекав же на вас Коля, все згадував.

Я відчинив двері, кинувся до Колі. Розцілувались, але мене він уже не бачив.

Коля казав мені тихо:

— Знаєш, батьку, тепер я не маю жодної надії на одужання. Ноги і руки не вилікувати. Зараз я мрію повернути собі очі. Це мені необхідно. Я знаю, що тепер так і залишуся в ліжку, але не будемо, батьку, панікувати.

Він розповів мені, що має тепер гурток комсомольців і працює пропагандистом. І знову переді мною був колишній Коля. Ні, таких людей, як він, я не зустрічав!

У 1933 році я одержав вітальну телеграму з нагоди нагородження мене орденом Леніна. Коля писав: «Батьку, справдилися наші сподівання, ми знову в строю».

У 1935 році, в свою чергу, надіслав Колі поздоровчу телеграму з приводу його нагородження орденом Леніна. Так, країна і партія нас не забули, ми були знову на посту.

Коли вийшла «Як гартувалася сталь», Коля надіслав мені її з написом: «Любому другу батькові».

А в листі він мені писав:

«Любий мій Хрисанфе Павловичу!

...Пам'ятаєш, як ти писав у Москву товаришеві Землячці? А я пам'ятаю. Там були такі слова: «Я глибоко переконаний, я вірю, що т. Островський, незважаючи на сліпоту і цілковитий розгром фізичний, може і буде ще корисний нашій партії».

Я з великим задоволенням сповіщаю тобі, що твою і багатьох старих більшовиків упевненість у тому, що повернуся ще в стрій, на передові позиції наступаючого пролетаріату, я виправдав...»

Так, я був упевнений в Миколі завжди. Він був справжнім громадянином нашої Батьківщини, завжди жив інтересами партії.

1948 р.

Л. БЕРСЕНЄВ

ПОВЕРНЕННЯ В СТРІЙ

Герой роману «Як гартувалася сталь», комсомолець, більшовик Павло Корчагін, прикутий тяжкою хворобою до ліжка, писав своєму братові Артему: «Я ще вірю, що повернуся в стрій, що в штурмуючих колонах з'явиться мій багнет!»

...З яким хвилюванням і нетерпінням чекав Микола Олексійович виходу в світ свого літературного первістка! У той час у Сочі він уже працював над другою частиною роману. Він слухав і правив передруковані нові розділи, які я читав. Іноді він одривався від роботи — його відволікали думки про долю своєї першої книги. Вихід у світ роману затримувався. Микола Олексійович хвилювався, скаржився на видавців. А потім, ніби соромлячись свого нетерпіння, виправдовувався: «Ти зрозумій мене,— казав він,— адже я, як мати, яка народила в муках сина, хочу бачити його на власні очі».

Я був у нього, коли прийшла довгождана рекомендована бандероль і в ній сигнальний примірник книги, що пахла ще друкарською фарбою.

Важко передати словами радість і щастя автора. Він так довго чекав цієї книги! Він попросив дати книгу йому в руки. Його тонкі швидкі пальці обмацали обкладинку, визначали якість паперу, намацали на обкладинці тиснену впадину. Невидячі очі його насторожилися. Він довго намагався навпомацки визначити рисунок. Пальці його не раз поверталися до нижнього краю обкладинки, ще і ще раз пробігали по вузенькій смужці рисунка. Чоло його хмурилося. Він напружено думав і нарешті спитав:

— Невже це багнет?

Так, це був блискучий срібний багнет, який перетинав навскіс сталевий фон коленкорової палітурки.

— Послухай, Лев, адже це чудово, адже це той самий багнет, про який писав наш друг Павло Корчагін братові Артему. Адже це мій багнет, адже це моя нова зброя, з якою я разом з вами усіма, з партією, з усією країною битимуся в строю бійців за соціалізм!

Його радості і захопленню не було меж. Він десятки разів просив детально розповісти про книгу, про обкладинку, про якість паперу, про шрифт. Він просив читати йому розділ за розділом. Перериваючи читання, брав книгу в руки, і знову його пальці ковзали по рисунку обкладинки від кінця дула гвинтівки до вістря багнета. Він просив узнати ім'я художника, щоб написати йому.

Швидко минав час. Широким потоком, видання за виданням виходила в світ «Як гартувалася сталь». Загальний тираж її перевищив уже мільйон примірників, а Островський з таким же нетерпінням, як і першого разу, чекав на кожне нове видання. І щоразу, коли пошта приносила рекомендовану бандероль чи посилку з новими авторськими примірниками книги, він припиняв бесіду чи роботу над новим твором «Народжені бурею», просив скоріше розпечатати пакет і дати йому в руки надіслану книгу.

Він так само уважно промацував її своїми тонкими пальцями, шерхотів аркушами, вдихав запах обкладинки і друкарської фарби, просив точно описати кожну ілюстрацію до тексту.

Але перш за все він завжди цікавився тиражем нового видання. І коли йому говорили, що тираж книги 25 чи 30 тисяч примірників, бурхлива радість охоплювала його всього. Голосом, що переривався від хвилювання, він вигукував: «25 тисяч! Адже це 25 тисяч нових багнетів вступили в бій! Адже це ціла дивізія, ні, це цілий корпус. Новий, свіжий корпус бійців за соціалізм!..»

1938 р.

«БОРОТЬБА ТРИВАЄ»

Одного листопадового дня 1929 року до нас у тринадцяту палату першої терапевтичної клініки МДУ, де я лікувався, на ношах принесли тяжкохворого.

Хворий зовсім не реагував на оточення. Погляд спрямований вперед, вираз обличчя спокійний, зосереджений, строгий, майже суворий. Лише тоді, коли його клали на ліжко, він пошепки говорив, як краще розмістити подушки.

Я часто зупинявся поблизу його ліжка, придивлявся до його обличчя і був зачарований строгою красою його зовнішності. Вирішив познайомитися з ним. Але як? З чого почати? Я підійшов до ліжка і тихо сказав, що прийшов з товариською пропозицією. Він насторожився, слухав не перебиваючи. Дізнавшись, що я студент Менделєєвського інституту і можу стати йому в пригоді — почитати газети, виконати якесь доручення,— він радісно, майже по-дитячому усміхнувсь і ласкаво потиснув мені руку.

Я даремно боявся, що не знайду теми для розмови. Він швидко зняв з мене «анкету», а я про нього знав тільки те, що звати його Микола, а прізвище Островський. Потім він попросив, щоб я наблизив своє обличчя впритул до його очей. Мабуть, у той час він ще трохи бачив. Удовольнившись, він зав'язав жваву розмову.

Так відбулося наше знайомство, що пізніше переросло у велику дружбу.

Одного разу, вже виписавшись з лікарні, я прийшов провідати Миколу і помітив на його обличчі ніяковість, начебто він у чомусь дуже завинив.

— Я, здається, наробив дурниць,— почав розповідати він.— Поруч лежить хворий. Вдень він ходить більше за інших, а коли наступає ніч, починає скиглити... Кажу йому: «Громадянине, ось я мовчу, коли у мене болить, і ти мовчи». Ніякі вмовляння не допомогли. Тоді я сказав йому: «Громадянине, востаннє прошу, якщо не замовкнеш,— пристрелю». І що ж? Третю добу мовчить як утопленик!

У цій частині моїх спогадів хочу розповісти про одну незвичайну, дивовижну рису характеру Островського — його здатність «відключатись» від найтяжчих мук, яких завдавала йому хвороба, і переноситись у світ радісних переживань, у свій світ — світ боротьби і праці.

Із клініки Микола Олексійович переселився в будинок, розташований у Мертвому провулку. Кімната була сира, холодна, і це було небезпечно для Миколиного здоров'я.

Незабаром сталося найстрашніше: Микола захворів на крупозне запалення легенів. Він почав втрачати свідомість.... У кімнаті запанували тяжкий смуток, зловісна тиша, а ще більше — нестерпне очікування. Здавалося, Микола догоряв, згасав як свічка.

Протягом однієї ночі, яку рідні та друзі Миколи вважали останньою, я чергував біля його ліжка. Я з болем вдивлявся в його виснажене обличчя. Мені було страшно чекати трагічного кінця... Раптом в якусь мить хворий стиха запитав: «Хто тут?» Я відповів: «Миша». Певно, Микола хотів сказати іще щось, але не міг.

Я витер піт з його чола та рук, дав води. Ми обидва мовчали.

— Дай, братику, п'ятірку,— прошепотів Микола. Я дав йому руку і продовжував мовчати. Після невеликої паузи Микола знову пошепки, але вже виразніше сказав: — Не сумуй, Мишо, це ще не те, що ти думаєш. Ми ще напишемо книжку для комсомолу.

...1935 рік. Серпневий ранок. На запрошення Миколи погостювати в нього я приїхав у Сочі. Він жив тоді на Оріховій вулиці. Стан його здоров'я погіршився. Завжди, коли я приїздив до Миколи і підходив до його будинку, то дуже хвилювався. А цього разу почуття було особливо тривожне. Відчинив хвіртку, заглянув у двір — нікого з близьких не було. Я попрямував до маленької веранди Островських. Ольга Йосипівна, завжди життєрадісна, балакуча, зустріла мене засмучена.

— Ой Мишо, всю ніч Коля так мучився, просто неможливо передати. Ішли камінці з нирок. Думала, що настав кінець. Хоч би стогнав, може, легше було б, а то зціпив зуби і мовчить, навіть втрачав свідомість.

Якщо вже Ольга Йосипівна каже, що неможливо передати, то, виходить, пережито щось особливо тяжке.

Не було випадку, щоб Микола, дізнавшись, що я приїхав, негайно не покликав мене, а цього разу —

мовчання. Отже, йому дуже погано. Незабаром мене попросили допомогти винести його надвір у затінок під улюблене дерево. Він лежав на своєму вузенькому солдатському ліжку у світлій українській вишиванці. Я привітався з ним. Він мовчав, потім трохи підняв свою паличку з очерету, на кінці якої була прив'язана серветка, легенько почухав нею перенісся і, звертаючись до мене, ледве помітно усміхаючись, запитав:

— Мишо, скажи, скільки разів ти ще ці мощі переноситимеш?

Я відповів:

— Навіщо питаєш про це, адже знаєш, що ти безсмертний.

Микола, мабуть, зрозумів, що я уникнув відповіді на його запитання. Після деякого роздуму він сказав:

— А ти, я бачу, філософ.

Його обличчя пожвавилось. Він запитав, що нового в Москві. Я почав розповідати, але він перепинив мене і знову на хвилину замислився:

— Як добре, що темну, непроглядну ніч зміняє світлий ранок!

Розмова тривала. Микола говорив темпераментно і захоплено, переважно про сучасну літературу. Слухав його, і не вірилось, що кілька годин тому він пережив смертельну небезпеку. Я сказав йому:

— Ти добре знаєш, що я бачив тебе багато разів в дуже небезпечному стані. Але те, що я спостерігав сьогодні,— твій стрімкий перехід від пережитої смертельної небезпеки і неймовірних фізичних випробувань до радісного світовідчуття,— незбагненно!..

Микола вислухав і після невеликої паузи спокійно і твердо відповів:

— Моє щастя в тому, що в мені завжди перемагає більшовик.

Цим, як мені здається, сказано все. І все ж таємниця характеру Миколи Островського лишається до кінця не розкритою.

Якщо уважно і вдумливо простежити поведінку Миколи у хвилини небезпеки, то можна впевнитися, що він прагнув обігнати небезпеку і вирватись уперед. В одному листі він мені писав: «Хворобу геть... Поспішаю жити, пам'ятайте це, і, як гарний біговий кінь, хочу доскакати до фінішу швидше, ніж з мене вийде дух».

У грудні 1936 року від Миколиних рідних я дізнався, що стан його здоров'я погіршився — загострилася хвороба нирок. Я попросив Раїсу Порфирівну передати моє прохання Миколі побачитися з ним. Діставши дозвіл, я прийшов. Кабінет був тьмяно освітлений. Микола, як завжди, лежав у звичній для нього позі, дуже марний, на обличчі суворий спокій. Він тихо сказав:

— Мені Рая передала, що деякі мої друзі, і ти в тому числі, ображаються на мене за те, що я їх не приймаю. Я передусім повинен виконати свій обов'язок перед партією і, поки живий, закінчити «Народжені бурею». Я працюю по дванадцять годин на добу, поки не вичерпається остання краплина моїх сил. Товариші, які на мене ображаються, можуть по-різному використати свій вільний час — піти в театр, на концерт, у гості. А мені доля відвела тільки одне місце, де я працюю, думаю, мрію, зустрічаюсь в уяві з героями своїх творів — усе тут і ніде більше. Хвороба наступає, тіснить мене, відбирає останні радощі життя... Але не думай, Мишо, що я капітулюю, боротьба триває. Як бачиш, хто на кого має ображатись — велике питання.

Кожне його слово обпікало, і я вирішив «захищати» себе і товаришів. Я сказав, що він не завжди правильно інформував нас про стан свого здоров'я і самопочуття, підкреслюючи: «Хворобу геть, я здоровий і щасливий хлопець». Друзі так до цього звикли, що перестали помічати його хворобу.

Микола, усміхнувшись, сказав:

— Де ти, Мишо, навчився так викручуватись?

І, трохи помовчавши замислено, запитав:

— Мишо, якби тобі запропонували сказати слово про невгамовного задираку Колю Островського, що б ти сказав?

Я відповів, що сказав би словами Горького: «Безумству смілих співаєм славу».

Настала пауза, після якої Микола з полегшенням промовив:

— Робочий день закінчився, треба відпочивати.

Ця бесіда з Миколою не була схожа на інші, які були раніше. Завжди в найтяжчі хвилини оптимізм брав верх над трагічним. А цього разу в його словах, у незвичайному запитанні до мене, в усій його поведінці крилося щось трагічне, підготовлене часом, нескінченними фізичними муками.

Незабаром я попрощався з Миколою, моя душа була сповнена тривогою і важким передчуттям.

А через кілька днів, 22 грудня вранці, по телефону Катерина Олексіївна повідомила, що Микола помер.

Коли я писав ці рядки моїх коротких спогадів про Миколу Островського, мені здавалося, що він десь поблизу, поруч зі мною, і я чую його голос, який зігріває серце.

1973 р.

ДРУГ «МОЛОДОЙ ГВАРДИИ»

Влітку 1934 року я відпочивала в Гагрі. Редакція журналу «Молодая гвардия», в якому я тоді працювала, доручила мені, по дорозі назад, заїхати в Сочі до Островського. Цю пропозицію я прийняла з радістю: адже досі я з ним тільки листувалась, і особисте знайомство було моєю давньою мрією.

І ось я в Сочі. Ольга Йосипівна провела мене в сад, де лежав Островський. Ми привітались так, ніби нещодавно розсталися.

Вечоріло. Миколу Олексійовича перенесли в кімнату. Ольга Йосипівна подала обід. Після обіду Островський задавав мені все нові й нові запитання. Як я поєдную роботу з навчанням? Скільки комсомольців у моєму осередку, чи ми часто проводимо комсомольські збори, які питання ставимо на порядок денний? Чи ходимо колективно в кіно, театри, музеї і чи обговорюємо те, що побачили? Які комсомольські доручення я виконую?

На той час я була головою «легкої кавалерії». Нам, комсомольцям, часто доручали перевіряти роботу їдалень. Про кілька таких рейдів я і розповіла. Микола кидав репліки, жартував, сміявся, а потім сказав:

— В нашій країні зараз із продуктами скрутненько, і ми повинні дбати, щоб люди одержували їх у максимальному і доброму стані, а злодіїв — на мороз!

Життя молоді по-справжньому хвилювало його. Він казав, що дуже хотів би, щоб наша молодь училася, зростала ідейно і культурно, цінувала те, в який прекрасний час живе, і знала б свої завдання. Потім він запитав, чи комсомольці нашої організації читали книжку «Як гартувалася сталь» і що про неї кажуть. Я відповіла, що книжку прочитали, звичайно, всі і вирішили, що вона повинна стати настільною книгою молоді.

Островського засмучувало те, що в пресі не було серйозної критичної статті про його роман.

— Сувора, але правдива критика не тільки не лякає мене, а навіть конче потрібна мені,— підкреслив він.

Наступного дня Микола розповів мені, що він зайнятий навчанням, багато читає, називав книжки, які щойно прочитав, серед яких переважно класика. Розповів про задум нового твору, де і як розгортаються події майбутнього роману, познайомив з головними його героями.

— Щоб написати цю книжку,— казав він,— треба перечитати багато літератури, особливо історичної, про наші відносини з Польщею в 1918—1920 роках, а також ознайомитись з великим архівним матеріалом.

Він ще не почав писати роман «Народжені бурею», проте підготовча робота уже розгорнулася.

Я прощаюсь із сім'єю Островських. Дійшовши до хвіртки, крикнула: «До побачення, Колю, до скорої зустрічі в Москві!»

До Москви Островський приїхав 11 грудня 1935 року. Наприкінці місяця ввечері я прийшла до нього додому. Почував він себе добре.

Микола Олексійович запропонував мені подивитись його бібліотеку. Він любив літературу і хотів, щоб з таким же почуттям ставилася до неї і молодь.

Микола Островський був великим другом журналу «Молодая гвардия». Я не знаю іншого такого автора, який би так цікавився життям редакції. Про що б ми з ним не говорили, він завжди знаходив кілька хвилин для бесіди про журнал. Він хотів знати і зміст номера, який здали до набору, і твори, які будуть опубліковані найближчим часом.

Островський казав, що звичайно про журнал складається думка з того, які твори друкуються в ньому, однак він вважав, що підходити з таким мірилом до «Молодой гвардии» не можна. Цей журнал, на його думку, має виявляти і виховувати нових авторів, щоденно працювати з літературною молоддю.

Островський дорожив думкою читачів і запитав, чи вони часто бувають у редакції. Якось я розповіла йому, що до нас у редакцію приходила група заводських юнаків, щоб запросити його на обговорення книжки «Як гартувалася сталь». Поки я пояснювала їм, чому це неможливо, ввійшов Мате Залка. Він звернувся до юнаків:

— Дорогі друзі! Сумно, що Микола Островський прикутий до ліжка, але в нього світла голова і велика здатність до роботи.

Коли Микола дізнався про цю розмову, було видно, що слова Мате Залки схвилювали його.

Деякі читачі ототожнювали Миколу Островського і Павку Корчагіна. Якось до редакції прийшов юнак, у руках він тримав згорнутий у рулон аркуш ватманського паперу.

— Я хочу показати вам портрет Павки Корчагіна,— сказав він.

Ми зацікавились: репродукцію такого портрета можна буде надрукувати у фотохроніці журналу. Але на аркуші була наклеєна збільшена фотографія Миколи Островського, а внизу каліграфічним почерком чорною тушшю були написані слова Корчагіна про те, що найдорожче у людини — це життя...

Під час наступної зустрічі з Островським я переказала нашу розмову з цим читачем. Він замислено вимовив:

— Правильно хлопчина зрозумів головну ідею роману. А що ж було далі?

— А далі юнак сказав, що ця фотографія висить над його ліжком. Коли він приходить додому стомлений, але задоволений робочим днем, трудовими успіхами, Павка ніби усміхається з стіни: молодець, мовляв, так тримай і далі! А якщо день був невдалий, то і Павка дивиться ніби з докором...

Миколу розсмішила і зворушила історія з його портретом. Він сказав, що плутати його з Корчагіним не треба, бо Павка — літературний герой.

Островського дуже хвилювали події в Іспанії.

— Бачиш, Соню, у мене в узголов'ї висить карта Іспанії з червоними та чорними прапорцями,— звернувся він до мене.— Червоні прапорці, то шлях, по якому йшла народна армія, а чорні — шлях фашистів.

Він так яскраво розповідав про Іспанію, що мені здавалося, ніби він усе бачить. Я сказала йому про це.

— У певному розумінні я, звичайно, зрячий,— відповів він.— Мені знайоме забарвлення всіх кольорів, і коли мова йде про букет, припустімо, троянд, то я їх чітко уявляю. Коли мені розповідають про спектакль або кінокартину, я бачу сцену з декорацією і дійовими особами, кіноекран із кадрами, які швидко змінюються. Коротше кажучи, про все, чим наповнене життя, я можу в своїй свідомості намалювати яскраву картину.

Середина грудня 1936 року. У Миколи Олексійовича почався тяжкий приступ хвороби. А 22 грудня його не стало...

...На столі лежить підписаний до друку редакційний некролог «Пам'яті друга».

«Нема з нами більше Миколи Островського, радянський народ втратив одного з найкращих своїх синів, палкого революціонера-більшовика, людину величезної мужності, кришталевої чесності і виняткової душевної краси. В одного з кращих бійців радянського художнього слова смерть вирвала із рук зброю».

Але Микола Островський живий. Він безсмертний у своїх книжках, які обійшли весь світ, які хвилюють серця мільйонів, виховують нові покоління корчагінців і вчать жити по-комуністичному.

1973 р.

СПІВЕЦЬ КОМУНІСТИЧНОЇ МОРАЛІ

Моє перше знайомство з авторам роману «Як гартувалася сталь» починалося з рукопису. Його приніс в редакцію журналу «Молодая гвардия» старий комуніст Феденьов, образ якого виведено у другій частині роману під прізвищем Леденьова.

Не погоджуючись з негативною рецензією, одержаною у видавництві «Молодая гвардия», Феденьов сказав, що видавництво вирішило передати рукопис на другу рецензію мені і просить мене дати свій висновок. Рецензент дорікав авторові не тільки за літературну недосвідченість, але й за те, що змальовані образи нереальні, тобто нетипові. Хіба можливо, щоб робочий хлопчина закохався в гімназистку? Такі випадки бували, але робочі хлопці переважно закохувались у дівчат-робітниць. І вже коли автор узяв нетиповий випадок, то Павка має перевиховати любиму дівчину. Інакше що він за комсомолець?

Так, пригадую, міркував рецензент. Потім він закидав авторові, що його герой здійснює мало подвигів на фронті, надто швидко залишає стрій, діставши тяжке поранення. Рецензент не зрозумів, що типові риси Павла Корчагіна проявляються в його моральних якостях, а не в злигоднях його індивідуальної долі.

— З літературного боку, можливо, і потрібна доробка. Про це я не берусь судити. Але в тому, що рукопис життєвий і принесе користь молодим читачам, я не сумніваюсь! — наполягав Феденьов. І розповів про свого друга.

Переді мною постав образ комсомольця, учасника громадянської війни і перших років величного будівництва, людини, яка втратила своє здоров'я у боротьбі за Радянську владу, але не занепала духом. Книгу написав сліпий, прикутий до ліжка боєць. Сильно, виразно і дуже лаконічно розповів про все це і сам Островський в короткій автобіографії, що додавалась до рукопису: «Фізично втратив майже все, лишилась тільки невгасима

енергія молодості та палке бажання бути чимось корисним своїй партії, своєму класу».

Я читав рукопис не відриваючись. З перших сторінок мене привабила сила життєвої правди, якої можна досягти в мистецтві не хаотичним нагромадженням фактів, а вмінням розповідати, тонко і безпомилково відтворити діалектику душевного життя героя.

Не часто зустрічалися мені твори, які з першої сторінки так сильно заявляли б про себе, розкриваючи секрет своєї привабливості так, що ми відразу сповнюємося довірою до автора. І ця довіра не розчаровувала, дедалі більше міцніла разом з усвідомленням, що я мав справу з твором, хоча ще і не зовсім відшліфованим, але безперечно талановитим, більше того, значним, бо його створено талантом розумним і сміливим.

Пригадую, яке значення для мене в оцінці рукопису як твору художнього мав його початок.

Адже не секрет, що з сторінок повістей і оповідань для дітей та юнацтва довго не сходив школяр-шибеник, пофарбований в одну фарбу. А тут він був показаний у різних душевних станах, у швидкій їх зміні, і водночас це вже був характер, уся майбутня людина ніби зароджувалась у цій лаконічній експозиції.

Вигнаний попом із класу, він сидить на шкільному ганку і розмірковує про те, що сталося. Відтворює в уяві подробиці свого першого великого дитячого горя. Головне тут те, що він хоче вчитися. Його допитливість дратує попа. Тому й не злюбили вони один одного. Насипати махри в тісто попові надоумив Павку Сергій Брузжак. Не сам він це придумав. А за наслідки мав відповідати сам. Він ясно уявляє собі, як буде прикро вражена мати. Павка її любить, жаліє. Та про те, щоб виказати зачинщика і попросити пробачення в попа, йому й на думку не спадає.

Про що я думав, коли закінчував читати твір? Не можна сказати, що не було у нас на той час літератури про молодь, про комсомол. Десять років минуло після закінчення громадянської війни. Роки культурного піднесення вплинули на всі галузі нашого життя. Уже в 1922 році було створено при ЦК комсомолу групу комсомольських письменників «Молода гвардія». В декларації, опублікованій в журналі «Юный коммунист», було сказано: «Група КСМ поетів та письменників — не літературна секта: ми не обмежуємо себе ніякими догмами

і не втискуємо себе ні в які рамки. Ми комсомольці. Ми працюємо, вчимося творити і творимо в гущі заводської і фабричної молоді. Ось що нас об'єднує».

За ці роки побачили світ твори комсомольської прози. Серед тем — і запекла класова боротьба в донських станицях (М. Шолохов), і молоді моряки (А. Веселий), і сільський комсомол (Г. Шубін), і шахтарський осередок Донбасу (Б. Горбатов), і будні червоноармійського навчання (О. Ісбах), і побут молодих робітників (М. Платошкін, Я. Шведов).

Деякі твори зачіпали пекучі питання стосунків між хлопцями і дівчатами. Вони викликали суперечки, гаряче обговорювались на диспутах.

Чого ж бракувало широкому комсомольському читачеві в 1932 році? Здавалося б, передусім творів про комсомольців п'ятирічки. Адже саме нею ми тоді всі жили. Та ще більше бракувало такого твору, головним героєм якого була б молода людина з робітничого середовища, що належить до того покоління комсомолу, яке на своїх плечах винесло і тяжку експлуатацію при капіталізмі, і самовіддану боротьбу за побудову нового суспільства.

У цій боротьбі під керівництвом партії формувався комсомольський активіст, для якого боротьба за соціалістичний ідеал невіддільна від його класової суті.

Іншим він і не міг бути на відміну від тієї молоді, яку поривало в комсомол не класове чуття, а бунтарський протест проти пошлості дрібнобуржуазного буття. З цього середовища у комсомол прийшло також немало самовідданих борців. Та як часто саме така молода людина впадала в крайнощі, піддавалась найрізноманітнішим настроям, ваганням, сумнівам, розчаруванням, що особливо давалося взнаки на крутих поворотах цієї напруженої боротьби.

Усе це також не могло не знайти відбиття у комсомольській прозі. Звідси ряд творів, що відображали в неправильному світлі суперечності життя, при цьому негативні персонажі показувались випукліше, аніж позитивні. Позитивний герой був схемою. Полюбити такого героя, наслідувати його життя, зробити його життя прикладом для себе при всьому бажанні молодий читач не міг.

Ось чому, перш ніж з'явився образ Павла Корчагіна, читач уже давно жадав побачити його таким, яким він

бачив його у житті. Однак створити образ Корчагіна міг тільки комсомольський ватажок, який усвідомив свій життєвий шлях у світлі ленінського вчення про завдання молоді.

Павло Корчагін створений не за принципом «герой і натовп», не як особа виняткова, якій властиві незвичайні риси, що ставлять Павку вище за інших. Він не виняток із правила, а саме правило, яке стверджує, що рядові робітники-підлітки, прилучаючись до класової боротьби, цілком природно стають героями у цій справедливій боротьбі.

Про те, яку роботу проробив Островський, підготовляючи рукопис до друку, я напишу в докладніших спогадах.

Моя причетність до вирішення долі його рукопису у видавництві і опублікуванню в журналі невіддільна від моїх творчих поглядів того часу. Адже я був не тільки редактором, але й письменником певного складу і напряму. Тому цілком природна і закономірна та радість, яка охопила мене, коли я читав лист Островського і його рукопис.

Таке було почуття, що ось нарешті добре виконано те, що вже давно цікавило мене як письменника.

Та за своєю формою твір Островського з перших же рядків своєрідно вирізняється. Відомо, що О. М. Горький радив молодим письменникам: перш ніж надати слово дійовій особі, описати спочатку її зовнішність, обстановку, не починати розповідь реплікою героя. Такий зачин міг собі дозволити Гоголь у «Тарасі Бульбі». І мені сподобався цей сміливий прийом у молодого автора. Репліка попа одразу вводить у серцевину зав'язки, збуджує інтерес до розгадки епізоду, надає початку експресії.

Вплив Гоголя відчувався і в ритмі розповіді, в структурі фрази з інверсією, підкореній ритму, в безбоязному звертанні автора до складних періодів з прикметниковими і дієприкметниковими зворотами, властивими наспівному ладу української мови.

Мимоволі згадались слова Гоголя про Одіссея: «Сліпий, позбавлений зору, притаманного всім людям, і озброєний тим внутрішнім зором, якого не мають люди... Безмежно великі періоди, що у всякого іншого були б в'ялі, темні, і періоди стиснуті, короткі, що в іншого були б черстві, мовби обрубані, робили б мову жорсткішою, у нього так по-братському влягаються один біля

одного... В такому благозвуччі, все так зливається в одно... що здається, нібито взагалі пропав усякий стиль і лад мови».

І якщо Достоєвський у свій час сказав: «Усі ми вийшли із «Шинелі» Гоголя», то Микола Островський міг би сказати, що він вийшов із «Тараса Бульби».

Мова рукопису ввібрала в себе мовну стихію часу. Це відчувалося не тільки в мовній характеристиці дійових осіб, але і в авторській мові, де автор виступав як оповідач.

Траплялися, проте, і всілякі нашарування літературних штампів, головним чином в описах природи й обстановки, і невдалі метафори. У той час, коли Микола Островський писав свій твір, ще були посібники для письменників-початківців, в яких твердилось, що характерною ознакою пролетарського стилю є виробничі порівняння. Так воно насправді і було в ранніх творах пролетарської прози. Однак уже наприкінці двадцятих років така вимога теоретиків Пролеткульту здавалася непереконливою.

Справа була не в тому, чи треба вважати виробничі метафори ознакою пролетарського стилю, а в тому, що такі порівняння у молодих письменників часто видавалися надуманими.

І, нарешті, в рукописі траплялися неточності в мові. Але ж відомо з листування Горького, як багато всяких невдалих виразів відмічав він у ранніх творах Федіна, Вс. Іванова, Павленка, Погодіна.

Мене порадувала в рукописі не тільки зав'язка твору, але і композиція. Чудово були дані характери дійових осіб, їхня зовнішність, мовна характеристика, їхні почуття і думки, вчинки, стосунки, час, в якому вони живуть і діють.

Мені здалося, що один епізод суперечить задумові автора. Це лист Іри Туманової до своєї подруги (як Іра була перейменована в Тоню, скажу пізніше), розповідь про те, як Павка Корчагін, підкоряючись її капризу, кинувся із скелі в озеро.

Островський вилучив цей епізод під час редагування і не поновив його в остаточному тексті роману.

Пригадую хід наших розмірковувань.

Відвага — це прекрасно, якщо вона йде від готовності пожертвувати собою на благо людини. Вона ж недоречна, коли людина ризикує життям, аби тільки її не

вважали боягузом. У творах деяких модних до революції письменників ексцентричні красуні задля гострих відчуттів примушували своїх кавалерів ризикувати життям або калічити себе, щоб довести своє кохання до них.

Те покоління повітових гімназисток, до якого належала Туманова, читало такі твори. Тому немає нічого дивного в тому, що на першому варіанті образу Тумановoї позначився наліт ексцентричності, що суперечив її образу в цілому.

Та і вчинок Павки не відповідав його характеру в попередніх епізодах — конфлікту з попом, бійці з гімназистами, розмові з Ірою про Гарібальді. За те і полюбила вона Павку, що в бійці з зарозумілими зухвальцями Сухарком і Ліщинським робітничий хлопець виявив хоробрість не заради того, щоб сподобатися панянці, а тому, що не міг не постояти за свою ображену людську гідність.

Того ж вечора я подзвонив Анні Караваєвій — відповідальному редактору журналу — і написав відгук для видавництва. Було вирішено підписати угоду з Островським на окреме видання книжки, присвятити випуск 15-річчю Жовтневої революції. Про це я подзвонив Феденьову і домовився з ним про день зустрічі з автором. 21 лютого 1932 року разом з Феденьовим я приїхав до Островського.

Він жив тоді у Москві, в Мертвому провулку, тепер перейменованому на провулок його імені. У вузькій продовгуватій кімнаті на ліжку лежала молода, але вкрай виснажена хворобою людина.

Його тіло було нерухоме, але очі не були схожі на очі сліпого. Він простягнув мені схудлу руку і, міцно потиснувши мою, довго не відпускав.

— Коли я добре бачив,— попередив він,— я перевіряв щирість співрозмовника по очах. А тепер я перевіряю це потиском руки. Чи не здригнеться твоя рука під час нашої розмови? Кажи чесно, що ти думаєш про мою працю,— поразка чи перемога? Якщо перемога, більше зупинись на хибах!

З цієї хвилини я забув, що сиджу біля ліжка хворого, і розмовляв з ним як із цілком здоровою людиною.

— Ти виплавив добру сталь. Потрібна шліфовка, обробка. Чи зможеш ти сам це зробити? Адже ти працював два роки і маєш право на відпустку. Ми відправимо тебе в Сочі, а рукопис твій відредагуємо... Річ конче потрібна.

Хочемо дати у квітневому номері,— мовив я на закінчення.

Він спохмурнів:

— Ти пропонуєш, щоб хтось завершив мою працю. Ну, а якби хорошому радянському робітникові сказали, що хтось інший відшліфує за нього деталь? Він би образився. У шліфовці, обробці річ і набуває своєї справжньої вартості. Я завжди намагався бути майстром своєї справи. Зваж, що для мене праця, крім того,— це зброя проти мого ворога — хвороби. Коли я працюю, хвороба не владна наді мною. Я сам доведу до кінця свою працю, враховуючи, звичайно, ваші дружні зауваження.

Островський так і не поїхав у Сочі, поки книгу редагували.

Багато з чим він погоджувався, іноді сперечався.

Ім'я Іра, наприклад, здалось мені непідходящим для Туманової. Я сказав Островському, що десь, здається у записних книжках Чехова, я прочитав, як гімназисточка Ірочка подорожувала із одного маєтку до іншого, а потім так описувала цю мандрівку: «Ми їхали, їхали, і раптом у нас зламалося те, на чому крутиться колесо». Я сприйняв це ім'я як загальне ім'я пустої панянки. А Іра Туманова, хоч і не стала комсомолкою, усе-таки була вище за своє гімназичне середовище, і це ім'я, що видавалося мені до того ж нудотно-цукерковим, їй не підходило. Островський охоче погодився назвати свою героїню Тонею.

Але коли мова зайшла про назву книги і я сказав, що у видавництві «Московский рабочий» вийшла повість ростовського письменника Бусигіна «Гартувалася сталь», і читач може подумати, що вже читав цю річ або сприйняти її як учбовий посібник для молодих металургів, Микола Островський спочатку сказав:

— Треба подумати.

Ми обговорили кілька назв, серед них «Павло Корчагін», та остаточно нічого не вирішили.

27 березня він написав Жигірьовій: «Назву книжки ми, певно, змінимо». А через тиждень, коли ми з Анною Караваєвою приїхали до нього разом з редактором юнацького сектора видавництва Андреєвим і знову повернулись до цього питання, Микола Островський, поміркувавши, рішуче сказав:

— Ні, назву міняти не можна! По-перше, я дуже з нею зжився. Для мене ці три літери ЯГС були як

провідний маяк. Це не тільки повість про життя комсомольця Корчагіна, це повість про те, як люди стають комуністами. Можна народитися дворянином, але не можна народитися комуністом. Ось про що ця повість. Хай залишиться ця назва із змістом!

І ми назву залишили.

Під час підготовки рукопису до друку Островський двічі тяжко хворів на крупозне запалення легенів.

10 березня він писав О. Жигірьовій: «У розпал хвороби приїжджають товариші Феденьов і Колосов і наполягають на угоді на книгу. Я погодився і тут же від Колосова одержав 200 карбованців. Вони так були потрібні...»

Ці гроші дорівнювали його пенсії за півроку. Він покликав Ольгу Йосипівну і з хвилюванням у голосі сказав:

— Диви-но, мамо, я уже не утриманець Батьківщини, я працівник! Отже, моя праця потрібна. Візьми ці гроші і можеш тепер краще харчуватися, моя рідна.

У редагуванні художнього твору дуже важливий перший період творчого осмислення всіх зроблених по рукопису зауважень. У цьому першому періоді Микола Островський брав активну участь. Тому довелося затримати подачу до набору квітневого номера журналу, і він вийшов у світ лише в травні.

Два питання непокоїли нас: чи треба відкладати журнальну публікацію, доки буде зроблено остаточне відшліфування тексту, чи можна обмежитися лише конче потрібними виправленнями?

Це питання допоміг вирішити Феденьов на першій нараді в Островського. Він сказав, що журнальну публікацію відкладати не можна. У автора буде можливість працювати над текстом для книжкових видань. Островський з ним погодився, і ми схвалили цю пропозицію.

Важче розв'язувалося друге питання — про саме виправлення. Коли Островський знову захворів на запалення легенів і поволі одужував, я дзвонив Феденьову:

— Чи може Островський за станом здоров'я сам взятися за виправлення?

Феденьов відповів:

— Микола Олексійович ще дуже слабий. Може, Анна

Олександрівна і ви зробите це на підставі тих обговорень, які у вас з ним відбулися, підтримуючи постійний контакт з ним?

Островський погодився, і ми з Анною Олександрівною виправляли рукопис для кожного номера по два аркуші, підтримуючи постійні контакти з автором. Островському через Феденьова надсилали гранки. Він їх читав і через Феденьова повертав до редакції.

Що зробила редакція з відома автора?

Ми назвали цю річ романом. Він наполягав на повісті. Згодом, проте, Островський погодився з нашим визначенням жанру.

Ми вмістили його лист, доданий до рукопису, і він в листі до Жигірьової від 20 травня так на це відгукнувся: «Редакція без мого відома вмістила (мій) лист до редакції, вийшло негарно. Начебто афіша».

Проте Анна Олександрівна і я зробили це, порадившись з редколегією журналу.

Цей яскравий людський документ міг мати і, як виявилося, мав велику силу прикладу для наших читачів. Інша річ, що сам Островський через скромність не надавав листу такого значення і по-своєму мав слушність, протестуючи проти його публікації.

У тому ж листі до Жигірьової, ще не знаючи, де допустили помилки — в редакції чи друкарні, він писав: «Є грубі друкарські помилки, недбало працюють... Кінець книги зрізано — дуже велика вийшла,— нема паперу».

Про справжню причину Островський довідався пізніше. В редакції скоротили кінець першої частини, де Павка Корчагін вступає в робочу опозицію.

Островський не тільки не заперечував проти цього, але й вилучив у третьому книжному виданні також і початок другої частини роману, де Павка визнає свою помилку на зборах активу.

«Одне добре, що вся книга моя і ніхто не вліплював свого»,— писав він П. Новикову.

Згадую авторський склад того незабутнього квітневого номера журналу, де ми почали друкувати роман Островського. Там були представлені такі імена: Олександр Фадєєв, Михайло Свєтлов, Мате Залка, Віллі

Бредель, А. В. Луначарський і ветеран Паризької комуни Густав Інар.

Але таких відгуків читачів, які викликав роман Островського, коли він друкувався з продовженням у журналі, ми ще не одержували.

Запам'ятався такий лист.

«Миколо, братику! Пише тобі незнайомий слюсар Краснодарського депо. Уже п'ята година ранку, а я всю ніч читав про твого Павку. Я так його полюбив, що всіх його ворогів проколював пером. І так поколов журнал пером, що тепер сиджу і думаю, як його віднести до бібліотеки».

І закінчувався лист так:

«Не думай, якщо я не спав усю ніч, а мені о шостій ранку на роботу, то я буду там носом клювати. Ні, я працюватиму вдвічі, втричі краще. Цього мене навчив твій Павка».

Відомо, яке враження викликала книга Островського за кордоном. Ось один з доказів, який мені довелося почути з уст болгарського комуніста Ангелова. Він прочитав «Як гартувалася сталь» у 1935 році, коли йому було тринадцять років. Ця книга на той час була в Болгарії заборонена. Старший брат Ангелова працював у друкарні. Підпільники переклали книгу на болгарську мову і давали її читати у незверстаних гранках. Так прочитав її Ангелов. Він гордився тим, що брат довірив йому під великим секретом цей твір. І так полюбив Павку Корчагіна, що на стіні заводу написав крейдою: «Хай живе радянська молодь!»

Хазяйські шпики схопили його і потягли до жандармерії. Там стали допитувати: «Хто це навчив тебе писати такі слова?» Він спочатку мовчав, а потім заявив: «Пишіть! Усю правду скажу! Мене навчив Павка Корчагін!»

Його спитали, який із себе цей Корчагін. Ангелов змалював портрет Павки за романом «Як гартувалася сталь». А коли його спитали, де живе Корчагін, він відповів: «Цього я не знаю. Поки я писав, він зник».— «Ти дав нам важливе показання. Ми цього комуніста знайдемо і арештуємо»,— сказали жандарми. Але, звичайно, вони його не знайшли і не арештували, бо літературного героя арештувати не можна.

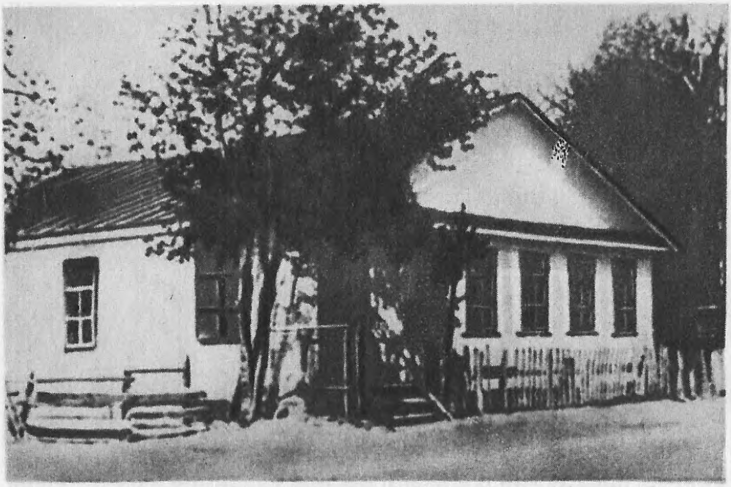
— Ця книга,— вів далі Ангелов,— допомогла нам, в'язням Сливенської каторжної в'язниці, в роки війни. Там ми теж читали її в окремих аркушах і черпали з

Родина Островських: Олексій Іванович, Ольга Йосипівна, Надія, Катерина, Дмитро та Микола. *1908 р.*

Микола Островський — учень парафіяльної школи в селі Вілії. *1913 р.*

Школа в селі Вілії, де в 1910—1913 роках вчився Микола Островський

М. Островський. *1918 р.*

ВСЕСОЮЗНЫЙ ЛЕНИНСКИЙ КОММУНИСТИЧЕСКИЙ СОЮЗ МОЛОДЕЖИ

КОМСОМОЛЬСКИЙ БИЛЕТ

№ 8144911 *

Фамилия Островский

Имя и отчество

Год р... 1904

Год вст. в комсомол 1919 г

УПЛАТА ЧЛЕНСКИХ ВЗНОСОВ за

МЕСЯЦ			
Январь			
Февраль			
Март			
Апрель			
Май			
Июнь			
Июль			
Август			
Сентябрь			
Октябрь			
Ноябрь			
Декабрь			

Комсомольський квиток М. Островського

Микола Островський (крайній ліворуч) серед членів Берездівського райпарткому. *1923 р.*

ВСЕСОЮЗНАЯ
КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ
(БОЛЬШЕВИКОВ)
Пролетарии всех стран, соединяйтесь!
ПАРТИЙНЫЙ БИЛЕТ
№0285973
Фамилия
Имя и отчество
Год рождения
Время вступления в партию
Наименование организации, выдавшей билет
М. П.
Секретарь Парткома

Партійний квиток М. Островського

М. Островський (у центрі) у санаторії «Мойнаки». *Крим. 1926 р.*

Іван Семенович Линник, прототип голови ревкому Долинника у романі «Як гартувалася сталь»

Федір Пилипович Передерейчук, один з прототипів матроса Жухрая у романі «Як гартувалася сталь»

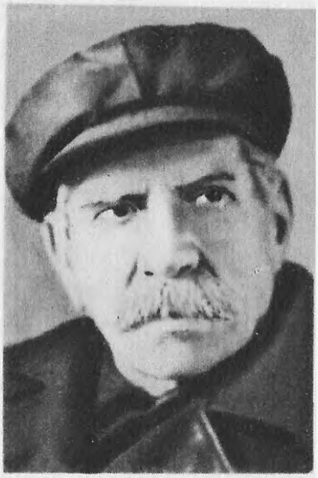

Інокентій Павлович Феденьов, прототип Леденьова у романі «Як гартувалася сталь»

Петро Миколайович Новиков. У романі «Як гартувалася сталь» його виведено під своїм іменем

Хрисанф Павлович Чернокозов. прототип Чорнохозова у романі «Як гартувалася сталь»

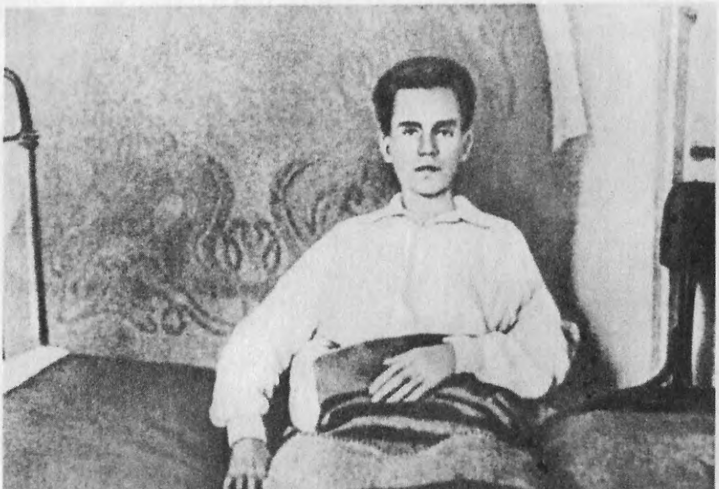

Олександра Олексіївна Жигірьова. У романі «Як гартувалася сталь» виведена під власним іменем

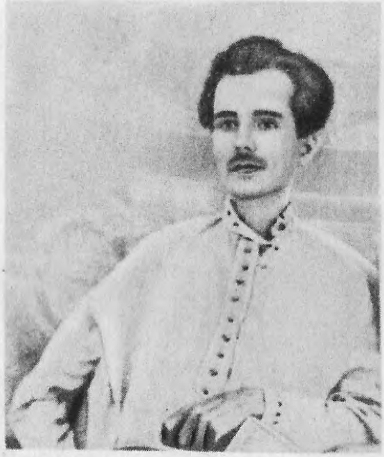

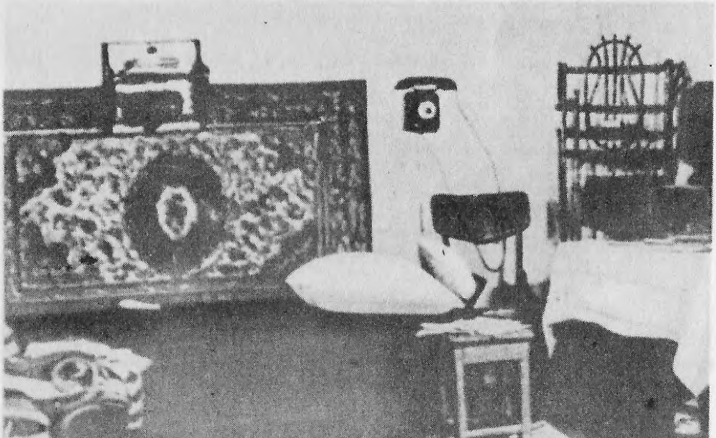
Раїса Порфирівна Островська, дружина письменника. *Новоросійськ. 1926 р.*

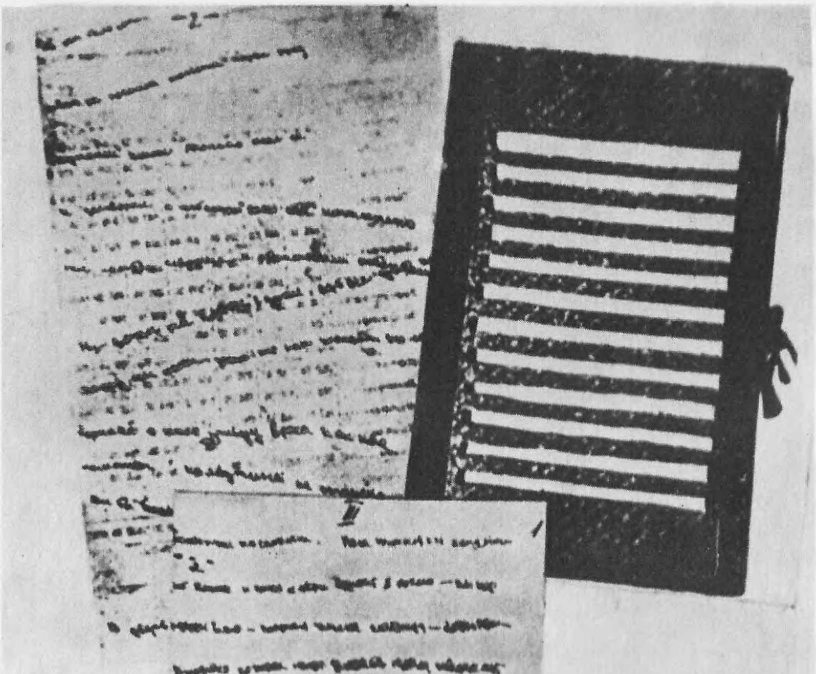
М. Островський у санаторії на Старій Мацесті № 5. *Сочі. 1928 р.*

М. Островський. *1929 р.*

Кімната на Оріховій, 47, де М. Островський закінчив другу частину роману «Як гартувалася сталь». *Сочі. 1933 р.*

Сторінка рукопису роману «Як гартувалася сталь», яку написав сліпий М. Островський

Транспарант М. Островського

Рукописна сторінка роману «Як гартувалася сталь», яку написав сліпий письменник за допомогою транспаранта

Анна Олександрівна Караваєва

Перше видання книги «Як гартувалася сталь» українською мовою. *1934 р.*

О. Серафимович в гостях у М. Островського. *Сочі. 1934 р.*

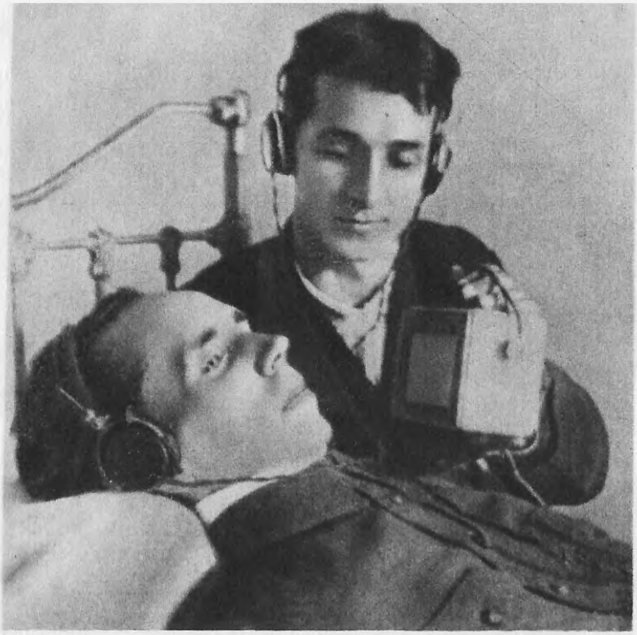
М. Островський з матір'ю Ольгою Йосипівною та сестрою Катериною Олексіївною. *1935 р.*

Голова Всеукраїнського ЦВК Григорій Іванович Петровський прикріплює орден Леніна М. Островському. *Сочі. 1935 р.*

Делегація комсомольців України в гостях у Миколи Островського. *1935 р.*

М. Островський виступає по радіо. *Сочі. 1935 р.*

Микола Островський серед рідних і друзів. *Москва. 1936 р.*

М. Островський з братом Дмитром Олексійовичем Островським. *1936 р.*

М. Островський за роботою. Біля друкарської машинки секретар письменника О. П. Лазарєва. *Сочі. 1936 р.*

Твори письменника видано багатьма мовами світу

неї моральну силу, щоб перемогти всі випробування заради великої мети.

Здавалося б, мрія Островського здійснилася. Він став діючим бійцем. Було вже ясно, що успіх його книги міцний, тривалий. Та він не зупинився на досягнутому, а взявся до роботи над новим романом «Народжені бурею». Надіславши перші п'ять розділів до редакції, Островський писав у листі від 22 червня 1935 року:

«Дорогі Марку і Соню[1]! Щойно одержав вашу телеграму. Як ви, певно, знаєте, мені наказано відпочивати до першого липня. Здоров'я погане. Вміщуйте роман у журналі невеликими порціями. Я розмовляв з Анною Олександрівною щодо серпня місяця — початку друкування. Я зможу після відпустки давати вам не більше як півтора аркуша на місяць. Усього перша частина матиме десять аркушів. Сировина потребує переробки згідно з одержаними від українського уряду документами. (Я кажу не про перші п'ять розділів, а про ті, над якими мені доводиться працювати). У липні я зможу вам дати півтора аркуша вже оброблені, виправлені. У серпні — два і у вересні півтора останні. Я свідомо не поспішаю працювати. Звичайно, працюватиму багато, але важлива якість, а не кількість аркушів. Напишіть, дорогі, як ви дивитеся на мій план. Я зроблю все, що ви вважаєте за потрібне».

З листа видно, яка була працездатність Островського. Продуктивність праці його планувалась — півтора-два аркуші на місяць. Відомо, що це перевищує всякі «норми» авторської праці — без скидки на хворобу. А Островський вважав таку «продуктивність» недостатньою. У тоні його рядків відчувається шкодування. І тут важливо відзначити, хоч як поспішав жити Островський, він, однак, був противником поспіху, внаслідок якого виходять непродумані, неохайні, сирі твори. «Важлива якість, а не кількість аркушів!» Йому нелегко було писати ці слова у той час, коли його сповнювало бажання якнайшвидше втілити свій задум. Адже кожен день міг стати для нього фатальним. І все ж навіть перед лицем цієї небезпеки, що постала перед ним, почуття відповідальності перед читачами і товаришами по перу брало гору.

Звертає на себе увагу також дивовижна скромність Островського, його здатність щиро зважати на думку

[1] С. Стесіна — секретар редакції журналу «Молодая гвардия».

товаришів. «Напишіть, дорогі, як ви дивитеся на мій план. Я зроблю все, що ви вважаєте за потрібне»,— пише автор, який на той час був уже такий відомий, що його твори охоче видрукував би будь-який журнал на будь-яких його умовах. Але журнал, в якому він уперше почав друкуватися, був для Миколи Островського творчою співдружністю людей, об'єднаних спільністю поглядів на завдання літератури.

Свою квартиру в Сочі Островський називав бойовою ділянкою великого фронту боротьби за нову людину. Себе він вважав за командира цієї невеликої, але відповідальної ділянки; матір Ольгу Йосипівну жартівливо-ласкаво — своїм заступником по тилу; дружину Раїсу Порфирівну — начальником штабу, сестру Катерину Олексіївну — помічником начальника штабу; секретарів і друкарок — бійцями. Звичайно, все це говорилося жартома, як у грі. Але така організованість якось усіх підтягувала, робота виконувалась із захопленням.

Коли в розпал роботи виникла потреба перевести цей «штаб» у Москву, ближче до центральних архівів, О. С. Серафимович, А. О. Караваєва, Мате Залка і я написали листа до Московської Ради. В той час нових житлових масивів у Москві не будували. Населення міста зростало, житла не вистачало для москвичів. Наше прохання не могли задовольнити. Та ми дізналися, що у Московської Ради є житлова броня, якою Мосрада не відає. З цієї броні Рада Народних Комісарів надавала житло відповідальним працівникам периферії, яких викликали на роботу в Москву. Тоді Анна Олександрівна і я написали лист у ЦК партії, додавши до листа журнали, в яких було опубліковано роман Островського.

Незабаром із Москви пролунав дзвінок: «Яка квартира потрібна Островському?»

Запропонували Анні Олександрівні і мені негайно їхати подивитися, що йому найбільше підходить, зважаючи на його стан здоров'я. Прислали по нас машину.

Нам сподобалася квартира на надбудованому поверсі будинку на розі вулиці Горького і Пушкінської площі.

— Це знаменитий будинок! — сказала Анна Олександрівна.— Він колись належав Волконським, і тут бував Пушкін.

Там ми і обрали новий КП для Островського, де він

провів останній рік свого життя, завершив роботу над першою частиною роману «Народжені бурею».

Тепер тут створено Державний музей-квартиру М. Островського.

14 жовтня 1936 року він надіслав із Сочі до редакції телеграму: «Дорогі друзі, прошу підготуватися до обговорення роману «Народжені бурею» на президії правління Спілки письменників на моїй московській квартирі. Думаю приїхати 24 жовтня».

15 листопада відбулося це обговорення. Анна Олександрівна лікувалася в санаторії на півдні, і від редакції журналу «Молодая гвардия» виступав я. Скажу тільки про головне, що я вважав за потрібне сказати на цьому засіданні, в якому взяли участь не тільки члени президії правління Спілки письменників. Тут були секретарі ЦК ВЛКСМ, працівники літературного відділу «Комсомольской правды» та журналу «Литературный критик».

Мені було відомо, які суперечливі думки висловлювались про новий роман Островського.

Доводилося чути і такі твердження, що Островський — автор однієї книги, яка має успіх тому, що книга автобіографічна. Висловлювалися сумніви: чи варто йому витрачати сили на художній твір не про своє життя? Чи не краще написати третю частину — «Щастя Корчагіна»?

Тому мені хотілося поставити питання про місце Островського в літературному строю. Не обмежуватися тільки обговоренням першої частини його нового роману. Тим більше, що перше слово після виступу Островського вирішили надати журналу «Молодая гвардия».

Наведу лише деякі уривки з свого виступу: «Сьогоднішнє наше засідання до деякої міри знаменне. Воно знаменне для нашого літературного життя і для біографії Островського. Перш ніж критикувати його новий твір, треба домовитися про точку зору, про позицію, виходячи з якої наша критика буде найбільш правильною. Тут від декого доведеться відмежуватися. Обговорення «Народжених бурею» має принципове значення для нашої літератури... Люди, які судять про художність з точки зору самої тільки витонченості стилю, не в змозі визнати Островського письменником... Та справжній стиль не має нічого спільного з витонченістю, яка заводить нас від правди життя. Пишномовність і витонченість стилю завжди пов'язані з бідністю змісту, з духов-

ною убогістю. Островський належить якраз до справжніх художників, яких у нас у літературі небагато. Він володіє справді художнім сприйняттям світу, його політична думка не абстрактна, а його внутрішній світ сповнений живих образів людей, характерів, подій і явищ. Спрямованість його творчості продовжує найкращі традиції нашої російської літератури — це виховна спрямованість, яка облагороджує людину. Це традиції О. М. Горького, сповнені благородного прагнення своєю творчістю служити справі виховання молодого покоління. Усе це характерно як для першого роману Островського «Як гартувалася сталь», так і для другого — «Народжені бурею». Важко назвати твір нашої художньої літератури, який би з такою силою показував моральну могутність більшовизму... Островський, відбиваючи ідеали, які несе з собою робітничий клас, показує, як ці ідеали облагороджують робітниче юнацтво, як визріває нова, соціалістична особистість, тим самим пропагує більшовизм як велику моральну силу, яка рухає вперед прогресивне людство... І критикувати його треба як значного, великого письменника».

Островський не читав листів Гоголя до Плетньова. А тимчасом, як разюче схожі думки класика російської прози і автора роману «Як гартувалася сталь» про становлення молодих письменників.

Гоголь писав, що перш ніж сформується письменник, повинна сформуватися людина, і тоді багато вад, властивих молодим письменникам, зникнуть самі по собі. «Молодий письменник,— сказав Островський, коли його нагородили орденом Леніна,— зростає як письменник тільки тоді, коли він зростає як людина...»

Чи не цим пояснюються прорахунки у творах деяких наших молодих талановитих прозаїків і поетів і успіх творів Островського? Адже раніше, ніж сформувався Островський-письменник, сформувався Островський-людина.

У день його нагородження мені подзвонили із «Правды». Просили написати статтю для завтрашнього номера, де буде опубліковано постанову ЦВК СРСР. Статтю вмістили разом з портретом письменника по фотознімку 1926 року. Знімок цей Микола Островський дав для першого книжного видання 1932 року і для першого українського видання 1934 року. Чинячи так, Островський заявляв, що він не тільки не визнає свою хворобу, але й ті руйнування, яких вона завдала його зовнішності.

Серед найдорожчих для мене автографів я бережу автограф Миколи Островського на титульній сторінці першого видання першої частини роману «Як гартувалася сталь»: «Марку Колосову — моєму соратникові і редакторові цієї книги, браточку і другові. М. Островський. Сочі. 22 грудня 1932 року».

А поряд тоненька книжечка-додаток до журналу «Огонек» 1936 року. Розділи восьмий і дев'ятий роману «Народжені бурею» з моєю передмовою. У цій передмові є кілька слів про те, як до Миколи Островського приїжджав іноземний кореспондент перевірити: справді живе Островський чи це більшовицький міф. Островський дотепно висміяв мандрівника, висловивши співчуття з приводу витрат на цю поїздку скептичній редакції.

Островський подзвонив мені по телефону:

— Навіщо ти це написав? Я це тобі розповів не для друку. Кореспондент уже покараний тим, що пошився в дурні. Це безтактно!

Я визнав свою помилку, хоч в оригіналі в мене замість «висміяв» було «висловив співчуття», тобто так, як розповідав Островський, та це не змінювало суті помилки.

Мені особливо полюбилася в ньому ця його риса в дружбі з людьми — вимагати від них критики його вад і так само відверто критикувати друзів.

Іноді я питаю себе: що коли б у Миколи Островського не було матері, яка так його любила, дружини-подруги, дбайливої сестри, не було друзів, старих і молодих, не було сусідів по квартирі у Москві і в Сочі, які під його диктування писали «Як гартувалася сталь», не було комсомольців, що приходили до нього слухати історію комсомолу і своїм запалом, цікавістю до цієї історії оживляли все те, що він бачив і пережив,— якби не було всіх тих, хто так чи інакше був причетний до долі його книги, чи зміг би він при всій його незвичайній волі написати її і видати?

Усі ми разом складаємо колектив. Наш напрям думок, наші людські стосунки формувалися за законами комуністичної моралі. Отже, сильна ця мораль, якщо боєць, що вибув із строю, зумів знову повернутися в стрій і жити повнокровним життям. Більше того, стати співцем цієї моралі, прославити її на весь світ!

1974 р.

АННА КАРАВАЄВА

ЖИВ ВІН РАДІСНО І ГОРДО

Одного вітряного, холодного дня початку весни 1932 року я поїхала в Мертвий провулок до Миколи Островського.

Велика комунальна квартира, набита жильцями. Гамірно, тісно. Якісь сердиті люди товчуться в коридорі, кричать діти, десь настирливо, як дятел, стукає друкарська машинка.

Я ввійшла у кімнату.

В ліжку лежала людина, по груди закутана ковдрами, хустками. Я побачила темно-каштанове пишне волосся, великий опуклий лоб і безкровне, худе обличчя. Тонкі повіки його злегка здригалися, густі вії кидали на впалі щоки синюваті тіні.

Він здався мені таким слабим і немічним, що я було вирішила піти, не турбувати людини, відкласти розмову до наступного разу.

В цю хвилину до кімнати зайшла худенька бадьора літня жінка з жвавими темно-карими очима па привітно усміхненому обличчі.

— Матусю, хто це прийшов? — почувся раптом глухуватий, молодий і зовсім не немічний голос.

Мати відповіла.

— А!.. От добре. Сюди, сюди!

Чудова білозуба усмішка освітила його обличчя. Кожна рисочка його світилася, грала молодістю і радістю життя. В перші хвилини мені здалося, що й очі його, великі, чорні, теж сяють і грають. І весь час, поки тривала наша розмова, я забувала, що він сліпий,— таку напружену думку, увагу виражало його обличчя.

Розмова наша йшла про роман «Як гартувалася сталь», першу книгу якого готував до друку журнал «Молодая гвардия». Микола жадібно цікавився, яке враження справили на нас його герої.

— Павка, по-моєму, хлопчина навіть дуже непоганий,— говорив він з лукавством.— Я й не думаю, звичайно, приховувати, що Микола Островський з Павкою Корчагіним зв'язані найтіснішою дружбою. Він і розумом,

і кров'ю моєю зроблений. Павка оцей самий... Але мені ще ось що цікаво: чи не здається мій роман тільки автобіографією... так би мовити, історією одного життя?..

Усмішка його раптом зникла, губи щільно стулились, обличчя зробилося суворим. Воно дихало непідкупною вимогливістю — так дивиться командир на молодих бійців, перевіряючи їхні знання, технічну підготовку, виправку. Здавалося, герої Островського проходили перед його вимогливим і суворим зором, а він перевіряв їхню життєздатність.

— Я навмисне ставлю питання руба, бо хочу знати: чи добра, правильна, корисна для суспільства моя справа? Є чимало поодиноких випадків, які цікаві тільки самі по собі. Подивиться на них людина, навіть загледітися може, немов на вітрину, а як відійшла, так і забула. Ось такого результату кожному письменникові, а мені, як початківцю, особливо треба боятися.

Я сказала, що для редколегії журналу «Молодая гвардия» Павка Корчагін насамперед художній образ епохи.

Микола м'яко перервав мене:

— Тільки умовимося: заспокоювати мене по доброті сердечній не треба! Мені можна говорити прямо і різко про все. Я ж людина військова...

І хоча вуста його здригнулися і усмішка вийшла сором'язливою, я раптом досить ясно зрозуміла, яка міцна, яка незламна його воля.

Я розповіла йому про цілий ряд героїв нашої російської та західної літератур, яких я згадувала, поки знайомилася з Павлом Корчагіним. Герої були різних країн і століть: Вертер, Карл Моор, кавалер де Гріє, Овід, Євгеній Онєгін, Печорін, Рудін, Давід Копперфільд, Жюльєн Сорель та інші. Багато з них були створені геніальними творцями, формували волю і свідомість десятків людських поколінь. За цими образами світової літератури стояла історія суспільних відносин, соціальні й особисті трагедії, багаторічна слава вищих завоювань людської культури.

Але Павло Корчагін перед цією галереєю великих і уславлених може стояти впевнено, з повним почуттям власної гідності. Йому, молодому бійцеві громадянської війни, губитися серед цих заслужених «стариків» неможливо. Він має те, чого немає в інших: у його мускулах живе невичерпна сила, в його серці — незгасна пристрасть, в його думках — найпередовіші, найблагородніші

переконання про свободу і щастя людства. Найближчих духовно друзів Павло Корчагін знайде серед героїв Максима Горького.

— Значить, полюблять мого Павку? — запитав він, і його обличчя освітилося щасливою усмішкою.— Значить, полюблять Павку?.. Й інших хлопців теж? Значить, ти, товаришу Островський, недаремно живеш на світі, знову почав приносити користь партії і комсомолу?

Ми вже перейшли на «ти», розмова наша часом переходила на різні теми, але неодмінно поверталася до роману.

Він питав, як вдалася йому композиція роману в цілому і окремих місць, діалоги, описання природи. Кожне запитання свідчило, що він читав і думав про проблеми художньої творчості.

— Уславлений ти письменник чи початківець,— говорив він,— ти завжди повинен пам'ятати про найголовніше: чим, мовляв, саме книга моя допомагає гігантській роботі партії, комсомолу, Радянській владі, суспільству. Відповідай на це запитання точно, чітко, будь до самого себе нещадний!.. Якщо ти перед самим собою не вмієш бути правдивим, якщо не знаєш, як відповісти, яка тобі ціна після цього?

Хвилини, години летіли непомітно. Вже кілька разів я збиралася йти, побоюючись, що Микола стомиться. Але якесь слово або зауваження, сказане «наостанок», знову розпалювало бесіду. Вона переходила з предмета на предмет, як буває часто з людьми, що тільки-но почали пізнавати одне одного. А потім наша розмова поверталася до роману, до майбутніх його розділів, до роботи над другою частиною.

Він розповідав про свої творчі турботи, визначав собі строки, завдання,— і я, бачачи цю незвичайну енергію і радість, не тільки не намагалася, але навіть не могла в чомусь «обмежувати» його. Я була дуже задоволена, що у нас в журналі «Молодая гвардия» з'явився письменник — бойовий комсомолець, художник-більшовик, людина яскраво вираженого ідейно-художнього складу, свіжий і сильний талант.

Ось чому мені хотілося не обмежувати, а, навпаки, допомагати йому розвивати його плани — переді мною була людина сильна, вольова, загартована.

Наче зараз чую цей глибокий голос:

— Ось я і знову в строю!.. Це ж найголовніше! Я знову в строю!.. Яке чудове життя, яке життя відкривається!..

Стримано, не вдаючись у подробиці, ніби йшлося про найбуденніші речі, він розповів, як одного разу «переконався, що вибув із строю».

— Висловити свої почуття я, звісна річ, не міг: домашнім моїм і без того нелегко. Особливо тяжко було усвідомлювати, що ти відстав од товаришів. Спочатку заходили до мене... Прийдуть, газети почитають, новини розкажуть... Потім — усе рідше, все менше. Я, звичайно, і не думав ображатися на цих хлопців — що ж, роботи у них багато, люди здорові, молоді, життя кличе. Цілком природно... В деяких людях, щоправда, довелося розчаруватися... але про це жалкувати не доводиться: принаймні знаєш, що чекати тут нічого. Ясність в усьому — річ дуже корисна.

З особливою теплотою і ніжністю він говорив про старого більшовика Інокентія Павловича Феденьова.

— Чим я міг віддячити цій чуйній і прекрасній людині за всю його турботу про мене? Він буде у мене в романі, в другій книзі... Прізвище зміню, а ім'я так і залишу: Інокентій Павлович. Старому це буде приємно, як ти гадаєш?

— Звичайно!

Так це і було. У другій частині роману Павло Корчагін знайомиться з Леденьовим. В образі Леденьова, «високого богатиря з сивими скронями», неважко пізнати Інокентія Павловича Феденьова.

«У Корчагіна і Леденьова була одна спільна дата. Корчагін народився того року, коли Леденьов вступив до партії. Обидва були типові представники молодої і старої гвардії більшовиків. У одного — великий життєвий і політичний досвід, роки підпілля, царських тюрем, потім — великої державної роботи; у другого — палка юність і лише вісім років боротьби, що можуть спалити не одне життя. І обидва вони — старий і молодий — мали гарячі серця й зруйноване здоров'я».

І коли через декілька місяців я читала в рукописі ці рядки другої частини роману, я бачила перед собою усмішку Миколи Островського, від якої завжди робилося таким хорошим його обличчя, чула його трохи глухуватий м'який голос з відтінком милого лукавства: «Старому це буде приємно, як ти гадаєш?»

Напередодні від'їзду в Сочі він написав мені: «Завтра о 10-й годині ранку вирушаю на південь. Зробили все, щоб набути сил для дальшого розгортання наступу.

Хочу пробути в Сочі до глибокої осені. Буду триматися, поки вистачить пороху».

Під «наступом» він мав на увазі роботу над другою книгою роману «Як гартувалася сталь». І це були не слова, а справді визначення того складного, важкого, а іноді і болючого процесу, який Микола називав «моя робота».

Я часто згадувала його худі жовтуваті руки, що завжди лежали на ковдрі, нервові, дуже чутливі. Сказати точніше — кисті рук, тому що ворушити він міг тільки ними.

Якось він, за своєю звичкою жартуючи, сказав:

— Плечі і лікті ніби і не мої зовсім — дивна річ! Ось тільки це мені і залишилось, ось і все моє хазяйство!

І він з сумною усмішкою підняв над ковдрою кисті рук і поворушив пальцями.

На початку серпня 1932 року я одержала від Миколи листа із Сочі. Він був написаний олівцем за допомогою транспаранта. Дуже прямі рядки і неприродно зігнуті літери показували, з яким напруженням фізичних сил і волі було написано цей лист:

«Я живу з матір'ю біля самого моря. Весь день на подвір'ї під дубом і пишу, ловлячи хороші дні... голова світла. Поспішаю жити, тов. Анно, щоб не жалкувати про втрачені дні, зупинений безглуздою хворобою наступ знову розгортається, побажай мені перемоги».

Приїхавши у Сочі, Микола невдовзі захворів. Із запізненням друзі в Москві дізналися, що квартиру в Сочі він одержав не одразу, що жив у незручному і шкідливому для нього приміщенні.

Хвороба здавалася йому «безглуздою» витратою часу і зовсім нетерпимою перешкодою на шляху до мети. Його неприборкана воля допомогла підірваному організму побороти хворобу.

І ось, тільки-но трохи одужавши, він уже випробовує свою витримку — пише листа «власною рукою».

Я уявляла собі: ось він лежить у густій тіні дуба і диктує своїм секретарям-добровольцям. Він часто відкашлюється, він уже стомився говорити, але уява, зголодніла

за ці «втрачені дні» хвороби, жадібно прагне надолужити згаяне. Він бачить поле битви, земля дрижить від грізного тупоту коней, і безстрашні вершники мчать вихором, б'ють ворогів трудового народу. Микола Островський бачить Москву перших років мирного будівництва, з'їзд комсомолу у Великому театрі, зустрічі з бойовими друзями.

В січневому номері журналу «Молодая гвардия» за 1933 рік почали друкувати другу книгу роману «Як гартувалася сталь». З листів Островського того періоду видно, як дорого, всіма нервами своїми він платив за цей свій «наступ».

«Я розгортаю навчання. Трудно одному. Нема матеріалів. Нема кваліфікованих людей, та все ж я почуваю, як розсуваються вузькі рамки малюсінького особистого досвіду і культурного багажу...

Як я прожив останні три місяці? Я відібрав у літнавчання багато часу і віддав його молоді. З кустаря-одиночки став масовиком. У моїй квартирі відбуваються засідання бюро комітету. Я став керівником гуртка партактиву, став головою районної ради культбудівництва, взагалі безпосередньо близько підійшов до практичної роботи партії. І став корисним хлопчиною. Правда, я спалюю багато сил, але зате стало радісніше жити на світі. «Комса» навколо... Створив літгурток, як можу, так і керую ним. Увага партійного і комсомольського комітетів до мене і моєї роботи велика. Партактив у мене буває часто. Я відчуваю пульс життя, я свідомо пожертвував ці місяці місцевій практиці, щоб прощупати сьогоднішнє, актуальне».

І далі:

«І все ж я багато читаю. Прочитав «Шагреневу шкіру» Бальзака, «Спогади» В. М. Фігнер, «Вступ» Германа, «Останній із удеге», «Крутий уступ», «Анну Кареніну», «Литнаследство», всі номери «Литкритики», «Дворянське гніздо» Тург(енєва) і багато ін.».

А ось про те, як серйозно він хворів, ми дізналися набагато пізніше. У квітні 1934 року він писав:

«...Я мало не загинув... Цілий місяць тривала запекла боротьба. Тепер усе це минуло, сили що не день повертаються».

Трохи оправившись від хвороби, він уже готовий відгукнутися негайно на наш заклик написати статтю для журналу про мову. Після відомих статей Олексія Макси-

мовича Горького в «Правде» Спілка письменників організувала дискусію про мову. Ми, редакція журналу, звернулися насамперед до найулюбленішого нашого автора — Колі Островського.

В листі, де він повідомляв про те, що «мало не загинув», він твердо обіцяв:

«Я залюбки працюватиму над статтею про мову для журналу. Це така велика і злободенна тема, проблема не тільки сьогоднішнього дня. Я сам хотів написати про це і вже в основному продумав зміст, тобто зробив найголовніше. Завтра ж починаю писати, а через тиждень віддрукую і вишлю...»

Статтю було вислано точно в строк і надруковано в журналі.

На початку осені 1934 року, після Першого з'їзду письменників, я поїхала на Кавказ. Дорогою в санаторій зробила зупинку в Сочі, у Островських, де провела два дні. Відповідаючи на багато запитань Колі, я могла порадувати його тим, що в одній з перерв у роботі з'їзду у мене була про нього розмова з Олексієм Максимовичем Горьким.

Пам'ятаю, як Горький, уважно вислухавши мене, поставив кілька запитань про Островського: як живе і працює молодий письменник, хто доглядає його, як його лікують, які у нього технічні помічники — секретарі? Я відповіла на всі ці запитання і додала, що якби наш друг мав сили і здоров'я, він так само, як і багато інших, був би щасливий говорити з Олексієм Максимовичем, потиснути йому руку, подарувати свою книгу. Наприкінці розмови я додала, що ми, редакція журналу «Молодая гвардия», клопочемося про те, щоб Микола Островський одержав пристойну квартиру в Москві. Горький, схвально кивнувши, мовив: «Це буде дуже добре». Таким хорошим побажанням наша розмова і закінчилася.

...Книга «Як гартувалася сталь», що побачила світ, усе глибше проникала в маси. Островський все більше одержував листів.

До будиночка Миколи Островського в Сочі, на тінисту Оріхову вулицю, почалося справжнє паломництво.

Коли я заїхала в Сочі восени 1934 року, він розповідав мені із звичайним лукавим гумором:

— Знаєш, мені як письменнику дуже щастить: шукати героїв мені, як бачиш, не доводиться — вони самі до мене йдуть. В одному я безталанний хлопець: не можу їх бачи-

ти! Але тим сильніше я їх відчуваю, тим гостріше переживаю присутність кожного з них. І будьте спокійні: я нічого цікавого не пропущу!

Я вислуховую розповіді про працю багатьох людей: металістів, шахтарів, сталеварів, електриків, залізничних машиністів, кочегарів, рахівників, учителів, артистів, художників. А які чудові люди керують у нас у колгоспах!.. Інший колгоспний бригадир або бригадирша просто як на долоні тобі життя покажуть. Які характери! А знання і досвід життя які — серце радіє! Душевні якості — нібито скромний вислів, але ми в нього вклали такі багатства, які ніхто і ніколи не вкладав.

Радісно і гордо відзначаючи кожну прекрасну людську рису, він гостріше і проникливіше за багатьох інших відчував будь-яку дрібноту. Його обурювали «безвідповідальна гризня і антагонізм», дрібна заздрість до чужих успіхів і дрібна злорадна втіха з приводу чужих поразок. Непристойність, тупість, самовдоволення ображали його так, ніби він випробував їх безпосередньо на собі.

В одному з листів (1934 рік) він пише:

«...Хоч, сказати по совісті, я й тепер живу куди радісніше і «щасливіше», ніж багато з тих, хто приходить до мене і, напевно, з цікавості. У них здорові тіла, але життя вони проживають безбарвно, нудно. Хоч у них бачать обидва ока, але погляд у них байдужий і, напевно, нудьгуючий. Вони, мабуть, мене вважають нещасним і думають — «не дай господи мені попасти на його місце», а я думаю про те, які вони убогі, і про те, що нізащо не обміняв би ролей».

Кожен його друг, радіючи невтомній творчій енергії Островського, не міг не бачити, як хвилювала його думка про те, що серйозної критичної статті про «Як гартувалася сталь» до цього часу не було. Адже по всій справедливості, як то кажуть, треба було б гідно відзначити твір, який дістав широке визнання читачів. Уже було почато і новий твір, який своєю ідейною значимістю, а також галереєю образів показував стрімке мужніння таланту молодого письменника.

З ким говорити на цю тему — про статтю, присвячену творчості Миколи Островського,— мені було ясно: звичайно ж, з широковідомим журналістом, членом редколегії «Правды» Михайлом Юхимовичем Кольцовим. У відповідь на моє коротко викладене прохання він зразу ж

назвав день і час зустрічі, яка і відбулася в точно призначений час.

Михайло Кольцов, вислухавши мене, мовив:

— Переконливо.

Тільки для цього потрібен час. Він, звичайно, побуває в Сочі, познайомиться, щиро поговорить з Миколою Островським, і тоді можна буде взятися за статтю про роман «Як гартувалася сталь».

17 березня 1935 року в «Правде» було опубліковано статтю Михайла Кольцова «Мужність», присвячену Миколі Островському.

Ніхто в «Молодой гвардии» не знав, що стаття про роман «Як гартувалася сталь» готується і в «Литературной газете». 5 квітня 1935 року цю статтю критика Б. Дайреджієва було опубліковано. У телеграмі, надісланій в редакцію журналу «Молодая гвардия», Микола Островський писав: «Прочитав вульгарну статтю Дайреджієва. Сердечно хворий, але відповів ударом шаблі «Литературной газете», копію листа вам надішлю».

Ми обговорили з О. Серафимовичем статтю Дайреджієва і телеграму Островського. Вирішили написати колективного листа в редакцію «Правды». В обговоренні і складанні листа взяли участь члени редколегії журналу — поет О. Безименський, секретар ЦК ВЛКСМ С. Салтанов, заступник відповідального редактора «Комсомольской правды» П. Бірюлін і нарисист Г. Кіш.

Наш лист було надруковано в «Правде» 14 квітня 1935 року.

2 травня 1935 року Островський писав мені: «Перший травень у мене пройшов прекрасно. Все керівництво міськкому, командування прикордонним загоном, редактор крайової газети «Молот» цей день після демонстрації провели в мене...

Вчора послав М. Кольцову телеграму такого змісту: «Москва. «Правда». Михайлові Кольцову.

Полумяний першотравневий привіт. Глибоко вдячний центральному органові партії «Правде» за більшовицьку увагу, захист. З пошаною до Вас (підпис)».

У серпні 1935 року він писав із Сочі: «Життя за мою упертість повернуло мені щастя безмірне, дивовижне, прекрасне...

Тисячі листів, одержаних мною з усіх кінців Союзу, кличуть мене в наступ...

Скажи, Анно, де знайдеться такий безумець, щоб піти від життя в такий подиву гідний час, як наш?»

Пам'ятаю зимовий день — 11 грудня 1935 року. Ми невеликою групою поїхали в Серпухов зустрічати Миколу Островського, що їхав із Сочі в Москву. Коли поїзд зупинився, ми побігли до яскраво-зеленого службового вагона. В купе, де лежав Коля, було жарко. Слабке світло з коридора кидало на його обличчя синюваті тіні. Він схуд, але сміявся так заразливо, так блищали його білі зуби, що я, як завжди, забула про його хвороби.

— Вояка повертається в стрій! — жартував Микола, розповідаючи про зустрічі, які влаштовувала йому на шляху молодь.— Як мені хотілося бачити обличчя цих чудових хлопців!..

Через кілька днів ми зустрілися з Колею вже у його новій квартирі на вулиці Горького. У великій високій кімнаті було жарко — дві електропечі підтримували температуру літнього півдня в двадцять пять — двадцять шість градусів.

Коля в білій вишиваній українській сорочці лежав високо на подушках. Таким я його ще ніколи не бачила. Запалі щоки порожевіли, темно-каштанове волосся м'яко розпушилося над високим білим лобом, якась незвичайна зосереджено-щаслива усмішка освітлювала його обличчя. І всі, хто був тоді в кімнаті, люди, які його любили, весело перезиралися: так грала в кожній рисі цього обличчя сила життя, чудова, невичерпна.

Розмова була весела і гамірна. Хтось раптом затривожився і спитав господаря, чи не дуже розгаласувалися гості.

— Ні, ні. Якщо вже новосілля, то новосілля! — засміявся він.

Якось я зайшла до нього ввечері, коли його трудовий день тільки-но закінчився. Я запитала, скільки ж годин він сьогодні працював.

— Та так, мало-мало...— почав він лукавити, а потім зізнався: — Майже десять годин. Не схвалюєш? Але як я зголоднів, як скучив за роботою... їй-богу, закохані менше скучають!.. А настрій який після роботи буває — ти ж по собі знаєш. Пішла моя секретарка, я почав наступну сцену обмірковувати і так яскраво все побачив, що так би й

взявся знову за диктовку!.. У такі хвилини щасливішої за мене людини немає на світі...

Жалості, поблажливості, сентиментального ставлення до себе як до хворого Микола не терпів. Але він був дуже чутливий і одразу розпізнавав навіть найменшу зміну настрою своїх близьких і друзів. У нього був свій секрет підбадьорювати людей. Він намагався точно з'ясувати причину чужих хвилювань, радив діловито, просто, небагатослівно, дуже м'яко і тактовно підкреслюючи те, заради чого, на його думку, не варто псувати собі кров.

Це вміння розбиратися в усьому з об'єктивною і пристрасною серйозністю було однією з найсильніших більшовицьких рис його характеру.

Одного разу, зібравшись тісним колом у його кімнаті, ми слухали концерт — своєрідний подарунок Всесоюзного радіокомітету. Концерт було складено з музичних творів, які особливо любив Микола Островський. Коли концерт закінчився, він заговорив м'яко і задумливо:

— Ось воно, щастя... Чи думав я, що колись слухатиму такий концерт?

Потім ми розговорилися з ним про музику. Він згадав дитячі роки, коли, бувало, зупинявся під чужими вікнами, щоб послухати, як грають на роялі.

— Мене цей інструмент завжди вабив до себе і вражав дуже. Які чудові, могутні звуки пробуджує в ньому людська рука!.. Про такий інструмент мені, звичайно, і мріяти не доводилось... Але коли я навчився грати на гармоні, я відчув гордість, що з-під моїх рук ллються звуки. Як я любив її!.. З гармонією ми і на фронті не розлучалися... Хороше в бій з піснею іти!

Він почав згадувати «безпросвітні роки», коли він служив на вокзалі «буфетним хлопчиком».

— Заняття це було, мало сказати, важке,— те принеси, інше принеси, біжи, лети! Аж надто життя бачив тоді знизу, знаєш, як брудні ноги перехожих бачиш з вікон підвалу. Скільки пропащих людей пройшло перед моїми очима — не злічити! І розумні були, і талановиті, і диваки, щирі, як діти, і озлоблені, як собаки, загнані на полюванні... Скільки жахливих картин приниження людського надивився я, «буфетний хлопчик»... І найбільше жаль, найстрашніше мені було за жінок, за дівчат, зовсім молоденьких, які просто на очах збивалися з путтєя... Але чим більше страшного і жалюгідного я бачив, тим сильніше росла в мені думка: «Не можуть люди жити так за-

вжди, увірветься у них зрештою терпець... не справжнє це життя для людини!.. Життя, яке так жахливо принижує і губить жінку, нашу матір, сестру, дружину...— яке це, до дідька, життя, який це лад?! Тільки революціонери можуть навчити світ, як треба цінувати і берегти жінку».

Розмова перейшла на тему про жіночі образи роману. Про них він говорив завжди гаряче і серйозно. Він хотів показати в романі великі почуття любові і дружби і справжнє моральне, людське ставлення до жінки-товариша.

— Може бути дружба без любові, але мілка та любов, в якій немає дружби, товариськості, спільних інтересів...

Якось у нас виникла розмова про дружбу. Раптом Коля спитав, чому ми з Марком Колосовим порівняно рідко буваємо у нього. Є чимало людей, які бувають у нього майже щодня. Я сказала, що в частих і щоденних відвідуваннях не бачу необхідності. По-перше, ми не хочемо його перевтомлювати, тому що на спілкування з людьми він витрачає багато сил фізичних і духовних. По-друге, ми не хочемо забирати час і у інших, кому дуже корисно спілкуватися з ним, наприклад, у нашої молоді. І хіба справа в кількості відвідувань? Навіть художникові треба залишатися самому, обдумувати, поміркувати, щоб не заважали, поговорити із своїми героями, так би мовити, сам на сам. Для нього такі години особливо важливі і необхідні, бо сам процес його творчості відбувається «на людях», і це вдвічі важко, якщо не сказати більше. Все це ми враховуємо і тому щодо відвідувань будемо дотримуватися і надалі того ж порядку, який ми встановили для себе. Що ж до зовнішніх проявів нашої дружби і любові до нього, то з цього приводу у нього є, як мені здається, досить переконливі докази, хіба не так?

— Так, так! — підтвердив він схвильовано.

Розмова невдовзі перейшла на інше.

— Ось на випадок, якщо тобі доведеться коли-небудь розбирати мої папери, ти все дуже легко знайдеш — у мене кожний аркушик паперу своє місце знає... Люблю порядок, я людина військова...

Миколу завжди дуже цікавили проблеми культурно-політичного зростання радянської молоді, її духовних запитів, становлення характеру тощо. З першим поколінням комсомолу мені довелося зустрітися на початку 20-х років, коли я була викладачем Радпартшколи. Він любив розпитувати про своїх ровесників, а мені було приємно розповідати про багатьох чудових хлопців, які жадібно

вчились і протягом двох років перебування у школі, як правило, робили великі успіхи в своєму духовному мужнінні.

— А дівчата як? — спитав Микола.

Дівчат у школі було набагато менше, але були у них свої відмітні риси. Серед комсомольців поряд з дуже здібними і яскравими натурами були і мляві середнячки. Зате всі дівчата були виключно старанні, любили читати «понад навчальну програму» і дуже дорожили кожним днем навчання. Мені було відомо (з їхніх же розповідей) кілька по-своєму типових історій життя цих дівчат. Микола Олексійович слухав мої стислі оповідання про наших дівчат особливо уважно й іноді палко схвалював: «От чудово», «Добре», «Молодецька дівчина»...

Особливо сподобалась Колі історія двох дівчат — учасниць громадянської війни. Вони воювали в кавалерійській частині: одна була кіннотником, а друга — військовим фельдшером. Свої короткі, але дуже яскраві життєві історії дівчата розповіли просто тому, щоб «комусь передати те, що самі бачили і пережили».

— І ось бачиш, у тебе в руках не тільки історія молодого життя цих славних дівчат, але і всіх, з ким вони дружили і проти кого вони боролись!

І Микола Олексійович заговорив на одну з улюблених ним тем. Він не раз розвивав думку про те, наскільки «пряміший і коротший» шлях пізнання дійсності для людини в колективі — серед робітників чи серед бійців за Радянську владу. Крім того, в цих історіях двох дівчат — учасниць громадянської війни — йому подобалося, що ці подружки «не огрубіли», не стали «поганими дівчиськами», які змагаються з хлопцями в наборі «всякого мовного сміття» і видають це за хоробрість! Ні, ці дві подружки «природні, людські дівчата», і кожна розумна людина рада буде полюбити таку дівчину і «разом іти по життю».

— Все є для роману, абсолютно все,— повторював Коля.— Починай роботу!

Але в цей час я була зайнята роботою над книгою «Червень у Парижі». Я навіть вважала не тільки своїм творчим, але й моральним обов'язком розповісти людям про те, як письменники на всій землі викривають і борються з чорними справами фашизму. Термін здачі книги на виробництво, як я раніше обіцяла, уже минув, треба було поспішати, і в цьому напруженому стані, звичайно,

працювати над романом було неможливо. Островський прекрасно все це розумів, але, як він сам признавався, його тривожило, щоб мене знову «не захопила» якась особлива подія.

— А мене дуже турбує доля Лени і Маші,— повторював він зі своєю чарівною лукавою усмішкою.

Лена і Маша — так я назвала двох головних героїнь майбутнього роману «Лена з Журавлиного гаю». Історії цих дівчат, як і інших комсомольців епохи громадянської війни (теж розповіли мені мої друзі — курсанти Радпартшколи), не тільки нагадували Островському його комсомольські бойові роки, але і здавались «типовими і зворушливими».

— Часу у тебе, крім того, залишається небагато,— продовжував він викладати свої неспростовні докази.— У тридцять восьмому році буде двадцятиріччя ВЛКСМ!.. Отже, треба, і неодмінно треба, щоб «Лена з Журавлиного гаю» вийшла до двадцятиріччя комсомолу!..

Усе це було мені абсолютно ясно і сердечно близько. Книга про письменницький конгрес несподівано «включилась» у мій творчий план і, звичайно, завадила тій внутрішньопідготовчій роботі, яка в літературній нашій простій мові називається «вживанням» в образ. Розуміючи, що через це «вклинювання» на мене чекає особливо цілеспрямована робота над романом, я все-таки запевняла Миколу Олексійовича, що до 1938 року «Лену» я, звичайно, закінчу. Але цього йому було замало.

— Я тоді, рідна, заспокоюсь, коли ти мені скажеш, що перший розділ роману уже написаний!..— І далі рішуче сказав: — Обіцяй мені, по-перше, нічим новим не спокушатися, а по-друге — прочитати мені вголос ті місця з першого розділу роману, які тобі захочеться прочитати.

Пригадую вечір у мене дома в січні 1936 року. Телефонний дзвінок — дзвонить Островський. Я добре чую в трубці його глухуватий голос із звичним чітким підкресленням того, що Микола вважав за важливе. Уже з того, як почалася телефонна розмова, можна було впевнено судити про те, що за ті дні, поки я не була у нього, він був чудово проінформований про всі мої справи: виявляється, він уже кілька разів так само розмовляв з моїм чоловіком по телефону, просячи при цьому «ні в якому

разі» не тривожити мене. Чоловік сказав йому, що вже є начерк першого розділу роману.

— «Лена і Маша» уже в дорозі! Тепер я спокійний! — сказав Островський і засміявся з радісним і глибоким задоволенням.

Розлучаючись на літо з Миколою Островським, я прочитала йому два-три уривки з четвертого розділу.

— Я щасливий за тебе! — мовив він.

Ми поговорили про плани на осінь і призначили нашу зустріч на жовтень—листопад, коли він уже повернеться в Москву.

Але зустрітися більше нам не довелось. Повернувшись з Криму в Москву тільки у грудні, я була у Миколи Островського в день його смерті.

...Ми захоплюємося іноді рисами та явищами сьогоднішнього дня, контури яких ще не визначилися, бо вони переживають ще період становлення. А от давнє, заповітне, відстояне, як кришталево чиста вода в лісовому озері,— о, це, вважаємо ми, може почекати, воно завжди при мені, тут поспішати нікуди. Ось цю суперечливу «логіку» і відчув Микола Островський — і не міг погодитися з нею. Скільки разів він казав і писав мені: «Поспішаю жити!» Він вважав себе зобов'язаним «поспішати жити», бо «нещадна природа» не залишала йому ніяких ілюзій. Він нічого не міг відкладати, йому залишалося одне — поспішати жити. А коли він упевнився, що один із його друзів неквапливо тримає під спудом, як він одного разу висловився, «цілу галерею» образів наших сучасників, його цілеспрямований характер примусив його втрутитися в цю справу. Але це ще не все. Радянська людина живе в часі, і час — у ній, і та епоха, яку довелося бачити і пережити одному поколінню, уже не повториться для іншого, і тому все неповторне залишається за людиною, яка сама бачила і чула. Це Микола Островський прекрасно розумів.

Була у нього і «господарсько-романтична турбота» про літературу: він не раз казав, що кожен письменник повинен турбуватися про «молодіжний книжковий фонд». Комсомол повинен читати «не перший випадковий твір, що трапився під руку», а ту книгу, яка створена для нього, яка допомагає йому «більше знати, глибше відчувати, впертіше і сміливіше боротися». У святкуванні двадцятиріччя ВЛКСМ, як він був твердо впевнений, «по-

винні брати участі сотні книг». Ось іще чому він так старався для «Лени і Маші».

Микола Островський тривожився за товариша, якщо вважав це за необхідне. Потім, коли його вже не було на світі, я часто думала про це. З цими думками створювався в моїй уяві роман «Лена з Журавлиного гаю» і, звичайно, був написаний в строк. Роман «Лена з Журавлиного гаю» спочатку було надруковано в журналі «Молодая гвардия» і незабаром вийшов окремим виданням до 20-річчя ВЛКСМ.

Багато років минуло відтоді, але до цього часу я з ніжністю згадую про цю сердечну турботу мого дорогого друга.

Миколу Островського неможливо забути. Ніколи не зітреться з пам'яті його обличчя, повне високої мужності і відданості справі соціалізму. Це була виключно чарівна, зворушливо чиста і мила людина.

1970—1973 pp.

МОЇ ЗУСТРІЧІ З ОСТРОВСЬКИМ

У 1930 році я приїхала в Сочі за порадою лікарів. Помістили мене на лікування в санаторій № 5 на Старій Мацесті.

Якось увечері, коли всі хворі, хто міг ходити сам, пішли гуляти, до мене в палату зайшла няня і сказала, що в сусідній палаті лежить молодий хлопець, ходити не може і тому просить зайти до нього. Я хоча і з допомогою милиць, але пересувалась.

Увіходжу в палату. Бачу — на ліжку лежить молода людина з блідим обличчям, темним пишним волоссям і виразними карими очима. Почувши мої кроки, він привітно сказав:

— Ну, сміливіше, сміливіше йди, дівчино, давай знайомитися.

Я сіла на стілець біля ліжка. Він попросив присунутися ближче і нахилитися до його обличчя. Я зрозуміла, що він майже не бачить.

— Ти знаєш, я майже сліпий, але я бачу — на тобі голуба блузка.

Так я познайомилася з Миколою Островським. Ми тоді довго розмовляли. Він розпитував мене, хто я, на що хворію. Я розповіла про своє нелегке життя, про те, як застудилася на роботі і стала майже інвалідом.

А потім він почав розповідати про себе, про те, як у нього сталося таке нещастя і він зовсім не може ходити. Але він так вірив, що видужає, що й у мене вселив бадьорість. Своєю бадьорістю він заражав усіх хворих.

На Мацесту нас санітари возили на лінійці. Коля лежав, а я сиділа біля нього. Їхали тихо. Під одноманітний стукіт коліс він так цікаво розповідав, що примушував у думках переноситися в обстановку його розповіді. Це були розповіді про те, як він служив у кавалерії... Розповідав він багато цікавих епізодів із свого комсомольського життя, про будівництво вузькоколійки. Поділився своєю заповітною мрією написати книгу.

Після першого курсу лікування лікарі порадили мені залишитися жити в Сочі і продовжити лікування. Я розгубилася, бо мені не було де жити. Островський від когось дізнався про моє безвихідне становище, покликав мене і сказав:

— Ти не засмучуйся. У мене в Сочі є квартира, і ти можеш поки що оселитися разом з моєю матір'ю, а там буде видно.

Жили вони тоді на вулиці Войкова, 39.

Ольга Йосипівна зустріла мене ласкаво-привітно. Через місяць повернувся Коля з санаторію, і в квартирі стало веселіше. Він любив співати українські пісні, а ми з Катею, його сестрою, підспівували йому.

Незабаром Островські виїхали до Москви. Коля там лікувався.

Після повернення з Москви влітку 1932 року Островським дали квартиру на Приморській вулиці, але туди я не могла ходити — далеко, а я через силу пересувалась. Та незабаром йому дали квартиру в нижній частині міста на Оріховій вулиці, № 29 (тепер № 27), і тоді ми почали частіше зустрічатися.

Одного разу до мене прийшла Ольга Йосипівна і сказала, що Коля просить прийти до нього. Островський в цей час працював над другою частиною «Як гартувалася сталь». Він сказав, що повинен працювати ударними темпами, щоб кожного місяця давати по два розділи для публікації в журналі «Молодая гвардия». На Колине прохання, я почала приходити записувати під диктовку.

Звичайно приходила я до нього на 9-ту годину ранку. Коля вже терпляче чекав на мене. Коли я підходила до будинку, він чув мої кроки і стукіт милиць і казав: «Мамо, відчини двері, йде Аля». Відповівши на його радісне привітання, я брала з етажерки загальний зошит чи просто аркуші паперу і починала записувати. Диктував він дуже виразно.

Працювати він міг тільки при абсолютній тиші. Навіть так бувало, що він говорить, я записую, а потім пауза хвилин 10—15, я в цей час читаю книгу. Коли я перегортала сторінки, він говорив: «Тихше, тихше».

Іноді він дуже захоплювався, говорив голосно, змінював голос, наслідуючи своїх героїв. Але були моменти, коли його голос був слабкий, ледве чутний. Це означало, що він погано себе почуває, але темпу роботи не зменшував.

Увечері, годині о 5-й, я ішла від нього, а він продовжував працювати, записував по транспаранту, доки на допомогу не приходив хтось із друзів.

Уранці, коли я з'являлася, Микола просив прочитати те, що він записав по транспаранту або хто-небудь з його «секретарів». Його записи я швидко переписувала, а далі продовжувала записувати під диктовку. Під час перерв читали газети, книги. Пам'ятаю, читала «Цусіму» Новикова-Прибоя, оповідання Чехова.

Роботу над книгою було закінчено в строк. Коли вийшла з друку перша частина книги, Островський склав «залізний» список друзів, яким він збирався подарувати цю книгу із своїм написом. Мені він тоді теж подарував цю книгу з автографом.

1949—1973 рр.

У СОЧІ І В МОСКВІ

З Миколою Олексійовичем я познайомився незабаром після того, як він поселився на Приморській вулиці. Жив я тоді у тому ж дворі, де була і його квартира.

Пам'ятаю теплий сонячний ранок, які бувають у Сочі в серпні. Вітер ледве гойдав листя дерев. Дітвора ще не прокинулась, і ніщо не порушувало приємної ранкової тиші. Микола Олексійович лежав у дворі, його винесла мати з сусідом. На ньому була трикотажна куртка темно-сірого кольору. До пояса був закутаний у строкате домоткане покривало.

Біля нього сиділа сусідка Тетяна Степанівна. Він розпитував її про мешканців, цікавився, хто вони, чим займаються. В цей час я проходив по двору. Микола Олексійович, почувши кроки, спитав у Тетяни Степанівни, хто йде. Вона назвала моє прізвище. Він голосно покликав мене, я підійшов, і ми познайомились, потиснувши один одному руки. Він уже чув про мене і одразу почав розпитувати, з якого року я в партії, скільки років був у комсомолі, де і ким я працюю. Від нього я не почув жодного слова про хворобу, про тяжкий стан. Єдине, на що він скаржився, це на те, що в нього тут мало друзів, які могли б у вільний час заходити до нього почитати газети, журнали, а особливо на те, що він змушений «сидіти без діла», як він казав, бо в нього немає паперу і йому ні на чому писати.

Ми розмовляли майже дві години. Йдучи, я пообіцяв Миколі Олексійовичу роздобути паперу і познайомити його з молоддю. Він просив мене частіше заходити до нього. Ввечері цього ж дня я приніс йому півстопи паперу. Він дуже зрадів і почав підраховувати, на скільки йому вистачить паперу, помацав, якої він якості, потім покликав матір і похвалився їй, що тепер він багатий, і попросив заховати папір у корзину. Потім він спитав мене, чи зможу я приділити йому годину часу і, діставши ствердну відповідь, попросив витягти з-під його подушки рукопис.

Це були сторінки рукопису «Як гартувалася сталь», написані його рукою.

Микола Олексійович попросив мене прочитати йому останні сторінки, а тоді записати під його диктовку продовження незакінченого розділу.

Так ми з ним працювали далеко за північ. Коли я йшов додому, він попросив мене взяти з собою рукопис першої частини роману, прочитати і сказати свою думку про нього.

З цього дня я бував у Миколи Олексійовича майже щовечора. Читав йому газети, розповідав міські новини, переписував написане на окремих аркушах у загальний зошит.

Писав Микола Олексійович найчастіше вночі. Для нього було зручніше — ніхто не порушував тиші: вдень гам дітвори у дворі, розмови, стукіт, який долинав з будівництва Приморського готелю, не давали йому зосередитись.

Через кілька днів після мого знайомства з Миколою Олексійовичем я познайомив його з комсомолкою Валентиною Петрівною Цвєтковою. Вона мала середню освіту, добре знала літературу, була членом активу Сочинського райкому комсомолу. Вона почала часто приходити до Миколи Олексійовича, читала йому газети, переписувала рукописи або записувала під його диктовку; іноді розповідала про роботу комсомольської організації. Микола Олексійович з великою увагою слухав її.

У жовтні Островський переїхав на іншу квартиру — на вулицю Оріхову в будинок № 29. Квартира була з двох напівтемних кімнат з низькою стелею. Вхід із однієї кімнати в другу був відкритий, без дверей. Замість дверей Ольга Йосипівна повісила занавіску.

Кімната, в якій жив Микола Олексійович, мала одне невеличке віконце, яке виходило на північ.

Незабаром в гості до Миколи Олексійовича приїхав брат Дмитро з дев'ятирічною донькою Зіною. Дмитро Олексійович невдовзі поїхав у Шепетівку, а Зіну залишив допомагати Ользі Йосипівні. Зіна була жвава дівчинка, вміла читати і писати. Вона читала Миколі Олексійовичу газети, писала під його диктовку листи, а іноді записувала окремі епізоди другої частини роману «Як гартувалася сталь».

Газети читали так: Зіна називала всі заголовки статей і заміток. Якщо Миколу Олексійовича цікавила якась стаття чи замітка, він просив прочитати її зміст. Іноді Зіна, щоб швидше позбутися нудного для неї читання і

побігти до подруг, пропускала багато заголовків. Микола Олексійович здивовано питав: «Зіно, ти, мабуть, не все прочитала?» Та Зіна відповідала: «Я прочитала все, що тут написано, а якщо ви, дядю, не вірите, то запитайте у когось іншого». Вона, звичайно, знала, що в цей час ні в кого питати.

У дні відпочинку в саду збиралася молодь. Співали, грали на гітарі. Разом з усіма співав і Микола Олексійович.

До Миколи Олексійовича часто заходив лікар сочинської лікарні Михайло Карлович Павловський, який добре розумівся на художній літературі, знав багато творів російських і зарубіжних класиків, був великий шанувальник музики.

У січні 1934 року до матері і брата приїхала Катерина Олексіївна з дев'ятирічною донькою. Через важкий матеріальний стан родини вона пішла працювати в Сочинське екскурсійне бюро експедитором. Вільний від роботи час вона приділяла матері та брату. Вона вела все особисте листування брата, читала йому літературу, газети; на неї лягли і домашні турботи. Восени вона залишила роботу і повністю зайнялась виконанням доручень Миколи Олексійовича.

Напередодні 1936 року редакція Московського радіомовлення попросила Островського сказати новорічну промову, яку запишуть на плівку і в переддень Нового року передадуть по радіо. Микола Олексійович виконав це прохання. У січні цього ж року до нього звернулась дирекція фабрики звукозапису з проханням записати на патефонну платівку уривок з роману «Як гартувалася сталь», причому уривок має читати сам автор. Микола Олексійович погодився, хоч знав, що для нього це дуже важке завдання — він не міг користуватись книжкою.

Працівникам, які організували запис, довелось установити багато апаратури в квартирі. Над ліжком перед Миколою Олексійовичем підвісили мікрофон, до його вуха приклали трубку польового телефону, друга трубка цього телефону містилась у сусідній кімнаті і призначалася для того, хто мав стежити по книзі за словами Островського і в разі запинки подати йому потрібну репліку.

Звукозапис на платівку відбувався в студії звукозапису, яка була зв'язана телефонними проводами з мікрофоном на квартирі Островського. До години дня всі приготування до запису було закінчено. Микола Олексійович дуже хвилювався. В студії перевірили чутність його голосу.

У сусідній кімнаті біля телефонної трубки сиділа з книжкою Раїса Порфирівна. Мене Микола Олексійович попросив піти в студію звукозапису і там біля апарата прослухати його читання, а потім сказати про своє враження.

Нарешті із студії повідомили по телефону, що все готово, і дали сигнал починати. Через кілька секунд пролунав гучний, бадьорий голос Островського. Закінчивши читати уривок, який мали записати на одному боці платівки, він з полегшенням зітхнув і голосно вимовив: «Крапка». Апарат не встигли вимкнути і цей вигук «крапка» потрапив на платівку — запис було зіпсовано. Островському довелося знову читати. Але і цього разу не пощастило: десь посередині читання він збився і замовк. Запис на платівку дуже стомив Миколу Олексійовича, проте він був задоволений.

У Москві Островський працював дуже напружено. Його секретар Юлія Андріївна Новикова не встигала за ним, тому за технічною роботою часто можна було бачити Катерину Олексіївну, Раїсу Порфирівну і друзів Миколи Олексійовича, які заходили до нього. Вони передруковували рукописи, звіряли віддруковані примірники з оригіналом. За вказівкою Миколи Олексійовича вони робили виписки із газет та журналів, читали вголос матеріали, які його цікавили, писали відповіді на численні листи, котрі одержував Островський.

У квітні в Сочі встановилися теплі сонячні дні. Островський готується до від'їзду з Москви. Будівництво нового будинку наближалося до кінця. Наприкінці квітня Микола Олексійович попросив мене поїхати в Сочі і допомогти матері переїхати в новий будинок, а також підготувати кімнати до його приїзду.

30 квітня Ольга Йосипівна переїхала в новий будинок. Половина, де мав жити Микола Олексійович, була ще не закінчена, але робота провадилась дуже спішно. Полірували стіни, в приймальні електромонтери закінчували електропроводку, телефоністи ставили телефони, радіотех-

ніки займались радіообладнанням будинку. Із кімнати Миколи Олексійовича проводили електричну сигналізацію.

12 травня у Москву повідомили, що будинок готовий, і 15 травня Микола Олексійович виїхав до Сочі. Політвідділ Курської залізниці виділив йому комфортабельний салон-вагон. В дорозі Островського супроводили Катерина Олексіївна, Раїса Порфирівна, Юлія Андріївна Новикова. У Сочі прибули 17 травня.

З ранку мрячив дощик. Поїзд запізнювався. Та ось дощ перестав, небо очистилося від хмар, засвітило сонечко. Радіо повідомило, що прибув московський поїзд, і всі, хто прийшов зустрічати, кинулися до вагона Островського. У вагон зайшли родичі й близькі друзі Миколи Олексійовича, керівники сочинських організацій, вони тепло вітали його, тисли йому руку. Потім зайшли школярі, передали йому букети квітів, декламували власні вірші, присвячені улюбленому письменникові.

Микола Олексійович, незважаючи на стомливу дорогу (його вагон у хвості поїзда дуже гойдало), жартував, сміявся, розпитував матір про здоров'я, цікавився сочинськими новинами. Невдовзі вагон перевели на запасну колію і подали до нього автомашину. Островського винесли обережно на руках і поклали на ліжко. Потім ліжко поставили в автомашину, навколо нього розмістились родичі і близькі Миколи Олексійовича, і машина рушила з вокзалу до будинку Островського, де уже зібрався натовп.

Із натовпу чулися привітання письменникові, а у відчинені вікна машини летіли букети квітів.

У своїх рідних Микола Олексійович докладно розпитав про обстановку в його кімнаті та інших кімнатах, спитав, де розташовано бібліотеку, чи зручно влаштувалась матуся, який зовнішній вигляд будинку, який сад і які в ньому дерева.

Ознайомившись до найменших дрібниць з обстановою в кімнаті, він сказав переставити ліжко так, щоб світло з вікон падало на нього ззаду і очі його залишалися б у тіні. За його вказівкою телефонний апарат перенесли на письмовий стіл, до апарата приєднали довгий провід, що давало змогу підносити телефон до його ліжка навіть тоді, коли його виносили із кімнати на відкриту веранду.

Трохи пізніше в кімнаті встановили електричний дзвінок. Кнопка від нього містилася в їдальні, біля дверей, схованих під шторою. Дзвінок потрібен був для того, щоб зайвий раз не відривати Миколу Олексійовича від роботи,

повідомляти його про прихід відвідувачів. На дзвінок Островський відповідав також умовними дзвінками: «можна» або «зараз не можна — зайнятий».

Часто ввечері Микола Олексійович запрошував до себе у кімнату рідних і влаштовував читання вголос своїх рукописів або якого-небудь художнього твору. Пам'ятаю, читали окремі розділи роману «Тихий Дон» Шолохова, «Останній із удеге» Фадєєва.

У вихідні дні Островський, як правило, відпочивав. У ці дні до нього приходили артисти. Найчастіше Островського відвідувала співачка Віра Духовська. Вона виконувала його улюблені пісні: «Соловей-соловейко», «Орлятко», «Красуне, не співай мені мелодій Грузії сумної...» та інші.

У жовтні 1936 року Островський знову готується до від'їзду на зиму в Москву. За його вказівкою було складено список потрібних для роботи книжок. Сюди входили: військова література, літературна енциклопедія, рукописи, замітки, газетні вирізки, підшивки газет, журнали. Другий список було складено на речі: папір, друкарська машинка, аптечка, фотоальбоми, зошити, блокноти, патефон та інше.

За кілька днів до від'їзду речі почали пакувати. Микола Олексійович теж брав участь у цій роботі, він давав вказівки, що і як пакувати, звелів усі ящики і пакунки міцно перев'язати і навіть пронумерувати, щоб чого-небудь не забути.

22 жовтня Островського повідомили про те, що вагон, призначений для нього, прибув із Армавіра. Наступного дня на вокзал відвезли всі речі, а через деякий час приїхав і сам Островський.

Проводжати Островського на вокзал приїхали Григорій Іванович і Домініка Федорівна Петровські, які відпочивали в Сочі.

Вагон Островського мали відправити з першим швидким московським поїздом, що відходив у цей день із Сочі, та за кілька хвилин до відправлення цього поїзда надійшло розпорядження причепити вагон до іншого поїзда, який відходив об одинадцятій годині вечора. На обличчі Миколи Олексійовича з'явилася досада. Йому набридло нудне очікування в тупику. Нарешті вагон причепили до хвоста нічного поїзда, і через кілька хвилин його колеса розмірено постукували на стиках рейок.

Островський востаннє покидав Сочі. Цього разу він краще почував себе в дорозі, жартував, сміявся. За поїздку було прочитано «Дванадцять стільців» Ільфа і Петрова. Микола Олексійович від душі реготав з героїв твору — Остапа Бендера та Іполита Матвійовича. Коли стомлювались від читання, книгу змінював патефон.

У Москві Островський з властивою йому енергією взявся до роботи. Два його секретарі ледве встигали виконувати його завдання, на допомогу їм він мобілізував свою сестру і близьких друзів, які заходили до нього.

Ввечері 15 грудня у Островського почався жар. Вранці 16 грудня викликали лікарів. Вжили всіх заходів, щоб полегшити муки хворого, але сили залишали Островського.

22 грудня лікарі заявили, що надій на одужання Островського немає. Постало питання, як бути з матір'ю. Вона не знала про те, що син захворів. Порадившись із Катериною Олексіївною та Дмитром Олексійовичем, я в цей же день виїхав у Сочі, щоб привезти до Москви Ольгу Йосипівну під приводом, що Микола захворів і хоче її бачити. 23 грудня вранці у поїзді я дізнався, що 22 грудня о 19 годині 50 хвилин письменник Микола Островський помер. Удень я одержав від Сочинського міськкому партії телеграму, адресовану мені на станцію Кавказька про те, що мати Островського виїхала до Москви швидким поїздом. Дочекавшись на Кавказькій сочинського поїзда, я зустрів Ольгу Йосипівну, Олександру Петрівну Лазареву і Льва Миколайовича Берсенева і разом з ними повернувся до Москви. З Курського вокзалу автомашина доставила нас у Будинок Спілки письменників, у залі якого було встановлено труну з тілом покійного.

Три дні безперервним потоком ішов народ, щоб востаннє подивитись на Миколу Островського, улюбленого письменника, полум'яного борця, який віддав усе своє життя справі робітничого класу, боротьбі за комунізм.

Ввечері 25 грудня відбулась кремація тіла покійного. 26 грудня рідні та друзі Островського, письменники, робітники московських фабрик і заводів, делегації Києва, Харкова, Ростова, Шепетівки, Сочі та інших міст, бійці Московської пролетарської дивізії проводжали урну з прахом Островського на Новодівиче кладовище.

1939 р.

М. БАРЦ

СПІВРОЗМОВНИК ПЕРЕД НИМ РОЗКРИВАВСЯ

У серпні 1932 року я приїхала до Сочі лікувати ноги після перенесеної взимку тяжкої хвороби. Тут я познайомилася з комсомольцем Мишею Черемних і від нього довідалася про Миколу Островського.

Якось увечері ми йшли Приморською вулицею. Біля одного будинку Миша зупинився і сказав: «Тут живе Микола». Вирішили зайти. Перетнули двір і опинилися коло одноповерхової будівлі. На наш стукіт двері, що виходили просто у двір, відчинилися. Ми увійшли, і Михайло промовив: «Ось і Марія». Із кутка з ліжка пролунав привітний голос — це був голос Островського.

З перших хвилин нашої невимушеної розмови у мене створилося таке враження, ніби вже давно знаю його і що він зовсім не тяжко хвора людина. Ми пробули в Островського весь вечір.

Після цього я почала відвідувати його майже щодня. Вдень він лежав у дворі на легкому лозовому ліжку під крислатим деревом. Був завжди спокійний, не було відчуття скутості, страждання.

Писав тоді Островський за допомогою картонного транспаранта. Бачити написане не міг — повинен був тримати все в голові; якщо хтось випадково був біля нього, просив прочитати написане. Я читала його рукопис легко, і це його тішило. А от із записуванням було важче: почерк у мене поганий, і друкарки були невдоволені сторінками, які записала я.

Читали Островському вголос усі, хто приходив до нього. Пам'ятаю, вечорами бував Вася Бондарєв, Миша Черемних, удень я. Микола Олексійович працював тоді над другою частиною роману «Як гартувалася сталь». Читали йому праці Леніна, він казав, що це йому дуже потрібно.

Островський багато розповідав нам про героїв своєї книги, про себе, про рідних. Багато розпитував.

Наприкінці мого перебування в Сочі Микола Олексійович запропонував лишитися в нього секретарем. Але я

збиралася вчитись далі, тому від його пропозиції довелося відмовитись.

Мене якось запитали, чи зовсім сліпим був у той рік Островський? Гадаю, ні. Якось я прийшла до нього з білою трояндою у волоссі. Він, мені здалося, помітив це і спитав: «Що у тебе на голові?»

Із Сочі я одержала від Миколи Олексійовича три листи. Одного він написав власноручно, а два інші — племінниця Зіна під диктовку. Листи ці, хоч як гірко признаватися, не зберегла: вони пропали в роки війни. Але на початку 1940 року до мене приходив друг Островського — Петро Миколайович Новиков. Я розповідала йому про свої зустрічі з Островським, показувала листи. Новиков виписував з них деякі місця. Можливо, виписки ці збереглися.

1940—1973 рр.

О. НЕСТЕРОВА

ЙОГО ПАМ'ЯТЬ ВРАЖАЛА

У 1932 році мій чоловік працював у Сочі в готелі «Рів'єра». Там, у їдальні, я зустрілася з однією жінкою. Це була Ольга Йосипівна Островська. Через неї я познайомилася з Миколою Олексійовичем. Працювала я в книгарні касиркою. Після роботи заходила до Островських і майже щоразу просиджувала в Миколи Олексійовича по дві-три години — працювала з ним. Це тривало з березня і до листопада 1933 року.

Коли я приходила до нього, він насамперед просив прочитати те, що продиктував за день. Виправлень не робив, лише в деяких місцях просив ставити на полях аркуша знак питання чи галочку.

Неодмінно питав: «Ну як? Прямо кажи, як Ставському». А із Ставським у мене був такий випадок. Якось я заміняла продавщицю. На прилавку було багато книжок. Підходить покупець, бере книгу «Розбіг», питає: «Як іде ця книга?» Я кажу: «Слабо».— «А ви читали її?» — «Читала».— «Яка ж ваша думка?» — «По-моєму, книга суха, читати її було нудно».— «А ви знаєте, хто я?» — «Ні, не знаю».— «Я — Ставський».

Миколу Олексійовича розсмішила ця розмова читача з письменником, і він просив так само щиро казати йому, коли буде нецікаво і нудно читати те, що написав він.

Прослухавши чергову частину рукопису, він просив прочитати йому газети, які я завжди приносила з собою.

Мене вражала його пам'ять. Він пам'ятав усе, що прочитувалося з газет чи книг. Такий приклад. Читаю якось книгу, раптом він перериває і запитує, на якій сторінці читаю. Я називаю сторінку і продовжую читати. Доходжу до кінця розділу, він просить відшукати відзначену ним сторінку і перечитати з таких-то слів — цитує напам'ять цілий абзац.

Перша книжка, яку я йому прочитала, була книга Фадєєва «Останній із удеге», що тільки-но вийшла в світ. Потім прочитала «Одягнені в камінь» Ольги Форш, «Залізний потік» О. Серафимовича, «Анну Кареніну» Л. Толстого.

Його дуже цікавили новинки радянської літератури. У 1934 році він придбав досить багато книг. Тоді виходив журнал «Советская книготорговля», розрахований на працівників книжкових магазинів. У ньому були вміщені рецензії на всі новинки, а також відомості про всі видані книжки та про ті, що мали незабаром вийти в світ. Цей журнал Островський прочитував від початку до кінця і потім замовляв, що йому принести для читання.

У той період частими відвідувачами Островського були Роза Лабок — бібліотекарка санаторію «Кавказька Рів'єра», комсомольці Кохнчик і Зіна Іщейкіна, близькі друзі Островського Берсенєв і Солдатов. Особливо весело було, коли приходив Лев Миколайович Берсенєв. Починалися розповіді, жартам не було меж. Роза Лабок теж вносила пожвавлення. Вона була дуже дотепна, вміла добре описувати людей, і Микола Олексійович завжди докладно розпитував її про нову людину.

Своєю новою квартирою в будинку № 47 на Оріховій вулиці він був задоволений. Його кімната була більшою, ніж попередня, теплішою. Умеблювання скромне: стіл, два стільці, крісло біля ліжка, етажерка з книгами — оце і все. Коли не прийдеш, у кімнаті завжди чисто. Ольга Йосипівна зранку встигала всьому дати лад. Микола Олексійович був поголений, одягнутий у френч або гімнастерку.

Одного разу я прийшла до них, це було у 1934 році, чую в його кімнаті — сміх, розмови. Раптом виходить від Миколи Олексійовича військовий. Привітався зі мною, з Олексієм Івановичем, батьком Миколи, почав з ним розмовляти. Коли я зайшла до Островського, він зустрів мене радісно і схвильовано: «Ти знаєш, хто у мене був? Мате Залка».

У той час у Миколи Олексійовича бував і Серафимович. Пригадую, як радів він його першим відвідинам. Усяка зустріч з письменником була для нього дуже цінною, збагачувала його, він якось особливо пожвавлювався.

1940—1973 рр.

НЕЗАБУТНІ ДНІ

Уперше я почула про Миколу Островського від своєї сусідки по квартирі Алі Бризжевої. Це було восени 1932 року. Мешкав він тоді у будинку 29 по Оріховій вулиці. Я попросила Алю познайомити мене з ним. І от якось увечері ми пішли до нього. З першої ж хвилини я відчула себе з Миколою Олексійовичем просто, ніби знала його давно. У кімнаті чисто, стіни вибілено, звичайне дерев'яне ліжко, стіл з книгами і чорнильницею, вузенька стара канапа біля вікна. На Миколі Олексійовичу червоноармійська гімнастерка, він по пояс укритий сірою ковдрою. Ми просиділи в нього довго — але час минув непомітно. Прощаючись, я сказала, що якщо треба, я зможу приходити читати йому, бо маю вільний час. Він із радістю погодився.

Прийшла я наступного ж дня. Островський у той час працював над другою частиною книги «Як гартувалася сталь». Він попросив мене прочитати те, що написав він уночі. Пригадую, як стислося моє серце, коли я вперше побачила ці аркуші. Як же важко було йому писати, як погано рухалася рука, якщо літери зливалися! Я безпорадно дивилася на рядки, деякі слова зовсім не могла розібрати. А він чекав. Я почала читати, затнулась, і йому довелося підказувати мені.

Протягом трьох днів за допомогою Миколи Олексійовича я розшифрувала все, що він встигав написати за ніч. Це забирало багато часу. Я запропонувала записувати під його диктовку — так буде швидше і, як мені здавалося, легше для нього. Та він не одразу погодився: найчастіше саме вночі виникали думки, які треба було записати, та й працювалось йому краще у нічній тиші. Але іноді він відчував таку кволість, що не міг писати, і це гнітило його.

Минуло небагато часу, і Микола Олексійович почав мені диктувати. Я все записувала у загальний зошит. Записувати я встигала, але коли він захоплювався і починав говорити швидко, доводилося перепитувати, і я бачила, що це заважало йому. А іноді бувало й так: продиктує

фразу і довго-довго мовчить, потім скаже кілька слів і знову думає. А найчастіше він диктував плавно, без перерв, ніби читав. Мене дивувало, як гладко все йшло. Здавалося, що писати не так уже й важко. Я сказала якось йому про це, на що він відповів: «Але я розповідаю про факти, це ж все справді відбувалося. Вигадувати доводиться небагато».

Закінчивши диктувати, Микола Олексійович прослухував написане. Перевіряв, чи правильно розставлені розділові знаки. Після передруку на машинці все перечитувалось, виправлялось. Друкувався рукопис звичайно в трьох примірниках. Тільки-но був готовий розділ, один примірник надсилали в журнал «Молодая гвардия». Відправляла, як правило, Ольга Йосипівна, іноді я.

Справжнім святом був для Островського день, коли він одержав перші авторські примірники — вийшла перша частина книги «Як гартувалася сталь». Один-єдиний раз, саме того дня, я помітила, як він страждає від того, що не може бачити,— так хотілося йому побачити свою книгу! Він довго тримав її в руці, просив розкрити, кілька разів обмацав обкладинку, папір, цікавився, який вийшов його портрет, чи гарний шрифт, навіть запитав, де позначено цифрами сторінки — вгорі чи внизу. Він роздав майже всю пачку книг друзям, і я теж одержала цей подарунок.

Після виходу в світ першої частини роману Микола Олексійович почав ще більше поспішати, щоб скоріше закінчити весь твір. Робота йшла швидко. Я приходила вранці, він уже був готовий до роботи і чекав на мене. Я жила тоді його книгою. Прокидаючись уночі чи рановранці, я думала: «А що сьогодні писатимемо?» Іноді Ольга Йосипівна приходила за мною ще до світанку: «Коля кличе, щось термінове записати треба». І я не гаючись бігла. Траплялося, що засиджувалась у нього за роботою до пізнього вечора — час минав якось непомітно. Вечорами читали газету «Правда». Швидко прочитувались заголовки статей, заміток і зупинялися на тому, що він хотів прочитати повністю. Потім читали журнали. Моя сестра працювала тоді завідуючою газетним кіоском, і у неї ми одержували свіжі журнали та різні новинки.

Робота над книгою, листування з друзями, читання — все це так заповнювало його життя, що йому не вистачало часу.

І матеріальні нестатки відсовувалися на задній план, хоча і відбивалися на роботі.

Пам'ятаю такий випадок. Островський прикріплений був до одного відомчого продовольчого магазину, але там часто провадилися перереєстрації. Одного разу Ольга Йосипівна простояла в магазині кілька годин і прийшла ні з чим. Їй сказали: «Хай Островський сам прийде». Він заборонив матері ходити в цей магазин.

Ольга Йосипівна була вічно заклопотана. Материнське піклування про сина, про його здоров'я і роботу було воістину зворушливе. Мати намагалася тихенько рухатися по кімнаті, обережно все робити. Вона розуміла, що кожний зайвий звук в години роботи сина міг відволікти його. На новій квартирі з'явилося радіо, що зв'язувало його з зовнішнім світом, дозволяло слухати музику, інформацію про найважливіші події у країні і за кордоном.

Я ніколи не забуду тих днів, коли мені довелося працювати з Миколою Олексійовичем Островським. У той період ця робота була головним змістом мого життя. Згадую про нього як про чуйного і милого товариша. Було в ньому багато любові до людей і віра в них. Його цікавила кожна людина. Тому люди почували себе з ним легко.

1942 р.

Р. ЛАБОК

КНИГИ — ЙОГО СУПУТНИКИ

На початку 30-х років, по закінченні університету, я приїхала в Сочі на роботу як викладач робфаку при Інституті південних культур.

Улітку 1933 року я вирішила тимчасово попрацювати в бібліотеці при готелі «Кавказька Рів'єра». Але сталося так, що я залишилася на цій роботі і чотири роки була завідувачкою бібліотеки.

На той час у «Кавказькій Рів'єрі» було зосереджено культурне життя Сочі. Бібліотека мала значні кошти. Завдяки зв'язкам з книгарнями Ленінграда й Москви мені вдалося зібрати бібліотеку, де був великий вибір книжок. Це створило їй славу в місті, і багато сочинців стали її читачами.

Ось тоді на моєму горизонті і з'явився Микола Островський.

Одного разу я зайшла до сочинської книгарні, щоб переглянути новинки. Оформивши мої покупки, продавець, яка мене добре знала, сказала:

— З вами дуже хоче познайомитись письменник Островський.

Вона розповіла, що Островський написав роман «Як гартувалася сталь» за незвичайно важких умов — він сліпий і нерухомий.

І ось перша зустріч. Пам'ятаю спекотний літній день. Сонце пражить немилосердно. Я повільно йду тихою безлюдною вулицею; білі будиночки з терасами ховаються в глибині глухих дворів і садків.

Оріхова, будинок 47. Як зараз пам'ятаю невисокий паркан, невеличкий двір із ріденькими кущами й деревами. У глибині двору — флігель. Піднімаюсь на низенький ганочок, відчиняю скляні двері передпокою. Назустріч мені йде невелика на зріст сухорлява бабуся з дуже жвавими темно-карими очима. Це Ольга Йосипівна. Вона привітно здоровкається зі мною, веде до хати. Я переступаю поріг і опиняюся в просторій і бідненько вмебльованій кімнаті з затемненими вікнами. На вузькому ліжку лежить молодий чоловік. Мені здалося, що він спить, і тому я зупиняюсь, не зважуючись іти далі.

— Матусю, хто прийшов? — чую голос такий дзвінкий і чистий — аж не віриться, що він належить чоловікові, який нерухомо лежить на ліжку.

— Колю, ось до нас прийшла гостя з бібліотеки «Рів'єра». Ти давно хотів з нею зустрітися,— відповіла мати.

Ми познайомились.

— Товаришу Роза, дайте вашу руку,— сказав Островський.

Я підійшла до ліжка, сіла на табуретку і доторкнулася до його холодних пальців.

Він заговорив перший, заходився розпитувати, як я працюю, хто зараз мешкає в «Рів'єрі», яка наша бібліотека.

Ми жваво розмовляли, сміялися, жартували. Тут же перейшли на «ти». Я пообіцяла провідувати його.

— Тягни книги й людей, Розо! Я до них дуже жадібний. Людина я корислива в певному розумінні: до мене приходять люди і я на них накидаюсь, вимагаю то одне, то інше, не можу дозволити собі такої розкоші, щоб відпустити людину задарма, без користі для себе. Я експлуатую всіх і всяк і тебе хочу.

— Будь ласка,— сказала я.— Я до твоїх послуг.

Я пробула в нього кілька годин, читала йому газети, розповідала про побут «Рів'єри», де жило багато іноземців, і знову читала. Островський похвалив моє читання, сказавши, що я читаю швидко і виразно.

Згодом я помітила, що, незважаючи на свою фізичну нерухомість, Островський любив у своєму житті темп, наполегливість, говорив і мислив швидко, був сповнений невгамовною енергією. Островський володів якоюсь непоясненною притягальною силою: до нього один раз не прийдеш, а часто ходитимеш після першого знайомства, робитимеш для нього все без особливого натиску.

Звичайно, коли я приходила до нього, він ставив мені двоє питань в такій лаконічній формі, що розуміла їх тільки я. Ці запитання були: «хто?» і «які?» Одразу ж я починала викладати: хто приїхав з нових людей, який інтерес вони становлять для нього, як зустрітися з декотрими; на питання «які?» я повідомляла, які нові книги придбано для бібліотеки.

Микола Олексійович багато працював над своєю самоосвітою. Спілкування з людьми — це одне джерело, де він черпав матеріал для своїх роздумів і висновків. Та що

більше для його інтелектуального розвитку давали книги. Він постійно вимагав їх, давав списки. Пригадую, приносила, на його прохання, йому романи Сенкевича «Родина Полонецьких», «Вогнем і мечем», «Без догмату», пам'ятаю, при цьому він мені сказав: «Сил у мене багато, звичайно, моральних, а бажання служити своєму народові ще більше. Найближчим часом повинен через історичні матеріали й художні твори проникнути в дух часу, в середовище панівних класів — польських аристократів, яких я, робочий хлопець, ще не міг осягнути. Шукатиму допомоги в цій справі у корифеїв світової та російської літератури, не погребую навіть Сенкевичем, найреакційнішим письменником».

У дитинстві, за його розповідями, він любив книжки героїчного характеру, тепер старався черпати з книжок відомості побутового характеру, деталі епохи, психології. Для роботи над новим романом «Народжені бурею» йому потрібно було знати життя і побут польської аристократії, і Сенкевич певною мірою йому це давав. Читав він романи Толстого, особливо подобались йому «Анна Кареніна», «Козаки», «Севастопольські оповідання», читав «Шагреневу шкіру» Бальзака, цінував книги Лєскова, захоплювався оповіданнями «Лівша», «Людина на варті», «Павич», «Тупейний художник», читав книги революціонерів М. Морозова «Повісті мого життя» і В. Фігнер «Коли годинник зупинився».

Читаючи класиків, він прилучався до їхньої художньої майстерності, до віртуозності. «Майстерність зображення — ось що мені потрібно,— говорив він не раз.— А змісту по зав'язку: наше життя дає багато сюжетів і характерів».

Працюючи в «Рів'єрі», я мала можливість познайомити Островського з багатьма цікавими і корисними для нього людьми. Якось відпочивав у Сочі М. Кольцов. Я зайшла до нього в номер, розповіла про письменника Миколу Островського; Кольцов обіцяв зайти до нього. Через кілька днів, зазирнувши в двері бібліотеки, Кольцов гукнув мені: «Був, мила дівчино, був. Немає слів. Приголомшений. Невдовзі почитаєте про нього». І справді, невдовзі в газеті «Правда» з'явилася його стаття про Островського під назвою «Мужність».

Рада і щаслива за Миколу, я за кілька днів зайшла до нього. Коли почала мову про статтю, він з образою і гіркотою, саме з гіркотою, раптом сказав:

— Розо, скажи чесно, щиро, прошу, тільки щиро, невже я справляю таке жахливе враження, маю такий жалюгідний вигляд?

Я зрозуміла, що так боляче вдарило Островського.

— «Ковдра обгорнута навколо тонкого стовпа... його тіла... страждання підсушили його риси... мумія»,— виразно вимовляв він слова із статті Кольцова.

Потім він довго і схвильовано, навіть запально, розбирав статтю. Він казав, що по-справжньому, без лицемірства задоволений життям, не скаржився навіть тоді, в перший час своєї трагедії, коли попереду був морок і безвихідь, а тепер, коли він кров'ю свого серця написав книгу, її палко прийняла молодь, це дає йому право думати, що він не інвалід, що і він вносить свою частку в будівництво нового життя. Як же його можна жаліти? Він щасливий, давно не відчуває своїх болячок. Він виключає їх, як майстер машину. А головне, він хоче, щоб йому вірили. Це чистісінька правда. Деякий час лежав мовчки, я теж мовчала.

— А потім ця паличка... далася вона йому. Ніхто, може, раніше й не помітив, а тепер вона навічно вкарбована в пам'ять людей!

Я як могла заспокоїла Миколу, сказавши, що загалом стаття прекрасна, дуже потрібна зараз, вона створить громадську думку.

— Так-так,— з гіркотою підхопив він,— громадську думку... Чиєю думкою я дорожу, давно вже уточнили своє ставлення до мене. Он скільки листів я одержую.

Я розуміла, що стаття Кольцова, яку він загалом позитивно оцінював, зачепила загострені почуття хворої людини. Його велетенський дух і життєстійкість справді відключали його фізичну, тілесну сутність, і він у години духовного піднесення, творчого натхнення переставав відчувати свої фізичні страждання. Кольцов, сам того не бажаючи, зафіксував фізичний стан письменника, і це було йому так неприємно, що він після цього майже перестав користуватися паличкою.

Який чудовий сплав людських якостей втілювала особа Миколи Островського: стійкість, непохитна воля, пристрасть, революційна переконаність, принциповість, свіжість таланту. Через хворобу він багато що сприймав

на слух. Його пам'ять і вміння аналізувати, зіставляти були феноменальні.

Наведу приклад. Якось я читала тим, хто зібрався в Островського, перший розділ роману «Народжені бурею». І раптом зникла кудись одна сторінка. Я затнулась, почала шукати. Островський спокійно сказав: «Слухайте, зараз я її знайду!» І він прочитав напам'ять усю сторінку. Коли аркуш було знайдено, ми звірили: все зійшлося слово в слово.

Важке завдання кожного, хто береться писати про минуле великої людини. Про Островського написано багато, і є небезпека повторитись. Та буду сподіватися, що в моїх нотатках є хоч що-небудь нове, невідоме читачеві, бо скільки не було б написано про нього, він і його незвичайна доля і далі привертатимуть пильну увагу.

Він мало жив і написав небагато, але того, що він написав, цілком досить для історії і майбутніх поколінь.

1974 р.

РОЗМОВЛЯЮЧИ, ВИМАГАВ ВІДВЕРТОСТІ

Трапилося так, що в листопаді 1933 року я читав Миколі Островському в присутності групи комсомольців, що були в нього, свою роботу «Гімназія 80—90-х років».

В одну з неділь до мене у санаторій приїхав товариш, і ми з ним на автомашині вирушили вздовж курортного проспекту. Звернули вбік і в глибині Оріхової вулиці спинилися коло скромного будиночка. Увійшли до кімнати Островського, вона здавалася темною, бо віття дерев нависало над вікнами. Ліворуч, біля стіни, на ліжку, високо на подушках лежав чоловік. Мій супутник запитав, як він себе почуває.

І раптом почули глибокий красивий голос:

— Хіба не чуєш, як горлають птахи? Не бачиш, як світить сонце? Який сьогодні гарний день!

Потім він спитав мене, який вигляд має сьогодні море.

— Живу недалеко від моря і не бачу його, а люблю! Його шум, колір...

І він почав натхненно малювати картину моря. Широко і красиво, з таким відчуттям, начебто він справді стояв на березі, бачив і описував те, що було перед очима, що жило в його душі.

Це було так сильно, що тепер мені мимоволі здається, що душу Островського найкраще порівнювать саме із стихією моря. То вона радісна і ясна і стелиться в нескінченній широчіні глибокою благодатною силою і вірою в життя, то бурхлива, як море в шторм, що крушить усе на своєму шляху.

Потім ми почали читати мою книжку. Моя книга — це зібрання гімназичних епізодів, постатей педагогів, уроки в особах. Усі настрої дитинства і юності, прожитої десятки років тому.

Слухачів було чоловік п'ятнадцять — учителі місцевих шкіл, співробітники курортної газети, комсомольці з майстерень залізниці. Островський «диригував» зібранням, кидав репліки, гострі, веселі. Часто вибухав сміх. Почали ділитися спогадами і, забувши про все, віддалися

захвату юності. Перше враження, що охопило нас, коли ми зайшли до кімнати, зовсім розвіялось.

І такий настрій створював сам Микола Островський.

Так ми провели близько двох годин, і це повторилося ще тричі, поки я жив у санаторії біля Мацести. Це були для мене найкращі дні тієї пори в Сочі.

Серед тижня я приїхав до Островського для розмови наодинці. Він прочитав книгу, яку я йому дав, В. М. Фігнер «Вкарбована праця», а я його книгу «Як гартувалася сталь», яка тоді вийшла першим виданням. Книга викликала дуже багато відгуків читачів, які осипали Островського хвалою, висловлювали любов і співчуття. Проте критика, як відомо, спочатку поставилася до неї стримано.

Островський відверто спитав мене:

— Мене всі хвалять. Мені набридло. Скажіть прямо, що ви думаєте?

Становище було важке. Я сидів перед невидючими очима письменника, для якого в житті лишилось одне — його книга і її місце в житті народу. І ось за таких обставин авторові треба було сказати все, що думаєш про його працю. Не можна було лукавити, як це звичайно робиться, навіть якщо зважати на дружні взаємини, на добрі спонукання. І я рискнув сказати йому те, що думав.

Островського захопила книжка російської революціонерки Віри Фігнер. Він тоді ж надіслав їй листа, в якому написав, що схиляється перед її подвигом. І, як я знаю від самої Віри Миколаївни, вона відповіла йому, висловивши радість з приводу його книги та його боротьби.

У житті й творчості В. М. Фігнер був один момент, тотожний із становищем Островського. Коли Фігнер вийшла із Шліссельбурзької темниці після двадцятирічної напруженої боротьби за гідність революціонера, то в денному світлі, в звичайній обстановці життя відчула себе фізично роздавленою і знесиленою. Її нервова система не переносила ніяких шумів. Обличчя людей видавалися їй пласкими, світло сліпило очі. Не було фізичних сил жити, а навколо починався революційний рух 1905 року. Запал боротьби нуртував у її душі, і поставало болюче питання: як жити? Поки воно лишалося нерозв'язаним, усе було безглузде, все спустошувало душу. І вона вирішила, що повинна писати, що це буде останній акт її боротьби. І вона написала свою «Закарбовану працю». Правильніше сказати — «Закарбований подвиг». Вона написала твір документально, в стилі художніх мемуарів,

з точними датами, іменами, подіями, портретами історичних осіб. І це викликало не тільки живий відгук сучасників, але й дало книзі довговічність.

Я сказав Островському, що, може, і його книгу треба було писати у формі мемуарів. Він схвилювався, але не образивсь і не засмутився. Він сказав, що тепер не може її переробляти. Книга так вилилась із душі, що тепер уже заново не переживеш того, що він відчував, коли писав «Як гартувалася сталь».

Наступного року мені пощастило відвідати Островського разом із командирами Червоної Армії, з якими я провадив навчання в таборі Терскол, на південному схилі Ельбрусу. Коли закінчилась альпініада, ми всі приїхали в Сочі на відпочинок у санаторій імені Ворошилова. Вітаючи Островського, один з командирів сказав слово «слава».

— Досить,— сказав Островський.— Яка там слава. Хіба я не бачу, що це звичайна популярність. Я не такий дурний, щоб не розуміти, що до слави мені ще далеко.

І він одразу перевів розмову на тему про похід на Ельбрус. Примушував детально розповідати про тренування, про труднощі, про настрої, зажадав, щоб я описав йому краєвиди Ельбрусу.

Успіх альпініади РСЧА — двісті сімдесят дев'ять командирів на вершині Ельбрусу — його радував і захоплював.

— Це напевно справжні хлопці! — сказав він.

1938 р.

К. НЄМЦЕВА

«УСІМ СЕРЦЕМ ВІДЧУВАЮ НОВЕ ЖИТТЯ»

Микола Олексійович Островський перебував на партійному обліку в первинній парторганізації при Сочинському міськкомі ВКП(б), де я була секретарем.

Микола Олексійович наполегливо вимагав якогось партійного доручення. Я йому сказала, що він, як письменник, виконує свій обов'язок перед партією. Він образився і заявив, що літературна діяльність — це, мовляв, професія, а він, як член Комуністичної партії, повинен виконувати її Статут, а отже, мати партійне доручення. Після обговорення ми доручили Островському вести заняття літературного гуртка молоді.

На його квартирі збиралася молодь підприємств, санаторіїв і установ міста Сочі. Микола Олексійович по кілька годин розмовляв з молодими людьми, розповідаючи про композицію, стиль, про те, як виразніше писати і як треба працювати над книгою. Учасники гуртка завжди слухали його з великою увагою.

Мені доводилося читати йому стенограми Пленуму ЦК ВКП(б), який відбувався в період гострої внутріпартійної боротьби. З якою увагою він вслухався в кожний виступ на Пленумі! Часто в розмові зі мною він казав:

— Ех, товаришу секретар, як жаль, що я прикутий до ліжка, що не можу бачити, як будується нове життя, але я його відчуваю всім серцем.

Мій прихід до Миколи Олексійовича, як правило, означав, що його секретар Олександра Петрівна Лазарєва та сестра Катерина Олексіївна можуть бути вільні. Тільки-но я з'являлася, він казав їм:

— Ну, мої домочадці, даю вам вихідний. До мене прийшов партійний секретар.

Я читала йому документи, з якими належало ознайомити членів партії, ми розмовляли з інших питань партійного життя.

Першого жовтня 1935 року Сочинський міськком партії одержав повідомлення про нагородження М. О. Островського орденом Леніна. Мені, як секретареві парторганізації, було доручено в офіційній обстановці оголосити Островському цю постанову. Після роботи наші комуністи пішли до нього на квартиру. Зустріла нас Ольга Йосипів-

па. Вона ще перебувала під враженням відвідин М. І. і Д. І. Ульянових. Дмитро Ілліч і Марія Іллінічна розмовляли з Островським. «Який у нас сьогодні урочистий день,— казала Ольга Йосипівна,— до нас приходили такі дорогі гості. Які вони прості й хороші!»

Микола Олексійович та його сім'я ще не знали про нагородження, тому Островський здивувався, що весь наш колектив прийшов до нього. Я сказала, що ми прийшли провести у нього на квартирі партійні збори. А він, як завжди, з жартами: «Що це ви порушуєте Статут партії — заздалегідь не повідомили про день зборів і порядок денний». Я відповіла, що сьогодні позачергові збори, а про порядок денний він зараз дізнається. Всі сіли біля ліжка, і я прочитала постанову про нагородження письменника Островського Миколи Олексійовича орденом Леніна. Ми гаряче привітали його з урядовою нагородою.

Він був такий схвильований, що спромігся лише промовити: «Невже я удостоєний такої високої нагороди!» Ми гаряче привітали його. Він розпорядився накрити стіл. Довго розмовляли, жартували, співали комсомольських пісень, заводили патефон. Пробули ми в нього до пізнього вечора. Цей день був радісний не тільки для Миколи Олексійовича, його родини, але й для нашої партійної організації.

Наступного дня після опублікування постанови про нагородження в газетах на адресу письменника почали надходити вітальні телеграми. У телеграмі від Дмитра Ілліча і Марії Іллінічни Ульянових говорилося: «Дорогий і рідний Миколо Олексійовичу, гаряче вітаємо із заслуженою високою нагородою, завойованою могутньою волею і справжньою більшовицькою наполегливістю. Гордимося і радіємо високій якості добутої сталі. Віримо разом з Вами у дальші успіхи на новому фронті. Міцно тиснемо руки». Надіслали поздоровлення Надія Костянтинівна Крупська, секретар ЦК ВЛКСМ Олександр Косарєв та інші.

23 жовтня Сочинський міськком партії провів збори міського партійного активу, присвячені творчості Островського, в зв'язку з нагородженням його орденом Леніна. У своєму виступі, який передавався зборам по телефону з квартири Миколи Олексійовича, він говорив про завдання, що стоять перед радянськими письменниками, про їхню величезну відповідальність перед Батьківщиною.

1968—1973 рр.

ЩОБ ПОСИЛИТИ ВОЛЮ ДО ЖИТТЯ...

На початку 1933 року в Сочі доля звела мене з Миколою Островським — мені довелося тоді подавати йому медичну допомогу. Спочатку з обов'язку лікаря, а потім і з дружніх почуттів я майже щоденно заходив увечері до Миколи Олексійовича і подовгу засиджувався в нього. Ми розмовляли на найрізноманітніші теми, не раз заводили мову і про музику. З російських композиторів він любив Чайковського, Римського-Корсакова, Рахманінова, із зарубіжних — Бетховена, Берліоза, Гріга.

Якось, розмовляючи, ми заговорили про Чайковського. Микола Олексійович сказав, що його вражають психологічні моменти в його творчості. У той час, коли композитор переживав невдале одруження, коли він намагався покінчити з життям, його творчість підноситься до небувалої висоти і він створює такі чудові твори, як опера «Євгеній Онєгін» і Четверта симфонія.

— Між іншим, я сам пережив щось подібне через свою хворобу,— сказав Микола Олексійович.— Я був близький до бажання покінчити з собою, але мене врятувало творче піднесення, порив бути корисним, працювати будь-що.

Я записав назви деяких книг з музики, прочитаних Миколою Олексійовичем. Він читав Ігоря Глєбова «Глазунов», потім «А. Г. Рубінштейн», «Історія російської музики» і «Листування П. І. Чайковського і М. Рубінштейна», статті з філософії музики К. Егейса, М. А. Римського-Корсакова «Літопис мого музичного життя», Карганова «Бетховен». Пізніше він ознайомився з статтями різних авторів у журналі «Музыкальный современник».

Колись, у дні мого студентського життя, я навчався співу, і ось на прохання Миколи Олексійовича, згадавши давнину, я іноді співав йому вечорами. Йому подобалася каватина князя з опери «Русалка» Даргомижського, каватина Берендея з опери «Снігуронька» Римського-Корсакова, арія індійського гостя з опери «Садко» того ж композитора, аріозо Ленського з опери «Євгеній Онєгін» Чайковського, подобались деякі романси Рахманінова, наприклад, «Красуне, не співай...» і «Чи ж довго буду я...».

Микола Олексійович захоплювався оперою «Кармен» і вважав, що лібретто опери, взяте з хронік Меріме, вельми сценічне, що дія опери розгортається в народній гущі.

— Не дивно,— сказав він,— що паризька буржуазія і залишки старої аристократії освистали «Кармен» під час першої ж постановки, хоч її музика прекрасна. Буржуазія була шокована... Ще б пак, який скандал, адже героями опери були солдати, фабричні робітниці, контрабандисти, а не королі і князі. Та все ж освистана «Кармен» завоювала всі оперні сцени світу.

Миколі Олексійовичу близькою була українська музика. Він, зокрема, висловив вдячність квартетові імені Вільома, до програми якого ввійшли твори українських композиторів. Він задоволено слухав співачку Віру Духовську, яка щоразу, коли приїжджала до Сочі, відвідувала письменника і співала йому пісні часів громадянської війни, особливо подобалися йому в її виконанні «Орлятко», «Соловейко».

У Москві Островському часто давали концерти вихованці консерваторії, які взяли над ним шефство. Нерідко йому співали найкращі речі із свого репертуару артисти Хромченко та Лисиціан.

Однак був час, коли Островський відчував, як він казав, «музикальний голод». Виручав тоді радіоприймач з навушниками — письменник слухав концерти по радіо. Пізніше Азово-Чорноморський крайком партії подарував Островському радіоприймач, і з'явилася можливість слухати передачі не тільки з Москви, але й з-за кордону.

У 1935 році Григорій Іванович Петровський подарував Миколі Олексійовичу патефон і привіз нові, щойно випущені платівки, награні кращими оркестрами і наспівані такими майстрами співу, як Барсова, Лемешев, а також платівки з фортепіанними п'єсами у виконанні Рахманінова та награні джаз-оркестром.

У 1934—1935 роках у Островського нерідко давав домашні концерти Микола Іванович Самарський, який керував раніше оркестром народних інструментів і віртуозно грав на мандоліні. Звичайно йому акомпонував на гітарі Яша Булуженко. Одного разу Микола Олексійович, зворушений прекрасним виконанням народних пісень, сказав Самарському:

— Колю, коли слухаю твоє виконання народних пісень, ти постаєш у моїй уяві таким добрим і милим... Ех, колись же і я грав непогано...

Музика відігравала значну роль у найтяжчі дні хвороби — вона відганяла думки про біль, допомагала зосередитися.

Островський терпіти не міг розхлябаності, м'якотілості. Він вимагав від людей, які оточували його, і насамперед від самого себе, роботи над собою, безперервного духовного зростання, ідейних переконань. «Двох станів не боєць»,— нерідко можна було почути від нього. Він не терпів половинчастості в поглядах людей, які тільки базікали про «високі матерії», але нездатні були зробити жодної корисної справи.

Величезного значення Островський надавав вихованню характеру. «Деякі диваки,— казав він,— думають, що можна бути більшовиком, не працюючи щоденно, щогодинно над вихованням своєї волі, свого характеру. Не дивно, що дехто сповзає у трясовину обивательщини». Сам він міцно тримав себе в руках, чому доводилося тільки по-доброму заздрити. Він сказав одного разу: «Якби я розтиснув кулак, в якому тримаю себе,— сталося б нещастя».

Наші бесіди не раз зачіпали тему виховання волі. Островський вважав, що для самовиховання треба передусім притягати самого себе до власного суворого і безпристрасного суду. Не щадячи свого самолюбства, викривати свої хиби, по-більшовицькому вирішити раз і назавжди, чи буду я носити цей тягар за своїми плечима, чи повинен викинути цей баласт за борт. Самокритика — дуже дійовий засіб, який дала нам партія для перевиховання людей. Необхідно також поставити перед собою визначену і конкретну мету життя, вибираючи посильні завдання. Зробивши критичний огляд своєї особистості й накресливши мету життя, треба твердо йти обраним шляхом.

«У роботі над собою,— говорив Островський,— не можна піддаватися випадковим настроям. Не слід перебільшувати свої сили і, звичайно ж, не применшувати їх, вірити в себе. До всякої, навіть скромної роботи треба докладати максимум зусиль, щоб її якнайкраще завершити. Коли невдача — не відступати, а йти знову і знову в атаку. Бойове життя навчило нас цього. Як співакові потрібен насамперед голос, так і для того, щоб стати гідною людиною, необхідна воля!»

На його думку, величезний вплив на людину справляють високі духовні і моральні образи, які треба наслідувати, але не сліпо. Недарма ще Суворов радив своєму

хрещенику «берегти в пам'яті імена великих людей і розсудливо наслідувати їхній приклад». Островський вітав започатковане в нас у Радянському Союзі видання біографій великих людей. У цих біографіях багато повчального матеріалу для тих, хто бажає працювати над собою.

Для нього особисто життя старих більшовиків завжди було яскравим маяком, що освітлював шлях його життя. Виховуючи себе на високих зразках життя, треба, підкреслював він, чинити так, як вчинив би в даному конкретному випадку справжній більшовик, людина високоорганізована морально, із залізною волею.

Я пішов від Миколи Олексійовича глибоко схвильований і довго ще ходив по нічних, заснулих вулицях Сочі.

Одного разу (це було в 1934 році) я і лікар, спеціаліст з туберкульозу, після огляду Миколи Олексійовича поверталися додому і говорили про стан його здоров'я. Прощаючись, мій колега сказав:

— Чи не вважаєте ви, що Островський являє собою ніби живе втілення того Сокола, про якого писав Горький? Мимоволі пригадуються слова великого письменника: «Нехай помер ти!.. Та в пісні сміливих і сильних духом завжди ти будеш взірцем живущим, набатом гордим до волі й світла!»

Ця розмоваناштовхнула мене на думку припагідно поговорити з Миколою Олексійовичем про Горького. Одного найближчого вечора у нас відбулася така розмова. Микола Олексійович захоплено говорив про надзвичайний талант Горького, про його вражаюче знання російської мови, прекрасний стиль... У Києві, Новоросійську, а потім під час лікування в клініках Островський по кілька разів перечитував роман Горького «Мати», його оповідання і повісті: «Макар Чудра», «Челкаш», «Мальва», «Народження людини», «Стара Ізергіль», «Двадцять шість і одна». Особливо захоплювався він горьківськими піснями про Сокола та Буревісника. «Пісня про Сокола»,— говорив він,— це гімн молодості, яка прагне здійснити у житті сонячні мрії про волю, щастя людей. Це справжня літературна граната, кинута могутньою рукою в стан мракобісів та філістерів. «Народжений повзати — літати не може!..» Ці слова ввійшли тепер в розмовну мову... Або ось: «Буря! Скоро гряне буря! Це сміливий Буревісник гордо лине між громами над ревучим гнівно морем; то гука пророк звитяги: «Хай сильніше гряне буря!..»

Так до Горького ніхто не писав... Буря справді гранула. Страшенна буря! Ми не тільки її бачили, ми народжені нею, і ми витримали її натиск».

З почуттям великої поваги, я сказав би, навіть з якоюсь надзвичайною ніжністю ставився Микола Олексійович до Горького. З неослабною увагою стежив він за з'їздом письменників у серпні 1934 року, глибоко цікавився виступами Горького. Доповідь і заключне слово Микола Олексійович просив прочитати двічі. Деякі місця із цих виступів Микола Олексійович просив мене виписати для нього.

У мене збереглися виписки, які я зробив на прохання Миколи Олексійовича із статті Горького «Про те, як я вчився писати». Ось деякі з них:

«Активний романтизм прагне посилити волю людини до життя, збудити в ній бунт проти дійсності, проти всілякого гніту її».

«Літератор-робітник повинен ясно розуміти, що суперечність між робітничим класом і буржуазією — непримиренні, що розв'яже їх тільки повна перемога або ж загибель. Ось із цієї трагічної суперечності, із трудності завдань, які владно покладені історією на робітничий клас, і повинен виникнути той активний романтизм, той пафос творчості, та сміливість волі й розуму і всі ті революційні якості, на які багатий російський робітник-революціонер».

— Чудово сказано! Саме цей активний романтизм зараз конче потрібний нашій літературі як ніколи,— зазначив Микола Олексійович.

Ось ще окремі виписки, зроблені на його прохання:

«Художник — орган чуття своєї країни, свого класу, вухо, око і серце його; він — голос своєї епохи».

«Вчити — значить взаємно ділитися досвідом».

«Літератор повинен знати якщо не все, то якнайбільше про астронома і слюсаря, про біолога і кравця, про інженера і пастуха і т. д.».

Оці положення — про активний романтизм, про навчання як взаємний обмін досвідом, про обов'язки літератора знати якнайбільше — Островський прийняв від Горького як директиву...

Посилення фашизму в Німеччині в 30-ті роки, захоплення влади гітлерівською зграєю і всі подальші події в Європі привертали пильну увагу Миколи Олексійовича.

Особливо хвилювали його події в Іспанії. Письменник говорив: «Фашизм — смертельний ворог нашої Батьківщини, з яким доведеться їй схрестити зброю. Фашизм відкинув Німеччину до середньовіччя, відбудеться страшна, небачена боротьба з фашистами, але я глибоко певен, що переможемо ми. Так повинно бути. Так буде».

Мені добре запам'яталися ці слова Островського про фашизм.

1944—1945 рр.

ГЕРОЙ НАШОГО ЧАСУ

Моє знайомство з Островським відбулося влітку 1933 року. Одного разу завідуюча бібліотекою клубу «Профінтерн» Є. Д. Бурматова сказала мені, що в Сочі живе хворий письменник, який хоче зі мною познайомитись. Я спитала, що він написав,— незручно йти до письменника, не знаючи його творів. Бурматова відповіла, що книжка його має назву «Як гартувалася сталь», але в їхній бібліотеці цієї книжки нема — хтось її зачитав. Та ні назва роману, ні прізвище автора нічого мені не говорили. Про характер хвороби Островського мені теж не сказали, і я пішла зовсім не підготовлена до того, що побачу. Більше того — нічого особливо цікавого від цих відвідин я і не очікувала, гадала: от приїхала людина на курорт полікуватися, відпочити, написала, як багато інших, стандартну книжечку-одноденку про революцію і громадянську війну, нудьгує і хоче поговорити про літературу.

Навіть коротенька записочка, яку я напередодні одержала поштою, не збудила якихось особливих сподіванок: хворий просив відвідати його і вибачався, що сам не може прийти познайомитися, бо «прикутий до ліжка».

Бідненька квартирка на Оріховій вулиці, і садочок, і квіти — все це описували вже не раз. Зустріла мене на ганочку маленька дуже симпатична жінка з яскравими чорними очима і провела до кімнати, де на ліжку нерухомо лежав, як мені здалося, дуже молодий чоловік. «Матусю, хтось прийшов?» — спитав він, зачувши мої кроки. Я підійшла до ліжка і назвала себе. І коли він, дивлячись повз мене і перебираючи пальцями на ковдрі, певно, шукав мою руку, щоб потиснути її, я зрозуміла, що він справді «прикутий до ліжка», тобто паралізований і до того ж сліпий...

Це було для мене так несподівано, що я довго не могла знайти слів для розмови. Навіть добре не пам'ятаю, про що ми говорили, і Микола Олексійович сам потім розповідав, що я йому цього разу не сподобалась: «Якась поважна, відлюдкувата і, мабуть, поставилася до мене

звисока, як досвідчена письменниця до молодого, початкуючого». Добре, що він і гадки не мав, яка буря бушувала в моїй душі, коли я побачила людину в розквіті віку і сили, приречену на довічну пітьму і цілковиту нерухомість. Пізніше я довідалася, що Островський терпіти не міг розмов про його хворобу і особливо всяких обивательських ойкань та зітхань з цього приводу.

Так я просиділа біля нього з годину і, йдучи, попросила дати мені його книжку...

Книгу я прочитала того ж вечора і зрозуміла, що це майже автобіографія. Почала я її читати також з деяким упередженням, але чим далі переді мною розгорталася історія Павки Корчагіна, тим більше я в неї втягувалася. І коли дійшла до кінця, то навіть прикро стало, що вона закінчилася (адже другої частини ще не було). Незважаючи на те, що місцями відчувалися літературна недосвідченість і деяка невпевненість пера, повість була пройнята такою щирістю, такою свіжістю юності, що ці недоліки при читанні якось не впадали в очі. Зате деякі сцени і постаті дійових осіб були виписані з надзвичайною яскравістю і силою — матрос Жухрай, Тоня, сам Павка або, наприклад, бійка петлюрівців у театрі, сцена в арештантській та інші.

Я тоді ж написала коротеньку рецензію і прочитала її Островському, завітавши до нього вдруге. Мабуть, написане припало йому до душі, але він, однак, висловив сумнів у щирості. «Ви мало мене лаяли,— мовив він.— Можливо, вам не хотілося мене засмучувати, а я вас прошу не жаліти, критикуйте добряче, це піде мені тільки на користь». Я насилу переконала його, що мій відгук цілком об'єктивний. Пізніше ця замітка була надрукована в журналі «Молодая гвардия».

Незабаром мої візити до Островського стали регулярними, і я відчула себе в його сім'ї як у рідній. Прийдеш, було, а на порозі зустрічає мила, завжди привітна Ольга Йосипівна: «Проходьте, проходьте, Коля чекає». Просидиш годин зо дві, зовсім не помічаючи часу.

І про що ми тільки не говорили за ті години — і про минуле, і про теперішнє, і майбутнє, а головним чином про літературу і життя. Пам'ять у нього була вражаюча, все прочитане, бачене і чуте зберігалося в ній, ніби в сейфі — кожна дрібниця на своєму місці. І коли треба було по ходу бесіди, з'являлася жива, вихоплена прямо з життя побутова картинка, що виблискувала україн-

ським гумором, приправлена гострим слівцем, або якась типова постать. «Адже я був веселий хлопець,— пригадував без будь-якого смутку Микола Олексійович.— На баяні грав добряче, танцювати любив. Що таке хмара, нудьга, я зовсім не знав...» Він і тепер був такий. Ніколи не скаржився, не скімлив, я ніколи не бачила його роздратованим, похмурим, непривітним; коли не прийду до нього, він завжди зустрічає своєю чудовою усмішкою, просить сісти біля нього.

Йому часто доводилося залишатися самому: мати йшла клопотатися по господарству, сестра — на роботі. І я думала: як він переживає ці самотні години в глухій пітьмі й нерухомості? Скільки є людей, що хникають і бурчать на весь світ тільки через те, що на носі вискочив прищик або не вистачило грошей на купівлю якоїсь дрібнички, а тут жахлива хвороба забрала у людини всі радощі життя, а від неї не почуєш ані зітхання, ні стогону, ні озлоблення ні на кого і ні на що. Така велика була сила волі і така невідступна кипуча робота думки і уявлення, що допомагали Миколі Олексійовичу мужньо переносити тяжкі страждання, здатні рядову людину звести з розуму.

Сила волі у нього справді була залізна, і все його коротке життя свідчило про це. «Адже я за покликанням людина військова,— казав він.— Якби не ця проклята хвороба, я ніколи б не був письменником». Я особисто думаю, що це не так: і залишаючись військовим, він став би писати, хоча, можливо, література цікавила б його менше, ніж військова справа.

«А знаєте,— розповідав Микола Олексійович,— кілька років тому я був не такий. Ви б не впізнали мене тоді. Уявіть собі неотесаного хлопчину, який пахне потом і порохом, у широких полотняних штанях і обмотках, грубого — он якого типа побачили б ви в той час. І ви гадаєте, хто мене переробив? Жінки. В лазареті, де я лежав поранений, були сестри і жінки-лікарі. Такі ласкаві, добрі, так ніжно мене доглядали, мені стало соромно, що я такий грубий. Я став утримуватися, слідкувати за собою, ну ось і обтесався».

Думаю, що, приписуючи єдиному впливу жінок перетворення своє з неотесаного хлопця в культурну людину, він усе ж перебільшував. Якби в ньому самому не були закладені великі можливості зробитися тим Островським, яким ми всі його знали, і жіночий вплив не зробив би та-

кої чудової дії. Але образи сердечних і уважних жінок, в ласкаві руки яких він потрапив після гарячих бойових днів, справили на нього таке враження, що він потім завжди з ніжністю ставився до них. Жінки, в свою чергу, платили йому тим же.

Але траплялося з ним і таке, коли глибоко прихований, силою волі пригнічений жаль про втрачені молодість, любов і особисте щастя виривався назовні. 7 листопада я з демонстрації зайшла до Островського. Він був сам, лежав і слухав музику, що передавали по радіо. В кімнаті було напівтемно від опущених портьєр; з усіх кутків віяло самотністю. Тяжко було бачити, що ця молода, життєрадісна людина не може зараз бути у лавах молоді на великому святі... Не знаю, чи передався йому мій настрій, чи його думки збіглися з моїми, але він раптом заговорив в незвичному для нього тоні:

— Знаєте, я тепер починаю розуміти, чому Фауст, коли до нього повернулася молодість, пошкодував не за владою і багатством, не за безсмертям, а за простою жіночою любов'ю. Це сильніше смерті... Адже так Мопассан сказав...

У цей час він уже починав працювати над давно задуманим романом, і, на моє щастя, розмова набрала іншого напрямку. Сюжет роману його захопив: боротьба польського пролетаріату з панством, в уявленні вже вимальовувалися образи майбутніх героїв, миготіли сцени й картини революційних боїв і виступів. Його тільки дуже турбувало, де знайти необхідні для роботи матеріали, і він мріяв на зиму влаштуватися в Москві, щоб як слід взятися за роботу.

Бесіда наша незабаром була перервана: повернулися мати і сестра, прийшли гості, в похмуру кімнату ввірвалися шум, сміх, гомін, і Микола Олексійович знову став тим же веселим, дотепним хлопцем, яким бачили його завжди. Але я не могла забути нашої розмови в цей день і часто думала про ті болючі переживання, з якими він бореться наодинці в сумні години свого життя.

Якось Микола Олексійович попросив мене дістати з-під подушки якийсь лист. Дістаючи його, я побачила револьвер і запитала, навіщо йому це. «Револьвер? А я ніколи з ним не розлучаюся. Коли він тут, біля мене, я відчуваю себе повноцінною людиною. Чого ви злякалися? Не бійтеся. Це було один раз і ніколи більше не повториться. Піти з поля битви самовільно вважаю ганебним дезертир-

ством, бо наше життя тепер — безперервна боротьба, і скільки б цього життя на мою долю не було відпущено, я хочу прожити його з честю і не без користі».

Так це було сказано і таким гарним він був цієї хвилини, що хотілося одноразово і плакати, і сміятися. Справжній син свого народу, своєї великої країни.

Якось я застала в нього товариша по службі в прикордонзагоні з дружиною. Вони жваво розмовляли, пригадували минуле. Між іншим, Островський розповідав, як його мало не вбили, коли він був військовим комісаром, здається, в містечку Берездові. Діло було на базарі. Один старий, зібравши натовп, казав народу про пришестя антихриста і закликав до винищення антихристова поріддя — більшовиків. Жінки вили, чоловіки стискали кулаки. Островський хотів затримати старика, але схвильований натовп кинувся до нього, і він, напевно, був би розтерзаний на клоччя, якби випадково на базарі не з'явилися червоноармійці, які й витягли його з рук розлючених жінок. Закінчуючи розповідь, він сказав: «Звичайно, я ще був молодий і дурний — поліз сам на півсотні лютих баб. І признаюсь, моторошно було, коли вони, мов відьми, вчепилися в мене...»

Наш сочинський літгурток іноді збирався на квартирі Островського, і це були найцікавіші вечори.

Там я прочитала дві свої п'єси, і серед багатьох слушних зауважень, щиро кажучи, зауваження Островського відрізнялися своєю тонкістю і м'якістю. Уважно слухаючи і критикуючи чужі речі, Микола Олексійович у той же час глибоко обдумував свій новий твір. Він готувався до нього, як боєць до великої битви: «Мені хотілося б,— казав він,— написати таку книгу, щоб у читачів від гніву й ненависті до світових підпалювачів і насильників самі собою стискувалися кулаки».

І він цього досяг. При читанні його незакінченого роману «Народжені бурею» душа спалахує і гнівом проти всіх отих едвардів, владеків, панів та попів-єзуїтів, і жадобою боротьби з мерзенною фашистською гангреною, що роз'їдає світ.

У ті дні, коли писалися перші розділи цієї книги, ми часто говорили про фашизм, і Миколу Олексійовича дуже хвилювали погроми, що їх проводив Гітлер і його поплічники, відтворюючи в Німеччині звичаї середньовіччя. Островський кипів, лаявся і обурювався на німців, які терпляче переносять всі ці дикі експерименти. Тут ми з

ним дещо розходились: він вірив, що пролетаріат скоро підніметься і змете всю цю погань з лиця землі; я заперечувала: змести, звичайно, змете, але процес, безумовно, затягнеться.

— Ну яка ж ви песимістка! — з прикрістю говорив Микола Олексійович.— Не може ця гітлерівщина довго паскудити землю. Не забувайте, що червоний привид бродить по Європі, він же й знищить цю гадину.

— Я не песимістка, навпаки, мене всі лають за оптимізм, і я, також як і ви, твердо впевнена, що фашизм сконає. Та поморочитися з ним доведеться: це як злоякісна пухлина — в одному місці її виріжуть, вона вискочить в іншому.

І тут я необережно навела одну стару латиську поговірку: «Чого не виліковують ліки, виліковує залізо, не виліковує залізо, виліковує вогонь, вогонь не виліковує, виліковує смерть!» Древній медичний афоризм сподобався йому. Він повільно повторив його і сказав:

— Ось і зі мною так було: лікували мене, різали, палили — нічого не вийшло. Тепер лишається одне — померти. Але, товариші лікарі, будьте певні: я не хочу вмирати і не помру, доки не напишу своєї книги. Я впертий, і смертяка не швидко мене здолає.

Книга посувалась, було вже написано два розділи. І ось одного разу члени гуртка зібрались у Миколи Олексійовича, щоб послухати початок роману. Він, певно, хвилювався, руки нервово перебирали паличку.

— Товариші, критикуйте мене, добряче критикуйте, ніякої поблажливості, дуже прошу.

Критикувати не було за що. Вже з цих двох розділів було видно, що Островський зробив великий крок уперед. Мова набула соковитості, зникла деяка кінематографічність в описах і сценах. Яскраві й виразні були фігури Едварда Могельницького і дегенерата Владека. Були деякі кострубатості в зображенні панського побуту і в розмовній мові панів Могельницьких. Дещо романтизованим здавався образ Раймонда, якому, певно, визначалась велика роль у романі, а також сцена з ошалілими кіньми, але і це не порушувало цільного враження від роману. Довго ми розмовляли і розійшлися пізно.

При мені це був останній вечір, коли ми всім гуртком дружно і весело збиралися в затишному будиночку на Оріховій вулиці. Незабаром у житті Миколи Островського відбулися великі зміни.

Почалося це з чудової статті Михайла Кольцова «Мужність», надрукованої в «Правде» 17 березня 1935 року. Стаття викликала великий резонанс і привернула увагу всієї країни до молодого письменника, який так жорстоко постраждав у революційних боях. Його книгу читали і розкуповували. Ні в бібліотеках, ні в книгарнях не вистачало примірників, щоб задовольнити попит. Потрібні були все нові й нові видання: книгу видали в перекладі й на Україні, батьківщині Островського, перевидавали у Москві.

Микола Олексійович був дуже схвильований і веселий. Хтось із членів літгуртка якось сказав мені: «Тільки що був у Колі, він почуває себе дуже добре, лежить, вигляд войовничий, ніби у полководця перед битвою». В Островського було таке виразне і рухливе обличчя, що жодна фотографія, зроблена з нього лежачого, зовсім не передає його справжнього виразу. І коли бачиш ці фотографії в додатках до його книг або виставленими у книжкових кіосках, вони викликають неприємне відчуття, бо викривлений знайомий усім нам, його друзям, рідний і близький образ.

А потік відвідувачів до нього збільшувався. Чимало з тих, хто приїжджав на відпочинок до Сочі, прагнули хоч раз побувати в автора книги «Як гартувалася сталь», принести вдячність за неї, висловити свою пошану і любов. Рідні пробували відрегулювати відвідування, але старання їх залишилися марними. Військовим, комсомольцям, робітникам Микола Олексійович не міг відмовити, бесіди з ними приносили йому велике задоволення, через них він відчував свій зв'язок із всією країною, бачив, що праця його визнана, потрібна, що він — не останній трудівник у величному будівництві нового життя.

У житті і хворобі Островського настав деякий перепочинок. Він трохи повеселів, усміхався, жартував, хоча якось сказав, що «починає відчувати своє серце». Лікар Павловський послухав його й прийшов до висновку, що з сердечними клапанами не все гаразд. Був скликаний консиліум лікарів. Що там говорилося, мені невідомо, тільки сам хворий звідкілясь дізнався, що нібито лікарі визнали його стан безнадійним і вирішили, що через місяць він помре. Микола Олексійович поставився до цього гумористично і з посмішкою сказав: «А я ось візьму та й обдурю їх, замість місяця проживу рік!»

Лікарі приписали йому місячний перепочинок і заборонили працювати, а він з цією бездіяльністю не змирився. Його мучила тривога: «Коли ж я буду писати свій роман? Час біжить, біжить... Треба поспішати!» Або раптом у розпалі розмови замислиться: «Скоріше б до Москви!»

Йому хотілося в Москву, бо там він знайде необхідні матеріали для роману і тоді вже порине в працю з головою. Довгі пошуки помешкання для нього нарешті завершилися успішно: квартира була знайдена і переїзд до Москви забезпечений. Він навіть строк визначив: кінець листопада.

Настав листопад. 24-го мав приїхати голова ВУЦВК Г. І. Петровський, щоб вручити Островському орден Леніна. За кілька днів до цього Микола Олексійович почував себе жахливо, не спав, хвилювався, знову починався біль очей. Напередодні торжеств я зайшла дізнатися про стан його здоров'я. Він нікого не приймав, я хотіла піти, але Ольга Йосипівна мене виручила: «Ні, зайдіть, Коля хоче вас бачити». Він видався мені дуже слабим, лежав нерухомо, очі були закриті марлею, пульс нерівний, руки холодні. Ледь чутним голосом просив вибачити його, якщо він останнім часом був неуважний, казав, що любить усіх друзів по-давньому, і знову: «Пробачте, пробачте, передайте всім привіт». Вручення ордена, вечір у «Рів'єрі» — все це відбулося дуже урочисто — з музикою, квітами, прапорами, вітаннями. Але я була настільки засмучена останньою розмовою з Островським, що нікуди не ходила, читала тільки опис торжеств у «Сочинской правде», яка довго ще жила «днями Островського».

В грудні він виїхав до Москви. Перед від'їздом я заходила до нього разів зо три, але він був настільки переповнений і захоплений переживаннями останніх днів і майбутнім переїздом, що видався мені якимось іншим, далеким від усіх нас. Навіть Ольга Йосипівна це помітила і сказала: «Ось поїде і забуде про нас, йому буде вже не до того». Його ці слова розгнівали, він нахмурився і досить різко сказав: «Матусю, не кажи так, це неправда. Я не зазнаюся, ніколи не забуду і залишуся таким, яким був».

Після цієї розмови я не бачила його майже весь рік. По газетах стежила за його життям, знала, що він дуже багато працює, майже по 12 годин на добу, боялася за його серце і написала йому два листи на редакцію журналу «Молодая гвардия». В них я просила не форсувати сво-

їх сил, берегти їх і не захоплюватися працею до перевтоми. Не знаю, чи одержав він ці листи, але порад моїх напевне не прийняв. Та й чи могли вони подіяти, коли його зі всіх кінців країни бомбардували листами: чекаємо на Ваш новий роман. Коли ж він вийде? Чи скоро ми будемо його читати? І він поспішав і поспішав...

Останнє наше побачення було восени 1936 року в Сочі. Він жив уже в новому будинку, спеціально для нього побудованому. В напівосвітленій кімнаті було багато людей, розмова йшла про бібліотеки, все це відбувалось якось не так, як колись. Микола Олексійович дуже схуд, зблід, говорив тихо, як мені здалося.

Через кілька днів він поїхав до Москви... А 22 грудня, пізно ввечері, ми по радіо дізналися, що його вже немає в живих.

Незвичайне і багатобарвне життя було в Миколи Островського, і такий незвичайний і виключно талановитий був він сам. Нерадісне дитинство, скрашене читанням книг, що живили в ньому невгамовний дух протесту і жадобу боротьби. Героїчна юність у вогні громадянської війни, в рядах ленінської партії... Довгі роки тяжкої хвороби у самому розквіті сил. І, нарешті, останні дні, осяяні блиском заслуженої слави, пошани і загального схиляння перед мужністю і талантом людини і письменника. Немарно хтось назвав Островського героєм нашого часу.

1940 р.

Є. БУРМАТОВА

НАШ ЛІТЕРАТУРНИЙ ГУРТОК

Влітку 1933 року в бібліотеку клубу «Профінтерн», якою я завідувала, принесли записку від М. О. Островського з проханням записати його до числа читачів. Певна річ, записали, і наша бібліотека охоче почала видавати йому книжки.

Якось у цей час Островський прочитав роман В. Й. Дмитрієвої «Червоний хутір» і написав авторові, що хотів би поговорити з нею. Валентина Йовівна, яка перебувала в Сочі, негайно пішла до Островського. З першої ж зустрічі між ними зав'язалася хороша, тепла дружба. На найближчих зборах літгуртка Дмитрієва сказала, що Островський зацікавився нашим гуртком і нам варто було б познайомитися з ним.

Перед відвідинами письменника ми вирішили познайомитися з його твором, але на цей час у Сочі залишився тільки один примірник роману «Як гартувалася сталь», і то в дитячій бібліотеці. Одержати його нам не вдалося. Тоді Валентина Йовівна дала нам на один вечір книгу, яку вона взяла в Островського. Звичайно, за один вечір ми не встигли прочитати всю книгу. Однак наступного дня п'ять членів літгуртка на чолі з Дмитрієвою пішли на Оріхову вулицю.

Перша зустріч з Островським залишиться назавжди в моїй пам'яті. Тінявий сад. Під великим деревом, на тапчані — худорлявий юнак з блідим натхненним обличчям.

Чітка, лаконічна, образна мова. Про хворобу, нерухомість, сліпоту забувалося в розмові з ним.

Після першої зустрічі літгуртківці знову перечитали книгу «Як гартувалася сталь», написали свій відгук і передали Островському. Автор був дуже задоволений, що ми відзначили не тільки позитивний бік роману, але і його вади. Відгук було покладено до теки, де зберігалися всі рецензії і відгуки на цей твір.

В. Й. Дмитрієва написала окремо рецензію і прочитала її на зборах літгуртка.

— Мабуть, ви мене надто хвалите! — усміхаючись, сказав Островський.

— Я пишу те, що відчувала і думала, читаючи роман,— заперечила Валентина Йовівна.

Островський дуже цікавився нашою роботою, рекомендував берегти ядро гуртка, намагався залучити до гуртка молодь через райком комсомолу.

Кожен вихідний я була в Миколи Островського. Читала вголос газети, писала під його диктовку листи.

Коли вийшла друга частина роману «Як гартувалася сталь», наш літгурток влаштував на квартирі Островського детальний розбір твору. Автор пильно вислуховував усі наші зауваження, всі міркування.

Після Всесоюзного з'їзду письменників ми організували в Островського обговорення матеріалів з'їзду.

З романом «Народжені бурею» літгурток ознайомився по рукопису. Ми зібралися на квартирі Островського, читали розділи вголос і тут же «наводили критику». Нам хотілося, щоб новий роман улюбленого письменника був ще кращий, ніж перший, ми прискіпувалися до кожного слова. Особливо гаряче протестували ми проти останнього розділу першої частини книги, де молодь, що стерегла полонених Могельницьких, показана безпечною, забула свій революційний обов'язок.

Островський виправдовував цю сцену, вважав, що вона буде наукою для молоді — як можна легко втратити пильність і як тому треба весь час бути насторожі, бо ворог під усякою личиною підбирається до нас і користується нашою найменшою необачністю.

1940 р.

Т. САУТКІНА

ДВА ПОДАРУНКИ

Влітку 1932 року, відпочиваючи в Сочі, я часто заходила до своїх близьких знайомих Бондарєвих, які жили на Приморській вулиці. Там уперше я побачила Островського. Він лежав у дворі, в холодку великого дерева, сам. Я мимоволі звернула увагу на нього і запитала в Тані Бондарєвої, хто це такий.

— Це письменник,— сказала вона,— пише книгу, пише сам, хоча майже нічого не бачить і ледве-ледве володіє руками.

Того літа я бачила його двічі чи тричі на одному й тому ж місці — під дубом. Підійти і завести мову з ним не наважувалася, хоча Таня переконувала мене, що він охоче зустрічається з людьми.

Навесні 1933 року ми переїхали з Армавіра в Сочі, і я почала працювати у виконкомі райради. Тут я часто чула від співробітників про Островського, особливо від друкарок Ані Сібарової, Люсі Чуприкової, Люби Черних (Філатової), які бували в Островського, передруковували його рукописи.

Коли я влітку з Люсею Чуприковою вперше йшла до Островського, то вже заочно знала його, і те, що чула про нього, викликало в мене глибоку повагу. Люся привіталася з ним як з близьким товаришем; я звернула увагу, що вони були на «ти». Вона познайомила його зі мною. Якось непомітно моя боязкість зникла, ми невимушено розмовляли, сміялися, і вже не здавалося, що він так тяжко хворий. Він був у курсі всього нашого міського життя, всіх партійних справ.

Добре запам'ятались мені ще одні відвідини будиночка на Оріховій вулиці. Це було влітку 1935 року. Група працівників райвиконкому на чолі з партизаном і краєзнавцем Барибаном вирішила провести відпустку в горах за Красною Поляною. Ми всією веселою юрбою прийшли до Миколи Олексійовича поділитися нашими планами. Він їх схвалив, а ми обіцяли принести йому з гір подарунок. Пробули ми в нього години дві, розмовляли на різні теми,

слухали патефон — більше українські пісні; Островський підспівував, і мені сподобався його м'який голос.

Наш похід був удалим. Слова свого ми дотримали — принесли Миколі Олексійовичу на подарунок дві баночки варення з малини, зібраної на Енгельмановій поляні. Довідавшись, що це варення зварене на самісінькому початку подорожі і ми весь час з великою обережністю повсюди носили його в рюкзаку, він сказав: «Це варення можна тільки куштувати. Як можна їсти варення, яке цілий місяць таскали за спиною у такій важкій дорозі, по гірських стежках!»

А одного разу у вихідний день всією нашою компанією ми поїхали на Ахун їсти кавуни. Найкращий і найбільший ми відклали для Островського. Нам з Люсею доручено було віднести йому цей кавун. Ми зробили це до початку роботи, дуже рано, тому Миколи Олексійовича не бачили і передали кавун через домашніх. Пізніше Ольга Йосипівна подякувала нам і при цьому сказала, що Микола Олексійович, одержавши наш подарунок, пожартував: «Це погана прикмета для хлопця — одержувати від дівчат кавун». Не знаючи українських звичаїв, ми тоді не зрозуміли цього жарту.

І останнє яскраве враження про Островського — це його виступ по радіо з нагоди нагородження його орденом Леніна. Він говорив про щастя жити і працювати в нашій країні, про бажання якнайбільше зробити для Батьківщини.

1940—1973 рр.

П. ЗВЄРЄВА

ПАРТОРГАНІЗАЦІЯ БУЛА В КУРСІ ЙОГО СПРАВ

Невдовзі по тому, як я почала працювати в Сочинському міськкомі партії, Ксенія Нємцева, інструктор міськкому і секретар первинної організації, збираючись до Островського, покликала мене з собою. Я від неї довідалась, що Островський тяжко хворий, прикутий до ліжка, у такому стані він написав книгу.

Коли ми ввійшли до кімнати, Ксенія по-приятельському заговорила з ним. Він відповідав швидко, жваво, усміхався. Я побачила цю привітну усмішку, гарний лоб, пишне волосся, і моє перше тяжке враження розвіялось.

«Ти знаєш, Колю,— сказала Ксенія,— я сьогодні прийшла не сама, зі мною Поліна Звєрєва, наш новий завідділом обліку».

Я підійшла до ліжка, він узяв мою руку і засміявся: «О, яка маленька рука! При такому страшному прізвищі я гадав, що буде величезна ручища!» Я відчула себе з ним добре і просто, з першої зустрічі ми почали називати одне одного на ім'я і на «ти».

Пробули ми у Колі досить довго, час спливав непомітно. Я більше мовчала, слухала його і дивувалась: як він міг у його стані так добре знати про події в Сочі і в усій країні? Коли прощалися, він попросив заходити до нього частіше.

Вдома того дня я тільки й говорила про Островського, захоплювалася його знаннями, його незвичайною мужністю. Я казала, що ми з нашими здоровими руками і очима нічого не варті у порівнянні з ним.

Ми з Ксенією досить часто бували в Миколи Олексійовича, я познайомилася з його матір'ю Ольгою Йосипівною, сестрою Катериною Олексіївною, а пізніше і з братом Дмитром Олексійовичем. Вони так берегли його спокій, стільки любові відчувалось у їхньому ставленні до нього.

Кожен візит до Островського залишав глибоке враження, і не сумне, а якесь світле, підбадьорливе. Іноді ми приходили до нього всією нашою первинною організацією (нас було 11 чоловік) і біля його ліжка проводили партзбори.

Він хотів, щоб парторганізація була в курсі всієї його роботи, особливо над романом «Народжені бурею».

Багато разів доводилося чути від нього, що для роботи над романом у нього немає потрібних матеріалів, треба їхати до Москви. Наприкінці 1935 року, після вручення йому ордена Леніна, він написав заяву до міськкому партії з проханням дозволити йому поїхати до Москви для продовження роботи над романом «Народжені бурею». Бюро міськкому ухвалило задовольнити його прохання, і він одержав посвідчення, що направляється у творче відрядження до Москви для роботи над архівними матеріалами.

Після повернення з Москви він оселився вже у своєму будинку, спорудженому для нього урядом України. Тут були зовсім інші умови для роботи, для життя всієї сім'ї. І тут ми з Ксенією не раз бували в Островського влітку 1936 року.

1967—1973 рр.

ПОРУЧ З ОСТРОВСЬКИМ

Познайомився я з Миколою Островським у березні 1934 року, коли був членом сочинського літературного гуртка. «Завербувала» мене в гурток Катерина Дмитрівна Бурматова, завідуюча бібліотекою клубу «Профінтерн». Заняття гуртка відбувалися по неділях на квартирі Островського. У призначений час я не без хвилювання відчинив хвіртку і, пройшовши через садок, у глибині якого стояв невеликий дерев'яний будиночок, переступив поріг квартири Островського. Майже всі члени гуртка вже зібралися, і Катерина Дмитрівна мене відрекомендувала:

— Ось наш новий член гуртка, інженер-будівельник, працює по реконструкції Сочі.

— Давайте познайомимося, товаришу Солдатов,— сказав карбовано-металічним і, як мені здалося, сухуватим тоном Островський.

Я підійшов до ліжка, па якому лежав Островський, і, не знаючи, що робити далі, зупинився.

— Давайте вашу руку.

Я подав руку і взяв у свою долоню його вологу тонку кисть.

— Тисніть, тисніть міцніше, по-чоловічому!.. Ну ось зараз я відчуваю вас.— І, затримавши мої пальці в своїй руці, Островський весело усміхнувся і якось по-хлопчачому гмукнув:— Гм, адже ж я теж будував...

На моє запитання, де, що і коли це було, Островський погасив усмішку, вже іншим, сухуватим тоном повільно, повагом сказав:

— Це було давно... недалеко від Києва... Будували вузькоколійку для вивозу дров з лісу... Ну і я брав участь у цьому будівництві.

Пізніше, коли ми вже подружилися, він сказав, що тоді, при першому знайомстві, він трохи недовірливо поставився до мене: йому здавалося, що інженери народ сухий, поміркований...

— Розумієш, коли ти атакував мене своїми запитаннями,— де, та що, та коли, мені здалося, що ти питаєш не тому, що тобі цікаво знати про моє минуле, а через

звичайну ввічливість, щоб, так би мовити, виявити увагу до розгромленої хворобою людини. Тому я обірвав нашу розмову.

Заняття гуртка відбувалися так: заздалегідь обирали для прочитання ту чи іншу книгу; на наступному занятті один із гуртківців висловлював свою думку, давав оцінку ідеї твору, образності характерів героїв, громадсько-виховній значимості, художності, після чого ми всі обмінювалися думками. Закінчувалося заняття, як правило, заключним словом Островського. Його міркування завжди були змістовні, гострі, оригінальні.

На одному занятті гуртка мені запропонували накидати план розгляду літературного твору. І ось з властивою моїй професії акуратністю я склав такий план, якому міг позаздрити будь-який плановик, але для аналізу літературного твору він явно не підходив. Гуртківці тут же забракували його. Під час обговорення нещасного мого «проекту» Островський мовчав, по його обличчю було видно, що він хоче сказати щось різке, але стримує себе.

Пізніше, згадуючи цей випадок, Микола казав мені:

— Дідько знає, що тоді ти розвів, я тільки не хотів тебе «засипати», бо ти був нова людина тут і міг ніяково почуватися.— І, трохи помовчавши, додав: — Да, братухо, взагалі ти підійшов тоді до цього питання суто по-інженерному.

Одного разу, прощаючись з Островським, я висловив бажання запросто бувати у нього. На це він не дуже м'яко відповів:

— Ви ж знаєте, що я не зовсім здоровий, постійна присутність людей мене стомлює. Зрозумійте мене правильно і не ображайтеся.

Я, звичайно, не образився, зрозумівши, що я для нього зовсім чужа людина. Пізніше з приводу цього «інциденту» він зауважив:

— Тут я знову подумав про сухість інженера, про те, що навряд чи знайдуться у нас з тобою спільні інтереси, що створюють основу дружби, що справжньої дружби не буде, а буде гра в дружбу, нікому з нас не потрібна.

А подружилися ми так. Одного разу — це було 30 квітня — я йшов на засідання гуртка і дорогою зустрів Серафимовича. Розповів про це гуртківцям. Островський загорівся бажанням побачитися з письменником, почути його живе слово. Я вирішив розшукати Серафимовича. Дізнався, що він живе в готелі «Рів'єра». В номері його не

було. Почав чекати його на вулиці. Бачу, він виходить з автобуса. Підійшов до нього. Представився як земляк (я закінчив ту саму школу, в якій учився Серафимович в одному класі з моїм дядьком). Розповів Серафимовичу про наш літературний гурток, яким керує письменник Микола Островський. Я передав прохання Миколи відвідати його.

— Островський? А він хто? Робітник чи інтелігент?

— Робітник.

— А це добре. Буду.

Вийнявши записну книжку, Серафимович сказав:

— Ну ось, передайте Островському, що четвертого травня між четвертою й п'ятою годинами вечора я у нього буду. Заходьте за мною, і ми разом підемо.

Тут же я поспішив до Островського і розповів про мою розмову з Серафимовичем, після чого почав прощатися. Але Островський затримав мене:

— Почекайте. Давайте посидимо. Розкажіть мені про себе. Звідки ви знаєте Шолохова? Розкажіть про нього.

(Про те, що я знаю Шолохова, я якось проговорився па гуртку, коли заговорили про нього).

Говорили ми того вечора довго. Непомітно перейшли на «ти». Коли я закінчив розповідати про Шолохова, Микола сказав:

— Ось так. Виходить, він зовсім ще молода людина і недавній партієць, а я думав, що він старий більшовик.

Час було вже йти, і я підвівся. Прощаючись, Микола сказав душевно:

— Знаєш що, приходь до мене частіше, вечорами, після роботи, заходь запросто.

Я обіцяв, і ми тепло, дружньо розсталися.

4 травня, завчасно діставши фотоапарат, я зайшов за Серафимовичем. Дорогою він розпитував мене про Островського.

Прийшли. Островський попросив Серафимовича сісти па стілець біля ліжка, і між ними відразу розпочалась невимушена бесіда. Заговорили про РАПП [1]. Зрозумівши, що розмова переходить на літературні «секрети», при яких не повинно бути третьої людини, я вийшов. Вибравши хвилину, коли сонце виглянуло з-за хмари і в кімнаті Миколи стало світліше, я повернувся і зробив три знімки, з яких один виявився найвдалішим. На ньому

---

[1] Російська асоціація пролетарських письменників.

Микола саме такий, яким бував тоді в хвилини гарного настрою,— з його привабливою, милою усмішкою.

Повертаючись додому, ми з Серафимовичем весь час говорили про Островського. Старий письменник був дуже зворушений зустріччю і дуже засмучений, що медицина безсила повернути Миколі здоров'я.

Коли ми підходили до «Рів'єри», з воріт вийшов гарний брюнет у білому військовому френчі з орденом бойового Червоного Прапора на грудях. Це був Мате Залка. Серафимович познайомив мене з ним. На його запитання, звідки йдемо, ми сказали, що від Островського. Виявилося, що Мате Залка читав книгу «Як гартувалася сталь». Він висловив бажання відвідати Островського. Я сказав адресу. А Мате Залка назвав день і годину, коли він зможе прийти до Островського.

Микола дуже зрадів, коли я повідомив його про намір Мате Залки. І тут я зрозумів, як потрібні йому люди, яке натхнення дають вони йому.

У день відвідин Мате Залки я зайшов до Островського після роботи. Микола зустрів мене в радісному настрої.

— Який ти молодець, що влаштував цю зустріч,— сказав він мені, мило, по-дитячому усміхаючись.— Ти знаєш, який це чудовий хлопець. Це справжній більшовик. Він у мене пробув три години, і ми з ним весь час говорили як давні друзі. Він розповів мені багато цікавого.

За час свого відпочинку в Сочі Мате Залка був у Островського тричі. Останнього разу, напередодні його від'їзду, я поїхав у санаторій Яна Фабриціуса, де відпочивав Мате Залка, щоб передати йому прохання Миколи зайти до нього ще раз. Коли я ввійшов у кімнату, Мате Залка сидів за письмовим столом. Побачивши мене, встав, міцно потиснув руку і швидко заговорив:

— Бачите, ми відпочиваємо і лікуємося, гріємося на пляжі і пишемо.— При цьому він робив енергійні змахи правою рукою, стиснутою в кулак. Перехопивши мій погляд, голосно засміявся:— Хочете поцікавитися. Не старайтесь, адже я пишу своєю рідною мовою, угорською.

Залка швидко переодягся, і ми знову пішли на Оріхову, 47. Дорогою він весь час захоплювався мужністю, стійкістю, силою волі Островського, його більшовицькою принциповістю, прямотою і непримиренністю до будь-якої людської капості. «Ось це прекрасний товариш, чесний, скромний».

З першої ж зустрічі вони називали один одного по імені і на «ти». Залка називав Островського «Колюшя», з м'яким закінченням: «Дорогий Колюшя». «Матеша»,— звертався до нього Островський, а позаочі називав ніжно-ласкаво: «Матешка».

— Ти знаєш,— сказав він мені незабаром після від'їзду Мате Залки,— Матешка надіслав мені сьогодні листа.

Цього листа привезла Островському знайома Залки, артистка МХАТу Хованська. Від неї Микола дізнався про останні московські новини, а також про те, що в Сочі відпочиває Йосип Уткін. Микола просив її передати при нагоді Уткіну, щоб той зайшов до нього.

Коли я через кілька днів зайшов до Миколи, застав його в мінорному настрої.

— Ось обіцяла Хованська привести до мене Уткіна, а його й досі немає.

— Ну так я його розшукаю.

— А це не дуже важко для тебе, браток?

— Пусте.

— Ні, правда, скажи мені чесно, не будеш у душі мене лаяти, що я примусив тебе вештатися по санаторіях з розшуками?

— Звичайно, ні.

— От і добре.— І він зразу пожвавився і повеселішав.— Розумієш, мені дуже хочеться полаяти його за останній вірш. Він вжив таку фразу: «А тепер мимоволі руку поранену бережеш». Як це він, колишній боєць, який сміливо йшов у атаку на білогвардійців, міг так розкиснути, що боїться доторкання до рани, яка давно загоїлася. Ох і всиплю я йому по-дружньому! — закінчив Микола, задьористо усміхаючись.

Другого дня я пішов на пошуки Уткіна. Побачив його на доріжці санаторного парку. Я передав йому прохання Миколи Островського, і він тут же згодився піти зі мною до нього.

Дорогою Уткін зупинився біля книжкового кіоска, хотів купити книгу своїх віршів.

— На жаль, немає,— засмучено сказав він.— Я хотів подарувати свої вірші Островському.

День був чудовий. Ми зайшли в садок і попростували до альтанки, біля якої на звичному місці відпочивав Микола. Поздоровкавшись, Уткін відразу сів у гамак.

Дивлюсь, у Миколи радісна усмішка, обличчя сяє.

— Ти що ж, дружище, не показуєшся на очі? Довелося просити мого приятеля розшукати тебе і доставити на Оріхову.

Повільно розкачуючись у гамаку, Уткін весело відповів:

— От і неправда! Розумієш, який збіг: я якраз вийшов з наміром іти до тебе і зустрів ось товариша Солдатова, тому з ходу і пішов до тебе, так що ти даремно дорікаєш мені.

Островський гмукнув:

— Ну, це я так, пожартував. Розповідай, дружище, мені все. Що у вас там робиться в Білокамінній?..

Мені треба було йти, і я розпрощався.

А ввечері Микола мені розповів, що Уткін пробув у нього три години.

— Ні, він хлопець непоганий, простий і зовсім не зіпсований славою, як думає дехто з наших товаришів. Коли я по-дружньому поклав його на обидві лопатки і всипав йому як слід, він не образився, прийняв моє картання так, як треба, зрозумів, що мій «рознос» слушний, а в кінці дав мені чесне слово стати колишнім Уткіним, яким він був, коли писав «Повість про рудого Мотеле».

В середині літа з Москви приїхала письменниця Валентина Йовівна Дмитрієва. Їй було вже за сімдесят, але це була дуже жвава, рухлива старенька, яка відразу стала активною учасницею нашого гуртка. Якось, незабаром після її приїзду, ми прочитали і обговорили її дві п'єси. І Островський виступив з критикою. А коли всі розійшлися і ми залишились удвох, він з хвилюванням мене спитав:

— Скажи мені, будь ласка, чи не був я дуже різкий у своїй критиці. Розумієш, у мене все це вирвалось якось безпосередньо. Боюсь, що я дуже образив Валентину Йовівну. Я тебе прошу надалі: корегуй мене, адже ти знаєш — в такій справі дуже важко залишитися на об'єктивних позиціях і легко з них з'їхати, впасти в тон зазнайки, а мені цього не хотілося б. Так ти мені наступного разу прямо, не соромлячись кажи, що, мовляв, браток, того, перебрав міру.

Чуйність до людей була характерною рисою Островського. У той же час він не терпів ніякої розхлябаності, картав людей, які пасують перед труднощами.

Крім офіційних занять гуртка, ми почали часто збиратися на квартирі Островського просто так. Приходили, сідали навколо ліжка, говорили про літературні новини,

про політичні та міжнародні події. Читали вголос цікаві статті з «Литературной газеты», з «Правды», з журналів і закінчували зустріч, як правило, співами.

Якось Микола висловив жаль, що у нас немає музичного інструмента. Мені було доручено дістати гітару, і я незабаром купив її у когось із сусідів. Відтоді ми майже щовечора співали під акомпанемент цієї гітари. Островський любив романс «Забуто ніжне милування». Співали: «Є на Волзі скала», «Коли я на пошті служив ямщиком», «Славнеє море, священний Байкал», «Єрмак».

У другій половині літа в Сочі почалися сильні дощі. Річка Сочі, завжди спокійна, піднялась і почала загрожувати набережній, будівництвом якої я керував. Цілі дні я перебував на будівництві, організовуючи боротьбу з повінню. Нарешті води стало менше, і загроза руйнації будов минула. Я завітав до Островських.

У кімнаті я застав Катерину Олексіївну і незнайому мені молоду жінку. Вони сиділи в кімнаті Миколи і займалися рукоділлям, тихо розмовляючи. Почувши мої кроки в передпокої, Микола крикнув:

— Толику, нарешті ти приплив! А я вже думав, що ти зовсім там запарився. Заходь і знайомся: це Рая. А докладно про неї дізнаєшся від неї самої. Я сподіваюся, ви будете друзями.

Ми познайомилися. Це була Раїса Порфирівна Островська. Я розповів про біду на будівництві. Микола стривожився і, покликавши мене до себе, спитав:

— А якщо тобі не пощастить впоратися з водою, це завдасть великої шкоди будівництву? Чи всіх вжито заходів? Дивись, брате, не промаж, а то потім доводь, що ти не винний!

Я сказав, що вжито всіх заходів, але він довго ще не міг заспокоїтись, розпитував мене про подробиці.

Повінь закінчилася, наслідки її ліквідували, я знову щодня бував у Островських.

Приблизно в цей час вийшла в світ друга частина книги «Як гартувалася сталь». Микола подарував мені книгу, просив прочитати її і висловити критичні зауваження. Прочитавши, я був захоплений і сказав йому про це. Він був незадоволений:

— Ти що ж, брате, встиг уже перекочувати в лоно «друзів», які говорять тільки приємні речі. Ти, брате, кажи по-більшовицькому, прямо в очі.

Незабаром у мене були неприємності через аварію, що сталася на будівництві під час повені. Мене звільнили з посади головного інженера будівництва.

Я прийшов до Миколи пригнічений. А він мало не з ентузіазмом сприйняв цю звістку:

— Це прекрасно! Ну, тепер ми з тобою обов'язково поїдемо в Москву.

І тут же почав у райдужних фарбах малювати можливості нашого переїзду. Він запевнив мене, що це «навіть дуже добре», і почав намічати план нашої поїздки в Москву. Пішов я від нього заспокоєний. Це була одна з рідкісних його рис: він умів вселити бадьорість, упевненість.

У Москві Островський з головою поринув у вивчення матеріалів до нового роману. Бачилися ми з ним мало, уривками. Незабаром мене призначили начальником спорудження шлюзу на каналі Москва—Волга. Почалась напружена робота, тому я не мав можливості приїздити до Москви.

З теплотою згадую наші вечори у будиночку на Оріховій, де ми вели задушевні розмови, де співали улюблених пісень.

1968—1973 рр.

К. ТРОФІМОВ

КОРЧАГІНСЬКИЙ ГАРТ

Моє знайомство з Миколою Островським було спочатку листовне. Островський написав на моє ім'я понад 50 листів. Усі вони стосувалися видання українською мовою його романів «Як гартувалася сталь» та «Народжені бурею».

1933 року, прийшовши працювати до видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик» як головний редактор, я зацікавився рукописом роману «Як гартувалася сталь». Перегорнув одну, другу сторінки і вже не міг відірватись од твору, так він захопив мене. В образі Павла Корчагіна та інших комсомольців я бачив своїх ровесників, для яких боротьба за перемогу Жовтневої революції була смислом усього життя. Після копіткої редакційної роботи роман «Як гартувалася сталь» у 1934 році, наприкінці червня, було видано на Україні.

Та, пригадується, до появи книги в світ працівникам видавництва довелося пережити немало хвилювань. Не всі були одностайні в оцінці роману. Націоналістичні елементи намагалися затримати його вихід, а коли книга вийшла — позначили її ярликом ворожості. Твір не подобався їм, бо правдиво показував боротьбу українського народу під керівництвом Комуністичної партії за перемогу Радянської влади на Україні, гостро таврував націоналістів.

У липні 1934 року комсомольська організація України святкувала своє п'ятнадцятиріччя. Микола Олексійович висловив побажання, щоб роман «Як гартувалася сталь» було видруковано до цієї знаменної дати. У квітні 1934 року в листі до мене він писав: «Зробіть так, товаришу Трофімов, щоб до ювілею книжка була поширена. Ви можете цього добитися. «Нема таких фортець...» Порадуйте мене гарним листом». У наступному листі він знову нагадував: «Я певен, що до ювілею книгу буде видано...»

Видавництво звернулося з проханням до письменника, щоб він присвятив свій твір комсомольській організації України, і у відповідь одержало телеграму такого змісту. «Ленінському комсомолові України, що виховав мене,

присвячую свою книгу. Микола Островський». Посвята була вміщена на титульній сторінці роману.

Колектив видавництва зробив усе, щоб книга вийшла вчасно. 11 липня 1934 року роман «Як гартувалася сталь» вручено всім учасникам ювілейного пленуму ЦК ЛКСМУ. Це був подарунок письменника не тільки делегатам, але й усій трудящій молоді України, яка, читаючи його книгу, вивчала історію комсомолу, гартувала себе для боротьби на трудовому фронті — фронті будівництва соціалізму.

Українське видання «Як гартувалася сталь» було повніше порівняно з виданням «Молодой гвардии». У ньому вперше був надрукований крилатий, відомий нині всім вислів героя роману Павла Корчагіна: «Найдорожче в людини — це життя. Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за безцільно прожиті роки і щоб не палила ганьба за підленьке і дріб'язкове минуле — тільки для себе, і щоб, умираючи, зміг сказати: «Все життя і всі сили були віддані найпрекраснішому в світі — боротьбі за спільну справу...» У подальших виданнях автор уточнив кінець цього речення, вилучивши слова «тільки для себе» та вставивши замість «боротьбі за спільну справу...» — «боротьбі за визволення людства».

Нам було приємно, що роботу видавництва Микола Олексійович високо оцінив, зазначивши в листі від 21 липня 1934 року: «...Мені майже цілу ніч читали книгу, і її редакція, і якість перекладу дуже гарні. Мені здається, що українською мовою книга виграє, бо діалоги ведуться рідною мовою дійових осіб...»

Нас хвилювало і те, що Островський одержав книгу в день знаменної для нього події. 25 липня 1934 року він писав мені: «...Книгу я одержав 20 липня /19/34 року, а 20 липня 1919 року я вступив до комсомолу... правда, випадковий збіг, але дуже приємний. ...Чудовий збіг, і чудово видали...»

У першій половині 1935 року Островський підготував нову редакцію роману «Як гартувалася сталь» для видавництва «Молодая гвардия», де книга мала вийти третім виданням. Про зміни в романі М. Островський 2 липня 1935 року писав головному редакторові «Молодого більшовика»: «Більшість же доповнень... є в українському виданні, і їх не доведеться вводити. Отже, третє україн-

ське видання друкуватиметься з третього російського. Це останні виправлення. В майбутніх виданнях мені їх робити не доведеться. Звичайно, в третьому російському виданні нема епізоду з «липовими студентами», який Ви правильно зняли в другому виданні...»

Островський був вимогливим письменником і, керуючись настановами Олексія Максимовича Горького щодо чистоти мови та художності літературного твору, прагнув добре опрацювати, відгранити кожне слово, кожен образ. Вимогливий митець, він ніколи не вдовольнявся тим, що зроблено. Так, у листі від 24 квітня 1934 року письменник звертався до автора цих рядків з такими словами: «...Коли книжка вийде, Ви постарайтеся, щоб у пресі її «обстріляли» критично. Більшовицька критика мені потрібна, як повітря...»

Він нетерпляче ждав рецензій і статей про свій перший роман. Статті, які друкувались у газетах та журналах, хвилювали, але разом з тим і надавали снаги для подальшої творчої праці. Не випадково письменник неодноразово звертався з проханням, щоб усе надруковане про роман на Україні надсилали йому. Ми охоче виконували його прохання.

Цікавий такий факт.

В одному листі 1934 року Микола Островський писав: «Цими днями буде надруковано статтю О. М. Горького про роман «Як гартувалася сталь». Про це повідомили мене товариші з Оргкомітету. Олексієві Максимовичу передали рукописи та першу книгу. Перепаде мені від великого майстра, товаришу Трофімов, Вам же за мене буде соромно. Адже старий завдає важких ударів декому з тих, хто «осідлав славу». Щоправда, до нас, літературної молоді, він не такий суворий. Але послухати буде що, та й повчитися теж буде чого...»

Горький через хворобу не зміг виступити в пресі про роман М. Островського «Як гартувалася сталь». Та читачі, молодь дали високу оцінку твору Миколи Островського. Його роман став настільною книгою молодих, які по ній учились і тепер учаться жити і боротись.

Коли на початку 1936 року видавництво «Молодий більшовик» розпочало підготовку нового видання твору «Як гартувалася сталь», М. Островський знову робить деякі виправлення й уточнення. Врахувавши оцінку роману критики та читачів, письменник з ще більшою вимогливістю ставиться до стилю і образів, вносить додаткові змі-

ни в, здавалося б, остаточно відредагований раніше текст твору. Так, наприклад, у третьому розділі він докладніше змальовує умови життя в ті важкі роки, і тепер виразніше, яскравіше постають стійкість, моральний дух Павла Корчагіна. Островський доповнює восьмий розділ двома сценами, які розкривають справжню комуністичну дружбу старої й молодої гвардії більшовиків. Ми пишалися, що саме у нашому видавництві «Молодий більшовик» роман Миколи Островського «Як гартувалася сталь» уперше в Радянському Союзі вийшов найповнішим виданням.

Письменник теж радів, що його літературний витвір побачив світ у такому вигляді. У листі до мене в липні 1934 року він пише: «Вчора одержав два перші примірники і Вашого листа. І те, і те принесло велику радість. Усі мої друзі кажуть, що книжку зроблено чудово. Гарні малюнки художника Глухова... Технічно книжку зроблено прекрасно. Я глибоко задоволений. «Молодий більшовик» з честю виконав свої зобов'язання. Я ще раз прошу Вас передати мій щирий привіт... усім товаришам, які працювали над книгою».

Видання роману «Як гартувалася сталь» викликало у письменника почуття великого щастя й натхнення. 1934 року Островський писав мені: «Ваш лист і розмова з товаришем Андрєєвим про книгу, про рішення ЦК ЛКСМУ і про все інше принесли мені багато радості. Отже, є для чого жити. В наш час навіть темна ніч стає полум'яним ранком. Ніколи я не мріяв про таке щастя, як те, що завоював тепер. Який незаперечний приклад можливості боротися й працювати навіть за таких умов, за яких у буржуазному світі людина гине, будучи самотньою...»

А нам, працівникам видавництва «Молодий більшовик», було приємно читати на сторінках газет та журналів, слухати на численних читацьких конференціях на заводах, у навчальних закладах, у комсомольських організаціях схвальні відгуки про роман «Як гартувалася сталь».

Роман «Як гартувалася сталь» високо оцінили уряд та радянська громадськість. Першого жовтня 1935 року ЦВК СРСР ухвалив: «Нагородити орденом Леніна письменника Островського Миколу Олексійовича, колишнього активного комсомольця, героїчного учасника громадянської війни, який втратив у боротьбі за Радянську владу здоров'я і самовіддано продовжує зброєю художнього сло-

ва боротьбу за справу соціалізму, автора талановитого твору «Як гартувалася сталь».

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик» прагнуло зміцнити творчі зв'язки з Миколою Островським. Нас, працівників видавництва, цікавили його бажання, наміри, плани, здоров'я, робота. У листі від 9 червня 1934 року Островський писав: «Основна моя робота тепер — навчання. Багато читаю — проробляю все найкраще з класичної спадщини. Паралельно роблю силуетні начерки майбутньої праці». А в іншому на моє ім'я від 16 серпня 1934 року повідомляв: «Писати ж я буду та пишу другу книгу про молодь, про нових людей нашої країни, про те, що добре знаю. Дія знову відбувається на Україні — моїй батьківщині, яку я пройшов пішки уздовж і впоперек... Не переспівуючи теми, не повторюючи людей, дати нове, таке, що хвилює, кличе до боротьби за нашу справу, але в іншому сюжеті, в іншій композиції. Бажання працювати в мене багато, і я вірю, я навіть повинен прожити ще мінімум три роки і написати юнацтву одну-дві рідні йому книги. Це дуже важко, а мені особливо. Ось чому я так багато працюю, підготовляючи матеріал, організовуючи його, багато читаю і, підготовляючи, вчуся, перш ніж почати працювати. Зростання — це рух уперед. Для мене якість другої книги — справа честі, я працюватиму над нею вперто, любовно, вкладаючи в неї все, що дали мені п'ятнадцять років мого комуністичного життя...»

Микола Островський з усією відповідальністю взявся до роботи над створенням роману «Народжені бурею». Про це дізнаємось, зокрема, з його листа від 31 жовтня 1934 року: «Караваєва каже, що я обрав дуже важку тему, яка потребує напруженої праці й мобілізації всіх творчих сил молодого автора. Я з нею згоден, тому підходжу до роботи серйозно, недарма цілий рік пішов на підготовку. Чим важча і складніша проблема, тим більше відповідальності за неї. Легко написати, як Маша кохала Мишу, але це не те, чого вимагає від нас партія. Отже, треба дерзати...»

І письменник дерзав!

Роман «Народжені бурею» був задуманий автором як трилогія. Та Островський хотів, щоб уже з першими його розділами, які було написано, ознайомились якнайширші кола молоді нашої країни. Про це він не раз писав у своїх листах.

Так, у лютому 1935 року письменник повідомляв: «Я все працюю над новим романом. Уже в основному готові три розділи. Я хочу поговорити з Вами (звертання до автора цих рядків.— *К. Т.*) про перекладача нового роману. Я знаю, Ви завантажені так, як тільки можна завантажитись, і все ж ставлю це питання. Чи не могли б Ви бути цим перекладачем? Я надсилав би Вам з місяця в місяць по одному розділу, і до серпня книжка була б уже перекладена й готова до друку...»

Про це ж він нагадував і в березні 1935 року: «Через десять-дванадцять днів надрукую на машинці, після остаточної правки чотирьох перших розділів «Народжених бурею» (назва умовна), приблизно чотири з половиною друкованих аркуші. По-перше, Ви зможете зробити попередню оцінку початку нової книжки, зробити свої зауваження, передати їх мені, коли Ви визнаєте дещо недостатнім і т. ін. Я одержав би ці вказівки вчасно і зміг би вирівняти. По-друге, якщо початок книжки не матиме, на Вашу думку, загрозливих дефектів, то Ви змогли б відразу взятися перекладати його, дальші розділи я надсилатиму з місяця в місяць, і було б чудово, якби книжка вийшла ще наприкінці цього року. Звичайно, все це лише в тому разі, якщо майбутня книжка матиме політичну й художню цінність, без цього не може бути й мови про її видання...»

У квітні 1935 року письменник закінчив п'ять перших розділів роману, які були надруковані в газеті «Сочинская правда» (24 квітня — 18 червня). Чотири розділи «Народжених бурею» надрукував українською мовою журнал «Молодняк» (1935 р., №№ 4—6), окремі фрагменти твору вмістили українські газети, зокрема «Вісті», «Більшовик», «Пролетарій» та інші. Ці ж розділи роману були надруковані в журналі «Молодая гвардия» (1935 р., №№ 7—10).

Островський просить товаришів, у тому числі й мене, висловити свою думку про перші розділи роману. Пригадую, як схвилювало мене нове слово письменника. Я із захватом писав йому: «П'ять розділів Вашого роману прочитав з великою насолодою. Правда, давати остаточну оцінку всього роману за п'ятьма розділами не можна, але якщо в такому плані буде написано весь твір, безумовно, він стане великим внеском у нашу літературу...»

У цьому ж листі я сповіщав Островського: «Ваш ро-

ман ми (видавництво «Молодий більшовик») здали в друкарню й перші розділи вже перекладені [1]. Таким чином, якщо Ви подасте роман повністю, затримки за нами не буде. Докладемо всіх сил, щоб його видати...»

В інших листах, надісланих видавництвом «Молодий більшовик», говорилося про те, що ми ознайомилися із звітом, вміщеним у «Сочинской правде», де було наголошено на необхідності надати місячну відпустку Островському; висловлювалася радість з приводу зустрічі письменника з Григорієм Івановичем Петровським, а також шахтарями. Колектив видавництва гаряче привітав Островського, коли його було прийнято до Спілки письменників. Захоплені його мужньою, справді героїчною працею, працівники видавництва турбувалися про стан здоров'я полум'яного письменника і борця, бажали йому доброго відпочинку і успішного завершення роману. Цілком зрозуміло, що нам хотілось якнайскоріше одержати завершений рукопис роману «Народжені бурею».

Тим часом автор вивчав численні відгуки читачів на видрукувані перші розділи роману. Він був обізнаний, наприклад, з відгуком відомого українського письменника І. Микитенка, який писав, ознайомившись з першими розділами «Народжених бурею»: «Я з великим захопленням прочитав уривки з роману М. Островського... який, на мою думку, буде видатним твором радянської літератури...»

З усіх кінців надходили листи, адресовані Миколі Островському, а в них — прохання повідомити, коли буде закінчено роман «Народжені бурею».

7 жовтня 1935 року М. Островський надсилає до редакції журналу «Молодняк» листа, в якому зазначає: «Читачам журналу «Молодняк» — моїм друзям! Я в боргу перед вами, мої дорогі читачі. В сотнях листів, які я одержую з усіх кінців Радянського Союзу, питають мене про те, коли буде закінчено роман «Народжені бурею»...

Перша книга роману «Народжені бурею» мала бути завершена до листопада 1935 року. Я цього зобов'язання не виконав... Несподівано ЦК комсомолу України ухвалив створити звуковий кінофільм за романом «Як гартувалася сталь», і мені було запропоновано разом з кінодраматургом М. Зацом написати сценарій. На це пішло чотири

---

[1] Йдеться про публікацію роману «Народжені бурею» М. Островського в журналі «Молодняк».

місяці напруженої праці. Роботу над «Народженими бурею» довелося відкласти. Тепер я знову повертаюсь до роману...»

Писати Миколі Островському було нелегко. Під час громадянської війни він був тяжко поранений і з 1928 року — прикутий до ліжка. В 1930-му втратив зір.

Для молодої людини це була трагедія. Але Микола Островський не занепав духом, навпаки, мобілізував усю свою волю, став наполегливо вчитися і нарешті вирішив написати про те, що «сам бачив і пережив разом із своїми ровесниками».

Спочатку М. Островський писав за допомогою транспаранта, потім, коли хвороба скувала руки, диктував свої твори дружині, Раїсі Порфирівні, її братові, сусідці Галині Алексєєвій та іншим. У липні 1934 року бюро ЦК ЛКСМУ з нагоди п'ятнадцятиріччя комсомолу преміювало М. Островського друкарською машинкою. Тепер він мав змогу користуватися послугами друкарок. «Машинка призведе до генеральної реконструкції мого виробничого відділу»,— писав він. Вона й справді набагато полегшила творчу працю письменника.

Микола Олексійович наполегливо працював над романом «Народжені бурею». Здавалося, він не знав утоми. В останні дні роботи над рукописом «Народжені бурею» письменник працював по 10—14 годин на добу. Він писав мені, що «буквально загнав своїх помічників». Треба було виконати обіцянку, дану ЦК ВЛКСМ, про переробку першої частини трилогії.

Автор полум'яних книг «Як гартувалася сталь» і «Народжені бурею» за характером був чесною, відвертою й гуманною людиною. Йому були огидні святенництво та лицемірство. Пригадується такий випадок з його життя. У Сочі М. Островського відвідав відомий французький письменник Андре Жід, який буквально цілував Миколу Олексійовича, захоплено говорив про нього та нашу країну, а потім, повернувшись додому, написав мерзенний пасквіль на нашу молоду Радянську державу та її людей. Островський до кінця своїх днів не міг забути тих фальшивих «поцілунків Іуди».

Моє листовне знайомство з Островським тривало понад рік. Та мені дуже хотілось особисто зустрітися з Миколою Олексійовичем. Я написав йому про це. І він радо відгукнувся на мій лист. «Буду щиро радий зустрітися з Вами...— писав він мені.— Приїздіть... Поговоримо про

все, приїздіть, поки стоїть чудова погода... Повторюю, буду щиро радий зустрітися з тим, хто заочно став мені партійним другом... Приїздіть... потиснемо один одному руки, поговоримо про дальшу дружню роботу...»

Однак тільки наприкінці вересня 1935 року мені пощастило побувати в Миколи Островського.

У Сочі стояла ще по-літньому тепла погода. Море котило свої тьмяно-зелені, як смарагд, хвилі. Ось і вулиця Оріхова, будинок № 47, в якому жив письменник. Довкола — буйна зелень. З хвилюванням прочинив хвіртку й попрямував по стежці, яка вела в глиб саду. Вдалині біліла альтанка, там на шезлонзі відпочивав Микола Олексійович. Поряд з ним сиділа Анна Караваєва, її чоловік та поет Михайло Голодний. Вони про щось жваво розмовляли.

Я підійшов до гурту і мовив:

— Ось коли я нарешті побачив Миколу Островського!

— А хто ж ви будете? — почув я приємний голос письменника.

Я назвав себе.

На обличчі Миколи Олексійовича з'явилася усмішка.

Я потис Островському руку й примостився на стільці, що стояв поруч з шезлонгом.

Ніколи не забуду цієї зустрічі! Мислитель з високим чолом — в очах сяють вогники... Не вірилося, що ці очі не могли милуватися красою навколишньої природи.

Коли ми залишилися з Миколою наодинці, він узяв мою ліву руку в свою й затримав її, начебто хотів відчути за биттям мого серця ставлення до нього співрозмовника.

— Велика вам та колективу дяка за добре видану книгу. Порадували старого,— жартуючи сказав він.— Сподіваюсь, що наша творча співдружність на цьому не припиниться. Мені хотілося б, щоб якнайбільше молоді прочитало роман українською мовою. Адже це книга саме про її ватажків, комсомольців України. Я буду щасливий, коли в кожну комсомольську організацію надійде хоча б один примірник книги.

Я сказав, що це бажання здійсниться. Бюро ЦК ЛКСМУ прийняло постанову про видання роману масовим тиражем і про вивчення його всіма комсомольцями.

— От за це Центральному Комітетові комсомолу ве-

лике спасибі. Я задоволений тим, що своєю працею можу бути корисним моєму рідному комсомолові.

— Ви так багато зробили для комсомольської організації України,— сказав я йому.— Та й зараз ви пишете нову книгу про молодь.

— Так. Я зараз працюю над романом «Народжені бурею». Важко писати, матеріалу багато, треба його якось скомпонувати й написати так, щоб за душу брало. Але я не боюсь труднощів. Мені товариші допоможуть. Хочу звернутися до товариша Затонського, який, сподіваюся, допоможе мені ознайомитися з документами про петлюрівщину та польську окупацію в 1918 році.

Цілком природно, що мене зацікавило, чи сподобалося Миколі Островському друге українське видання роману «Як гартувалася сталь», редактором якого був я. Він відповів, що видання йому сподобалось, і пошкодував, що одержав тільки два примірники книги. Я запевнив, що книжки вже вислали і найближчими днями письменник їх одержить.

— Коли б швидше. Я так поспішаю... Я закінчую роботу над сценарієм за романом «Як гартувалася сталь» і одразу візьмуся до «Народжених бурею».

— Центральний Комітет комсомолу України та його секретар Сергій Андрєєв теж зацікавлені, щоб ви швидше завершили роботу над сценарієм. Комсомольці ждуть не діждуться того часу, коли побачать свого улюбленого Павку на екрані. А чому б вам, Миколо Олексійовичу, не написати нову книгу рідною українською мовою? Ми б допомогли вам.

Островський похитав головою:

— Ні, це буде для мене важко. Вісім років я пишу російською мовою, мені важко переключатися.

Потім я розповів Миколі Островському про те, що наше видавництво готує нове гарно ілюстроване видання роману «Як гартувалася сталь».

Микола Островський цікавився життям комсомольської та письменницької організацій України, розпитував про письменників, які відвідали його, зокрема про Олександра Корнійчука, Миколу Упеника, Натана Рибака та інших.

Розмовляли ми довго. Я знав, що це стомлює Миколу Олексійовича, і хотів уже піти, та він так захопився, що зупинити його було годі. Він розповідав про себе, про свої творчі плани.

В обідню пору принесли пошту. Щоб якось відволікти його й дати йому перепочити, я почав читати йому листи. Вони надходили до Островського з усіх кінців Радянського Союзу — з України, Сибіру, Далекого Сходу та інших місць. Читачі високо оцінювали роман «Як гартувалася сталь», ділилися враженнями, бажали авторові здоров'я та творчих успіхів. Островський уважно слухав мене, і з виразу його обличчя було видно, як ці листи від читачів радували й надихали його.

Обідали ми разом з гостями, жартували, розмовляли про музику, українські пісні, які дуже любив письменник, і навіть гуртом заспівали «Коли б уже вечір...»

По обіді ми з Михайлом Голодним перенесли шезлонг, на якому лежав Микола Олексійович, в кімнату. Я захоплено дивився на людину, яка стільки вистраждала, фізично була така виснажена, але не зламана духовно, на людину, яка зуміла своєю волею здолати смертельну недугу і знайти своє місце в лавах діючих бійців, стати чудовим наставником радянської молоді.

У кімнаті Микола Островський попрохав Ольгу Йосипівну змалювати мою зовнішність. Який же він був здивований, коли дізнався, що я молодий і, власне, його ровесник. Він усміхнувся і сказав:

— Коли ми читали твої листи, то думали, що до нас приїде старий більшовик, та ще й з бородою. А вийшло — ти такий же молодий, як і я.

Микола Олексійович ліг відпочивати. Поговоривши ще трохи з матір'ю письменника, простою, щирою і доброю жінкою, я попрощавсь і пішов. Пішли й Анна Караваєва з чоловіком — письменниця, яка дала путівку в творче життя Миколі Островському, надрукувавши роман письменника-початківця у журналі «Молодая гвардия».

Уже в дорозі до Києва я дізнався про те, що Миколу Островського нагороджено орденом за «відвагу в боротьбі за владу робітників та селян в роки громадянської війни та за створення книги «Як гартувалася сталь». Ми, всі його друзі по комсомолу, раділи цьому, знаючи, що нагорода додасть йому нових творчих сил.

Микола Олексійович брав активну участь у будівництві нашої країни. Він цікавився живими буднями країни, партії, комсомолу, міжнародним революційним рухом.

У 1936 році комсомольці України готувалися до свого з'їзду. Микола Островський нетерпляче очікував його

відкриття. «Я готуюся до комсомольського з'їзду, буду виступати на українському з'їзді про образ молодої людини нашої країни»,— писав він тоді мені. І з яким хвилюванням ми, учасники з'їзду, слухали полум'яну промову Миколи Островського!

Комсомол України доклав багато зусиль, щоб поліпшити умови для творчої праці своєму вихованцеві. У липні 1934 року бюро ЦК ЛКСМУ прийняло з цього приводу спеціальну постанову. Островському було вручено грамоту як почесному комсомольцеві, премійовано друкарською машинкою, порушено клопотання перед Наркомсоцзабезом про збільшення йому пенсії (встановлення персональної) і про систематичний меднагляд.

Сергій Андрєєв, який у той час очолював комсомольську організацію України, особисто цікавився долею Островського, листувався і зустрічався з ним, докладав багато зусиль, щоб кожен комсомолець прочитав роман «Як гартувалася сталь».

Можна було б навести ще багато свідчень уваги й піклування Центрального Комітету комсомолу України про письменника, дійової допомоги йому.

Микола Островський ніколи не думав про письменницьку славу. Слава до нього прийшла сама. Її створили авторові багатомільйонні читачі Радянської країни та й усього світу, які полюбили Павла Корчагіна за його мужність, безмежну відданість Батьківщині.

За станом свого здоров'я Микола Островський був знятий з військового обліку. Міжнародна обстановка в ті роки була дуже загострена, і Микола Островський поставив вимогу, щоб його зарахували до армії. Він став військовим кореспондентом. Він казав тоді: «Якщо не клинком, то пером нищитиму ворога, який захоче напасти на нашу Вітчизну!» Він був безмежно радий, коли йому надали звання бригадного комісара і працівники ЦК ЛКСМУ вручили йому військову форму. Письменник вважав, що перебуває на бойовому посту, готовий завжди на заклик Комуністичної партії та уряду стати на захист здобутків Жовтня.

За рішенням уряду Української РСР та за участю Спілки письменників України в 1935 році в Сочі Островському побудували будинок, куди він переїхав з Оріхової вулиці. Це було ще одним виявом піклування про нього з боку нашого народу. Тепер цей будинок — дорога пам'ятка культури.

У листі до С. Андрєєва Микола Островський 25 жовтня 1935 року писав: «Ти, напевне, знаєш, що український уряд ухвалив побудувати мені в Сочі дачу... Мені страшенно ніяково від усього цього. Ти розумієш, Сергійку, я — звичайний старий комсомолець, таких тисячі. Правда, я, може, трохи упертіший за інших у розумінні опору стихії. Але мене молодь підняла на щит, у першу чергу ви, українці, і назвала мене героєм. Згадуючи свою скромну біографію, я щиро думаю, що я не заслужив такого високого звання... Чому я пишу тобі про це? Знаєш, Сергійку, нічого не було б для мене прикрішого і важчого, ніж якби ви закинули мені нескромність і «огероїзування» своєї особи».

Андрєєв та ЦК ЛКСМУ розуміли переживання Миколи Островського, його тривоги й хвилювання і всебічно підтримували його.

Микола Островський надіслав мені кілька своїх видань роману «Як гартувалася сталь» з дарчими написами. Це були теплі слова дяки та дружби не тільки особисто мені, але й усьому колективу видавництва, який вважав для себе за честь творчо співробітничати з письменником і широко популяризувати його творчість серед широкого кола комсомольців та молоді. На жаль, у мене не збереглося жодного примірника роману Миколи Островського з його автографом. Усі вони, як і книги інших письменників, були знищені в Києві під час гітлерівської окупації.

Тим часом ми у видавництві «Молодий більшовик» нетерпляче ждали від Миколи Островського завершений рукопис роману «Народжені бурею». Письменник закінчив його редагування на п'ять днів раніше. Ми були дуже раді, коли 15 грудня 1936 року одержали телеграму від Островського з проханням зустріти на вокзалі його секретаря О. П. Лазарєву, яка їхала до Сочі, і взяти остаточно опрацьований для друку рукопис. І ось довгожданий роман «Народжені бурею» у видавництві. Гортаючи його, я помітив на останній сторінці власноручний підпис Островського. Досі листи та рукописи підписувалися факсиміле.

Видавництво одразу взялося до перекладу та редагування твору, щоб якнайшвидше здати його на виробництво. Втім, переклад частково був уже готовий, і про це Островський знав. Отож коли я його запитав у листі, чи продовжувати переклад роману, він надіслав на моє ім'я

телеграму: «Дорогий Костянтине Даниловичу! Звичайно, переклад можна продовжувати, адже в основному роман лишається без змін, я тільки хочу остаточно відредагувати, відшліфувати його...»

Це було, повторюю, 15 грудня. А ввечері 22 грудня 1936 року ми дізналися про смерть Миколи Олексійовича Островського. Важко передати словами наші почуття, нелегко про це й згадувати.

Видавництво почало спішну підготовку посмертного видання роману «Народжені бурею». За кілька днів воно побачило світ.

ЦК ЛКСМУ відрядив до Москви делегацію для участі в похороні Миколи Островського. У складі делегації був і я.

Труна з тілом Миколи Островського стояла в Будинку літераторів на вулиці Воровського. Чекали приїзду матері Ольги Йосипівни з Сочі. Потім на постаменті було встановлено урну з прахом, портрет Миколи Островського. І — море вінків, квітів. Протягом трьох днів під звуки траурної музики безперервний людський потік вливався в оповитий жалобою Будинок літераторів. Тут були люди різного віку — старі більшовики і комсомольці, піонери і жовтенята. Попрощатися з дорогим письменником прийшли робітники і колгоспники, вчені і митці, льотчики і танкісти...

Біль втрати сповнював душу. Думалося про письменника, якого я любив усім серцем за його мужність і незламну волю, за працелюбність, талант і щирість. Думалося про його безсмертя.

Уже кілька десятків років письменника-більшовика Миколи Олексійовича Островського немає серед нас, а його полум'яний образ не згасає, як не згасає образ Павла Корчагіна — молодого героя нової доби, який житиме вічно. Висока, неосягненно велика його місія — виховувати молодь у дусі комуністичної ідейності, пролетарського інтернаціоналізму, в дусі геройства, безмежної любові до нашого народу, до Радянської Вітчизни.

1978 р.

О. ЛАЗАРЄВА,
Л. РАБІНОВИЧ

НАРОДЖЕНИЙ БУРЕЮ

«Мужність народжується в боротьбі. Мужність виховується день у день в упертому опорі труднощам». Ці слова Миколи Олексійовича Островського можуть бути взяті епіграфом до його біографії, до спогадів про нього.

Він зумів виховати в собі справді непохитну волю. Здоров'я його танули з кожним днем, зір слабшав, руки відмовлялися тримати перо. Та чим з більшою силою звалювалася на нього хвороба, тим запекліше боровся він за те, щоб лишитися в строю.

Дисципліна думки відчувалася в Миколи Олексійовича у всьому. Це видно з того, як він диктував роман,— була стрункість, сувора послідовність уже в першій редакції,— а також з того, що листи він писав завжди без чернеток.

Тільки завдяки колосальній пам'яті, яка значною мірою була наслідком його праці над собою, він міг так детально керувати всіма сторонами свого життя і життя своїх близьких. Будучи нерухомим, не бачачи письмового столу, він чудово користувався ним, завжди точно пам'ятав, де що лежить, в якому блокноті що записано і т. ін. Хіба не дивовижно, що він навіть знав, в якому порядку лежать його улюблені патефонні платівки, де повинна лежати якась квитанція чи довідка? Ось чому відсутність секретаря ніколи не робила його безпорадним.

Ніколи не доводилося нагадувати йому про необхідність написати комусь, подзвонити по телефону. Навпаки, він устигав сам контролювати, наскільки точно і швидко виконуються його завдання і розпорядження. Багато разів протягом дня телефонні дзвінки переривали роботу Миколи Олексійовича. Телефонні розмови він вів переважно сам. Телефон був коло його ліжка, трубку треба було тільки тримати щільно притисненою до вуха. Телефонні розмови втомлювали його не більше, ніж живе спілкування з людьми. Список телефонів був дуже великий і весь час уточнювався і доповнювався, так само як і книга адрес.

Зразковий порядок був і в його широкому листуванні — діловому, особистому і з читачами. Розташування матеріалів він установив сам. У його архіві зберігалися тридцять одна папка з листами, документами і матеріалами. Окремі папки «Цікаві» і «Дуже цікаві» було виділено для колективних та індивідуальних листів читачів. До папки «Різні» клали всі ділові листи, за винятком видавничих. Його особисте листування надходило за його вказівкою в одну з папок залежно від змісту листа.

Після опублікування перших розділів роману «Народжені бурею» Микола Олексійович завів папку «Відгуки читачів про роман «Народжені бурею».

«Листи читачів — найбільше моє багатство». І скільки б їх не було, Островський перечитував усі, хай і не відразу. Листи збирали в окремому портфелі і тільки після того, як їх було прочитано, клали до папок.

Микола Олексійович цінував усі, навіть маленькі, зауваження читачів щодо вад роману і чудово їх пам'ятав.

Та його архів не вичерпувався тільки папками поточних справ. До нього входили: рукопис роману «Як гартувалася сталь», перший варіант роману «Народжені бурею», численні, вже заповнені папки «Газетні вирізки», інші матеріали і примірники всіх випущених видань роману «Як гартувалася сталь».

Рукопис нового роману друкувався на машинці у 18 примірниках і розділ за розділом, в міру остаточного опрацювання тексту, передавався в розпорядження редакторів видавництв. Микола Олексійович добре пам'ятав, який примірник комплекту у кожного з них. Жодна хвилина не пропадала марно. Як годинниковий механізм, заведений рукою вправного майстра, йшла робота у цієї безмежно життєдіяльної людини, і тільки тяжкі приступи хвороби іноді порушували її.

В години творчої праці ніхто не повинен був заходити до нього. Під час запису тексту не можна було переривати його запитаннями, зауваженнями і зовсім неприпустимо перепитувати. Диктував він звичайно досить швидко, але так, що цілком можна було записати від руки. Якби не стукіт машинки, який його стомлював, можна було б відразу друкувати текст.

А із стенографісткою Микола Олексійович працювати не міг: треба було в процесі роботи часто перечитувати написане, швидко знайти потрібну фразу, без запинки і виразно прочитати. Цього не могла зробити стеногра-

фістка. Диктуючи, Микола Олексійович інтонацією чітко передавав пунктуацію і рідко коли кидав: «трикрапка», «оклик».

Не раз протягом дня він перечитував написане. Тут же він виправляв текст, усував кострубатість. І тоді він охоче слухав зауваження, а іноді й сам викликав їх запитаннями.

Особливо напружено працював письменник в останній місяць свого життя, редагуючи роман «Народжені бурею».

Біля нього на столику, дивані й стільцях були розкладені примірники рукопису з виправленнями редакторів.

Сторінка за сторінкою читався текст роману по основному авторському примірнику, а потім усі зауваження до нього. Як тільки були відредаговані дві-три сторінки, Островський негайно передавав їх на машинку, весь час дбаючи про те, щоб друкування остаточного тексту не відставало від його роботи.

Для перевірки матеріалу, що надходив від друкарки, а також брошурування його за розділами Микола Олексійович «мобілізував» усіх своїх друзів. У сусідній з ним кімнаті з ранку до вечора кипіла робота його «штабу». Майже щогодини він жадав, щоб його докладно інформували про те, як ідуть справи. Островський любив обстановку гарячої, напруженої роботи.

У творчому піднесенні він забував про все: про нестерпний біль, про величезну втому, навіть про їжу.

Бувало, годинник б'є уже північ, і тоді, стомлений до краю, але задоволений, він іноді з жалем оголошував перерву до ранку.

Не раз протягом свого багатогодинного робочого дня він дбайливо запитував, чи не стомилися його секретарі, наполегливо змушував вчасно поїсти, піти на свіже повітря.

І тільки для себе в нього не було часу на відпочинок, з досадою він уривав хвилини, щоб поїсти, намагаючись зробити це якнайшвидше.

Твердий стиль роботи відчувався у всьому: чіткий план робочого дня, організація дозвілля, ділові і дружні зустрічі — усе це регулював він сам. Ніколи не чекав Микола Олексійович якогось особливого натхнення і частенько сміявся з тих письменників, які байдикують багато місяців, очікуючи цього натхнення, а насправді при-

кривають свої лінощі балачками про необхідність особливого творчого настрою.

Суворого порядку дотримував він і в читанні газет, з якого звичайно починався день. Швидко читали йому заголовки статей, телеграм. Островський зупиняв читання на тих, які він хотів прослухати в першу чергу. Це були передусім статті з питань партійного та комсомольського життя, міжнародного становища, літератури і мистецтва.

Пристрасна цілеспрямованість змушувала його заощаджувати кожну хвилину часу, кожну краплину сил. І в той же час як багато давала йому кожна зустріч! Знатні п'ятисотенниці, безстрашні парашутистки, відважні підводники, Герої Радянського Союзу, люди науки і мистецтва і комсомольські делегації з усіх кінців країни! Нерідко біля його ліжка з'являлися відвідувачі з червоними галстуками. Вони ніяково м'ялися перші хвилини, поки несподіваний веселий жарт, лагідне привітання Миколи Олексійовича не підбадьорювали їх. І тоді зав'язувалася жвава розмова.

Особливо хочеться вирізнити зустрічі Миколи Олексійовича з письменниками, передусім відвідини О. Серафимовича, М. Шолохова, О. Фадєєва. Їхні дружні стосунки не переривалися до останніх днів життя Миколи Олексійовича. Думку Серафимовича, Фадєєва, Шолохова про роман «Народжені бурею» Островський особливо ждав і цінував.

З представників передової зарубіжної думки Микола Олексійович особливо поважав Ромена Роллана. У своєму листі до нього від 29 січня 1936 року він писав: «Ваше ім'я вимовляється в нашій країні як ім'я друга всього пригнобленого людства... Ми знаємо, що Ромен Роллан не тільки великий художник, але й людина великої мужності, яка зуміла своїми чесними очима побачити правду».

Палким привітанням відгукнувся Ромен Роллан на цей лист. Він писав: «Ваше ім'я для мене — синонім рідкісної і найчистішої моральної мужності. Я захоплююсь Вами з захватом і любов'ю. Будьте впевнені, що якщо Ви у своєму житті і знали похмурі дні, Ваше життя є і буде світочем для багатьох тисяч людей».

Особливе місце посідав у житті Островського О. М. Горький. Раптова смерть Горького звалилася на

Миколу Олексійовича важким ударом. Він був вибитий з колії, не міг працювати, спілкуватися з людьми. І як завжди після великого потрясіння, загострилася його хвороба.

Письменник Лахуті, який незабаром відвідав його, розповідав йому, що Олексій Максимович незадовго до смерті почав роботу над статтею про роман «Як гартувалася сталь». Це повідомлення схвилювало Островського, і він не раз повертався до нього в розмовах, висловлюючи надію ознайомитись колись із змістом цього дорогого для нього документа.

Добре знаючи російську класичну літературу, Микола Олексійович любив повертатися до неї, перечитувати Толстого, Гоголя, Пушкіна, особливо його прозу.

У бібліотеці Островського були класики російської і світової літератури, а також найновіші твори радянських та зарубіжних письменників. Бібліотеку добирав він сам. Він завжди був у курсі новинок, які з'являлися на книжковому ринку. Він передплачував з цією метою такі журнали, як «Литературное обозрение», «Книжные новости» та ін.

За домовленістю сочинська книгарня надсилала йому всі книжки, які надходили до магазину. Він сам відбирав з них те, що хотів мати в своїй бібліотеці. Крім того, через букіністичні магазини в Москві, з якими в нього було налагоджено зв'язок, він придбав немало книг: Гете, Гейне, Мопассан, Сенкевич, Едгар По, Шекспір, Едмонд Ростан, Анатоль Франс та ін.

Островський передплачував 14 газет і 35 журналів.

Почуття гумору, теплого українського гумору було однією з характерних рис Миколи Олексійовича. Ним перейняті були майже всі його спогади і розповіді, завжди надзвичайно яскраві, дотепні. В них оживали епізоди його дитинства та комсомольської юності. Навіть про свої фізичні страждання він умів говорити з гумором.

У хвилини дозвілля, якщо Микола Олексійович не був зайнятий читанням, у його кімнаті лунала музика. Під її впливом у нього виникали окремі образи, картини. Наприклад, слухаючи дев'яту симфонію Бетховена, він створив сцену повернення в родину Сигізмунда Раєвського. Коли в нього з'явилося піаніно, він дуже радів можливості послухати в себе гарну музику, спів. І в Москві, і в Сочі у нього на квартирі бували піаністи,

співаки: С. Хромченко, Віра Духовська, Павло Лісіціан, композитор Сигізмунд Кац, квартет імені Вільома...

З його улюблених арій та музичних творів можна назвати пісню індійського гостя з опери «Садко», пісню Альоші Поповича з опери «Добриня Микитович», арію Руслана «О поле, поле...», «Попутну» Глінки, багато романсів Чайковського («Хотів би в єдинеє слово» «Красуне, не співай мені...» та ін.), арії з опери «Кармен». Любив він слухати революційні («Каховку», «Орлятко»), «Батьківщино ти моя безкрая» та рідні українські пісні, часто сам підспівував.

З великим хвилюванням прослухав Микола Олексійович у виконанні Ігнатьєва та Македонової монтаж роману «Як гартувалася сталь».

Написавши новий розділ роману, Островський читав його в колі близьких. Іноді на ці читання він запрошував і членів сочинського літературного гуртка.

Зав'язувалась палка розмова, висловлювалось багато зауважень, іноді наївних. Але треба було бачити, з якою увагою вислуховував Микола Олексійович усі ці думки. Особливо багато запитань і міркувань викликала Людвіга, образ якої, на думку перших читачів цих розділів, написано з великою теплотою.

«Щастя Корчагіна» — так мала називатися книжка, яку Микола Олексійович збирався написати про останні роки свого життя. У ній він хотів розповісти, що тільки в нашій країні люди, яких звалила хвороба, які позбавлені можливості бачити, рухатись, можуть повернутися в лави бійців і почувати себе щасливими і повноцінними.

«Я повинен жити, щоб написати книжку, яка запалила б серця молоді,— казав Микола Олексійович, задумавши новий роман «Народжені бурею».— Книга важка тим,— пояснював він,— що вона політичний роман. Складна політична ситуація на Україні і в Польщі в період 1918—1919 років, коли республіка була в огні, у фронтах на тисячі верст, потребує глибокої і правильної розробки. Це складна робота, яка потребує ознайомлення з історичними документами епохи громадянської війни».

Московська обласна бібліотека за його завданням підібрала велику кількість книг про Польщу не тільки з історії та економіки, але й творів мемуарної та художньої літератури. Він користувався також літературою з

бібліотеки Наркомату оборони і наукового кабінету головної редакції «Історія громадянської війни в СРСР».

Крім читання книг, Островський ознайомився з великою кількістю журнальних і газетних статей за 1918—1919 роки, переважно з «Правды».

За його власними словами, він вивчив «десять пудів книг». Серед цих документів були й неопубліковані, літографовані видання.

Велика підготовча робота багато дала йому не лише для правильного розуміння і висвітлення політичної обстановки тих чи інших історичних фактів, але й відбилася на самому сюжеті роману «Народжені бурею». Наприклад, епізод у котельній є художнім узагальненням кількох випадків виняткового героїзму, виявленого бійцями Червоної Армії.

Островського не задовольняв образ Петлюри у романі, і він узявся до його переробки. Були прочитані всі, які мали якесь відношення до цього історичного періоду, статті у Великій, Малій і Військовій енциклопедіях.

Після цього Микола Олексійович продиктував кілька нових фраз, в яких політично загострив образ Петлюри, уточнивши його біографію.

Характеристику Петлюри Микола Олексійович потім ще не раз уточнював і доповнював, використовуючи все нові джерела. Так само він створював розмову Врони з ксьондзом і сцену арешту дружини Патлая, що стала потім початком шостого розділу.

Як правило, Микола Олексійович писав послідовно розділ за розділом, але іноді в нього виникали окремі картини й сцени, які відразу ж записував. Так, наприклад, записавши перші п'ять розділів, він узявся до 11-го та 12-го, а потім повернувся до початкових розділів. Пересвідчившись, що це порушує стрункість і цільність роботи, сказав, що намагатиметься надалі «не заскакувати наперед».

Островський, перш ніж диктувати текст, глибоко продумував не тільки розвиток сюжету, але й деталі характеру і зовнішнього вигляду головних і другорядних персонажів. До того часу, поки все це не було виношене, він не приступав до запису.

Його вимогливість до себе особливо виявилася під час остаточного опрацювання рукопису «Народжені бурею», до якого він узявся після обговорення роману на засі-

данні президії Правління Спілки радянських письменників 15 листопада 1936 року.

Другого ж дня після наради Островський почав вивчати стенограму, вибираючи з усіх виступів конкретні зауваження, які збирався використати під час остаточного редагування роману.

Островський ретельно виважував кожне зауваження редактора, перш ніж прийняти чи відхилити його. Чутке вухо художника враз реагувало як на слушні, так і на неслушні міркування. «Оце здорово!» — І він одразу ж робив відповідне виправлення в тексті.

Письменник добивався граничної точності в описі подій, фактів і побутових деталей. Він перевіряв на слух кожне слово, епітет і, коли щось здавалося йому кострубатим, неодмінно виправляв. Бувало, Микола Олексійович довго думав, перш ніж приходило потрібне слово, образ. Він перебирав десятки більш чи менш вдалих, поки не знаходив найточніше. «Оце те, що потрібно»,— казав він з полегшенням. У такі хвилини Островський з властивим йому гумором зауважував: «Кочегаром я був добрим, а от письменник з мене...»

У процесі роботи над словом він часто згадував О. М. Горького, уявляючи собі, як би великий художник оцінив той чи інший мовний зворот.

Під час остаточного опрацювання і редагування тексту Микола Олексійович велику увагу приділяв роботі над стилем.

Суворо розправлявся письменник із штампами, багато з яких він сам перший помічав у себе і, як завжди, дотепно висміював. «Знову штампище!» — вигукував він і часто напівжартома пропонував завести «список штампів письменника Миколи Островського». А оскільки траплялися ці штампи найчастіше в описах аристократів, то він, знаходячи їх, виголошував: «Граф здригнувся, графиня похитнулась» — це стало в нього стереотипом для таких випадків.

Островський багато працював над образами героїв, прагнучи поглибити їх психологічно.

Для нього була ясна їхня подальша доля. Він любив говорити про них, і відчувалося, що уявляв їхнє подальше життя дуже конкретно.

Олеся, наприклад, мала стати хвацьким кавалеристом. Микола Олексійович захоплено малював дівчину на коні, говорив про ставлення до неї товаришів, дуже бережли-

ве і любовне, як до чудового бойового друга, в якому вони в той же час завжди бачили чарівну жінку. Тут знову мимохідь зринало питання про бережливе, чисте, по-справжньому нове ставлення до жінки. Микола Олексійович часто і гаряче говорив про це.

І не випадково його улюблений герой Птаха, безшабашний і відчайдушний у багатьох відношеннях хлопець, такий бережливий і стриманий у виявах своїх почуттів до коханої дівчини.

І Андрій, і Раймонд — мужні бійці, та мужність їхня розкривається по-різному. Уявляючи, що вони попали до рук ворога, Островський так змальовував їхню поведінку: «Раймонд, не зронивши й слова, переносить знущання і побої, тоді як Андрій бурхливо протестує, відбивається, погрожує, обкладає ворогів прокляттями».

Особливо тепло і любовно говорив Островський про Василька, в образ якого він, безумовно, вкладав деякі автобіографічні риси. За задумом автора, Василько повинен був утекти до Червоної Армії і стати вихованцем кавалерійської частини.

Говорив Микола Олексійович і про Пшенічека. Він повинен був, за задумом автора, втратити на фронті ногу і вибути із строю. Свідомість своєї неповноцінності, а головне, неможливість продовжувати разом з усіма боротьбу на фронті гнітили цю здорову, мужню людину. Він влаштовується працювати на водяному млині. І ось тут він повинен зустрітися з Франціскою, яка на цей час остаточно розлучається з Пшигодським. Волелюбна і горда жінка не може більше миритися з деспотизмом похмурого і озлобленого чоловіка. Одного разу навесні вона від'їздить до рідних, які живуть на тому ж млині, де працює Пшенічек, з твердим наміром не повертатися до чоловіка. І тут вони з Пшенічеком покохали одне одного. Та їхнє щастя неповне і нетривке: Франціску мучить те, що, як їй здається, всі навколо дивляться з жалістю на неї, молоду, гарну, здорову жінку, яка зв'язала свою долю з інвалідом. Пшенічек не може не бачити всіх її переживань і дуже страждає. Врешті вона їде від нього. Пшенічек знову намагається примкнути до загону. Йому вдається упросити товаришів узяти його за кашовара. Він з любов'ю і вмінням готує бійцям їжу і завойовує загальну симпатію. Та серце бійця не заспокоюється на цьому. Він вивчає кулемет, допомагає товаришам чисти-

ти його і стає кулеметником. Як і раніше, він не знає страху і б'є ворога без промаху. Його нагороджують орденом бойового Червоного Прапора.

Та ось закінчилася громадянська війна, і йому зробили протез. Островський, усміхаючись, підкреслював, що протез зроблено так вдало, що непомітним стало його каліцтво. І Франціска повертається до Пшенічека. Побіжно згадував письменник і про Пшигодського. В ньому, незважаючи на участь у революційний боротьбі, давалися взнаки пережитки минулого у ставленні до жінки, що й змусило Франціску піти від нього.

Владислава і «старого собаку» — графа Казимира Могельницького Островський не збирався залишати в живих. За одним із варіантів, старий граф мав загинути від руки Пшигодського. Владислав уявлявся авторові як великий боягуз. Попавши в полон, він малодушно просить пощадити його, плаче.

За першим варіантом роману, весь ревком у повному складі мав попасти до рук легіонерів. Будуючи плани визволення ревкому, Микола Олексійович накреслював і такий варіант: Едвард Могельницький запропонував Сигізмунду Раєвському волю за звільнення свого батька — Казимира Могельницького, але Раєвський цю пропозицію відкидає.

Як виручити ревком? Багато варіантів відпало, перш ніж Островський написав кінець 10-го розділу, в якому частина ревкому вибирається з пастки ворога. Залишаючи на волі досвідченого підпільника Раєвського, Микола Олексійович полегшує тим самим завдання порятунку решти революціонерів.

В останні дні життя, підбадьорюючи близьких, письменник казав: «Не сумуйте, друзі мої, я не здамся й цього разу. Хіба я маю право померти — адже я повинен вивести з біди свою молодь. Я не можу залишити їх у руках легіонерів...»

Але він ще не уявляв собі чітко, як це буде зроблено, хоча вперто і часто повертався до цього питання, обдумуючи різні способи порятунку героїв.

Робота Островського над новим романом показує безперервне зростання його як художника.

У своєму листі до М. Островського (йшлося про роман «Як гартувалася сталь») О. Фадєєв писав: «У романі не завжди є об'ємність, така конче потрібна для реалістичного твору, тобто почуття простору, вміння пока-

зати в кожній людській ситуації за допомогою ряду штрихів, яка обстановка оточує людей, які предмети — природа, речі, розташування світла і тіней, розстановка людей щодо предметів і одне до одного».

Островський врахував ці зауваження: в новому романі навіть другорядні персонажі він так окреслив, що вони постають перед читачем як живі.

Створюючи, наприклад, сцену зустрічі Раймонда з Андрієм біля будки, куди Раймонда поставили на варту, Микола Олексійович точно розрахував навіть такі дрібниці: що міг бачити Раймонд крізь вікна будки, на якій відстані була будка від водокачки, від депо, від дороги на село.

Щодо цього цікава також сцена у тюремній камері, де в репліках кожного, хто сидів там,— Пшигодського, Патлая, Пшенічека, Дзьобека й інших,— виразно дана їхня характеристика, і в читача одразу виникають почуття симпатії до одних і антипатії до інших.

Або розмова Андрія з Раймондом коло водокачки, де обидва хочуть з'ясувати, з якою метою кожен з них прийшов сюди. Задерикувата безпосередність, гарячкуватість Андрія і делікатність, витримка Раймонда одразу відчутні в їхньому словесному поєдинку.

Машиніст Ковалло, йдучи, кидає присмирілій і зляканій Олесі всього кілька слів: «Ти теє, донечко... не бійся! До обіду прийдемо. А ти нам картопельки підсмаж до того часу та огірочків дістань... Ну, бувай здорова...» І ми бачимо суворого, не звиклого до ніжностей і словесних виливань почуттів старого робітника.

А кмітливий, ініціативний Василько, якого так і кортить поскубти за чуба,— як добре показаний він у своїх роздумах. «По-їхньому, так ми й на заводі не були? А те, що мені вугіллям пальці повідбивало, так це їм байдуже... А ще мамка битиме»,— з сумом подумав він...

Островський не раз повторював про своє бажання дістати якнайбільше порад від товаришів і редакторів і тоді завершити роботу над текстом «своєю рукою». Книжку від початку до кінця відредагував він сам, незважаючи на величезні труднощі, пов'язані з його хворобою.

Майже чотири десятиліття відділяють від нас день, коли смерть вразила Островського. Але всупереч їй він продовжує жити і тепер у пам'яті народу, в серцях і

справах молоді, а книжка «Як гартувалася сталь» стала підручником життя для нових поколінь.

Ще в далекі тридцяті роки Павло Корчагін із сторінок книжки ступив у життя і став ватажком і натхненником молодих будівників соціалізму. Залишається він і тепер вічно юним прапороносцем молоді, який веде її до нових перемог і досягнень в ім'я торжества комунізму, в ім'я щастя на землі.

1937—1973 рр.

ОЛЕКСАНДР СЕРАФИМОВИЧ

ЖАДОБА ЖИТТЯ

Це було в 1934 році. Коли він заговорив, я забув, що він сліпий, пригнічений жахливим нещастям, по суті, фізично вирваний із суспільства, що він глибоко самотній, і я не помітив, як промайнув час.

У цій людині відчувалася напруга і жадоба життя, тільки не безнадійність. Він цю жадобу заповнював. Він, виявляється, знав усе, що відбувається довкола, дуже всім цікавився. Його рухливе обличчя постійно реагувало на все, про що йшла мова.

Так, якщо зважувати всі наші незвичайні подвиги, то доведеться Островського поставити на перше місце. Хоч які важкі подвиги, що здійснюються навколо нас, хоч би які вони були небезпечні, але там життя, сяюче життя, а тут пітьма, нерухомість і певною мірою самотність,— у такому стані самотність стає постійним сусідом. І ось, незважаючи на це, колосальна напруга життя в цій людині. І не штучна, вона звідкілясь цілком природно піднімалась.

1944 р.

ПЕРЕМАГАЮТЬ СИЛЬНІ ДУХОМ

На прикладі Островського
мільйони людей учитимуться,
як треба жити, боротися, перемагати,
як треба любити свою Батьківщину.

М. Шолохов

СЕРГІЙ ВАСИЛЬЄВ

ВЕСЬ У МАЙБУТНЬОМУ

Було літо 1935 року. Я проїздом був у Сочі і знав, що Микола Олексійович Островський живе в цьому місті. Жаркого ясного дня ми пішли до нього. Мій товариш, молодий московський письменник Іван Рахілло, сказав біля самої хвіртки заповітного будиночка:

— Будемо розмовляти якнайтихше і, найголовніше, якнайменше.

На подвір'я ми ввійшли, як кажуть, навшпиньках. Рідні Миколи Олексійовича доповіли йому про наш прихід і провели в сад, де в тіні під деревами стояло ліжко письменника.

Дзвінкий молодий голос привітав нас. Микола Олексійович назвав нас обох на ім'я, на велике наше здивування, назвав деякі наші оповідання і вірші, і бесіда несподівано стала така жвава, що від наших скорботних приготувань не залишилось і сліду.

Миколу Олексійовича цікавило геть усе — хто з молодих письменників де живе, над чим працює, що читає, куди збирається їхати, хто викладає в Літературному інституті, які нові споруди будуються в Москві, як виглядає Парк культури імені Горького, який на зріст Валерій Чкалов, яке враження справляє метро. Він вимагав від нас беззастережного викладу всіх свіжих новин про містобудування і повітроплавання, про досягнення в галузі мічурінських дослідів, про розвідку арктичних льодів, про маршрути піонерських походів.

Він закидав нас десятками найрізноманітніших запитань, ми навперебій намагалися відповідати і нерідко відчували, що заходили в безвихідь, зніяковіло замовкали через недостатню обізнаність. У таку хвилину Микола Олексійович тактовно змінював тему розмови і починав розповідати про себе, про свої творчі задуми.

Понад дві години весело і задушевно розмовляли ми з Миколою Островським і пішли від нього захоплені його енергією і життєлюбністю. Простота, лукава прозорливість, пам'ять, жадоба до знань, до праці.

Невдовзі після мого знайомства з автором чудової книги «Як гартувалася сталь» із захопленням і юнацьким завзяттям я написав вірш «Щастя» і послав його із Сочі в Москву, в газету «Комсомольская правда», де його і було вперше надруковано.

Ось він, цей вірш, написаний майже хлопчачою, недосвідченою рукою, але він зберіг для мене один з найдорожчих спогадів моєї поетичної юності.

ЩАСТЯ

— Я щасливий хлопець! —
сказав Микола Островський
на засіданні бюро міськкому
партії, яке відбулося на квартирі письменника
і було присвячено його
творчому звіту.

Ми на тілі приносим спеку
І холодний морський прибій,
Ми до тебе прийшли здалеку,
Потиск рук відчуваємо твій.
Тиша. Листя в росі лисниться,
Наче кулі, стрижі свистять,
І, як шкура руда лисиці,
Сонця промені вздовж лежать.
— Що ж, вдоволений я від цього,
Скоро, друзі, вже ніч мине.

Ти смієшся. І чи від того,
Що я груди опік надовго,
Враз пробралось до серця мого
Щось колюче і вогняне.
Схвальну усмішку розсипаєш,
Прямо дивишся у блакить,
Не чекаючи, що спитають,
Сам розмов починаєш нить.
Ти розмову ведеш, що нині
Час поривчастішим стає,
Що у тому житті людини
Дивовижнії речі є.
Чим простіші вони насправді,

Тим їх важче передавать,
І радянський письменник радо
Сил повинен у них набирать.
Ти хотів бути поруч моря
І хотів слухать море ти:
Свої враження від простору
Треба в пам'яті берегти.
Ти не бачив давно, а звично
Розмовляєш про речі ті,
Що ти перш за все будівничий,
А що хворий, сліпий — тоді.
Насміхаєшся ти над смертю...
І спокійніш в душі моїй,
Поступово у передсердя
Улягається супокій.
Перед нами талант розквітлий,
Що не вміщується в слова,
І якимсь незвичайним світлом
Вся осяяна голова.
Перед нами водій барвистих
Грізно діючих сторінок,
Що на ворога падуть бистро,
Не відступлять ані на крок.
Хто сказав шепотком ляклчвим:
«Цей хлопчина осліп навік!»
Перед нами лежить щасливий,
Ясно зорячий чоловік.
Ані сумом, ані сльозами
Цюю правду не приховать.
Бо це щастя — зростати з нами,
Так горіти і працювать.
Де ще стрінеш у всьому світі,
Обійди хоч яку там даль,
Щоб такі виростали діти,
Гартувалися, наче сталь?!
Хто під стягом червоним тішив
Вас, окрилену дітвору?!
. . . .
Ми крокуємо ще твердіше
Від товариша по перу.

Пізніше, у Москві, коли Микола Олексійович уже повним ходом працював над романом «Народжені бурею», мені знову пощастило розмовляти з ним, сидячи біля

його ліжка. Тримаючи у своїй вологій холодпуватій долоні мою долоню, він гаряче розвивав задуми нових розділів книги, як завжди, усміхався, говорив дотепи на адресу ледарів і балакунів, як завжди, виявляв цікавість до всього, але тяжка хвороба вже примушувала його робити паузи в розмові.

Останнього разу я бачив Миколу Олексійовича глибокої осені 1936 року. Запам'яталася його виключна скромність, я б навіть сказав, сором'язливість, з якою він говорив про літературу, особливо коли йшлося про всенародний успіх книги «Як гартувалася сталь».

Ця винятково мужня і вольова людина жодним зітханням, жодним словом намагалась не жалітися на свою хворобу. Таким він і залишився в моїй пам'яті — живий, непохитний, своїми думами спрямований уперед, весь у майбутньому.

1954—1973 pp.

ЗІНИЦЯ ОКА

У Москві йшли вже холодні дощі, а тут, у Сочі, осінь квітувала так буйно і яскраво, що ввечері, лягаючи в ліжко, ми засинали не одразу. Все пливли у нас перед очима зелені, червоні й рожеві глибини нашого санаторного саду. Особливо гарні були в саду білі троянди. Здавалось, уся краса земна зосереджена була в них.

Одного дня у нашому санаторії стало відомо, що письменника Миколу Островського, який живе у Сочі, нагороджено орденом Леніна. Ми, четверо причетних до літератури, вирішили привітати його.

Особисто я незалежно від ордена збиралася до Островського ще з перших днів свого перебування тут. Кожного ранку я казала собі: «Сьогодні я піду до нього». І не йшла. Не могла. Я боялася, що раптом йому, невиліковно хворому, нерухомому, поринулому в темряву, я скажу: «А ви бачили?..» або: «А ви читали?..» Словом, усе те, що так легко казали одне одному здорові люди.

Як він писав? Адже він зовсім і не писав. Саме це слово не мало тут ніякого смислу. Він диктував. Припустімо. Багато хто так працював. Але при цьому вони, звичайно, ходили по кімнаті, заглядали через плече друкарки, дивились у вікно, пересувалися в просторі. А тут — нічого. Нерухомість і темрява.

...Маленький відкритий газик помчав нас новою автострадою. Рівна і гладка, вона сама летіла під колеса. Праворуч сад військового санаторію був охоплений полум'ям — це цвіли канни. Фіалкове море супроводжувало нас ліворуч. Раптом ми повернули в сторону і потрапили в тихе містечко Сочі, де мила, смаглява, пахуча земля зберігала ще сліди вранішнього дощу. Старі горішники росли вздовж широких тротуарів.

— Тут! — сказав один з нас, що знав ці місця.

Скрипнула хвіртка. Ми пройшли по доріжці, яка була викладена щебенем, проминули тераску, пройшли першу кімнату. У другій лежав Островський.

— Заходьте, заходьте, товариші,— пролунав голос, повний життя.— Заходьте і кожен називайте себе на ймення.

Ми ввійшли. Так, Микола Островський був дуже хворий. Теплий, трохи вологий день уже холодний і вогкий для цього зсушеного хворобою тіла. Островський був у гімнастерці. Тепла ковдра і плед укривали його по пояс. Вікна були зачинені.

Ми по черзі підійшли і потисли його руку, що лежала вздовж тіла. Він міг рухати тільки кистю. Окостеніння наступало на нього з усіх боків. Неторкнутими лишалися тільки кисті рук і трепетний, живий, творчий мозок.

Настала моя черга. Я нахилилася і назвала себе.

— Ви?! — сказав Островський.— Я вас читав колись... Оповідання. Але ніколи вас не бачив.

«Ось що,— подумала я,— зараз він скаже: і ніколи більше не побачу. Ясно, що скаже. Він весь час думає про свою сліпоту». Але він не сказав цього.

Ми сіли. Почалася розмова. І через хвилину ніхто з нас уже не пам'ятав про те, що ми прийшли до хворої людини. Перед нами був здоровий письменник — ось що було головне.

У кожному його слові відчувався чудовий робочий тонус — найважливіше, що у нас є. Адже буває не так. Буває, що незібраний і млявий письменник, який випав з трудової орбіти, плентається десь на задвірках. Ох як буває! А тут? Тут перед нами був автор найжиттєстверджуючої книжки в нашій літературі.

— Подобається мені Бальзак,— сказав Островський.— Умів працювати. Жодна робоча хвилина не пропадала марно. Заздрю йому. Та й що казати, у мене більше підстав поспішати, ніж їх було у цього французького здоров'яка. Планів диявольськи багато, а часу...

Це був єдиний раз, коли він заговорив про хворобу. І то у зв'язку з роботою.

— Мій робочий день починається рано,— розповідав він.— О дев'ятій я вже працюю.

І це говорила людина, яка сама не могла витерти піт з лоба.

— Я тепер знаю, яка ви,— сказав він раптом, звертаючись до мене.— Ви невелика і рухаєтесь легко.

— Чому ви так думаєте?

— А я чую, що ваш голос лунає з різних місць. Отже, ви весь час ходите по кімнаті, але я ні ваших кроків, ні рухів не чую. Звідси висновок...

І він, задоволений, усміхнувся. Тоді я зрозуміла, як він бореться зі своєю сліпотою, як він мобілізує решту

своїх відчуттів, який він організований у своєму нещасті, як він примушує себе не бути нещасним і як це вдається йому.

Останній раз я прийшла до Островського напередодні свого від'їзду. Наш садівник, дізнавшись про те, з ким я іду прощатися, зрізав мені дві білі троянди: одну напіврозквітлу, другу ще пуп'янок.

Осінь уже далеко просунулася за цей місяць. У голубій морській гамі зазвучала нова, глибока синя нота. Вечори були холодні, але дні прекрасні. Прекрасніші, ніж улітку.

Островський лежав у саду на вузькому похідному ліжку під деревом. Він був не один. Навколо нього на табуретах, стільцях і просто на траві розташувалося чоловік п'ятнадцять-двадцять гостей.

— Ми місцевий читацький актив,— пояснила дівчина в білому, поступаючись мені половиною стільця.— Сочинська бібліотека, на наше прохання, влаштувала нам цю зустріч.

Загорілий, зміцнілий від моря і сонця, одягнутий у біле «актив» кільцем оточив письменника. Поруч з Островським на маленькому столику було розкрито патефон. «И тот, кто с песней по жизни шагает...» — лунало звідти. Островський слухав з насолодою.

Я зрозуміла, що розмова йшла про пісню і що патефон було втягнуто в цю бесіду. Пластинка закінчилась. Помовчали.

— Товариші,— сказав раптом хазяїн,— нумо, заспіваймо живими голосами мою улюблену. Партизанську. Нумо! — І він подав знак своєю кволою рукою.

Заспівали. І з того, як злагоджено звучав хор, було ясно, як цю пісню люблять. Дивлячись прямо перед собою невидющими очима, Островський підспівував, і по обличчю його линули спогади.

Раптом з моря повіяв вітер, листя тривожно заруxалось. І тоді, не змовляючись і не перестаючи співати, двоє юнаків у майках і два червоних командири підійшли до вузького похідного ліжка, підняли його. І так з піснею внесли Миколу Островського в будинок.

Почекавши, поки пішли гості, підійшла прощатися і я із своїми трояндами.

— Розквітнули дорогою,— сказав Островський з упевненістю.— Я ці троянди знаю. Розквітають на очах.

І правда, я і не помітила, що за цей короткий час обидві троянди стали невпізнанні. Одна з них, ще не зовсім розпукла, тепер розквітла цілком, досягла свого апогею. Друга — пуп'янок, дитя — стала майже розквітлою молодою трояндою.

— Подивіться-но, розпукуються на очах,— повторив Микола Островський. І щасливо усміхнувся.

1939 р.

ЗОЛОТЕ СЕРЦЕ

У кімнаті душно. Микола Олексійович лежить на високій постелі. На гімнастерці блищить орден. Островський м'яко усміхається. Жартома хвалиться про те, що відновлений у правах комісара Червоної Армії.

— Отже, друзі, я повернений у стрій...— Він замовкає. Зітхнув: — З яким задоволенням скочив би я на коня, братці...

Нашу розмову перервала сестра Миколи Катерина Олексіївна:

— Прийшли студенти консерваторії.

Їх семеро — юнаки та дівчата. Вони підходять до Миколи, знайомляться з ним, вітаються.

— Віленський... Це із парткому консерваторії... Це Ніна Богачова. Вона співатиме. Слава Рошаль...

— Бас. О-о, міцний бас!.. Що ти кажеш?.. З Далекого Сходу! Червоноармієць у минулому, співак у майбутньому...

— Дяков — фортепіано. Наш композитор — Антоніо Спадавеккі. Теж комсомолець. Він думає писати оперу «Як гартувалася сталь».

— Поговоримо, поговоримо...

— А ось тенор Хромченко. Він уже у Великому театрі... Ми, товаришу Островський, прийшли подякувати вам за вашу чудову книгу. Подякувати, як можемо: будемо вам грати і співати.

Ніна Богачова невимушено стає до піаніно. Люба Вайштейн акомпанує. Лине молодий, свіжий голос. Співає скрипка. Неаполітанські пісеньки у виконанні Хромченка викликають в Островського захоплення.

Микола Олексійович просить прочитати восьмий, тільки-но написаний розділ свого нового роману «Народжені бурею».

Оживає вісімнадцятий рік. Німецька окупація. Шляхетська Польща. Група молодих сміливців, рішучих, готових до боротьби партизанів.

У нашої молоді золоте серце. Як вони славно приголубили цього мужнього бійця і чудового художника!..

1936 р.

І. КИРЮШКІН

ТОРЖЕСТВО МОЛОДОСТІ

Книгу «Як гартувалася сталь» з дружнім написом «Ванюші Кирюшкіну від автора М. Островського» я бережу як найдорожчу реліквію. Вона нагадує мені про зустрічі і задушевні бесіди з автором твору, що полонив серця людей. Герої книги та її автор уособлювали бойову молодість і мужність, моральну чистоту і політичну свідомість молодої людини, що загартувалася в полум'ї революції.

Я познайомився з Миколою Олексійовичем Островським на початку 1935 року, коли приїхав до Сочі редагувати міську газету. Він подзвонив до редакції, вибачився, що сам не може прийти, і запросив мене до себе.

Того ж таки дня я пішов на Оріхову вулицю. Переступивши поріг кімнати, я побачив людину, що лежала на ліжку під ковдрою. Вразили великий лоб і зовсім юнацька усмішка. Кажуть, що краса полягає у контрастах, і я побачив цей незвичайний контраст — лоб мислителя і усмішку юнака.

— Підійди, будь ласка, ближче. Дай потиснути твою руку,— почув я лагідний голос.— Будемо на «ти», адже ми з одного тіста: ти — чапаєвець, а я — будьоннівець. Дозволь затримати твою руку в своїй — так я краще відчуваю співбесідника...

Риси його обличчя, міміка були дуже виразні. Прості й правдиві слова глибоко проймали душу. Захоплювали його самовладання і невичерпний оптимізм. Особливо запам'яталися його пристрасні слова про те, що загартувало молодь у суворі роки громадянської війни.

— Боротьба, боротьба за утвердження ідей більшовизму, боротьба за Радянську владу — владу трудового народу. Ми перебороли неймовірні труднощі тому, що були згуртовані справжньою ідеєю, вона зробила нас сильними людьми.

Він казав далі, що на молодь впливала велика сила товариськості. І молоді люди, комсомольці, і їх наставники — більшовики старшого покоління — були справжніми товаришами. Молодь безмежно поважала своїх керівників за їхній розум, хоробрість, революційність, за

їхні скромність і простоту. Авторитет керівників не подавляв активність і завзяття молоді, а сприяв його розвитку. Молодь тих років, яку надихали передові ідеї, почуття товариськості і дружби, була дуже дисциплінована, морально стійка.

І стало зрозумілішим, переконливішим його пояснення заголовка роману «Як гартувалася сталь»: «Сталь гартується при великому вогні і сильному охолодженні. Тоді вона стає міцною і нічого не боїться. Так гартувалося і наше покоління в боротьбі і суворих випробуваннях, училося не занепадати духом за будь-яких обставин».

Потім він спитав, чи брав я участь у відбитті «психічної» атаки білогвардійців, коли Чапаєвська дивізія громила колчаківців під Уфою влітку 1919 року. Вислухавши ствердну відповідь (я був тоді командиром взводу в Пугачовському полку), Островський вів далі:

— А пам'ятаєш, у Фурманова в «Чапаєві»: чорними колонами без людського голосу йшли в наступ офіцерські батальйони, щоб мовчки підійти до змучених цепів і раптовим ударом переколоти, перестріляти, знищити... Фурманов назвав це зіткнення жахливим... Чапаєвці підпустили ворога впритул і враз обрушили на нього шквал вогню. Пугачовці, певно, були в центрі бою. Що ти відчував, бачачи перед собою білогвардійців, що йшли з гвинтівками напереваги?

— Тільки б не осічка! Ця думка настирливо крутилася в голові,— відповів я скоромовкою, бо це переживання лишило слід у свідомості на все життя.— А осічки іноді траплялись. І тому, що попадалися погані патрони, і через недбале поводження із зброєю. При відбитті психічної атаки осічки погубили б нас.

— Проте осічок не сталося ні в патронах, ні в серцях чапаєвців,— вимовив Островський, стискаючи мою руку.— Отак, друже, бійці і гартували себе: перед очима смерть, а в голові настирлива думка: «Тільки б не осічка...»

Помовчавши, Островський спитав, чи не пригадую я прикладу товариського ставлення старших до молодих. І я розповів такий випадок. У квітні 1919 року М. В. Фрунзе, який командував тоді Південною групою військ Східного фронту, проводжав нас, молодих, що тільки-но закінчили в Самарі короткотермінову школу молодших командирів, назад на фронт, у свої частини.

Він прийняв нас у приміщенні колишньої гімназії, посадив усіх за великий стіл, на якому лежали карти. Сказавши напутнє слово в зв'язку з майбутніми боями з колчаківцями, він прибрав зі столу карти і дав якесь доручення червоноармійцеві-вістовому, що стояв поряд. Той приніс два бляшаних чайники з окропом і невеличкий чайник із заваркою чаю. Фрунзе попросив принести хліба й цукру. Вістовий відказав: «Хліба, товаришу командувач, можу виділити з вашого запасу тільки одну паляницю чорного, а цукру зовсім нема».

Поміркувавши трохи, Фрунзе усміхнувся й дістав з письмового стола блюдце з двома кусками цукру, поколов їх щипчиками на маленькі шматочки за кількістю присутніх і поставив блюдце посередині стола. Тим часом вістовий накраяв тонюсінькі скибочки чорного хліба. Бляшані кухлі були у нас свої.

— От і добре, пригощайтесь, товариші! — сказав Фрунзе.

Потім на прощання він кожному потис руку, і ми попрямували на вокзал, де стояв військовий ешелон, що рушав на фронт.

Не давши мені закінчити розповідь, Островський вигукнув:

— Адже це Фрунзе, улюбленець партії, хоробрий революціонер!.. Таке не забувається...

На закінчення однієї з бесід Островський дав мені машинописний текст, попросив прочитати і, якщо написане виявиться придатним, надрукувати в «Сочинской правде». Це були перші розділи «Народжених бурею». При цьому він зауважив:

— Одна моя вимога має бути обов'язковою: нічого без моєї згоди не виправляти, не поліпшувати, не скорочувати. Зрозумій мене правильно: я охоче вислухаю будь-які зауваження і пропозиції і, якщо треба буде, виправлю все сам. Сам!

Одержані від Островського розділи роману «Народжені бурею» ми читали в редакції колективно, обмінювалися враженнями про прочитане і по телефону повідомляли письменникові нашу думку. Скажу, що думка в загальній формі його не цікавила. Він просив щоразу сказати конкретно, як ми оцінюємо змалювання тієї чи іншої дійової особи, сцени, чи ясний ідейний задум автора, чи чітко виписана сюжетна лінія твору. І під кінець знову нагадування: «Я охоче вислухаю будь-які

зауваження та пропозиції і, якщо треба буде, виправлю все сам».

Ми погоджували з ним усю роботу. Навіть редакційні примітки з коротким переказом уривка, надрукованого в попередньому номері, ми щоразу обговорювали. Він діставав величезне задоволення, коли я приходив до нього пізно ввечері з відбитком газетної шпальти, що пахла друкарською фарбою...

П'ять перших розділів роману «Народжені бурею» побачили світ уперше на сторінках «Сочинской правды» з 24 квітня по 18 червня 1935 року. Пригадую численні телефонні дзвінки в редакцію. Читачі питали: «Коли буде надруковано черговий уривок з роману?» Цікавість до нового твору Островського була велика. Багато газет в найвіддаленіших районах країни передруковували ці уривки.

Я часто відвідував Островського, але не так, як відвідують хворих. Він не міг терпіти розпитувань про стан здоров'я і пустої балаканини. Кожна зустріч — це читання вголос газет, бесіди про політичні новини, про найважливіші події в країні і за кордоном, про літературу, про справи сочинської парторганізації.

У мене зберігся протокол засідання бюро Сочинського міськкому партії, що відбулося на квартирі письменника 16 травня 1935 року. Островський виступав із творчим звітом. За сухими рядками стоять живі думки і слова письменника.

Островський говорив про те, що шедеври світової літератури присвячені історії молодої людини. Генії буржуазної літератури показали образ молодої людини свого класу, її життя, формування, прагнення, пристрасті. Завдання радянських письменників — створити образ молодого революціонера нашої епохи, епохи пролетарської революції. Хто повинен бути героєм наших книжок? Молодь, яка боролася разом з батьками за Радянську владу, а тепер будує соціалізм. Люди чудові, мужні, героїчні...

Треба було бачити і чути, з яким запалом і переконаністю було сказано ці слова.

Письменник говорив, що свою роботу будує за планом. Правда, п'ятирічки у нього немає — він не ризикує планувати на такий довгий термін. Він планував своє творче життя на рік. За цей відрізок часу письменник-комуніст розраховував закінчити першу частину роману «Народжені бурею», завершити роботу над кінофільмом

за романом «Як гартувалася сталь», почати книгу для дітей «Дитинство Павки».

Після звіту, як належить, були запитання, відповіді, суперечки. На моє запитання, чи не візьметься він згуртувати навколо газети «Сочинская правда» групу літераторів з початківців, Островський відповів: «Я це зроблю, а от ви ввели б маленьку літературну полосу в газеті, тоді ми групу створимо».

Працюючи над новим романом, Островський, будучи прикутим до ліжка, знаходив час і для участі в громадському житті: виконуючи партійні доручення, допомагав агітпропу міськкому партії у складанні програми по вивченню літератури, допомагав порадами юнкорам і учасникам сочинського літературного гуртка.

На засіданні бюро міськкому партії говорилося про те, що видавництво «Молодая гвардия» готує нове, 3-тє видання роману «Як гартувалася сталь», в якому буде поновлено ті місця, що їх без усяких підстав було скорочено, зокрема знамениті слова про те, що людині дається життя тільки один раз... Крім того, у третє видання автор введе нові епізоди, яких не було ні в журнальній публікації, ні в попередніх книжних виданнях видавництва «Молодая гвардия».

Бюро міськкому партії, стурбоване великим перевантаженням Островського, зобов'язало його працювати не більше восьми годин на добу і неодмінно використати надану йому відпустку. Цей пункт ухвали Островський не виконав, бо, як він часто повторював, хто лікується відпочинком, а хто — працею.

У 1936 році, коли було закінчено першу частину роману «Народжені бурею», я дізнався, що Микола надіслав машинописний текст на відзив у відділ критики та бібліографії газети «Правда». У листі до редакції від 25 серпня він пише: «Якщо книга, на думку працівників редакції «Правды», нудна, нецікава, незахоплююча, нездатна послужити нашій молоді, її більшовицькому вихованню, то хай «Правда» скаже мені про це раніше, ніж я книгу надрукую». 11 жовтня «Правда» надрукувала уривок з роману «Народжені бурею», і це було високою оцінкою нового твору.

24 жовтня Островський повернувся до Москви. Разом з іншими москвичами зустрічав його і я. Тут, на вокзалі, прощаючись, він сказав: «До скорої зустрічі, Ванюшо, телефон твій у мене є».

Незабаром відбулася зустріч, і була вона останньою. Микола Островський подзвонив по телефону — просив зайти. З якимсь тривожним почуттям я йшов на цю зустріч. Переступивши поріг квартири, відчув незвичну тишу: був вихідний день, секретарів не було, не стукали друкарські машинки. Незвичною здалася й зосередженість Миколи.

Привітавшись, він попросив сісти ближче. Влаштувавшись біля самого ліжка, я почав читати вголос газети і бюлетені ТАРС. Потім ми заговорили про внутріпартійні справи. Зокрема про відновлення прийому до партії, який тимчасово було припинено в зв'язку з тим, що в 1935—1936 роках провадились перевірка та обмін партійних документів. Комуніст Островський ділився своїми думками про необхідність добору до лав партії кращих людей країни, і передусім з числа передових робітників.

Бесіда тривала, від однієї теми переходили до іншої, багато про що вже переговорили, а він усе запитував... І раптом несподіване:

— Мабуть, вам скоро доведеться писати некролог... Якийсь холод страшної сили проймає і сковує все моє тіло.

Сказав він це своїм звичайним лагідним, але твердим голосом, без тіні страждання й нарікань.

Від несподіванки я впустив газети на підлогу. Він помовчав, усміхнувся і вів далі:

— Ось я лежу над магазином, де багато всяких страв, ви ними цікавитесь, а я не можу. Втім, їжу я приймаю тільки тому, що це потрібно. А почуття апетиту в мене втрачено.

Островський жив у будинку на вулиці Горького, над гастрономом № 1. Тепер тут Дім-музей М. О. Островського.

Рівно через два місяці після приїзду до Москви, 22 грудня 1936 року, Микола Островський помер. І люди читали в газетах некрологи...

Хто особисто знав Миколу Островського, той на все життя збереже в своєму серці образ цієї чарівної людини, письменника-комуніста, непримиренного до ідейного відступництва.

Дякую долі за зустріч з ним.

1964—1973 pp.

М. ЗАЦ

ЯК СТВОРЮВАВСЯ КІНОСЦЕНАРІЙ

...Екранізація роману «Як гартувалася сталь» справа надзвичайно складна. Роман вмістив у собі ціле людське життя. В ньому описано події від імперіалістичної війни до днів мирного соціалістичного будівництва, дано галерею портретів наших сучасників, виписаних ретельно, цікаво. Як умістити всі багатства роману в звичайні рамки кінофільму? Я розумів, що без значних скорочень не обійтись. Але як сказати про це Миколі Олексійовичу? Однак дуже скоро я вневнився, що побоювання мої даремні. Після кількох спільних бесід про кінематографію Микола Олексійович сказав:

— Нам доведеться багато від чого в романі відмовитися, щоб зберегти місце для основного, щоб яскравіше зазвучали на екрані центральні образи. Павло Корчагін, Жухрай, Артем, мати, Рита, Тоня... Навіть за цієї умови слід було б зробити двосерійний фільм.

Мені стало ясно, що головне — це зберегти на екрані дух роману, його партійність, більшовицьку пристрасть, донести до глядача героїв цього прекрасного твору. І почалась робота над сценарієм «Як гартувалася сталь».

Почали відбирати матеріал для сценарію — епізод за епізодом. Микола Олексійович добивався того, щоб кожен образ, кожна дійова особа, навіть епізодична, були б для мене абсолютно ясними не тільки своїм характером, але й умовами, в яких вони жили і діяли. Він прагнув сам і переді мною ставив таке ж завдання — створити образи, неповторні в своїй індивідуальності, і в той же час щоб вони були типовими представниками свого класу.

І тільки тоді, коли весь сюжетний стрій сценарію викристалізувався, коли кожна дійова особа майбутнього сценарію, навіть найнезначніша, жила, боролася, діяла, ми вважали можливим приступити до запису.

Я записував у сценарному викладі все, що ми сьогодні обговорювали, щоб завтра прочитати записане. І майже кожного разу Микола Олексійович вносив коретиви. Вражала його пам'ять. Прочитаєш, бувало, йому великий уривок. Він мовчки слухає. Іноді всміхається, іноді хму-

риться, відчуваєш, як кожне слово він сприймає... Прослухає, помовчить і тихим голосом починає вносити поправки. Нічого не випадало з його уваги — від помилок у трактуванні образів, у правдивості ситуації до стилістичних огріхів.

Особливо ретельно Микола Олексійович ставився до слова, до текстів. Звукове кіно, підкреслював він, відкрило перед словом нове величезне поле діяльності. Екран заговорив (це був один з перших звукових фільмів), і це покладало на авторів, що працюють для кіно, обов'язок особливо уважно ставитися до мови героїв: вона повинна бути живою, барвистою, індивідуальною.

До роботи над текстами сценарію він ставився з великою вимогливістю. Уже, бувало, закінчено намічену на сьогодні роботу, вже поговорили про речі, які до роботи не мають відношення, вже збираєшся йти, а Микола Олексійович бере рукопис і каже:

— Ти ці папери залиш, я ще над ними з Олександрою Петрівною попрацюю.

Його секретар завжди точно знала коло питань, якими він цікавився в даний момент. І те, що було намічено зробити, виконувалося точно.

Микола Олексійович казав, що кіно — могутня зброя виховання, вона повинна бути гостра, як клинки Першої Кінної, його вплив має бути непереборним, як наш наступ. Він бачив у сценарії тільки третину роботи, його хвилювали також питання про режисера, акторів. Він цікавився іменами кращих кіноакторів нашої країни, просив розповісти про ролі, які вони зіграли. Він хотів собі уявити живими, в дії, героїв роману на екрані.

Коли він у листі до творчого колективу Одеської комсомольської кінофабрики писав, що не може приїхати, щоб «разом в дружній сім'ї створювати цей комсомольський фільм», то в цих словах був справжній жаль про неможливість це зробити. Він вбачав обов'язок письменника у тому, щоб, закінчивши сценарій, від першого до останнього дня стежити за ходом роботи над фільмом. Він думав про фільм навіть у найзначніші хвилини свого життя.

На жаль, Микола Олексійович не дожив до того дня, коли можна було відчути в дії взяту ним у руки нову зброю — кіно.

1940 р.

О. САЙКО

ЮНІСТЬ КОМСОМОЛЬСЬКА...

Зустрічі й бесіди з Миколою Островським протягом майже двох років залишили незабутнє враження.

Наше знайомство, що переросло у добрі й сердечні стосунки з Миколою Олексійовичем, відбулося в 1935 році в Сочі, де я працював начальником управління міліції.

Ми познайомилися за таких обставин. Коли я довідався про трагічну долю Островського, у мене виникло бажання познайомитися з ним і, можливо, допомогти йому. У той час Островський жив на Оріховій вулиці, 47, у невеличкому старому будинку з палісадником. Коли я прийшов до них, мене зустріла літня, невисокого зросту, з добрим обличчям і усмішкою жінка. Це була мати Островського, Ольга Йосипівна. Вона гостинно запросила мене ввійти, познайомила з дочкою Катериною Олексіївною і одразу ж провела до невеликої кімнатки з одним вікном, де лежав її син. Ми познайомилися.

Микола Олексійович лежав на залізному ліжку. Одягнутий був у гімнастерку з білосніжним комірцем. З меблів — ліжко і стілець. Бесіда наша була недовга. Я коротко розповів про себе. Розмова була цікава тим, що наша юність, комсомольські роки, громадянська війна і боротьба з бандитизмом, як виявилося, схожі, і це нас зблизило у майбутньому.

Від кожної бесіди з Миколою Олексійовичем я діставав величезне задоволення — він буквально запалював оптимізмом, завжди з величезною увагою вислуховував співрозмовника. Островського цікавило все, що відбувалось у житті країни, партії, комсомолу. Він сам брав участь у роботі Сочинської партійної організації. З інтересом слухав він розповідь про окремі епізоди у роботі міліції, особливо тоді, коли активну допомогу надавали громадськість, комсомол. «У цьому,— казав він,— ваша сила і успіх». Якось я розповів йому про аморальний вчинок одного юнака і сказав, що ми обмежилися виховавчими заходами, а не адміністративними. Схваливши такі за-

ходи, Островський висловив свою думку про роль громадськості, комсомолу як школи виховання підростаючої зміни. Він підкреслював, що виховання молоді має провадитися на яскравих і живих прикладах старшого покоління, що, як він говорив, ціною своєї крові і життя завоювало для них ці умови. Островський завжди був скромним і ніколи не говорив про свою активну участь у боротьбі за Радянську владу. Єдине, про що він говорив відверто,— що не може через хворобу по-справжньому включитися в боротьбу за соціалізм. «Як я про це шкодую і як морально від цього страждаю!»

Пригадую одну деталь, яка характеризує Островського. В одній з перших бесід він звернувся до мене з питанням: який я? І відразу ж попросив нахилитися до його руки. У цей час до кімнати зайшла Ольга Йосипівна і сказала: «Не завдавай собі клопоту, Колю, я опишу тобі зовнішність Олександра Дмитровича».— «Ні, мамо, я хочу сам «побачити». Кистю руки він провів по обличчю, обмацав руки і попросив підвестись і говорити стоячи, після чого майже точно визначив мій зріст, будову тіла, зовнішність. Решту доповнила Ольга Йосипівна.

Усю домашню і господарчу роботу, а також догляд за Миколою Олексійовичем взяла на себе Ольга Йосипівна. Їй по можливості допомагали Катерина Олексіївна й онука Катя. З великою материнською любов'ю, душевною теплотою і сердечністю ставилася вона до сина. Він відповідав їй тим же — ласкою і великою синівською любов'ю.

І ще мені хотілося сказати. Перебуваючи в домі Островських (це було взимку 1935 року), я звернув увагу на те, що в кімнатах прохолодно. На питання: «Чому?» Ольга Йосипівна, зніяковівши, щось відповіла, не можу згадати, що саме, але відповідь була непереконлива. Вийшовши, я зазирнув у сарай, де зберігалися дрова, їх було дуже мало. Для мене все стало зрозумілим. Комсомольці організували доставку дров...

Особливо мені запам'ятався кінець жовтня 1936 року, коли Миколу Олексійовича проводжали до Москви для роботи над другою частиною роману «Народжені бурею». За кілька годин до від'їзду на вокзал на дачі зібралися рідні і близькі письменника. Був запрошений і я. Островський лежав у гімнастерці, на петлиці знак розрізнення — ромб: бригадний комісар; на грудях орден

Леніна. Незважаючи на те, що здоров'я його тоді погіршало, він з усіма розмовляв, кожному говорив щось приємне, відчувалося піднесення й нетерпіння якнайшвидше приступити у Москві до творчої праці.

Під час бесіди Островський попросив Катерину Олексіївну подати з шафи книгу «Як гартувалася сталь» і ручку. Розгорнуту книгу поклали йому під руку, він написав автограф і подарував її мені. Це була наша остання зустріч з Островським.

1973 р.

СПОГАДИ РЕДАКТОРА

1935 рік. Видавництво «Молодая гвардия» на Новій площі. Тісне, вузьке приміщення. Тут же розмістився і журнал «Молодая гвардия». У коридорі можна зустріти М. Светлова і О. Жарова, Й. Уткіна і Д. Алтаузена, М. Голодного і В. Гусєва.

Штат видавництва невеличкий. Мене призначили сюди на посаду редактора політичної і художньої літератури після закінчення Інституту червоної професури. І на моєму столі лежали для підрядкового перекладу «Собор Паризької богоматері» В. Гюго і «Тіль Уленшпігель» Костера, тут були «Класова боротьба у Франції» К. Маркса, «Овід» Войнич, «Андрій Кожухов» Степняка-Кравчинського.

Тут-таки, трохи осторонь, рукопис з виробничою назвою «Як гартувалася сталь».

А поряд з ним конверт з листом, де висловлено прохання до видавництва відрядити до автора редактора, щоб попрацювати над рукописом. Сам автор через хворобу приїхати до видавництва не може.

Читання рукопису відразу привернуло до себе увагу. Все було відкладено на потім. Палким полум'ям обпалили ще свіжі в пам'яті слова і події. Живі образи поставали один за одним. Близькі друзі і жорстокі вороги. Бої не тільки з бойовою зброєю і врукопашну, бої з міщанством, непівським лютим бажанням повернутися до колишніх часів, переступити через кров, яку пролив народ. Бої з троцькістською демагогією про молодь як барометр революції.

Який же він, автор, що зумів так глибоко емоційно, політично безпомилково передати дух часу? Які він пройшов школи та університети і чому ти одразу відчуваєш себе причетним до суворої і бунтівної долі його героя? На всі ці питання я дістала відповідь згодом.

Коли я прийшла з вокзалу на тиху Оріхову вулицю, то побачила двох жінок, які поралися на подвір'ї. Це були рідні Островського — мати Ольга Йосипівна і сестра Катерина Олексіївна. Ми зійшли по східцях ганку. Про-

йшли через маленьку, майже порожню кімнатку в другу — з низькою стелею і двома віконцями у двір. Якраз навпроти дверей лежав чоловік із красивими і сумними очима, втупленими в одну точку. Велике чоло і каштанового кольору волосся. Військова гімнастерка, руки поверх ковдри. Островський ніби напружено прислухався, як воїн, що ліг відпочити. І вже зовсім зникло враження про хворого, коли Микола Олексійович привітався і почав говорити.

Островський ждав редактора. Був готовий до серйозної і наполегливої роботи. На запитання матері, в який готель мене одвести, він відповів: «У наш». Ті, кому доводилося бувати в Островських, відчути на собі теплоту й чарівність розумної і сердечної Ольги Йосипівни, тиху привітність Катерини Олексіївни, зрозуміють, як важливо було для мене таке рішення Островського.

У кімнаті, де лежав Микола, було жарко. Вікна не відчиняли. Свіже повітря надходило з відчинених дверей. Пам'ятаю, був чудовий сонячний день. Неділя. У кімнаті повно молоді. У недільні дні вона безперервним потоком приходила сюди, щоб побути з Островським, ще далеким від тієї слави, яка прийшла згодом. Будівельники, учні, робітники. Вони ще не знали, які суворі випробування готує їхньому поколінню фашизм, і не могли знати, що тисячі їхніх ровесників битимуть ворога з ім'ям Павла Корчагіна на устах, що у вбитого комсомольця їхнього покоління, рядового Федотова, поряд з комсомольським квитком у речовому мішку знайдуть пробиту осколком книжку «Як гартувалася сталь». Вона, ця молодь, воліла свій вільний час проводити тут, а не на морі чи в квітучому парку південного міста. Неймовірно! Так, але хіба тільки це було тут незбагненне?

Ми працювали з Миколою Олексійовичем майже два тижні. Мене вражала працездатність письменника. Соромно сказати, але я, тоді ще молода, стомлювалася швидше, ніж він.

Увечері, коли все затихало, ми сідали з Ольгою Йосипівною на східцях ганку, і вона розповідала про свою нелегку долю і про сина. Із бесіди з Ольгою Йосипівною я зрозуміла, яка вона духовно близька синові, з якою цікавістю слухала вона все, що стосується його творчості. Між ними була духовна спільність і велика ніжна дружба. Ольга Йосипівна, жінка невеликої грамотності, була

дуже тонка і, можна сказати, інтелігентна людина. Материнське серце не загрубіло від горя, а стало лагідним і розуміючим.

Ольга Йосипівна не тільки розуміла дух роману, але знала кожну його рисочку. Одного разу ми читали вголос ті місця з книжки, де Островський описує ставлення Павки до уроків закону божого. Ніби вдома нікого не було, і раптом почувся тихий сміх за занавіскою. Це Ольга Йосипівна згадала справжні витівки малого Миколи. Згодом з'ясувалося, що під час нашої роботи вона завжди була поряд, у сусідній кімнатці за ситцевою занавіскою.

Недуги свої Островський ніби ігнорував. І ніколи в розмові про них не згадував. Але, сидячи недалеко від нього, можна було бачити, як іноді сіпалися його повіки від нестерпного болю. І тоді він тихо говорив: «Перервімо трохи роботу, я сьогодні не зовсім здоровий». При цьому ні стогону, ні скарг. В домі теж поводилися так, наче нічого не сталося, тільки казали, що Коля сьогодні погано себе почуває.

Родина відчувала матеріальну скруту. Але тут ніколи не згадували про нестачу, незручність чи фізичну втому. І люди, що приходили сюди, буквально після перших хвилин забували, що тут ось уже протягом восьми років хвороби одна за одною, одна страшніша за іншу невідступно переслідують людину.

Часто по обіді ми з Катериною Олексіївною виносили Миколине ліжко в сад. І він тоді казав: «А це ж я повинен був вас на руках носити».

Дуже скоро я зрозуміла, що Микола не любив лишатися довго сам. Він хотів, щоб до нього завжди приходили люди. І хоча постійне спілкування з людьми стомлювало, воно було його доконечною потребою, формою зв'язку з живим світом. Островський був співрозмовником активним, з кожним знаходив правильний тон, спрямовував бесіду і вмів подовгу слухати.

Діяльність письменника була багатогранною.

Зі мною він готував текст роману «Як гартувалася сталь» для нового видання. Секретареві Олександрі Петрівні Лазаревій диктував «Народжені бурею». У ці ж дні він розмовляв по телефону з молодіжними організаціями міста, з міськкомом партії, зустрічався з письменниками, критиками, сценаристом, друзями, намагався нікого не обминути увагою, нікого не скривдити. До того ж

керував побутом життя родини, піклувався про здоров'я близьких. Непокоїла його Катуня (так він лагідно називав сестру Катерину Олексіївну), яка хворіла на туберкульоз. Треба б їй лікуватися, а вона, не знаючи відпочинку, доглядає його. От і мати повинна б відпочити в санаторії. Путівку вона одержала, та дуже скоро вернулася додому. Надто вже незвична була для неї санаторна обстановка. Сміючись, вона розповідала, як старих вчили танцювати «каблук-носок» і що хлопчаки називали їхній санаторій — «Санаторій Наркомату старих більшовиків».

Як же було хороше з Островськими! Тут панувала атмосфера моральної чистоти, делікатності і гостинності. За нашою домовленістю восени того ж року я знову приїхала в Сочі, використовуючи решту своєї відпустки, і весь вільний час була в їхній сім'ї, в сім'ї тепер уже моїх друзів, з якими дружба і творчий зв'язок не припинялися до кінця їхнього життя. А втім, так було не тільки зі мною. Серця Островських приваблювали не одну людину, і кожен, у цьому я певна, відчував те саме. І ось тепер, згадуючи той далекий час, я вдячна обставинам, які звели мене з цими людьми.

Незадовго до мого приїзду до Островських в «Правде» було надруковано статтю Михайла Кольцова «Мужність». Завдяки цій статті Островський одного ранку став відомий усій країні. І багато що змінилося в його подальшій долі. Можливо, саме ця стаття утвердила мій намір негайно виїхати до письменника.

Проте мета моєї поїздки як редактора повинна, мабуть, визначити зміст моїх спогадів. Тому я дозволю собі використати можливість, яку мені надано, для того, щоб сказати про текст роману, додані купюри і цінні творчі знахідки. Коли я приїхала до Островського, зі мною був видавничий машинописний текст і два полутоми другого видання книжки «Як гартувалася сталь». Усі виправлення ми робили в другому виданні, яке тепер з багатьма вклейками і лежить переді мною.

У кімнаті, де ми працювали, стояв невеличкий ветхий стіл, завалений паперами. Ми боялися до нього доторкатися. На стільці переді мною були розкладені зошити з написаним від руки текстом, за яким ми звіряли те, що надруковано в книжці. Звичайно, це було не просте зчитування чи звірка, а творча робота. Островський іноді міняв формулювання, уточнював, поновлював текст, який

з тих чи інших причин не попав у перше видання, додавав написане вже після перших публікацій.

Читаючи й перечитуючи зошити, спостерігаючи Островського під час роботи, я відкривала для себе цю людину. І чим більше я читала, тим ставало зрозуміліше, що йдеться не просто про розширення тексту, а про пекучі проблеми, про позиції автора у найважливіших питаннях того часу.

...Переді мною дві машинописні сторінки, які Островський додав до видання, що готувалося до виходу в світ. Вони стосуються епізодів війни з панською Польщею.

Радянська Україна охоплена полум'ям війни. Пілсудський разом з Петлюрою кинулися «рятувати» Україну від революції. Київ було здано. Все це, як відомо, змусило молоду Радянську республіку, голодну, зруйновану і знекровлену, вести війну з Польщею.

Основним ленінським принципом було розмежування класів і груп, які брали участь у цій війні. Партія пояснювала, що війну, яку нам нав'язали, ми будемо вести не проти польського народу, а проти польської буржуазії та поміщиків, проти пілсудчиків, які люто ненавидять народ. Ця лінія партії призвела до того, що війна перетворилася на класові битви польських і українських робітників та селян проти польських панів-визискувачів. Усе це, звичайно, знав Микола Островський, що завжди був у вогні революції і жив думкою та ідеями Комуністичної партії.

У романі цим подіям присвячено полум'яні рядки, ідеї Леніна проходять через слова і дії героїв книжки. Автор показує, що в класовій боротьбі немає відмінностей національних, а є приналежність до класу. Одним з виразників великої ідеї інтернаціоналізму в романі є поляк Тижицький, помічник механіка. У зошитах ми читаємо:

«З наполегливістю поляка почав він у перші ж дні відновлення Радянської влади громити аристократичну верхівку фабричної адміністрації.

Виступаючи перед робітниками рідною польською мовою, Тижицький гнівно викриває душителів робітників і селян — графа Потоцького, князя Сангушка і їм подібних.

Тижицький питає: «А хто нас поділив на народи, хто примушує проливати кров братів?.. Більшовики кинули всьому світові страшні для буржуїв слова: «Пролетарі

всіх країн, єднайтеся!» Ось у чому наш порятунок, наша надія на щасливе життя... Вступайте, товариші, до Комуністичної партії! Буде й Польська республіка, тільки радянська, без Потоцьких».

Цей висновок автор робить на основі досвіду Радянської влади в Угорщині 1919 року. Він, як і його герої поляки, у яких, звичайно, були прототипи, вірив у соціалістичне майбутнє Польщі і устами своїх героїв переконував, що робітникам потрібна не війна, а революція і що шлях до неї тільки один — солідарність робітників країн, що воюють.

Наведу ще одну вставку:

«Молодого капрала, радіотелеграфіста Снєгурка, який до війни працював електромонтером у Лодзі, обвинуватили в зраді батьківщини та в комуністичній пропаганді серед солдатів і засудили до розстрілу. Він не подав клопотання про помилування і був розстріляний через двадцять чотири години після вироку...

Валю викликали в його справі як свідка... Вона розповіла нам, що Снєгурко визнав, що провадив комуністичну пропаганду, але рішуче відкинув обвинувачення у зраді батьківщини... «Моя батьківщина,— сказав він,— це Польська радянська соціалістична республіка. Так, я член Комуністичної партії Польщі, солдатом мене зробили силоміць. І я відкривав очі таким самим, як і я, солдатам, яких ви гнали на фронт. Можете мене за це повісити, але я свою батьківщину не зраджував і не зраджу. Тільки наші батьківщини різні. Ваша — панська, а моя — робітничо-селянська. *І в тій моїй батьківщині, яка буде,— я в цьому глибоко впевнений,— ніхто мене зрадником не назве»* (підкреслення моє.— *І. Г.*).

І тут Островський виступає як інтернаціоналіст, полум'яний і переконаний. Ця сила переконаності в поєднанні з письменницьким хистом вражала і прихиляла мільйони сердець до Островського та його книжки.

Читання роману в присутності автора допомогло мені глибше збагнути ідеї книжки і ті тривоги, якими жив Островський.

Розкриваючи ідеї інтернаціоналізму, Островський хотів, щоб молодь 30-х років сприймала роман як прямий заклик бути готовою захищати соціалістичну Вітчизну.

Він показав, що пролетарська революція стає не тільки школою інтернаціоналізму, а й школою радянського патріотизму.

Дуже важливий у цьому розумінні епізод, про який я розповім далі, у перших російських виданнях його не було. А стався він з самим Островським, хоча він приписав його Сергієві Бруззжаку. Працював над цим епізодом Микола Олексійович натхненно, забувши про відпочинок, час, їжу.

«Тьмяно поблискує річка. В передранішній імлі дзюркоче по прибережних камінцях-кругляках. Од берегів до середини річка спокійна, гладінь її видається непорушною, а колір сірий, блискотючий... Коло річки, закопавшись у землю в тісному окопі, п'ятеро. Дружно лягли біля тупоносого «максима». Це передовий «секрет» 7-ї стрілецької дивізії. Біля кулемета, обличчям до річки, ліг боком Сергійко Бруззжак.

Вчора, знесилені у нескінченних сутичках, змучені ураганним вогнем артилерії поляків, здали Київ...

Відступ, великі втрати й, нарешті, здача ворогові Києва тяжко вплинули на бійців.

...Дивиться Сергійко, як плине річка, і не може не думати про минулий день.

Учора опівдні, підхоплений загальною лютою ненавистю, зустрічав контратакою білополяків; учора ж уперше грудьми зіткнувся з безвусим легіонером. Мчав той на нього, виставивши вперед гвинтівку з довгим, як шабля, французьким багнетом, біг заячими стрибками, викрикуючи щось недоладне. Якусь мить бачив Сергій його очі, широкі від люті. Ще мить — і Сергій ударив кінцем багнета по багнету поляка. І блискуче французьке лезо полетіло геть.

Поляк упав...

Рука Сергієва не здригнулась. Він знає, що вбиватиме ще, він, Сергій, який уміє так ніжно любити, так міцно берегти дружбу. Він хлопець не лихий, не жорстокий, але він знає, що в звірячій ненависті рушили на республіку рідну оті, послані світовими паразитами, обдурені й люто нацьковані солдати.

І він, Сергій, убиває для того, щоб наблизити день, коли на землі не вбиватимуть одне одного».

Прослухавши і уточнивши ще раз, Островський сказав: «Думка тут така: Сергій не вагався, він знав, що повинен убити ворога. Але це не так просто. Сергій був

юний, добрий, лагідний хлопець. Юнак, він уперше бачить кров такої самої, як і він, молодої людини, яку вбив. Але ж це не просто людина. Вона озброєна. І вона кинулася до Сергія, щоб убити його, а потім і інших».

Знову перечитали слова тексту, і Островський знову мені пояснив: «Сергій змужнів на війні, він ясно бачив майбутнє своєї країни. Сергій — боєць, і рука його повинна бути тверда: перед ним велика мета, і вбивство ворога Батьківщини є акт необхідний і цілком гуманний.

На початку першої частини Павло, стомлений і змучений, повернувся після тифу з міста додому. Організм підточений. Але треба жити. Не існувати, а жити, тобто продовжувати бій. Іншої форми існування Корчагін не знав і не мислив у майбутньому. Третій розділ другої частини був дуже важливий для Островського. І він поновив на його початку такі слова: «Молодість перемогла». І тільки після них уже йшов текст, який друкувався раніше: «Тиф не вбив Корчагіна. Павло учетверте перейшов смертний рубіж і повернувся до життя».

Читаємо далі в цьому ж розділі: «Ось тут, на цьому просторому майдані, задихалися в зашморгах Валя і її товариші. Мовчки постояв він на тому місці, де була шибениця, потім пішов до кручі. Зійшов униз і опинився на братському кладовищі. Чиїсь дбайливі руки прикрасили ряд могил вінками з ялини, обгородивши маленьке кладовище зеленою огорожею. Над кручею височіли стрункі сосни».

Дві фрази, що були далі («Мурава вкрила схили яру і пустир навколо кладовища. Павло стояв з непокритою головою і жадібно вдихав хвойне повітря»), Островський просить вилучити і замість них поновити за записами у зошиті інший текст:

«Зелений шовк молодої трави устелив схили яру.

Тут околиця міста. Тихо і сумно. Легкий лісовий шелест і весняна пріль відродженої землі. Тут мужньо вмирали брати, щоб життя стало прекрасним для тих, хто народився в злиднях, для тих, кому саме народження було початком рабства.

Павло поволі стягнув з голови кашкет, і смуток, великий смуток заполонив серце.

Найдорожче в людини — це життя. Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за безцільно прожиті роки, щоб не палила ганьба за підленьке і дріб'язкове минуле і щоб, умираю-

чи, зміг сказати: все життя і всі сили були віддані найпрекраснішому в світі — боротьбі за визволення людства. І треба поспішати жити. Адже безглузда хвороба або якийсь трагічний випадок можуть урвати його.

Сповнений цих думок, Корчагін пішов з братського кладовища».

Островський вважав це місце дуже важливим у романі і пояснював, чому його не було в перших виданнях. Він казав, що це наслідок довгих роздумів і творчих шукань, і тільки тепер він його остаточно відшліфував.

Усі думки Островського, які він висловив під час нашої роботи, я ввечері занотовувала у свій записник, який тепер, з пожовклими аркушами і вицвілим чорнилом, лежить переді мною. Тут чимало записів про людей, які приходили до письменника, враження, роздуми.

Одного разу мова зайшла про філософію. Знаючи, що я викладаю у вузі цю дисципліну, Микола згадав Риту Устинович, яка допомагала Корчагіну вивчати діамат. Для Павла тихі й розумні слова Рити були якимсь чаклунством. Він линув у незвіданий і недосяжний світ. Рита вміла просто і дохідливо пояснити йому мудрі істини. Рита, Рита!

І відразу ж Микола, усміхаючись, згадує те місце в романі (до речі, його теж не було у попередніх виданнях), де описується, як Панкратов, бажаючи «начинку в голові підгустити», подався вчитись. А там його спитали, які знання він має з філософії. Панкратов одразу згадав гімназиста-волоцюгу, який був вантажником і який їм розповів, що «чорт його знає коли в Греції були такі вчені, що багато про себе думали, і звалися вони філософами. Один такий типчик (прізвища Панкратов не пам'ятав, кажись, Ідеоген) жив ціле життя в бочці» і таке інше...

— Цього я не вигадав,— казав Микола,— так справді було, а Панкратов потім усе-таки збагнув, у чому смисл філософії, і нещадно лаяв гімназиста.

16 травня 1935 року в кімнаті Островського відбувалося засідання бюро Сочинського міськкому партії. Письменник мав розповісти про свою роботу.

З деякими членами міськкому я була вже знайома, бо зверталася до них з різних питань, пов'язаних з поліпшенням побуту Островських (про що вони, звичайно, не знали).

Розповідаючи про роботу, яку він уже зробив, Островський потім порушив і деякі загальні питання, пов'язані з розвитком радянської літератури. Він сказав, що треба створити велику літературу про героя нашого часу. Що такого героя, на жаль, ще не створено. А тим часом Перший Всесоюзний з'їзд письменників закликав до цього. «Наше життя,— сказав він на закінчення,— героїчніше за наші книжки».

На тому ж засіданні якнайкатегоричніше Островському було запропоновано відпочити. Микола Олексійович обіцяв. Він сказав, що бере відпустку.

Але що це означало? Тут, у своєрідній лабораторії письменника, по-своєму плинуло життя. Тут відпочинок і спокій не могли мати свого звичайного значення.

Якщо говорити про денні години, то тут машина вже працювала, і зупинити її було неможливо. Майже завжди тут не убував потік людей — одні йшли, інші приходили. Одних Островський сам хотів і повинен був бачити. Інші, відпочиваючи в Сочі, просто не могли відмовитись од зустрічі з Островським. А якщо говорити про нічні години, коли все завмирало, то тут починалась інша робота. Безперервна робота думки, яка ніколи не припинялась.

Певно, майбутнім дослідникам пощастить розкрити велику таємницю цього вражаючого явища, коли в організмі людини точиться весь час жорстока боротьба могутнього духу і нерухомого тіла, в якому, здається, ледь жевріє життя. Коли ніч і безсоння, здатні виснажити здорову людину, стають найкращими годинами для творчої роботи інтелекту.

Кінець цієї баталії має стати кінцем життя Островського. Третього нема! Так воно і сталось. Останній рядок нової книжки «Народжені бурею», продиктований секретареві, збігся з його останнім подихом...

Роботу нашу в Сочі закінчено, і вперше можна було написати на титульній сторінці: «Друкується за повним текстом рукопису».

Я повернулася до Москви 26 травня. З червня книжку було подано на виробництво, а 26 червня підписано до друку. За тих часів рекордна швидкість. У «Молодой гвардии» вийшов перший масовий тираж — 100 тисяч примірників. Про це давно мріяв Островський. Він надіслав телеграму: «Захоплений стрімкими діями. Ще недавно це здалося б фантазією».

Стотисячний тираж книжки миттю розкупили. На редакторському столі листи. Їх сила-силенна. Кличуть, просять, вимагають розповісти про книжку, про письменника, який став легендою. Щодня, а то й двічі на день ми виступали на заводах, фабриках, у наукових та навчальних закладах, виїжджали в колгоспи.

Про книжку знали і говорили, ще коли вона вийшла вперше, але те, що відбувалося тепер, було понад усякі сподівання. Величезну роль відіграла, звичайно, стаття М. Кольцова в «Правде». Вона розповіла про Островського всьому світові і адресувала людей безпосередньо до самої книжки. Але стаття була тільки приводом, щоб мільйони людей прочитали книжку. Сильний вплив твору на громадську психологію обумовлений його внутрішньою суттю.

Відомо, що класиками заведено називати художників, які найбільш повно і адекватно відбивають думки і сподівання своєї епохи. Цінності, які вони створюють, не минають. І це перевіряється часом, життєвістю створеного.

Сила книжки Островського в тому, що вона ставить і вирішує питання не другорядні, а розповідає про великий, ідейно насичений час, коли смертельна боротьба ставила перед людиною вже з юнацьких років питання: з ким ти? І над цим питанням ніколи було роздумувати. Відповідь мала бути чітка і негайна.

Але таке питання стоїть перед людиною завжди, в усі часи і епохи, і особливо перед молоддю. Через те і до книжки Островського ніколи не примеркне цікавість. Її ідейні, художні і пізнавальні якості справді немеркнучі.

У Сочі ми працювали і над першою книжкою «Народжені бурею». Роман друкувався спочатку в журналі «Молодая гвардия». Незабаром після мого від'їзду з Сочі Островський у листі до працівників журналу М. Колосова і С. Стесіної написав: «У тов. Горіної є виправлений текст п'яти розділів».

В обговоренні першої частини «Народжених бурею» взяли участь відомі в нашій країні письменники, вони багато зробили для того, щоб книжка була якнайдосконаліша.

Уже в Москві, на вулиці Горького, де в чудовій квартирі оселився Островський з родиною, ми працювали далі

над цим новим твором. Ще раз переглянули текст виправлених розділів і йшли далі, читаючи і перечитуючи деякі сторінки по кілька разів. У Москві Островський мав досить і помічників, і друзів, серед яких були і знамениті. Його оточували письменники, журналісти, критики.

В цілому треба сказати, що робота над другим романом давалася Островському великою кров'ю. По-перше, у нього було значно менше часу, щоб виносити твір, та й сили не побільшало. Побільшало тільки навантаження: зустрічі, листи, телеграми, телефонні дзвінки, промови, виступи по радіо. Навіть здорова людина не витримала б такого напруження. Письменник згасав.

22 грудня 1936 року. Телефонний дзвінок Дмитра Олексійовича Островського повідомив про смерть Миколи Олексійовича. Коли я прийшла, в квартирі уже панувала сумна тиша.

Я не могла довго лишатися біля ліжка дорогого друга. Пішла в друкарню «Искра революции», де у напівпідвальному приміщенні друкували першу частину нового роману.

Із затьмареними від сліз очима я читала зброшуровані аркуші і раз у раз повторювала слова поета: «Який світильник розуму погас, яке ж то серце битись перестало».

У день похорону я принесла в дім Островських кілька ще сирих примірників «Народжених бурею» у світло-бежевій оправі з жалобною смугою.

1973 р.

ВЕСЬ У ПОРИВІ

Дізналась я про Миколу Олексійовича Островського до того, як познайомилася з ним. Прочитала нарис Михайла Кольцова «Мужність», надрукований у «Правде», який справив на мене велике враження. Тоді я працювала у виконкомі Пролетарської районної Ради Ростова-на-Дону, а незабаром, влітку 1935 року, була послана на роботу в Сочинську міськраду.

Великою радістю було для мене, коли одного разу Островський подзвонив мені і сказав, що хоче познайомитися зі мною, запрошував зайти до нього. Того дня, коли я вперше пішла до Миколи Олексійовича, побачення наше не відбулося. Мене зустріла Ольга Йосипівна і показала в глибину садка, де лежав Микола Олексійович: він працював разом з кінодраматургом М. Зацом над сценарієм за романом «Як гартувалася сталь».

Зустріч наша відбулася через тиждень у тому ж садку. Приязно усміхаючись, він потиснув мені руку, і моє хвилювання враз зникло. Зав'язалася жвава, цікава розмова. Він розпитував про життя міста, його впорядкування. Так ми познайомились.

Незабутньою лишилася в пам'яті церемонія урочистого вручення Миколі Островському ордена Леніна, на якій мені довелося бути присутньою. Г. І. Петровський, вручаючи письменникові орден, у своїй промові звертався до Миколи Олексійовича: «Сину мій», а той, відповідаючи йому, сказав: «Батьку мій» і, закінчуючи промову, вигукнув: «Хай живе життя!»

Уряд України виділив тоді кошти на спорудження будинку Миколі Островському. Сочинська міськрада взяла участь у спорудженні цього будинку. З працівниками комунального господарства ми обмірковували кожну деталь. У двір і в садок привозили рідкісні екземпляри дерев, квітів та кущів, які росли на Чорноморському побережжі. Далеко за містом брали дерн, щоб озеленити ним схили в дворі й садку.

Мені довелося побувати 1962 року в Сочинському Домі-музеї Миколи Островського, і я обійшла не тільки

всі кімнати, але й сад, і дворик, до всього доторкнулась. Згадалося, як, бувало, після роботи заходила до Миколи Олексійовича «на хвилинку», щоб розповісти, як ідуть справи. Одного разу він зустрів мене словами: «Добре, що прийшла. Я незабаром виступатиму перед делегатами конференції письменників Азово-Чорномор'я. Послухаєш?» І ось настав цей день. Біля ліжка Островського — радіотехніка, увімкнено зал. Ми почули шквал оплесків — письменники вітали свого товариша. Островський, виголошуючи промову, весь був у пориві, голос бадьорий, кликав до великих справ і звершень.

Одного разу вже в новому будинку я застала в нього велику групу молоді. За роялем сиділа гарненька дівчина й, акомпануючи собі, співала. Слухачі стояли й сиділи в кімнаті і на веранді. Це були сочинські комсомольці. Разом із секретарем міськкому комсомолу вони прийшли в гості до Миколи Островського.

Запам'ятались і проводи Островського в Москву. На квартирі в нього зібралися працівники міськкому партії, комсомолу, виконкому міськради. Микола Олексійович на прощання говорив нам, як необхідна йому ця поїздка для завершення книги «Народжені бурею».

І більше ми з Миколою Олексійовичем не зустрічались.

1968—1974 рр.

А. КОНОВАЛОВ

ПРИЇХАЛИ НАФТОВИКИ

У листопаді 1935 року на одному із засідань бюро Нафтогірського райкому комсомолу обговорювалося незвичайне питання — про зустріч з письменником Миколою Островським. Секретар райкому Землін повідомив, що книгу «Як гартувалася сталь» на промислах «Майнафта» багато хто знає, читає у газетах про автора, але хотілося б знати про нього більше. Вирішили провести літературний вечір, присвячений життю і творчості Островського, а перед цим відвідати його.

Тут же, на засіданні бюро райкому, написали Миколі Олексійовичу листа.

Через кілька днів надійшла телеграма: «Чекаю двадцять третього. Островський».

І ось ми в Сочі у письменника. Секретар райкому комсомолу Землін, члени бюро райкому, буровий майстер стахановець Шишков, інженер буріння комсомолець Зільбер, слюсар Алексєєв та інші.

— Добрий день, хлоп'ята! Сідайте. Розповідайте, хто прийшов.

Островський тисне нам руки. З кожним знайомиться. Ми розповідаємо йому про роботу стахановців-нафтовиків, про те, що робітнича молодь дуже полюбила його чудову книгу.

— Друзі мої, раніше я теж був бойовим хлопцем, а зараз, бачите, у якому стані... Але я член комсомолу, справжній, не колишній, як кажуть... Шістнадцять років у комсомолі... Я знаю, що комсомол любить мене, і пишаюся цим. Я комсомольський письменник і до самої смерті писатиму про комсомольську братву. Комсомольці — чудові хлопці. Не думайте, що тільки раніше були гарні хлопці — воювали, ганяли білополяків і всіх інших білогвардійців. Тепер вони не гірші, навіть кращі: ви зростаєте просторо, весело. Сьогодні один добився рекорду, а завтра інший його перекриває...

До кімнати ввійшла Катерина Олексіївна, сестра Островського, попередити Миколу Олексійовича, щоб він

менше говорив, поберіг себе, адже завтра на нього чекає великий і радісний день — вручатимуть орден Леніна. Закінчуючи бесіду, Островський каже:

— Нафта — велике діло, хлопці. Кожна ваша бурова дорівнює новому бомбовозу. Захищати Батьківщину треба міцно. Працюйте, хлопці, і вчіться!

Прощаючись, він затримує в своїй руці руку Алексєєва.

— Чия це рука?

— Це я, слюсар Алексєєв, член комсомолу з 1920 року.

— Велика, міцна рука. Така рука коли щось заб'є, то не відірветься,— жартує Островський.

Ми розлучилися друзями.

Минули роки, але не забути щасливих хвилин того листопадового дня...

1940 р.

ОЛЕКСАНДР КОРНІЙЧУК

ВОГОНЬ ПРОМЕТЕЯ

Уперше я побачив Миколу Островського в 1935 році. З великим хвилюванням я йшов до нього, бо знав, як тяжко він хворий. Гадав, що наша розмова буде сумною, але помилився.

Островський пристрасно говорив про свою роботу. Він знав, що пишуть українські письменники.

Наша розмова тривала годину. Я не почув від нього жодної скарги на здоров'я. Одне звучало — жити, трудитися, працювати, все віддати Батьківщині.

— Передай моїм друзям — письменникам України — гаряче вітання і скажи, щоб працювали більше й завзятіше. Як жаль, що життя коротке. Хочеться багато зробити.

На моє запитання, як іде робота над новим романом, Микола відповів:

— Багато працюю. Бувають дні, коли два секретарі падають від утоми. Я диктую весь час. Образи так хвилюють мене, що хочеться швидше все перенести на папір...

Хвороба позбавила його сонця, здоров'я, та не змогла погасити полум'я його прекрасної душі. Хвороба прикувала його до ліжка, але серце Островського горіло вогнем Прометея.

1966 р.

Я. КРАВЧУК

НЕВІДКЛАДНЕ ЗАВДАННЯ

У 1935 році, після закінчення Московського архітектурного інституту і виконання перших проектних робіт, мене відрядили в Сочі для ведення авторського нагляду над будівництвом деяких об'єктів курорту, що розвивався. Начальник будівництва одного з об'єктів А. М. Поздняк, з яким ми разом працювали і жили на одній квартирі, розповів мені якось про книгу «Як гартувалася сталь» і про долю її автора. Книгу мені пощастило дістати. А невабаром я познайомився і з самим письменником та його родиною.

Після опублікування постанови уряду України про побудову будинку для М. О. Островського у Сочинському міськкомі партії відбулася нарада, на якій було вирішено провести конкурс серед архітекторів на складання ескізного проекту будинку. Будинок треба було запроектувати з урахуванням специфічних умов життя і творчості письменника. Дім мав бути одночасно і показним, і скромним, компактним, без надмірностей.

Обдумуючи проект, малюючи різноманітні схеми, я попросив дозволу відвідати Островського, поговорити з ним і дізнатися про його побажання. Крім того, мені треба було оглянути ділянку для будівництва будинку.

Ми зустрілися з Островським. Розмова була дуже короткою. Я познайомився з обстановкою побуту письменника, з особливими умовами. Разом з рідними і близькими Миколи Олексійовича ми оглянули ділянку, на якій мав споруджуватися будинок.

Мені сподобалося, що ділянка недалеко від центру і в той же час віддалена від гамірної курортної магістралі. Своїм схилом вона звернена на південь, до моря і Верещагінського яру. На ділянці були дерева, кущі. На «найвідповідальнішому місці» росли три струнких, високих кипариси, які було приєднано до композиції будинку.

Цілий вечір, цілу ніч мені довелося малювати, креслити, обчислювати, готувати записку, словом, робити ескізний проект. На ранок він в основному був готовий.

Його надіслали до міськкому партії. Увечері сповістили: затверджено мій проект.

Того ж дня я дізнався, що відповідаю за спішне завершення проекту в ескізній стадії, за складання технічного проекту з кошторисом і подачу в найкоротші строки робочих креслень на будову. Строки мінімальні — обчислюються днями.

Мені тоді було двадцять п'ять років, один рік стажу роботи. Досвіду було мало. Мені сказали, що з проектом хоче ознайомитися Микола Олексійович. І ось в один із жовтневих днів на квартирі в Островських на Оріховій вулиці зібралися всі зацікавлені особи, керівники будівництва і мої товариші архітектори. Я приніс усі проектні матеріали.

Микола Олексійович сказав, що хоче знати про проект усе — від загальних архітектурно-планувальних вирішень, розміщення будинку на ділянці, взаємозв'язку його кімнат з «половиною» сім'ї до найрізноманітніших деталей проекту. Я мав доповідати людині, яка володіла невідомими мені почуттями і способами проникати в суть явищ. Під час мого повідомлення панувала цілковита тиша. Мабуть, усі розуміли, що в тиші він краще запам'ятовує почуте, а можливо, й «побачене». Мені здається, перед ним був «екран», доступний тільки йому, і на ньому він «бачив» усе, про що йому говорили.

Скінчивши розповідати про проект, я відповів на деякі запитання присутніх. Після паузи заговорив Микола Олексійович. Голос у нього був рівний, спокійний. Він викладав зміст проекту так, ніби робив його сам або безпосередньо вивчав, бачив, знав у деталях. Це була розповідь людини, що не просто мала дар уявлення і фотографічно точну пам'ять, але ще й здатної робити професіональні архітектурні узагальнення, яким міг позаздрити не один із нас. Наприкінці він сказав, що проект треба якнайшвидше втілити у життя. І жартома зауважив, що він досі гадав, начебто архітектор — це людина похилого віку, можливо, з бородою, а перед ним — хлопець комсомольського віку.

Потім Микола Олексійович попросив дати йому книгу «Як гартувалася сталь», продиктував дарчий напис. Я щиро подякував. Пізніше цю книгу читали всі мої рідні, друзі і знайомі, головним чином у Москві на Усачівці, де я тоді жив.

У першій архітектурній майстерні Московського архітектурного інституту, керованій професором І. С. Ніколаєвим (пізніше ректор Московського архітектурного інституту), мені належало доробити ескізи, виготовити технічний проект, скласти кошторис і підготувати робочі креслення. Колектив, що допомагав мені, аспірантові, виконати роботу, працював з натхненням. У найкоротший термін уся документація була підготовлена. У консультації проекту брали участь професори Н. В. Морковников і І. С. Ніколаєв, архітектор М. В. Сергєєв. Архітектори Б. С. Мезенцев, К. А. Кравчук, студент Юрій Ткачов брали участь у виконанні деяких частин проекту, робочих креслень.

У листопаді я виїхав у Сочі, щоб взяти участь у спорудженні будинку.

У березні—квітні 1936 року для ознайомлення з ходом будівництва в Сочі з Києва приїжджав Г. І. Петровський. З проектом і кошторисом Петровський ознайомився в Києві.

У важких умовах за короткий строк, протягом півроку, будівельники, керовані А. Н. Поздняком і Н. А. Мальцевим, спорудили будинок.

У травні 1936 року М. О. Островський вселився у свій новий дім.

Усьому колективу, який брав участь у спорудженні будинку, Микола Островський написав теплого листа із щирою подякою.

...Я бережу в своєму серці образ М. О. Островського. Часто згадую ті далекі роки, коли доля дала мені можливість вкласти свою скромну працю у спорудження будинку для цієї гідної подиву людини і письменника.

1967—1973 рр.

Д. ВИШНЕВСЬКИЙ

НЕЗАБУТНЄ

У 1933—1934 роках у Харкові у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик» уперше видавалась «Як гартувалася сталь», і мені доручено було готувати до друку книгу в перекладі українською мовою. А через рік, у тридцять п'ятому, я був у складі делегації в Сочі від харківської комсомолії, коли Миколі Островському вручали високу нагороду — орден Леніна.

До цього часу звучить у душі моїй його голос, я чую його жарти, сміх, пісні, бачу його живим, радісним.

На святкування в Сочі мали прибути делегації з багатьох міст країни. Наша комсомольська організація від Харкова була першою і приїхала до Сочі 24 листопада разом з Григорієм Івановичем Петровським. Одразу після дружньої зустрічі на вокзалі пішли ми на Оріхову, 47, де жив тоді письменник. Микола Островський прийняв нас з великою радістю. Він лежав у своєму ліжку з високим узголів'ям, у військовій гімнастерці, вкритий до грудей ковдрою.

Був теплий сонячний день пізньої осені, прекрасної пори на Кавказі. Місто здравниць, як і вся країна, віддавало данину глибокої поваги воїнові, героєві, письменникові, його ім'я часто зустрічалося на сторінках газет, звучало в радіопередачах.

Микола Олексійович добре почував себе у той день, і Григорій Іванович вирішив скористатися з цього, щоб увечері того ж дня вручити йому орден.

Багато гостей зібралося в його квартирі — від партійної і комсомольської організацій міста, бойові друзі Островського, старі більшовики — делегація здравниць, члени його сім'ї. У великій кімнаті, де він лежав, стало душно, до того ж ще оператори Ростовської кінохроніки підняли температуру своїми освітлювальними приладами. Григорій Іванович захвилювався, порадився з лікарем — може, відмінити зйомки? Микола Олексійович сказав:

— Не мені потрібна кінохроніка, а всім... народу, комсомолу. Нічого, витримаю.

Настала урочиста хвилина. Григорій Іванович виголосив коротке вступне слово, зачитав постанову ВЦВК СРСР про нагородження Островського і закінчив словами:

— Дозвольте, дорогий Миколо Олексійовичу, поцілувати вас від імені трудового народу.

Він нахилився до Островського, поцілував його в лоб, потім прикріпив орден Леніна до його гімнастерки, а коли випростався, ми побачили: за скельцями окулярів Григорія Івановича блиснули сльози.

Микола Олексійович лежав щасливий, радісний. Його найближчий друг «радіомаг» Лев Берсенєв підніс до нього мікрофон і тримав перед ним. Микола Островський, глибоко схвильований, сказав слово подяки. Потім святкування продовжили в міському театрі. Але не так просто було пройти туди. Тисячі людей заповнили вулиці, стояли біля гучномовців.

Назавтра приїхали інші делегації. Вони дуже жалкували, що запізнились — орден Островському вже вручили. Нічого не вдієш. На квартирі Миколи Олексійовича влаштували званий обід на честь гостей. Столи поставили по діагоналі, поряд з нами — на своєму ліжку Микола Островський.

Письменник Н. Рибак прочитав написану Г. І. Петровським передмову до нового видання роману «Як гартувалася сталь». Микола Олексійович коротенько поділився своїми творчими планами на майбутнє. Вони були величезні, ці плани, розраховані на довге життя. А потім друзі почали підносити свої подарунки: модель вагонетки, мисливську рушницю, бронзового вершника на коні, синього кольору сукно на костюм, яке Островський жартуючи забракував, сказав, що любить тільки хакі, і додав:

— Правда, з синього сукна можна пошити галіфе, ширше за Чорне море. Жаль, хлопець я не ходячий, а то б погано довелося сочинським дівчатам.

Арсенальці з Києва передали письмове приладдя: на мармуровій підставці дві чорнильниці, а між ними точно відлита модель польової гармати-тридюймівки. Островський попросив показати. «Показати» — означало піднести до його лівої руки. Він ощупав гармату, похвалив:

— Гарна. А що не стріляє — не біда. Відтепер буде стріляти з двоствольної батареї чорнильниць.

Григорій Іванович передав Островському особистий подарунок Михайла Івановича Калініна — патефон з мо-

нограмою, який одразу було поставлено на тумбочку біля ліжка.

Подали на стіл величезний торт, чудом довезений в повній цілості нашою делегацією від харківських кондитерів. Мати Миколи Олексійовича, Ольга Йосипівна, почала розрізати торт, збираючись частувати гостей, і раптом заплакала. Ми всі до неї:

— Чого ж ви, Ольго Йосипівно! Радіти треба!

— Ось зараз ми радіємо, а було ж як тяжко... Як тяжко було! — І вона почала розповідати про давно минуле, коли Катя, старша дочка, була «в людях», малеча з нею, а вона не могла одержати зароблені копійки за поденну роботу в заможних сусідів, удома не було ні крихти хліба.— Взяла я хлопчиків,— розповідала далі Ольга Йосипівна,— Митю за руку, йому шість виповнилося, Колю однорічного на руки і пішла сама не знаю куди. Дивлюся — міст, під ним річка. «Ось,— думаю,— зараз кину хлопчиків моїх у річку і сама за ними вниз головою...»

Ми завмерли, слухаючи це оповідання, настала тяжка хвилина. І несподівано для всіх Микола засміявся. Він сміявся голосно, дзвінко.

— І добре, матусю, що не втопила. Митько — той виліз би, здоровий був, а я, маленький, напевно втонув би.— Помовчав секунду-другу.— А я, друзі, ще тоді мав намір письменником стати.

І хоч сумна розповідь Ольги Йосипівни болем відгукнулася в серці кожного, все-таки стало веселіше. Так він, Микола Островський, керував нашим настроєм, відганяв невеселі наші думки про те, що він тяжко і безнадійно хворий.

Після обіду всі ми разом з Г. І. Петровським поїхали на закладини першого каменя майбутнього будинку, який уряд Радянської України подарував письменникові.

Перед від'їздом із Сочі ми ще раз прийшли до Миколи Островського. Посиділи, поговорили, почали прощатися. Пора і честь знати. Пережите за два останніх дні відбилося на його здоров'ї, ми це бачили. Але він не хотів нас відпускати.

— Ось що, друзі, заспіваймо і потанцюймо. Потім відпущу.

Але ніхто не насмілювався співати і танцювати в квартирі тяжко хворого товариша. Однак він так настійливо вимагав, що відмовитися було неможливо. Ми вийшли в невеликий передпокій, заспівали одну пісню, другу. Ба-

гато пісень співали — народних, популярних з кінофільмів. Потім розступились, утворили невелике коло, хтось притупнув ногою, затанцювали. І знову співали пісень.

Ми перезирнулися з Н. Рибаком, зрозуміли один одного з погляду — нам обом здалося, що Островський тяжко переживає, що не може з нами співати й танцювати. Не змовляючись, тихенько підійшли до відчинених дверей у його кімнату і зупинилися, вражені до глибини душі.

Микола Островський на весь голос, дзвінко, влад співав разом з усіма: «Нам песня строить и жить помогает...»

Таким він залишився в моїй пам'яті — живим, життєрадісним, з піснею на вустах.

1973 р.

С. ЄРОХІН

ХВИЛЮЮЧА ЗУСТРІЧ

— Колю, до тебе прийшли комсомольці України,— сказала Ольга Йосипівна синові.

Його обличчя осяяла радісна усмішка. Він привітався з нами. Сергій Андрєєв розповів Островському про кожного з нас. Коли той почув, що мене направляють на роботу в Чернігівську комсомольську організацію, попросив передати від нього вітання чернігівським комсомольцям. Не треба говорити, який я був радий виконати таке доручення. Потім Островський попросив розповісти йому про життя і роботу комсомольської організації України. Сергій Андрєєв ознайомив письменника з цими справами. Островський уважно слухав, і здавалося, що він бачить присутніх.

Ми попросили Островського розповісти нам про своє здоров'я, про літературну роботу. Працював він дуже напружено. Хтось із нас попросив письменника дати почитати рукопис його нової книги «Народжені бурею».

— Обов'язково дам,— сказав Островський,— але читайте уважно і не затримуйте його.

І ось рукопис у нас в руках. Віддрукований на машинці, у простій коричневій палітурці.

— Я дуже прошу вас як друзів,— каже письменник,— обговоріть з комсомольським активом мою книгу. Дайте правдиву оцінку, не робіть скидок на мій стан, критикуйте рішуче. Чим сміливішою, правдивішою буде критика, тим кориснішою буде ваша допомога. Не думайте про те, що мені, можливо, неприємно буде слухати гіркі слова про свою працю. Я не можу допустити, щоб недосконалий твір потрапив до читача.

Ми були дуже задоволені, що стали першими читачами його нового роману «Народжені бурею».

Ділова частина зустрічі скінчилася. Несподівано Островський просить нас заспівати українських пісень. Ми співаємо про широкий Дніпро, про паровоз, який летить до комунізму, і свою улюблену комсомольську — «Молоду

гвардію». На обличчі Островського радість, і ми радіємо разом з ним.

На прощання Островський попросив, щоб кожному з нас дали книгу «Як гартувалася сталь» з дарчим написом. Секретар виконала прохання, а Островський поставив на кожній книзі своє прізвище.

Минули десятиріччя з дня тієї зустрічі, але вона й досі хвилює серце.

1974 р.

Б. СЛОБОДЯНЮК

З ПОЛУМ'ЯМ У СЕРЦІ

Ми, відряджені Шепетівським комітетом комсомолу, їдемо до свого земляка — Миколи Островського. За вікном вагона пробігають чепурні села, безкраї лани, станції і полустанції, заводські труби.

Нарешті Сочі, Оріхова вулиця. Тут уже знали про наш приїзд. Нас зустріла мати письменника. Вітається з нами, а на очах — сльози. Вона швидко витирає їх.

— Ой, ви з нашої Шепетівки! — щиро радіє Ольга Йосипівна.— Не всі? Ви з Ізяслава? А ви із Славути? Це ж все одно, що із Шепетівки! Коля буде радий...

Заходимо у двір. У затінку дерев на тапчані лежить Микола Островський. Поруч на столику — радіоприймач, на другому — друкарська машинка з наполовину надрукованим аркушем. Тут же купка чистого паперу, аркуші з рядками машинопису.

— Колю, приїхали наші земляки,— сказала йому Ольга Йосипівна.— З Шепетівки...

Микола Олексійович усміхається, ніби шукає очима співбесідника.

— Проходьте, товариші,— каже письменник.— Радий вас бачити.

Бачити... Це говорить людина, яка вже кілька років бачить саму лише темряву. Голос у нього молодий, дзвінкий, який буває у бадьорого, енергійного юнака.

Ми підходимо до ліжка і по черзі тиснемо йому руку. У відповідь — ледь уловимий потиск. Сідаємо на стільці навколо ліжка. Передаємо Островському привіт і побажання успіхів у творчості від усього Шепетівського округу. Микола Олексійович зав'язує невимушену розмову, ніби з кожним із нас давно знайомий. Він одразу ж, на наш подив, запам'ятав кожного по голосу і місцю, де хто сидів. Молода робітниця розповідала про Шепетівку, про цукровий завод, на якому вона працює, про щойно споруджений у місті Будинок Рад, новий кінотеатр, нові школи, про великий парк у центрі, який посадили комсомольці і назвали його парком імені Миколи Островського.

Обличчя Миколи Островського спохмурніло.

— Ну, це вже зайве,— сказав він.— Микола Островський нічого такого не зробив, щоб його ім'ям парки называти...

Зауваження Миколи Олексійовича зовсім не збентежило дівчину, вона враз знайшла вихід із становища:

— Тоді ми назвемо наш парк ім'ям Павки Корчагіна. Правда ж, підхожа назва?

Микола Олексійович посміхнувся:

— Підхожа...

Дівчина дістала з сумки кілька останніх номерів газети «Шлях Жовтня», що видавалася тоді в Шепетівці.

— Тут добре написано про все, що зараз відбувається в нашому місті,— сказала вона.— Як тільки матимете вільну хвилинку, прочитайте...

Тепер у центрі розмови опинилась наша Лялечка. Вона працювала в Ляховецькому районі. Спочатку несміливо, а потім усе запальніше почала розповідати, що в селі Гулівцях побудовано нову школу, а в Юр'ївці — один з найкращих колгоспів. Особливо зворушило Миколу Олексійовича, коли Ляля сказала, що в селі В'язівцях колгосп очолює колишній котовець, орденоносець Григорій Горобець.

— Виходить, наші котовці і тепер на передовій. Молодці! Дякую вам, Лялю, за таку приємну для мене звістку,— сказав Микола Олексійович.

Дізнавшись, що я з Ізяслава, Островський пожвавився ще більше.

— Я там знаю кожне село, кожен гайочок, кожну стежину... Працював у тому районі секретарем райкому...

І він почав розпитувати про села Мислятин, Путринці, Михнів, Білогородку, Покощівку...

— У Покощівці ми колись банду ліквідували,— сказав Островський.— Тривожний був час...

Потім почали розпитувати вже ми. Обережно поцікавилися про його самопочуття. Микола Олексійович усміхнувся.

— Самопочуття, дорогі друзі, у мене поділяється на моральне і фізичне. Перше — відмінне. А друге, кажучи відверто, не зовсім добре. Лікарі вважають становище тривожним. Але про це, прошу вас, не кажіть моїм землякам-комсомольцям. Скажіть, що пише, читає... Одно слово, працює на повну силу. Навіть від вихідних і відпусток відмовився. Пишу нову книгу — роман «Народжені бурею». Восени поїду в Москву, прочитаю написане

товаришам письменникам, послухаю їх зауваження. Як бачите, лікуюся роботою...

Микола Олексійович попросив матір допомогти йому перебратися в будинок. Ми допомагаємо їй. Над ліжком на стіні — телефонний апарат, праворуч — стіл, завалений газетами, журналами, рукописами.

— Вчора я мало писав,— продовжує він розповідати.— Більше читав. Взагалі треба багато читати. Крім того, допомагав товаришам вивчати історію партії. Це моє партійне доручення. Сьогодні теж треба прочитати дещо про розгром білополяків. Це необхідно для роботи над новою книгою.

Потім розмова знову зав'язалася про Шепетівку, про листи, які він одержує. Ольга Йосипівна запросила нас до чаю і вже сама почала розпитувати про Шепетівку.

Настав час прощатися. Островський дякує нам за відвідини і просить передати щирий привіт комсомольцям і молоді Шепетівки, Ізяслава, Берездова, Славути.

Ми вийшли, і кожен з нас мовби ніс із собою частку його душі...

1964 р.

В. ГОРБУЛЕНКО

ТЕХНІКУМ ЙОГО ІМЕНІ

У березні 1936 року «Правда» надрукувала нарис Михайла Кольцова «Мужність». У ньому розповідалося про книгу «Як гартувалася сталь», що недавно вийшла, і про незвичайну долю її автора. Для нас, студентів і викладачів Українського комуністичного газетного технікуму в Харкові, як і для інших читачів, це було відкриттям. Книжка із зеленою гілкою і сріблястим багнетом, що була в бібліотеці технікуму, переходила з рук у руки і полонила нас. Чимось близьким і рідним повіяло від її героя — Павки Корчагіна. І такий дорогий став для нас письменник Микола Островський, що ми звернулися до уряду з проханням присвоїти його ім'я нашому технікуму.

Ми дуже зраділи, коли наше прохання задовольнили. Кожен студент, пишаючись тим, що він навчається і виховується в учбовому закладі, який носить ім'я Миколи Островського, прагнув у навчанні і праці рівнятися на нього.

Колектив технікуму зав'язав дружбу з письменником та його рідними. Про життя Миколи Островського нам розповів його старший брат Дмитро Олексійович, який навчався в Комуністичному університеті імені Артема в Харкові. Він виступав у нас на літературних вечорах і читацьких конференціях. Гостювала в нас і мати письменника Ольга Йосипівна, коли приїжджала в Харків на лікування. Сердечно і просто розповідала вона нам про свого сина.

Пам'ятним у житті нашого технікуму був грудень 1935 року. Студенти і викладачі готувалися відзначити п'ятиріччя свого учбового закладу. Вирішили запросити Островського взяти участь у ювілеї. До письменника в Москву поїхала група студентів і попросила його виступити по радіо з напутнім словом. Він охоче погодився. Наші делегати пішли в редакцію Всесоюзного радіомовлення і там домовилися про день і час виступу письменника.

30 грудня у нас відбулися урочисті збори, до президії яких обрали Миколу Олексійовича. О 23-й годині в переповненому залі із включених репродукторів полинули позивні московської радіостанції.

— Передаємо нічний випуск останніх вістей,— повідомив диктор.— Зараз, коли ми починаємо цей випуск, в одному з клубів Харкова студенти і викладачі Українського комуністичного газетного технікуму відзначають п'ятирічний ювілей свого технікуму. До них із вітальним словом зараз звернеться письменник Микола Островський, ім'я якого присвоєно цьому технікуму...

Зал стих. Із репродукторів почувся трохи приглушений голос Островського. Всі ми затамувавши подих слухали його, прагнули не пропустити жодного слова. Багато хто з нас записував промову.

— Дорогі мої молоді товариші — студенти технікуму мого імені! — говорив Островський.— Я зараз повний прагнення до життя, до праці, до творчості. Я зараз з вами. Ваші перемоги — мої перемоги, ваші поразки — мої поразки.

Більшовицька преса — могутня зброя партії, і ви покликані бути носіями цієї зброї.

Дорогі друзі! Ми вступаємо в 1936 рік. Наша країна вступає в цей рік з великими досягненнями, з великим розгорнутим стахановським рухом.

Тож станьте й ви відмінниками навчання!

Хай живе партія Леніна, під прапором якої ми йдемо від перемоги до перемоги!

Хай живе Комуністична партія більшовиків України, яка виховує вас і під чиїм керівництвом ви працюєте!

До побачення, товариші, до побачення!

Коли Островський закінчив свою промову, в залі всі встали і влаштували йому бурхливу овацію. Потім учасники зборів під дружні оплески приймали лист-відповідь Миколі Островському. В ньому ми висловлювали своє захоплення життєвим і творчим подвигом письменника і давали клятву жити, працювати і боротися, як Островський. Лист закінчувався такими рядками:

«Ти, Миколо, будучи скромним, говорив якось літераторам, що був на бойовому фронті «непоганим рубакою», а от на літературному фронті — «непідхожий рубака». Ні, неправда, ти добрий рубака і на літературному фронті. Ми будемо вчитися в тебе, щоб стати гідними бійцями більшовицької преси».

Промову Островського записали, і її надрукувала наша технікумівська газета «Кадри преси». Через тридцять з лишком років за допомогою корчагінця Валерія Зав'ялова, співробітника Державної бібліотеки імені В. І. Леніна в Москві, її вдалося розшукати.

Незабутній день 23 жовтня 1936 року. Дізнавшись, що письменник їхатиме із Сочі в Москву через Харків, ми глибокої ночі зібралися на харківському вокзалі і з нетерпінням чекали поїзда. Тільки-но швидкий пасажирський Сочі—Москва підійшов до перону, ми оточили вагон, в якому їхав Островський, і почали його «штурмувати». Кожен із 300 чоловік, що прийшли сюди, намагався потрапити у вагон і побачити того, хто своїм подвигом запалив серця людей. Однак тільки невеличкій групі пощастило протиснутися в двері. Островський зустрів нас як близьких друзів.

— Здрастуйте, друзі мої! — сказав він.— Радий зустрітися з вами...

Островський жартував, сміявся.

— У нас у Харкові,— казав Островський,— мене було зняли з військового обліку. А от нещодавно Політуправління Червоної Армії видало мені військовий квиток і надало звання бригадного комісара. Я знову в строю. Це велике, неповторне щастя — почувати себе знову в строю.

Він чув на пероні багато голосів і, коли дізнався, що сюди прийшов увесь колектив студентів і викладачів технікуму, щоб побачитися з ним, жартома докоряв товаришам, що його супроводжували:

— Що ж ви не впускаєте гостей? Мені можуть сказати, що Островський відірвався од мас, обюрократився... Негаразд, негаразд!.. Передайте всім присутнім мій дружній, сердечний привіт!

Ми тепло попрощалися з ним.

...З болем у серці 22 грудня 1936 року ми дізналися про смерть Миколи Островського. Ми сумували разом з усіма. У технікумі відбувся траурний мітинг. У Москві серед тисяч людей, що проводжали Островського в останню путь, була й наша делегація, в якій брав участь студент технікуму, нині відомий письменник Олесь Гончар.

Кілька років тому мене розшукав лист колишнього студента, секретаря комсомольської організації технікуму, нині генерал-майора Григорія Коберниченка. Він писав із Чити, потім з Хабаровська, де продовжував служи-

ти в Радянській Армії. Колись він одержав книгу з автографом М. Островського і пройшов з нею всю війну. Нещодавно Коберниченко демобілізувався. Але книга і тепер допомагає йому виховувати молодь.

Понад 40 років зберігаю і я подарунок Островського — книгу «Як гартувалася сталь» з автографом. Ця книга завжди зі мною. Як лектор товариства «Знання» я розповідаю людям про життєвий подвиг Миколи Островського та його побратимів — корчагінців наших днів.

1967—1973 рр.

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ЧАС НЕ ВЛАДНИЙ НАД НИМ

З книгою Миколи Островського «Як гартувалася сталь» я вперше познайомився в комсомольському осередку. Ми читали її вечорами колективно. Мабуть, навіть неточно буде сказати: «читали». Ми вчилися по ній жити. Вона була для нас настільним підручником життя.

Відтоді Павка Корчагін завжди був з нами. В тридцятих роках я вчився у Харківському комуністичному газетному технікумі. Закохані в Миколу Островського, в його мужню, благородну творчість, ми, студенти, звернулися до уряду з проханням — присвоїти нашому технікуму ім'я письменника. Наше прохання вдовольнили. Як ми пишалися тим, що вчимося і виховуємося в технікумі імені Миколи Островського!

Кожним своїм кроком, вчинком ми прагнули рівнятися на нього, як на зразок Людини, Патріота, Більшовика.

Микола Островський підтримував з нами тісний зв'язок. Пам'ятаю, в день ювілею технікуму він звернувся до нас по радіо з гарячою пристрасною промовою.

Смерть Миколи Островського була для кожного з нас тяжкою особистою втратою. Мені довелося в складі делегації від технікуму проводжати любимого письменника в останню путь на Новодівиче кладовище в Москві.

Але ж він не вмер! У роки Великої Вітчизняної війни він крокував разом з нами, як вічно живий, безсмертний солдат комунізму. Ми відчували його поруч з собою в окопах, він підтримував і запалював нас у найтяжчі хвилини.

Час не владний над ним. Він живе серед нас, йому жити в майбутньому. Багатьом і багатьом прийдешнім поколінням його образ світитиме найяскравішою зіркою.

1964 р.

ВІД КНИГИ ДО АВТОРА

Узнала я вперше про Миколу Островського в березні 1935 року, коли прочитала про нього в «Правде» нарис Михайла Кольцова «Мужність». Потім прочитала книгу «Як гартувалася сталь» — вона захопила мене. Я вирішила взяти її з собою до лікарні, де мені мали робити складну операцію. Читаючи повість про мужність комсомольця Павки Корчагіна, я відчувала приплив сил і душевної бадьорості, які сприяли моєму одужанню.

У червні 1935 року я приїхала в Сочі у санаторій. Якось розгорнула місцеву газету і читаю замітку: «В гостях у Миколи Островського». Виходить, автор книги «Як гартувалася сталь» живе тут! Треба познайомитися з ним. Обов'язково. Ця думка не давала мені спокою. Як довідатись, де він живе? На Сочинському поштамті мені сказали, що Островському так багато пишуть, що на його ім'я завели спеціальну поштову скриньку. «Пишіть просто: «Сочі, Миколі Олексійовичу Островському». Він одержить вашого листа».

Я написала йому листа, в якому просила зустрічі з ним. Минуло кілька днів, і раптом одержую листа із сочинським штемпелем. У конверті знаходжу записку: Островський запрошує прийти такого-то числа одразу ж після «тихої години», якої я повинна дотримуватись.

Розпитую місцевих жителів, як дістатися до Оріхової вулиці. Хвилююся, подумки складаю перші фрази для привітання та знайомства.

Ось і будинок 47. У глибині саду на простому дерев'яному тапчані у білій вишиваній українській сорочці нерухомо лежить людина, вкрита по пояс ковдрою. Повільно йду від хвіртки до будиночка по дрібній гальці, що шурхотить під ногами. І раптом чую молодий чоловічий голос:

— Я на вас уже давно чекаю, товаришу Єзерська, підходьте, давайте вашу руку, і будемо знайомитись!

У першу секунду я розгубилася, а потім обережно потиснула його руку.

— Хіба так стискають руку! — сказав Островський.— Адже я навіть не відчув, сильна ви чи ні. І давайте одразу ж познайомимося по-справжньому. Вас звати Аня? А мене Микола. І щоб закінчити всі формальності, перейдімо на «ти». Не заперечуєш? А зараз, Аню, я тебе познайомлю з моїм старшим товаришем і другом — Інокентієм Павловичем Феденьовим. Ти потім усе знатимеш про нього. А зараз він замінить мені очі! Ну, Інокентію Павловичу, опиши докладно, яка вона, ця Аня,— яке в неї волосся, якого кольору очі, яка вона на зріст, як одягнена. А ти, Аню, вклади свою руку в мою, і я одразу знатиму, чи схожий на тебе намальований портрет.

Феденьов якось навіть розгубився, я сиділа навпроти нього теж зніяковіла. Ми з Миколою Олексійовичем дружно засміялися, коли Феденьов сказав, що в мене очі чи то карі, чи то сині, колір волосся він визначити не може, а одягнена я в щось смугасто-червоне, гарне.

Я коротко розповіла про себе, сказала, що керую всіма районними і сільськими бібліотеками Московської області, одночасно працюю директором обласної бібліотеки і що завжди можу надіслати йому для роботи будь-яку книгу, в тому числі з нашого спецфонду.

Підійшов хтось із домашніх і нагадав, що прийшли товариші, яким Островський призначив зустріч. Я встала, збираючись іти. Микола спитав, коли я повертаюся назад у Москву, і сказав:

— Приходь без будь-яких запрошень на п'яту годину після обіду. Нам треба багато про що поговорити. Мені, мабуть, буде дуже потрібна твоя допомога в одержанні з бібліотеки історичної та художньої літератури для роботи над романом «Народжені бурею».

Я щодня стала приходити на Оріхову вулицю. Познайомилася з матір'ю Островського Ольгою Йосипівною та сестрою Катериною Олексіївною, з його найближчими друзями.

Особливо запам'яталися в ці дні відвідини Островського гістьми з Одеси. Це були працівники редакції молодіжної газети. Трохи розгубившись спочатку в незвичайній обстановці, вони потиснули Миколі руку, кожен назвав своє ім'я, і всі четверо всілися навколо ліжка. Почалася бесіда, що стосувалася редакційних справ і комсомольського життя. Згадавши 20-ті роки і роботу в комсомолі, Микола Олексійович несподівано поставив гостям запитання: «А як ви одягаєтесь тепер? Пам'ятаєте, де-

сять-дванадцять років тому за галстуки і капелюхи ми мало не виключали з комсомолу як за неприховане міщанство?»

Запам'яталося також і перше знайомство з лікарем Михайлом Карловичем Павловським. Підходячи ввечері до будиночка на Оріховій, я почула знайому арію Левка, що линула з відчинених вікон. Ольга Йосипівна, зустрівши мене, сказала:

— Заходьте, заходьте, ми на вас чекаємо. Це співає Михайло Карлович, а Микола слухає і відпочиває. У нього було багато відвідувачів, і він дуже стомився!

По кімнаті поволі ходив невеликий на зріст похилого віку чоловік з зовсім білим кучерявим волоссям.

— Добре, що ти прийшла,— обізвався Островський.— Я можу познайомити тебе з своїм чудовим наставником по музиці — лікарем і співаком, який навчив мене розуміти чарівність оперного і народного співу, а також класичної музики. Він допомагає мені коротати дощові і незатишні зимові сочинські вечори... Заспівайте нам усі наші улюблені арії, любий друже!

І цей уже немолодий чоловік з живим лицем і молодими очима цілий вечір співав своїм приємним тенором оперні арії, які особливо любив Микола.

Напередодні від'їзду з Сочі я була в Островського понад три години. Ми багато про що говорили, домовилися, які книги я йому вишлю для роботи над «Народженими бурею».

— Ти ще маєш час,— сказав він.— Розкажи мені про своїх ентузіастів — сільських бібліотекарів. Мені цікаво, як ви працюєте з художньою літературою.

І я розповіла, як наші сільські й районні бібліотеки готувалися до Першого з'їзду радянських письменників, як вони зібрали близько десяти тисяч відгуків читачів про різні книги, провели сотні читацьких конференцій за кращими творами письменників: «Залізний потік», «Розгром», «Мати», «Цусіма», «Цемент». Докладно розповіла про читацькі конференції за «Піднятою цілиною», яка дійшла майже до кожного колгоспного двору через мережу сільських бібліотек за допомогою багатотисячної добровільної армії пересувників та книгонош. Я пояснила, що на таких конференціях доповідачами виступають самі читачі і що читацька конференція на селі — це начебто вищий пілотаж у нашій роботі.

Микола Олексійович був схвильований моєю розповіддю.

— Не уявляв собі, яку по-справжньому захоплюючу і необхідну роботу провадите ви, ентузіасти-бібліотекарі. І яка ж відповідальність перед народом покладається на наших письменників за те, про що і як вони пишуть! Ну, а коли моя книжка вийде великим тиражем, ви теж провадитимете по ній таку роботу? І ти поїдеш сама, послухаєш, подивишся і докладно мені розповіси. Домовилися, так?

І вже після того як ми попрощались, Микола сказав:

— Візьми зі столу біля вікна «Як гартувалася сталь». Ти зможеш передати її особисто Надії Костянтинівні Крупській?

Я відповіла, що зможу і що побачу Надію Костянтинівну, можливо, найближчими днями, щоб розповісти їй про наше знайомство. На моє запитання, чи підпише він книгу, Островський відповів:

— Що ти! Я ще не заслужив, щоб на своїй першій книзі, яку посилаю такій великій людині, робити написи, та ще зі своїм підписом! Я й так буду безмежно щасливий, якщо Надія Костянтинівна потримає її в руках, прочитає і через тебе передасть мені своє враження, свою оцінку.

За кілька днів я побачила Надію Костянтинівну і докладно розповіла їй про знайомство з Островським. А коли я передала їй книгу і пояснила, чому на ній нема ніякого напису, Надія Костянтинівна, тепло усміхнувшись, сказала:

— Який же він сильний і скромний! Я ж поки що знаю про нього тільки з нарису Кольцова. А книгу я, звичайно, прочитаю і неодмінно напишу йому сама. Мене дуже хвилює таке важке, незвичайне творче життя цього своєрідного, такого молодого письменника — справжнього борця.

Через деякий час, коли я до неї зайшла, вона мені каже:

— Я ще не прочитала книжки, і знаєте чому? Вірочка, секретарка, забрала у мене цю книжку і не дає. Учора вночі прокидаюсь — горить світло, Віра книжку читає, а вранці я вже сиджу за письмовим столом, а Вірочка спить, знаєте, вона така сплюха (Надія Костянтинівна полюбляла такі оригінальні слова). Та незважаючи на це, вона, виявляється, як почала читати, так і не заснула, доки не скінчила читати цієї книжки.

Згодом Надія Костянтинівна мені сказала, що книжка дуже сильна і особливо сильна тим, що по ній ми дізнаємося про життя самого письменника і про те, які він подолав неймовірні труднощі, щоб повернутися в стрій. «Ми з вами неодмінно до нього поїдемо».

Це була зима 1935—1936 року. Надія Костянтинівна була дуже зайнята і не могла відвідати письменника. І ось одного разу, вже наприкінці квітня, раптом Надія Костянтинівна мені каже: «Знаєте що, я розчистила весь сьогоднішній день, машина внизу чекає, їдьмо до Миколи Островського...»

Та виявилося, що Миколу Олексійовича напередодні вже перевезли в службовий вагон на Курський вокзал, він мав їхати в Сочі. Надія Костянтинівна хотіла їхати зі мною на вокзал і шукати цей вагон. Я кажу їй: «Машина не пройде, не можна вам їхати туди».— «Ну, а ви можете дістатися до нього?» — питає вона. Я відповіла: «Можу».— «Так от, запам'ятайте, що я вам скажу: передайте йому, що він нам усім, які працюють у вихованні молоді, дав у руки дуже потрібну зброю — свою книжку «Як гартувалася сталь» і образ Павла Корчагіна. Ви поцілуйте його, потисніть руку і скажіть, що я пишаюсь ним, що ми всі ним пишаємося. Їдьте до нього зараз же».

Я поїхала прямо від неї на Курський вокзал, знайшла вагон, в якому лежав Островський, і передала йому слова Надії Костянтинівни. «Подумати тільки, найближча Леніну людина, і такі слова просила мені передати. Ти знаєш, я такий щасливий, ти вір мені, я тобі кажу, який я щасливий».

Потім, після смерті Миколи Олексійовича, Надія Костянтинівна брала активну участь у створенні Сочинського музею М. Островського, розпитувала мене про матір Миколи Островського, про те, як живе родина Островських, як ми організовуємо музей.

1969 р.

ЙОГО ПЕРШИЙ ПОРТРЕТ

Восени 1935 року відомий радянський художник І. Бродський запропонував керованій ним групі студентів Ленінградської академії мистецтв створити серію портретів видатних діячів радянської науки і культури. Я дістав завдання створити літографічний портрет письменника Миколи Островського для масового видання. Завдання не з легких. Тим більше, що Островський був тяжко хворою людиною, прикутою до ліжка.

...Тиха вуличка у Сочі. Зелена тінява алея впирається прямо в будинок. Тут у невеличкому флігелі живе Микола Островський. Мати письменника провела мене в простору, жарко натоплену кімнату. На невеличкому столику, в шафі і на полицях — книги. На ліжку лежить молодий, років тридцяти, чоловік, блідий, темноволосий. Карі, глибоко запалі очі дивляться поперед себе. Одягнутий у просту червоноармійську гімнастерку з білосніжним комірцем.

— Мені дуже важко вам позувати,— сказав Островський.— Я не встаю вже багато років. Я завжди відмовляю фотографам, кореспондентам, але мені дзвонив секретар міськкому, він наполягає, щоб мене малював художник, каже, що треба.

Щоб знайти положення, яке б сприяло створенню портрета, довелося кілька разів переставляти ліжко. Це, очевидно, завдавало мук Миколі Олексійовичу: я бачив, як він кусав губи. Я вже хотів облишити все, але Островський сказав:

— Ні, ні, товаришу Яр-Кравченко, не турбуйтеся, влаштовуйтеся так, як вам зручно. А я звик.

У таких умовах не можна було малювати звично, робити багато штрихів. Мені доводилося максимально напружуватись: кожен штрих мав бути покладений точно. Здавалося, що кожна зайва рисочка на портреті — шматок його життя. Ніби вгадавши мої думки, Островський сказав:

— До мене приїздив з Москви консиліум. Оглянувши мене, лікарі визнали, що медицина тут безсила. Вони мають слушність. Внутрішньо я, мабуть, був дуже розхитаний. Але себе можна виховати. Можна себе запевнити, що

хворий, і захворіти по-справжньому. Але я вирішив, що треба перемогти хворобу. І бачите — я живий і ще не скоро умру.

Островський мав незвичайно загострене сприйняття. З ним я працював і розмовляв не як із сліпим, а як з людиною, що гостро бачить. Та й зовні сліпоту його ледве можна було помітити — трохи менше блиску в очах, ніж у зрячих. Мене вражало, як у цієї тяжко хворої людини міг зберегтися такий ясний, світлий розум.

— Коли я вийшов з ладу, друзі порадили мені написати історію народження комсомолу на Україні,— розповідав мені Островський.— Адже в 1919 році я був серед перших комсомольців Шепетівки. Я почав працювати. І ось, коли в 1932 році були опубліковані перші розділи з роману «Як гартувалася сталь», я зрозумів, що моє життя сповнилося глибоким змістом, що моя письменницька праця потрібна людям.

— А раніше ви не пробували писати?

Микола Олексійович сміється.

— Мене багато хто про це запитує. Ні, звичайно. Хіба що у дитинстві дуже любив вигадувати і прибріхувати.

Я почав розпитувати Островського, як він працює.

— Мені доводиться все робити в голові — цілі розділи — і вже потім їх диктувати. Мене рятує пам'ять.

Пам'ять у Островського була справді надзвичайна. Він знав імена, по батькові та прізвища великої кількості людей, говорив жваво і дуже швидко, в усьому орієнтувався.

Мене вразило те, як багато він знав.

— Мені щодня прочитують вісім газет,— сказав письменник,— а ввечері — новинки літератури, російських та зарубіжних класиків, книги з економіки. Треба багато чого вчитися...

Під час наших сеансів Островського відвідувало багато людей. Його розмови з відвідувачами дуже допомогли мені в моїй роботі над портретом, бо вираз його обличчя безперервно мінявся в залежності від характеру бесіди. Я бачив у Островському то суворість, то захопленість, ніжність, чистоту і душевність.

Після четвертого сеансу роботу над портретом було закінчено. Мені першому і єдиному випала честь намалювати портрет видатного письменника, чудові твори якого стали настільними книгами юнацтва.

1964—1974 рр.

ПРОМЕТЕЙ НЕ З ЛЕГЕНДИ

Писати спогади — особливе мистецтво. І треба сказати, мистецтво відповідальне. Тим більше, коли йдеться про людей і події, які завжди хвилюватимуть читачів.

Микола Островський ввійшов у моє життя давньої осені 1934 року, коли я вперше прочитав «Як гартувалася сталь», коли моє серце і помисли він полонив героями, величними своєю стійкістю і дерзаннями, коли Павка Корчагін заволодів моїми почуттями, став мені близьким, як і сотням, тисячам читачів.

Працював я тоді в газеті «Комсомолець України», в якій ми багато писали про твір письменника і значно менше про його автора. В редакцію щоденно приносили сотні листів. Тоді був своєрідний час. Ніхто цих листів не збирав і не зберігав. А шкода! В них були не тільки відгуки, не тільки роздуми з приводу прочитаної книги, в них пульсувало справжнє бурхливе життя покоління зодчих, людей великих поривань, першопрохідців нашої планети, які високо несли прапор будівників комунізму.

Згодом мені пощастило познайомитися з Миколою Островським. Я приїхав у Сочі в складі делегації ЦК ЛКСМУ, щоб взяти участь в урочистому врученні Миколі Островському ордена Леніна. Напередодні я прийшов до Миколи Олексійовича у невеличкий, непоказний будиночок на тихій Оріховій вулиці. Злива шмагала, мов батогами, дерева й кущі, що росли перед будинком. З боку моря дув вітер, і в порту лементував бакен-ревун. Було по-осінньому смутно і тривожно. І, може, те відчуття народжувала не осіння погода, а розуміння того, що за хвилину-дві зустрінуся з людиною, позбавленою радощів звичайного буденного життя, про які ми зовсім не думаємо, коли здорові...

І от я тримаю в своїй руці суху долоню Островського, бачу його виснажене обличчя, високе, пooране зморшками чоло, чую його на диво бадьорий голос:

— От ми і познайомилися, товаришу Натан. Але я тебе знаю раніше. Читав у «Комсомольской правде» твоє оповідання. Правда, у перекладі. Це завжди гірше для читача, але головне — запам'ятається, коли річ добра.

Посмішка освітлює змучені вуста.

І вже жваво й невимушено точиться розмова про Київ, про спільних друзів, про нашу комсомольську газету і, звичайно, про літературу. «Писати щодня, писати щогодини, бути весь час у роботі, думати, думати — святий обов'язок прозаїка...»

Ці слова, відчуваю, звернені не лише до мене, вони адресовані собі самому, всім, хто взявся за нелегку працю письменника. «Ми, робітники літературного цеху, у великій армії пролетаріату...»

Пізніше, вночі, коли я занотовую ці слова у книжечку, починаю проникати у джерельну снагу цієї великої правди, якій служить всім єством своїм письменник Микола Островський: «Ми більшовики. А більшовики можуть зробити чимало.— Подумав хвилинку. Посуворішало обличчя. Додав: — Усе. Усе можуть зробити більшовики.— І раптом питає: — А як тебе влаштували? В готелі не вогко? В цей час у Сочі не дуже приємно. Але найприємніше для нашого брата, коли працюєш, тоді і непогода, і різні хвороби відступають... Адже так?»

Питає у мене, але, бачу, запитує у себе самого. І чую відповідь: «Так, так, комсомолець Островський. Чи я вже не схожий на комсомольця?»

Запитав і наче глянув у саме серце незрячими очима своїми, викрешуючи біль і відчай. І тепер, коли минуло стільки років, згадую цю мить — і холоне серце...

Пам'ятаю, влітку 1936 року Олександр Корнійчук розповідав:

«Зустріч з Островським для мене мала особливе значення. Яка сила у нього в серці, яка мужність у його волі! Він мені нагадує Прометея».

Минули роки. Плин часу забрав чимало світлого, багато того, що хвилювало нас, чим ми жили. Але існують непохитні віхи у житті людства, вони в досягненнях людей і суспільства в цілому, і життя Миколи Островського, його книжки, його особистий приклад письменника-більшовика, громадянина з великим серцем і мудрим розумом, вигартували не одне покоління, віддане немеркнучій справі нашої Вітчизни.

Герої Миколи Островського, його улюбленець і наш улюбленець відважний Павка Корчагін крокує по світу. Корчагіна знають на всіх континентах нашої планети, ним пишаються мужні, у нього вчаться відваги, він лишається з нами і буде з наступними поколіннями, бо створив його

Прометей не з легенди, а з виру життя, боротьби і високого прагнення перемогти сили гніту і темряви, здолати їх, домогтися торжества справедливості і свободи.

Цій меті служив вірно і мужньо Микола Островський. Це покликання героїчного покоління, очолюваного безсмертним Павкою Корчагіним. У цьому сила справжнього мистецтва і непохитна велич його творця.

Таким був, таким лишається Микола Островський — письменник-більшовик.

1973 р.

НЕЗАБУТНЯ ЗУСТРІЧ

Восени тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року мені випала велика честь — з делегацією комсомольців України я їздив у гості до Миколи Олексійовича Островського.

...Був листопад. Сочі зустріло нас яскравим сонцем і ласкавим теплом. Тут було літо. Оріхова, 47... Я добре запам'ятав цю адресу. Були ми схвильовані і, очевидно, тому навдивовижу мовчазні. Кожен думав про одне — про зустріч, яка має відбутися з людиною, чия небачена мужність і воля до життя перемагали страшну недугу, чий письменницький талант здобув глибоку любов мільйонів співвітчизників.

У задумі підійшли ми до будиночка, де жив Островський. Двір сяяв винятковою чистотою. До ганку вела доріжка, дбайливо посипана дрібними морськими камінчиками. Тут же були клумби з чудовими олеандрами. Навколо особняка росли магнолії, у затінку яких загубилася легка, майже невагома альтанка.

На ганку стояла маленька стара жінка і, всміхаючись, запрошувала нас у квартиру:

— Коля чекає на вас, заходьте, синки, до хати.

Це була Ольга Йосипівна, мати Островського.

Ми познайомилися з сестрою письменника Катериною Олексіївною, з його дружиною і братом Дмитром — високим і суворим. Нам здавалося, ніби ми ввійшли не в дім, а в повість — перед нами постала вся сім'я Корчагіних! І ось настав момент, коли ми вперше побачили Островського. Підійшли до його ліжка і відрекомендувалися. Кожен, від душі потиснувши його худу руку, палко привітав письменника з високою нагородою — орденом Леніна, який йому було вручено напередодні.

Спочатку заговорили про найбуденніше. Він спитав нас про дорогу і погоду, поцікавився, як ми себе почуваємо, чи сподобалося нам місто. Потім зав'язалася розмова про далеку Шепетівку і про Київ, про Україну і Донбас...

Розповідаючи Миколі Островському про працю шахтарів, ми передали йому подарунок — малесеньку вагонетку

із впресованою в неї вуглиною. Островський ніжно погладжував шматочок антрациту.

— Люди, які добувають вугілля,— чудовий народ. Я з дитинства схиляюся перед ними. Гірники завжди йшли попереду. Надійна опора нашої партії.

Кияни привезли йому відріз на костюм і шоколадний торт. Обмацуючи шевйот, Островський спитав:

— Якого кольору?

— Синього,— відповіли йому.

— Синій шевйот... Якби я був здоровий, то пошив би з нього галіфе, широке, як Чорне море, і, гуляючи по місту, полонив би серця сочинських дівчат,— жартував Микола Олексійович.

Після того як йому вручили подарунки, настала пауза. Ми примовкли, не знаючи, про що далі говорити.

Ніякову мовчанку порушив Островський:

— Чого ж ви притихли, га? Я не пам'ятаю випадку, щоб українські хлопці і дівчата нудьгували.

Він попросив Катерину Олексіївну завести патефон і, коли закрутилася пластинка, першим заспівав «Марш веселих хлоп'ят».

І ми дружно підхопили пісню...

Пролунав телефонний дзвінок, і ми замовкли. Катерина Олексіївна зняла трубку, приклала її до вуха Островського.

— Будь ласка, будь ласка. Тут у мене сьогодні земляки в гостях. Прошу, приходьте, товариші потьомкінці.

Незабаром до кімнати ввійшли сиві ветерани флоту — колишні учасники героїчного повстання на броненосці «Потьомкін». Старі матроси приїхали в Сочі на відпочинок і насамперед вирішили відвідати любимого письменника.

Я бачив, з яким захватом слухали вони Островського.

Ми засиділись у Островського і не помітили, як промайнуло п'ять годин. Прощаючись з нами, Микола Олексійович просив нас прийти до нього вранці.

Майже весь наступний день ми пробули в сім'ї Островських. Микола Олексійович жартував, сміявся. Коли всілися навколо столу, я прочитав свої вірші, які написав уночі під враженням зустрічі з Островським і присвятив йому. Микола Олексійович уважно прослухав їх і, подякувавши за теплі слова, зауважив:

— Там у тебе сказано: «Шепетівка — і місто не місто,

і село не село». Це неточно. Шепетівка — місто. Місто залізничників. Зараз воно, мабуть, зовсім змінилося. Земляки мені часто пишуть...

Ми попросили Миколу Олексійовича ознайомити нас з уривками з роману «Народжені бурею», над яким він тоді наполегливо працював. Він дозволив, і український письменник Натан Рибак, член нашої делегації, прочитав кілька розділів цього чудового твору.

Палко, як давні друзі, прощалися ми з Миколою Олексійовичем. Тиснучи нам руки, він жалкував, що ми так скоро їдемо.

— У ці дні я почував себе набагато краще, ніж будь-коли,— казав він.

— Ми залишали Сочі, назавжди зберігши в своїх серцях образ більшовика, бійця, письменника.

ДВА ДНІ

(Уривки з поеми)

Я знову пригадую нині,
як наш комсомольський загін
у поїзді мчав по країні
за літнім теплом навздогін.

На мандри легкі та охочі,
тоді молодими людьми
до міста південного Сочі
в листопаді їхали ми.

Розпалений поїзд московський
крізь дощ і завію летів —
у гості Микола Островський
чекав українських братів.

...Крізь роки і щастя і лиха,
немов у дитячому сні,
Горіхова вулиця тиха
ввижається часто мені.

Я бачу, як доброго ранку
ми входим на тінявий двір —

і вмить потрапляємо з ганку
не в хату, а просто у твір.

...До нього ввійшли поодинці,
як входять у клас школярі,
тримаючи скромні гостинці
врочисто, немов букварі.

Похнюпились ми винувато
і все пробачались тому,
що так запізнились на свято,
як орден вручали йому.

Того не забути ніколи,
як, сповнені щирим теплом,
зверталися ми до Миколи,
проте називали Павлом...

Він сам починає розмову
про наші роздольні краї,
неначе проходячи знову
колишні дороги свої.

Не біль, не відчай і не туга,
що точать і сильні тіла,—
суворої долі наруга
зламати його не могла!

— Чому ж ви замовкли, братове?
А я сподівався лишень —
моє товариство бідове
і знає чимало пісень...

І сам, як на гулянки пізні,
заспівує перший про те,
що легко на серці від пісні,
що пісня і кличе, й веде.

Тоді, щоб не видати сором,
той марш із «Веселых ребят»
і ми починаємо хором,
хоча, пам'ятаю, невлад.

Ми стільки пісень проспівали!
Пройшли круторогі вали,
а потім, зборовши навали,
ми коней своїх розпрягли.

Та він з молодіжним загоном
не хоче спинитись ніяк:
то йде на поля під Херсоном,
де б'ється матрос Железняк,

то мчить на підмогу Чапаю,
що гине в нерівнім бою,
то лине до милого краю —
на любу Вкраїну свою...

...Микола сказав на прощання:
— Я вірю, мої земляки,
що зустріч була не остання,
що стрінуться наші книжки.

Вже поїзд рушав за годину —
і, з сумом лишаючи дім,
Островського славну родину
забрав я у серці своїм.

І досі — в труді чи в поході —
крізь люті негоди часу
два дні, що не гаснуть відтоді,
я глибоко в серці несу.

1973 р.

М. КИЛЬДИШОВА

У ПОЇЗДІ СОЧІ — МОСКВА

У 1935 році наша поїзна бригада познайомилася з Ольгою Йосипівною. Було так: ми поверталися з ринку, а вона йшла за нами і висловлювала невдоволення, що там нічого не можна купити. Ось, мовляв, привезла хворого, а тут навіть картоплі дістати не можна. Хоч би ви, залізничники, привезли. У цей час ми саме проходили Оріховою вулицею, мимо їхнього будинку, який вона нам показала. Повернувшись з рейсу додому, ми побалакали і вирішили відвезти нашій знайомій картоплі — адже в нас були свої городи.

Привезли картоплю. Ольга Йосипівна на той час уже розповіла синові, що вона познайомилась із армавірцями-залізничниками, та про картоплю він нічого не знав. Вона запросила нас до нього в кімнату, але хто він, ми не знали: хворий, та й усе. У кімнаті в цей час були хлопці, які допомагали хворому виступати по радіо. Коли ми привіталися, він нам сказав: «Заберіть цих хлопців і відвезіть, а то вони ось що наробили. Я повинен слухати і виступати». Ми відповіли: «Ми ж нікуди далі Армавіра й Сочі не їздимо».

Повернувшись в Армавір, ми розповіли про цю зустріч секретареві комсомольської організації вагонного депо. Він запитав, у кого були, а ми не знаємо. І тільки коли приїхали ще раз у Сочі, то дізналися, що були в Миколи Островського.

Після цього ми приїздили до Островського як додому. Через кожні три-чотири дні ми були в Сочі, у нього. Коли ми прийшли до нього одного разу, він сказав: «Дівчата, ви мені станете в пригоді — повезете мене в Москву!» Ми відмовлялися, казали, що у нас маленькі вагони, які в Москву не ходять. Ми гадали, що він жартує. Та він усерйоз: «Ні, ви мене повезете!»

Дізнавшись від нас про все, Армавірський райком комсомолу зібрав пленум, на якому було розглянуто питання про обрання Миколи Островського почесним членом Армавірського райкому комсомолу. Призначили делегацію, яка повезла ухвалу райкому Островському. З нами поїха-

ли секретар райкому Строганов і ще два комсомольці з макаронної та ватяної фабрик.

Приїхали в Сочі до Островського. Дівчата привіталися з ним за руку, він наказав їм компліментів: «Відчуваються жіночі пухленькі ручки, які можуть зробити багато доброго». Останнім привітався Строганов. Островський промовив: «Відчувається лапа мужика. Це, напевне, ваше начальство». Я відповіла: «Ні, це секретар Армавірського райкому комсомолу». Микола Олексійович сказав: «Так ми з тобою колеги, дружище! Ну, розповідай, як живе молодь в Армавірі, як працює». Ми прочитали йому листа від армавірської молоді, а також передали привіт від залізничників. Тут же Островський повідомив, що їде до Москви. І ще раз підтвердив: «А все-таки ви мене повезете, дівчата!»

Приїхавши знову в Сочі, ми, як завжди, пішли провідати Миколу Олексійовича. Дивимось, коло будинку стоїть ціла сторожа з комсомольців. Виявляється, Островського нагородили орденом Леніна і до нього пропускають не всіх відвідувачів. Ми попросили покликати Ольгу Йосипівну. Вона й допомогла нам. Привітавши нашого друга з високою нагородою, ми поїхали додому.

Невдовзі на ім'я начальника нашого вагонного депо надійшла телеграма про те, що армавірська бригада повезе Островського в Москву. Скликали збори, щоб вирішити, хто ж повезе. Молоді було багато. Секретар партійної організації Ревін вийшов і сказав: «Кильдишова повезе, як бригадир поїзда комсомольської бригади». Потрібна була ще одна людина. Охочих було багато, а тому, щоб нікому не було кривдно, запропонували тягти жеребок. Випало їхати Раї Михайлєвій.

Вагон ми підготували так, що лікарям ні до чого було присікатись: вимили, вичистили всередині і зовні, заготували паливо, принесли багато квітів. Чекаємо. Ось під'їхала машина, в якій привезли Миколу Олексійовича. Він запитав, хто їде з ним. Я відповіла, що, крім мене, ще провідниця Михайлєва. Почувся його чіткий голос: «Матусю, ти чуєш? Можеш не турбуватись, я потрапив у надійні руки».

Перед відходом поїзда до нас зайшов Григорій Іванович Петровський і запитав, як ми господарюємо. Коли ж побачив запаси вугілля, води, схвально сказав, що Микола Олексійович мерзнути не буде.

Ми сподівалися, що все буде чисто-гладесенько-рівнесенько, та одного не передбачили: вагон причепили до хвоста поїзда. У дорозі вагон дуже гойдало, трясло. Микола Олексійович нічого про це не говорив, але коли приїхали до Москви, сказав: «Якщо ще раз так повезуть, то довго, мабуть, не проживеш».

У дорозі ми довідалися, що Микола Олексійович любить картоплю. Зварили й почастували його. Він був дуже радий і хвалив нас, що здогадалися прихопити картоплі.

На всіх великих станціях Миколу Олексійовича зустрічали з квітами. Особливо запам'яталася зустріч у Харкові. Прийшов його брат Дмитро з друзями. Коли під'їздили до будь-якої станції, до вагона підходили люди й питали: «Хто їде? Кого зустрічають?» Я відповідала: «Павка Корчагін їде...»

Поїздка була весела. У вагоні був патефон. Микола Олексійович звертався до мене:

— Марфушо, заведіть патефон, хай усі танцюють. Хто не буде підкорятися, того висадимо на найглухішій станції.

У вузькому коридорі було тісно, але танцювали всі.

— Ну, Марфушо, є кого висаджувати? — запитував Микола Олексійович.

— Ні,— відповідала я,— всі добросовісно танцюють.

Микола Олексійович усміхається й тихенько наспівує. Потім ставили платівки з українськими піснями. Відчувалося, що ці пісні він слухав з великою насолодою. Дізнавшись, що в нашій бригаді є свій патефон, він радив придбати саме ці, українські платівки, навіть назвав нам адресу московського магазину.

Коли приїхали до Москви, Микола Олексійович сказав, що ми супроводжуватимемо його й наступного разу, і просив неодмінно поїхати до нього на квартиру. Ніяких відмагань він і слухати не хотів. Але я піти не змогла — вагон не можна було залишити. Пішла моя змінниця Михайлєва Рая.

Минуло відтоді багато років, а я пам'ятаю кожне його слово, кожен жарт, його усмішку. Ніколи не забуду тих двох діб, які провела в дорозі з Миколою Олексійовичем.

1963—1973 pp.

МОСКВА ЗУСТРІЛА ЛАСКАВО

Звідки береться мужність? Це питання я порушив якось у розмові з Островським, і він сказав:

— Кавалерійську атаку уявляєш? Не кожен може витримати, коли лави кіннотників, своїх і ворожих, розмахуючи клинками, з вигуками і лайкою налітають одні на одних, і починається січа... Лякливий не витримає такої атаки, буде битий. Лякливий і болячок боїться, скиглить, перед життєвими трудонощами пасує, пищить. Не до душі мені такі... Волю і стійкість треба виховувати в собі з дитинства, спочатку з допомогою рідних і знайомих, і згодом — самостійно.

Островський мав блискучу пам'ять. Він добре запам'ятовував усе прочитане, чудово пом'ятав, що казав сам, що диктував. Пригадується такий випадок. Він виступав по радіо із своєї квартири в Сочі перед учасниками Азово-Чорноморської крайової конференції письменників, яка відбувалася в Ростові. Його промова тривала хвилин п'ятнадцять. Ніякого заздалегідь підготовленого тексту промови не було. Цей виступ для газети «Молот» мали записати стенографістки в Ростові. Але сталося так, що стенографістки промову Островського не записали. Добре, що за своєю журналістською звичкою я робив записи в блокноті для себе.

Разом з О. П. Лазаревою, секретарем Островського, текст промови був відтворений. Та коли прочитали цей текст йому, то переконалися, що багато важливого пропущено чи викладено неточно. Островський пам'ятав свою промову блискуче. І він, м'яко іронізуючи з приводу наших записів, допоміг відновити промову дослівно.

Згадую дні, коли Островський збирався в Москву. Він продиктував уже кілька розділів роману «Народжені бурею». Але в процесі роботи відчував, що повинен ознайомитися з архівними матеріалами, які зберігалися в Москві.

Коли вагон із спеціально обладнаним купе було подано на запасну колію станції Сочі, я і Берсенєв, давній друг Миколи, пішли оглянути його. Хвилюючись за здоров'я Островського, ми, повернувшись, сказали йому, чи не краще, мовляв, відкласти поїздку до весни. «І вагон

щось не дуже подобається,— додали ми,— фарбою пахне, та й холодно буде в дорозі».

Островський жваво заперечив:

— Не замерзнемо! Провідників попросимо добавити тепла. А що фарба пахне — не біда! Для нас же люди старалися. Їдьмо, і край! Облиште панікувати!

9 грудня 1935 року Островський у супроводі групи друзів і сестри Катерини Олексіївни виїхав у свою першу творчу, як він висловлювався, «північну експедицію», в столицю. У нього був якийсь особливо піднесений настрій.

— Тільки, хлопці, не сумувати,— підбадьорював він всіх, хто їхав з ним.

У дорозі Островський слухав улюблені платівки: «Реве та стогне Дніпр широкий», «Розпрягайте, хлопці, коні», уривки з «Холопки», російські народні пісні.

Хтось порадив випустити похідну стінну газету. Ми гаряче відгукнулися на цю пропозицію, і незабаром у вагоні почала виходити написана від руки стіннівка під назвою «В Москву!». Редагував газету автор цих рядків. У ній були вміщені листи окремих пасажирів, які бажали Островському успіху в його «експедиції», опубліковані замітки машиніста паровоза, який писав, що він постарається вести ешелон плавно, без поштовхів, провідниць вагона, які зобов'язалися «уважно стежити за тим, щоб у вагоні підтримувалася постійна температура», вміщувалися написані в дорозі частівки, гуморески.

У Ростові відбулася зустріч з письменниками Шолоховим-Синявським, Оленичем-Гнененко, Бусигіним, Яковлєвим, Кацом, Жаковим, Гарнакер'яном, Стальським. Зустріч була сердечна, радісна. Островський і взнаки не подав, що терпить сильний біль, який почався від приступу хвороби нирок.

На кожній зупинці було багато охочих зустрітися з Островським, висловити сердечні слова. В Ростові у вагон зайшла група піонерів. Ростовська школярка Валя Воронкова піднесла письменникові великий букет квітів. Роздобути ці квіти піонерам було нелегко — адже стояв грудень.

Зворушений теплим прийомом і увагою Московської Ради, ЦК комсомолу, московських друзів, Островський телеграфував у Сочі: «Москва зустріла мене ласкаво. Москва дала мені все, до чого я прагнув».

1968 р.

А. РАМЕНСЬКИЙ

ЩО ГОВОРИВ ПРО НЬОГО ГОРЬКИЙ

Одного осіннього дня 1935 року я прийшов до Горького, коли він приїхав з Ленінських Горок до Москви. Через негоду він не виходив з дому. Мене провели до нього, попередивши, що це робиться як виняток на особисте прохання секретаря ЦК ВЛКСМ Косарєва, і просили не втомлювати Олексія Максимовича. Я тоді працював над рукописом про комсомол Ленінградської області, і мені необхідно було зустрітися з письменником.

Я застав Горького у кабінеті. На ньому був накинутий плед, мабуть, він нездужав. Відрекомендувавшись, я подав йому свій рукопис. Ми розмовляли, а він гортав мій рукопис, зупиняючись на деяких місцях і ставлячи питання... Олексій Максимович сказав, що правити його не буде, бо це справи комсомольські, а він у цьому не мастак.

— Я вам дам записку до одного з редакторів «Молодой гвардии», там хлопці розберуться краще за мене і допоможуть. А справа це хороша, потрібна і корисна,— додав Олексій Максимович.— Мудра і цікава буде ця книга...

Діставши аркуш паперу, він написав записку до редакції «Молодой гвардии». Передавши аркуш мені, спитав:

— Знаєш такого письменника — Миколу Островського?— І він взяв книгу «Як гартувалася сталь».— От піднімись від мене по Тверському бульвару, і біля Страстного монастиря на Тверській живе, правдивіше, лежить цей чоловічисько. Він сліпий, нерухомий, а от знайшов у собі велику силу написати книгу про комсомол. Та яку книгу! У нас є люди, які по-різному до нього ставляться, але це справа їхньої совісті. А на мою думку, от у кого треба вчитися — в Островського. Моя тобі порада: зайди до нього, він тяжко хворий,— може, і поговорити не зможеш, але навіть подивитися на нього неодмінно треба, неодмінно. От тоді зрозумієш, що таке життя і боротьба!

Я сказав, що був у Сочі, знайомий з цією чудовою людиною.

Подумавши трохи, Олексій Максимович сказав:

— Я теж до нього придивляюсь, уже вдруге читаю його книгу, і кортить про нього написати. Як минуться мої недуги, сам піду до нього і вклонюся, адже це герой, це літератор нового світу, нової літератури, а їй належить майбутнє. І я радий, що дожив до дня, коли народжується нова література про простий народ і для народу. Велика наша Русь і багата талантами, а подвигів нам теж не позичати... Ми вже старики, а майбутнє належить вам.

Я попрощався з Олексієм Максимовичем, несучи з собою ці пророчі слова великого пролетарського письменника про мого друга Миколу Островського.

1968—1973 рр.

ОБГОВОРЕННЯ РОМАНУ

Микола Островський приїхав до Москви 11 грудня 1935 року, і незабаром на його ім'я в Спілку письменників почали надходити десятки листів. Я подзвонила на квартиру Островського і запитала Раїсу Порфирівну, що робити з цими листами.

— Зараз я з'єднаю вас з Миколою. Домовтеся з ним особисто.

Говорити по телефону з Островським? Хіба це можливо? Та не встигла я оговтатись від подиву, як у телефонній трубці почувся дзвінкий голос:

— Здрастуйте, товаришу! Дуже радий з вами познайомитися. Якщо можна, приїжджайте до мене з листами, і ми про все домовимося.

Наступного дня я, хвилюючись, ішла на вулицю Горького. Мабуть, у мене був збудоражений вигляд, коли я, з папкою листів у одній руці і з букетом мімоз у другій, переступила поріг квартири Островських. Раїса Порфирівна, побачивши, як я схвильована, усміхнулася мені.

— До Миколи сюди,— показала вона в кінець коридора.— А мімози дозвольте я поставлю в їдальні. У Миколиній кімнаті дуже жарко. Адже там спеціальне опалення. І ось я, постукавши у двері, зайшла в кімнату. Тут він жив, тут був його кабінет, і тут з раннього ранку до пізнього вечора кипіла напружена робота.

На моє боязке «здрастуйте» Островський трохи підняв кисть руки, що лежала поверх ковдри, і сказав:

— Сідайте ближче і дайте вашу руку. Треба познайомитись...

Ми говорили про роботу комсомольської організації Спілки письменників, секретарем якої я була в той час.

Микола Олексійович розпитував, як приймають до Спілки письменників молодих. Я розповідала йому про Олександра Твардовського і його «Країну Муравію», про Сергія Михалкова, про Миколу Вірту, про Літературний інститут Спілки письменників. І тут я побачила, як може сердитися такий спокійний на вигляд чоловік.

— Неподобство! — мовив він різко.— А тут приходять різні і теревенять, що в нашій письменницькій Спілці в усіх дверях зроблені віконця для прийому різного роду папірців і заяв...

Я не втрималась і розсміялася. Сміявся й Островський. У двері заглянула Раїса Порфирівна, стривожена голосною розмовою. Та Островський уже заспокоївся.

— Нічого, Раю, все гаразд. Ми тут з товаришем Лідою обговорюємо структуру Спілки письменників.

Відтоді він так і звав мене — «товариш Ліда».

Островський дуже цікавився романом Фадєєва «Останній із удеге». Коли я сказала йому, що Олександр Олександрович у листі із Сухумі обіцяв приїхати до Москви на початок березня і привезти з собою четверту частину книжки, він зрадів:

— Який я радий, що скоро зустрінуся з Олександром. Адже він дуже близький мені по духу. Ми з Фадєєвим паралельно розробляємо одну тему — тему молоді в громадянській війні. Мені так хочеться якнайшвидше надіслати йому рукопис роману, та роман, на жаль, ще не завершено.

Ми стали розбирати пошту. Багато було запитів, прохань від різних видавництв країни дозволити випуск роману «Як гартувалася сталь». Один лист розвеселив Островського. Місцеві видавці надіслали цілу анкету з питаннями про те, яким тиражем письменник хотів би випустити свою книжку, на якому папері, який гонорар і т. д.

— Напишіть, будь ласка, видавництвам від мого імені, що мені хочеться, щоб «Як гартувалася сталь», якщо можливо, була видана масовим тиражем і, звичайно, якщо можливо, на гарному папері, надрукована гарним шрифтом, а про гонорар хай не турбуються. Радянська держава забезпечила мене всім необхідним, і я нічого не потребую...

Листи читачів Островський залишив у себе, щоб почитати їх на дозвіллі і відповісти.

— Хоч це тепер і важко,— зауважив він,— часу обмаль. Я працюю по десять-дванадцять годин на добу... Треба поспішати, поспішати...

Тоді я зрозуміла ці слова — «треба поспішати» — як бажання художника скоріше побачити своє полотно завершеним. І лише згодом, коли здоров'я Островського погіршало, я зрозуміла їх справжнє значення.

Усе в його кабінеті свідчило про напружену працю: машинка на столі із закладеними аркушами паперу, на стільцях книги із закладками, рукописи в товстих папках, що зайняли великий оббитий шкірою диван. Здавалося, що Микола Островський увесь поринув разом із своїми героями в далекі роки громадянської війни і що в цій кімнаті разом з ним живуть образи його тодішніх товаришів.

Але ні, тут було не тільки далеке минуле! Велика карта Іспанії на стіні над головою нагадувала, що письменник, боєць, комуніст живе й сьогоденням, що в подіях сьогоднішнього дня він черпає сили для своєї роботи.

Запам'яталось мені засідання президії Спілки письменників СРСР спільно з представниками ЦК ВЛКСМ, що відбулося 15 листопада 1936 року на квартирі Островського, де обговорювався роман «Народжені бурею». Про таке обговорення може мріяти кожен творчий працівник — це була дружня й відверта розмова письменників з письменником про його роботу. Тут просто й без застережень друзі й старші товариші по перу докладно розбирали достоїнства і вади роману.

Якось особливо тепло сказав Серафимович. Він розмовляв з Островським, як батько з сином.

— Я почав читати річ з холодком,— чути було його глухуватий голос.— Я відразу попав у чуже й вороже середовище, але коли я попав до робітників, у цю жорстоку боротьбу, і знову оглянувся, то побачив, що ні, це гарно...

Микола Островський — весь увага. Його обличчя напружене. А Серафимович говорить про героїв книги, як про живих людей.

— Спасибі, Олександре Серафимовичу! — прохоплюється в Островського.

— Ну, Миколо Олексійовичу,— засміявся той,— чим багаті, тим і раді. Висловив те, що думав про вашу гарну річ. Ваша «Як гартувалася сталь» здалася мені спочатку теплішою і ближчою, але я повинен сказати, що майстерність у вас зросла. І, піднявши руки, звертаючись до всіх, Серафимович вигукнув: — Який величезний, складний матеріал, а ви його здорово розклали, організували в одне прекрасне ціле!..

Небагатослівним, але дуже значливим був виступ Миколи Асєєва. Островський потім жартував, що, мабуть, поезія навчила Миколу Миколайовича стисло і точно висловлювати свої думки і почуття.

Як зараз пам'ятаю, Асєєв став біля книжкової шафи коло вікна, і його різкуватий, високий голос цього разу звучав дуже дружньо.

— Для мене Островський — явище не традиційне. Островський дорогий мені особисто, дорогий тим, що не було ще такого претендента на появу письменника-комуніста. Мені здається, що він прототип нашої майбутньої літератури. Він художник. Ваше знання робітничого середовища рівноцінне знанню Толстим аристократії. У перших розділах дуже часто показано полегшене шаркання аристократів. Ці розділи написані штампованою мовою...

— Товаришу Олександр,— звернувся Островський до Фадєєва.— Ось товариш Асєєв правильно зауважив, як його «вразила» мова аристократів. Що ти про це думаєш?

Фадєєв усміхнувся і сказав, що мова аристократів у «Народжених бурею», особливо коли вони ведуть бесіди про політику, потребує великого доопрацювання, бо розмовляють вони по-книжному, не своєю мовою.

Островський відразу з ним погодився і зауважив, що мова чужого середовища справді потребує особливого вивчення.

Фадєєв продовжував говорити, що у Островського за останні роки багато здобутків як у письменника. Що ж до різних штампів, то їх необхідно безжально позбуватися.

Прощаючись з товаришами і дякуючи їм за дружню товариську критику, Островський сказав:

— Окремо ми кожен можемо помилятися. Хоч би який талановитий був чоловік, колектив завжди мудріший і могутніший...

Критичні зауваження, поради і побажання товаришів Островський врахував під час остаточного редагування роману.

22 грудня 1936 року Островського не стало. Нескінченним потоком йшли люди через великий зал Будинку літераторів з десятої ранку до десятої вечора 23, 24, 25 грудня. Йшли молоді й старі, прощаючись з улюбленим письменником.

Чекали приїзду з Сочі матері Миколи Островського — Ольги Йосипівни. Увечері 24 грудня ми зустрічали її на Курському вокзалі. Пригадую, як хвилювалися Всеволод Мейєрхольд і Зінаїда Райх, що ходили по перону, очікуючи поїзда: які знайти слова втіхи для матері, яка все своє життя до кінця присвятила синові, любила його трепетно і віддано...

Слова ці не знадобились. Мати зійшла з високої сходинки вагона на перон сувора, уся в чорному, і сказала: «Везіть мене до Колі». Усю дорогу в машині вона мовчала і тільки в письменницькому будинку, побачивши труну в квітах, вона скрикнула й припала до узголів'я...

26 грудня 1936 року відбувся похорон. Траурна процесія розтягнулась по всій вулиці Воровського і попрямувала до Новодівичого кладовища. Миколу Островського проводжала в останню путь уся Москва.

1972—1973 рр.

А. ЗИБІНА

ПОЩАСТИЛО БУТИ ЙОГО СЕКРЕТАРЕМ

У 1935 році я працювала секретарем-стенографісткою в постійному представництві Української РСР при уряді СРСР у Москві.

Головою ВУЦВК був Г. І. Петровський, старий більшовик, соратник В. І. Леніна. Він часто приїжджав до Москви на Пленуми ЦК партії, сесії Верховної Ради. Приїжджав із своїм помічником І. П. Дубинським.

Під час одного з приїздів до Москви Дубинський сказав, щоб я готувалася бути секретарем Островського, коли він приїде до Москви — йому треба допомогти. До 11-ї години я мала працювати в постпредстві, а після — в Островського.

Я з хвилюванням чекала на приїзд Островського. І ось одного разу лунає телефонний дзвінок: «З вами буде розмовляти Микола Олексійович», а потім тихий, ледь глухуватий голос: «Товариш Тоня? Чекаю на вас сьогодні ввечері поговорити. Мені треба негайно приступати до роботи».

Ввечері, схвильована, йду на вулицю Горького, на квартиру до Островського. Дзвоню. Двері відчиняє Р. П. Островська — дружина Миколи Олексійовича. І раптом замість очікуваної лікарняної обстановки чую з сусідньої кімнати-їдальні гучні голоси, сміх, патефон.

Із сусідньої кімнати пролунав електричний дзвінок, і Раїса Порфирівна просить мене пройти до Миколи Олексійовича. Підходжу до дверей у передпокій. Вони оббиті повстю, клейонкою, важко задраповані, щоб шум із інших кімнат не заважав Миколі Олексійовичу.

Невеличка продовгувата кімната, дуже скромно обставлена. Праворуч у кутку — письмовий стіл. На столі горить лампа під зеленим абажуром (у кімнаті завжди майже півморок через хворі очі), лежать книги, на поличці над диваном теж книги, ними заповнена і шафа.

Ліворуч біля стіни ліжко, на якому лежить М. О. Островський. Лежить на спині зовсім нерухомо. Голова високо на подушках. Обличчя бліде, із смуглим відтінком. Великий відкритий лоб. Темне волосся зачесане назад.

Над правим оком на лобі — рубець. На блідому обличчі — відкриті блискучі темно-карі очі. В них стільки життя, що важко повірити, що вони не бачать. Одягнутий у військову гімнастерку. По груди вкритий теплою ковдрою, ноги ледь підняті. Поверх ковдри простягнуті нерухомі руки. Рухаються кисті рук.

У кімнаті жарко, температура 25 градусів, увімкнені дві великі електричні печі (крім центрального опалення). Працює вентилятор. В кімнаті чисте, свіже повітря.

Микола Олексійович покликав мене, попросив сісти ближче до ліжка, взяв мене за руку і почав розпитувати про роботу, про те, чим я займаюся після роботи. Я йому розповіла, що дуже люблю музику, граю на роялі і вчуся, точніше, вчилася співати, майже закінчила музичний технікум Мусоргського.

Микола Олексійович був дуже задоволений.

— Бачу, в мене буде «універсальний» секретар,— жартома сказав він.— Я теж люблю музику, сам колись непогано грав на гітарі, на гармошці і співав непогано. Дам команду, щоб купили піаніно і поставили тут у мене. Ще, дівчинко, одне прохання до тебе — будь моїми очима, кажи все, що ти бачиш, не боячись мене засмутити.

Я, звичайно, охоче пообіцяла виконувати всі його розпорядження.

— Ну, тепер іди, знайомся з моїми друзями, а завтра вранці я на тебе чекаю.

Наступного дня почалася моя робота.

Спочатку все вражало мене: фізично розбите тіло і водночас — незвичайне життєлюбство, енергія, величезний оптимізм. В сім'ї Островських я ніколи не бачила невдоволеного, похмурого обличчя, не чула нарікань, завжди всі привітні, гостинні, готові допомогти будь-якій людині. І все це йшло насамперед від самого Миколи Олексійовича. Він був глава сім'ї, керував усім домом, ніщо тут не відбувалося без нього. Незвичайна працездатність, розрахована кожна хвилина. Він поспішав працювати і вважав злочином прожити бездіяльно бодай півгодини. «Щасливий той,— казав Микола Олексійович,— хто, засинаючи, може сказати, що день прожито недаремно, що він виправданий працею».

Щоранку, ще до мого приходу, за сніданком, йому читали українські газети, журнали, яких він передплачував дуже багато, стежив за всіма новинками літератури. Я приходила, сідала за столик, який стояв біля узголів'я,

і починалася робота. Іноді, перш ніж почати диктувати, Микола Олексійович вивчав матеріал, який він одержував з бібліотек, у тому числі і з військових. Іноді доводилося читати з лупою: такий блідий був текст. Коли матеріал був готовий, він починав диктувати.

Голос у нього трохи глухуватий, але мова чітка. Диктував він швидко, ніби книгу читав; доводилося напружуватись, щоб не відстати, бо переписувати не дозволялося. Під час роботи ніхто без виклику до кімнати не заходив. Найменший шурхіт (перо рипнуло чи стілець) уже заважав йому, змушував напружуватися, адже він не міг користуватися ніякими записами. Записувати доводилося олівцем у загальний зошит. У своїй мові Микола Олексійович вживав чимало українських слів, ось тоді дозволялося його зупинити.

Але траплялося й так: він диктує швидко, інтенсивно і раптом замовкає, а я сиджу, боюсь поворухнутися, щоб не перервати його думок, і спостерігаю його обличчя. У такі хвилини воно було таке промовисте, що можна було здогадатися, про що він зараз думає; ось воно стає суворе, губи міцно стиснуті, а рука весь час хапається за паличку, ніби хоче замахнутися,— перед ним вороги. І раптом різка переміна — з'являється усмішка, очі якось особливо виблискують, губи щось шепочуть: це він із своєю улюбленою комсомолією — Андрієм Птахою, Олесею, Раймондом. Олеся і Птаха — його улюблені герої, і, за задумом Миколи Олексійовича, вони мали з'єднати свої життя.

Микола Олексійович оголошує перерву і просить:

— Зіграй мені щось, Тонюшо, і заспівай. Знаєш, як допомагає музика і в житті, і в праці.

Я сідала до піаніно, Микола Олексійович кликав у кімнату рідних, хто був дома, щоб вони теж слухали музику. Правда, грала я не так майстерно, але такі улюблені речі Миколи Олексійовича, як «Баркарола», «Осіння пісня» Чайковського, Місячна соната Бетховена я виконувала непогано. Часто грала вальси Шопена, Штрауса. Співала я трохи краще, співала «Вальс» Деліба, «Гавот» Лекока, італійські пісні і українські, які так любив Микола Олексійович. Іноді задля жарту співала йому арії князя Ігоря, Руслана, куплети тореадора. І Микола Олексійович, як мені здавалося, слухав із задоволенням.

Студенти Московської консерваторії по неділях влаштовували в Островських концерти. В такі дні його на

ліжку переносили в їдальню, куди пересували і піаніно. Микола Олексійович дуже любив молодіжне виконання. По закінченні концерту всі сідали за стіл. Сміх, жарти, невимушені розмови. Потім починали співати хором «Каховку», «Партизана Железняка» та інших революційних пісень. Гості розходились.

Вражала пам'ять Миколи Олексійовича. Він дуже добре знав, що в нього є в кімнаті. І якщо йому приносили якусь нову річ, він спочатку довго обмацував її руками, потім розпитував, який у неї вигляд, і казав, куди цю річ покласти чи поставити.

Якось приходжу вранці, сідаю за столик, а Микола Олексійович і каже мені:

— Доведеться нам сьогодні подрукувати. Став машинку на столик. Відчини книжкову шафу, візьми з другої полиці з лівого краю третю книгу в коричневій обкладинці, відкрий 49-ту сторінку і, починаючи з верхнього абзаца, передрукуй до відмітки.

Все було зроблено так, як він казав, і все було на своєму місці.

Микола Олексійович любив критику, тому порядок був такий: коли закінчував диктувати якусь частину, то закликав до кімнати всіх, хто був дома, і влаштовувалося колективне читання, обговорення. Він просив усіх висловити свої зауваження і дуже уважно прислухався до них.

Читався дванадцятий розділ роману «Народжені бурею». Комсомольці в лісі, в мисливському будинку, стережуть двох заложниць — графинь Могельницьких. Комсомольці веселилися, співали, танцювали, втомились і заснули, і цим скористалася Стефанія Могельницька, якій вдалося втекти. Вона приводить з собою польських легіонерів, які, оточивши будинок, пропонують здатися. Але комсомольці відповідають, що битимуться до останнього подиху.

Коли читали цей розділ, в кімнаті була мати Миколи Олексійовича — Ольга Йосипівна. Вона стояла, спершись на спинку його ліжка. Схвильована таким закінченням, вона спитала сина:

— Колю, навіщо ти це зробив? Адже така чудова молодь, у них усе життя попереду, а ти поставив їх у важке становище. Вони ж загинуть!

А Микола Олексійович зауважив, усміхаючись:

— Нічого, матусю, не хвилюйся, у наступному роз-

ділі я їх виведу з цього становища, правда, деякі вийдуть поранені з цієї боротьби, але зате знатимуть справжнє обличчя ворога й іншим разом уникнуть такої помилки.

Микола Олексійович дуже любив свою матір, ставився до неї з якоюсь особливою ніжністю. Ольга Йосипівна жила в Сочі, він часто писав їй, просив її не працювати, відпочити. Він із сумом розповідав, що найкращі роки життя його мати прожила при царизмі, терпіла злидні, зневагу. Микола Олексійович був щасливий, що мати дожила до таких прекрасних днів, що оточена увагою й піклуванням.

Островський любив людей, але зустрічатися з усіма не мав змоги, дуже обмаль було сил, та й ті треба було економити для роботи. Навіть по телефону він говорив дуже коротко.

Якось уранці, приблизно через тиждень після того як почала працювати секретаркою, заходжу в кімнату. Микола Олексійович лежить на ліжку, усміхається і запитує трохи лукаво:

— Хто прийшов?

Я обізвалась.

— А, Чіо-Чіо-Сан прийшла.— І, відчуваючи моє здивування, веде далі: — Я тепер знаю, яка ти,— мені розповіли. Сідай, я тобі опишу, тільки ти не ображайся. Ти невисока на зріст, повненька, носик у тебе догори, очі маленькі, а коли ти смієшся, їх зовсім не видно.— Потім засміявся сам і каже: — Нахились до моєї руки, я хочу пересвідчитись, правду я кажу чи ні.— І він дуже обережно провів пальцями по моєму обличчю: — Я не помилився — ти Чіо-Чіо-Сан.

У день жіночого свята 8 Березня він подарував мені книгу «Як гартувалася сталь» із жартівливим написом: «Чіо-Чіо-Сан — Антоніні Олександрівні Зибіній — на пам'ять про нашу дружну роботу. М. Островський».

Пригадується, як приємно ми провели цей день. Слід сказати, що дім Островських став ніби моєю другою домівкою. Додому я приходила тільки ночувати, а всі свята, всі вечори проводила в Островських. І ось 8 Березня, як завжди, зайшла в кімнату до Миколи Олексійовича, сіла за столик. Він привітав мене і каже:

— Сьогодні ми будемо святкувати. Йди в їдальню.

В їдальні вже був накритий стіл, за яким сиділи рідні й друзі Миколи Олексійовича. І тільки хтось підняв келих, збираючись виголосити промову, як із кімнати Ми-

коли Олексійовича почулася «тривога» — часті безперервні дзвінки, якими він закликав до себе всіх, хто був у квартирі. Ми біжимо до нього, а він каже:

— Перенесіть, друзі, все, що у вас там є, до мене, я хочу відсвяткувати цей день з вами.

Ми швиденько поставили поруч із його ліжком стіл, перенесли все, що було на ньому. Микола Олексійович привітав нас, виголосив жартівливу промову, яку закінчив словами:

— А тепер працюйте, але так, щоб на столі нічого не залишилося.

Ми із задоволенням взялися до «роботи». Минув деякий час, і Микола Олексійович запропонував:

— Ну, а тепер давайте танцювати.

Нас, жінок, чоловік сім, а чоловіків троє чи четверо, до того ж танцювати вмів тільки Льовушка Берсенєв, що приїхав із Сочі. Він і мусив відбуватися за всіх чоловіків. Стомився, сів відпочити, а Микола Олексійович питає:

— Танцює Льовушка чи ні? — І дізнавшись, що він відпочиває, пожартував: — Як, ти відпочиваєш? Не маєш права, сьогодні відпочивають жінки, а ми, чоловіки, повинні працювати. Попрацюй і за мене, завтра відпочинеш. Ану, Тонюшо, зіграй «комсомольську полечку», нехай Льовушка ще попрацює.

Я сідаю за піаніно і граю улюблену Миколи Олексійовича «Італійську польку» Рахманінова. А звав її Микола Олексійович «комсомольською», бо під цю польку танцювали в мисливському будиночку комсомольці з роману «Народжені бурею».

Вимогливий і суворий, Микола Олексійович нікому не прощав промахів у роботі, строго розподіляв у домі обов'язки між рідними. Сестру свою Катерину Олексіївну, на якій лежало домашнє господарство, він жартома називав «завгоспом», дружину Раїсу Порфирівну — «завканц» — її обов'язком, крім інших справ, було постачання канцелярського приладдя.

Якось Микола Олексійович доручив мені спішно передрукувати в кількох примірниках на машинці один документ. Я пішла в їдальню, де стояла машинка, але, як виявилося, не було копіювального паперу. Микола Олексійович питає, чи готовий документ. Відповідаю: «Не готовий: нема копіювального паперу». Просить зайти до кімнати Раїсу Порфирівну і питає, чому нема паперу. «Завканц» виправдовується: «Забула, заклопоталась. За-

раз піду і куплю». В цей час у кімнаті Миколи Олексійовича була робітнича делегація, і він каже, що раз у них на фабриці заведені червоні і чорні дошки для передовиків і відсталих, то нам, очевидно, теж доведеться завести такі дошки.

Пригадую, як Островський по радіо виступав на IX з'їзді комсомолу України, делегатом якого був обраний. Було це 6 квітня 1936 року. З'їзд відбувався в Києві.

Того вечора квартиру Островських було не впізнати. Двері відчинені навстіж, уся квартира в проводах, у кожній кімнаті люди. У кімнаті Миколи Олексійовича хтось перевіряє апаратуру. Обстановка нервова, неспокійна. Микола Олексійович дуже схвильований, попросив усіх зайвих вийти із кімнати. Я залишилася, бо мала стенографувати його промову.

Ліжко Миколи Олексійовича відсунули на середину кімнати. З одного боку стає комсомолець, який тримає в руці напоготові мікрофон, з другого — сідає Раїса Порфирівна. В її руці білі аркуші, на яких великими літерами записані основні питання виступу. Один кінець протягнутого шнура тримає Микола Олексійович, а другий — Раїса Порфирівна. Микола Олексійович домовляється, щоб, коли він говоритиме, Раїса Порфирівна стежила за його виступом по аркушах. Якщо він відчуватиме заминку — смикне за шнур, і вона йому нагадає текст. Кілька разів промова переривалася оплесками. В цей час у Миколи Олексійовича витирали піт з обличчя, давали води. Він трохи відпочивав і продовжував говорити далі, а коли скінчив свою промову, то в його кімнату по радіо ввірвалася буря оплесків. Вони довго не стихали. Так комсомол вітав свого улюбленого письменника і свого почесного комсомольця. А Микола Олексійович лежав на ліжку схвильований, щасливий, усміхнений, а довкола нього друзі, рідні — вітають, тиснуть руку.

Пам'ятаю останні дні роботи над романом «Народжені бурею». Я дуже швидко друкувала на машинці, Микола Олексійович жартівливо казав: «Кулемет тріщить — штаб працює». Він називав у цей період квартиру своїм «штабом». Він мобілізував на роботу всіх рідних, друзів. З ранку до пізньої ночі кипіла робота. Микола Олексійович говорив:

— Ось закінчимо роботу і підемо всі в театр...

1974 р.

ІЗ СПОГАДІВ

У роки мого знайомства і дружби з Островським я працював у «Комсомольской правде» — був завідуючим відділом літератури і мистецтва. Островський вважав «Комсомольскую правду» своєю рідною «професіональною» газетою. В одному з листів того часу він підкреслював, що «Комсомольская правда» не менш близька йому, ніж видавництво «Молодая гвардия». Зв'язок Островського з «Комсомольской правдой» і «Комсомольской правды» з Островським підтримувався тоді через мене. І мої спогади виходять за межі особистого.

Отже, звернімося безпосередньо до спогадів.

Островський небезпідставно назвав 1935 рік найщасливішим роком свого життя.

17 березня «Правда» надрукувала нарис Михайла Кольцова «Мужність» — про мужність Островського, а слідом за ним, 3 квітня, «Комсомольская правда» вмістила мою рецензію на «Як гартувалася сталь». У ній, крім усього іншого, було сказано: «Якщо Корчагін наслідував Овода і на питання лікаря, що його лікував: «Звідки береться ваше завзяття?» — відповів: «Читайте «Овода», тоді дізнаєтесь», то багато молодих людей, які виявлять у майбутньому свій героїзм, на запитання: «Звідки він узявся?» — дадуть відповідь: «Читайте «Як гартувалася сталь», тоді дізнаєтесь».

Островський жив у Сочі, на Оріховій, 47. У листі, якого він надіслав редакторові його книжки (Р. Шпунт), він писав: «Передай вітання Трегубові. Його стаття написана з такою комсомольською теплотою, що стає веселіше на душі».

Так заочно відбулося наше знайомство.

Зв'язок Островського з «Комсомольской правдой» набував різних форм.

28 квітня того ж 1935 року газета друкує під рубрикою «Над чим працюють радянські письменники» відповідь Островського на запит редакції. Він розповідає про свій новий твір «Народжені бурею».

«Мене питають, — писав Островський,— як нова книжка перегукується з романом «Як гартувалася сталь». Обидві книжки споріднені. Тільки в «Як гартувалася сталь» стисло розповідається про життя цілого покоління протягом шістнадцяти років, а новий роман розвиває вглиб лише один епізод революційної боротьби протягом трьох-чотирьох місяців».

Там же він сповіщав, що, крім роману, він хоче закінчити ще цього року кіносценарій за «Як гартувалася сталь», а також книжку для дітей «Дитинство Павки». Часто, правда, його зраджує підірване здоров'я. «І все-таки робота посувається вперед».

10 травня в газеті було надруковано уривок з другого розділу «Народжених бурею».

Тоді ж відзначали десятиліття «Комсомольской правды». Островський надіслав вітання і ділові побажання редакції газети. Він наполягав, наприклад, щоб газета відродила літературну сторінку. (Згодом почала періодично з'являтися сторінка «Літературне життя»). Він називав книжки, яким варто приділяти більше уваги. «Відділ бібліографії має бути заповнений щоденно. Молодь прагне знати про кращі книжки нашої країни, вона шукає на сторінках своєї газети, що їй читати». Він пропонує регулярно друкувати анотації на книжки, які видає «Молодая гвардия», дати критичний огляд журналу «Молодая гвардия» за минулий рік і за п'ять місяців поточного року.

Ці побажання теж були враховані.

Островський і далі уважно стежив за «Комсомольской правдой», охоче в ній співробітничав. Це підтверджує і його лист до Р. Шпунта від 26 вересня 1935 року. Він писав: «Незабаром до вас надійде в «Комсомольскую правду» матеріал — листування читачів з автором «Як гартувалася сталь». Якщо вважатимете за потрібне, надрукуйте». І далі: «Стаття Трегуба чудова. Я цілком з ним згоден».

Островський мав на увазі статтю «Вірний товариш», яка побачила світ 24 серпня 1935 року, де йшлося про любов читачів до книги, про необхідність активніше її пропагувати, про спілкування письменників з читачами.

Матеріал, який обіцяв Островський — листи до нього читачів,— надійшов у десятих числах жовтня.

А до того відбулася знаменна подія — 1 жовтня письменника нагородили орденом Леніна. «Комсомольская

правда» надрукувала привітання від ЦК ВЛКСМ і від редакції. Наведу наш текст:

«Разом з усім комсомолом ми вітаємо тебе, наш дорогий і любимий товаришу — гордість Ленінського комсомолу і молодої радянської літератури.

Живи і твори! Як і досі, запалюй серця нашої молоді священним вогнем більшовицького слова».

У цьому ж номері газети було вміщено дві редакційні статті про Островського, розділ із «Народжених бурею», лист київської комсомолки і стаття Островського «Щастя жити» — його відповідь на високу нагороду, яка починалася незабутніми словами:

«У наш час темна ніч стає палаючим ранком».

Островський писав про своє незвичайне щастя: «Який незаперечний приклад можливості боротьби і праці, навіть в умовах, за яких у буржуазному світі людина гине самотня».

Він знову інформував про свою нову роботу. І там же:

«Перемога першої книжки не може запаморочити мені голову. Я не хлопчисько, а більшовик, котрий знає, яка далека ще моя перша книжка від досконалості і справжньої майстерності».

Газета вмістила і портрет письменника-орденоносця.

А 28 жовтня з'явилася моя стаття «Доля письменника», в якій було використано ті самі листи читачів, які надіслав нам Островський. У статті йшлося про незвичайне життя Островського, яке стало разом з тим звичайним, тобто цілком можливим, саме в нашій Радянській країні.

Така хроніка стосунків «Комсомольской правды» з Островським, що передувала нашій зустрічі, яка відбулася 11 грудня 1935 року.

Стояли морози. Островський із Сочі їхав до Москви. Кілька його друзів, серед яких я запам'ятав І. Феденьова і А. Караваєву, вирушили на приміському поїзді йому назустріч у Серпухов. Разом з ним поїхав і я. Саме там, у Серпухові, у вагоні швидкого поїзда Сочі — Москва, ми вперше потиснули один одному руки.

Що запам'яталося? Радісне збудження Островського. Кожного з нас, хто заходив до нього у вагон, він одразу називав на ім'я і на «ти». Так він назвав і мене, затримав-

ши мою руку в своїй лівій руці. І те, що він був прикутий до ліжка і сліпий, ненадовго затрималося в моїй пам'яті. Я був приголомшений його, можна сказати, вулканічною енергією.

Островський розпитував про столичні новини. Ми колективно йому відповідали.

— Мені треба покопирсатися в архівах,— казав він,— щоб освіжити, збагатити пам'ять і закінчити «Народжені бурею».

Він просив організувати для нього лекції з літератури, філософії.

Я вдивлявся у нього. Худе тіло наполовину прикрите ковдрою. Військова гімнастерка. На грудях орден Леніна. Загострене, вилицювате, рухливе обличчя його натхненне: воно буквально світиться думкою. Великий лоб трохи випнутий. Акуратно зачесане назад волосся. Над правою бровою чітко видно вм'ятину: слід давнього поранення. Запалі очі широко розплющені, і здається, що вони бачать.

Островський розповідає про свою недавню зустріч з іноземними журналістами.

— Вони ставилися до мене як до феномена. «Скажіть відверто й чесно,— допитувалися вони,— адже у вас немає ніякого особистого життя, ви переживаєте жахливу трагедію?» А я їм у відповідь: «Я, звичайно, страждаю від того, що не можу бути абсолютно повноцінним працівником. Але це не має нічого спільного з трагедією, з тим, що може відчувати людина в буржуазному суспільстві. Мої легені дихають зовсім іншим повітрям. Любов моєї країни така щедра, ніжність її така велика, піклування її таке зворушливе, що здатні вилікувати навіть дуже тяжко хвору людину».— «Звідки у вас стільки бадьорості?» — питали вони мене, не розуміючи, що з нічого нічого б і не було. А наді мною довго працювала наша партія і комсомол. Ось звідки і починається моя романтика. Ось хто викресав огонь творчості в моєму серці.

Лікар Михайло Карлович Павловський нагадав йому про потребу дотримуватися режиму, відпочивати. Островський усміхнувся:

— Ото ще політкомісари.

Завели з ним розмову про Маяковського. І він сказав, що любить його поезію і радіє з того, що її нарешті заслужено оцінили.

Раптом ми помітили, що обличчя його дуже зблідло і на лобі виступив холодний піт. Ми, звичайно, стурбувались. А він, щоб заспокоїти нас, послався на звичайну дорожню втому. Насправді ж, як ми довідалися згодом, у нього почався приступ хвороби нирок, і його мучив нестерпний біль.

За вікнами простяглися засніжені поля. На стиках колій здригалися й погойдувались вагони. Коли за вікном виникло іскристе мереживо нічних огнів, Островський здогадався, що це столиця.

— Москва, Москва! — промовив він урочисто.— Серце Батьківщини... Почуваю я себе чудово. Та інакше і не могло бути. Так і перекажіть товаришам...

Але товариші, яких він мав на увазі — комсомольські працівники, співробітники Московської Ради, кореспонденти, школярі, що зібралися на Курському вокзалі,— уже самі прорвалися до нього у вагон. Якась дівчинка піднесла йому букет хризантем.

— Мене зустрічають як переможця,— сказав Островський.— Я страшенно радий, що приїхав у дорогу Москву. Щиро дякую вам усім.

Микола Олексійович пробув тоді у Москві до половини травня 1936 року. Часто у нашому відділі лунав телефонний дзвінок. «Зараз говоритиме Микола»,— попереджала сестра Островського. Наступала коротенька пауза, і до нас долинав поривчастий і уривчастий голос Островського. Дзвонив він з різних приводів: то дякував за те, що ми переслали йому листи читачів, то цікавилися найближчими планами нашого відділу, щось радив, то розпитував про новини, то просто просив завітати до нього. Я часто приходив до нього на вулицю Горького.

...Уявіть собі, дорогий читачу, що й ви зараз ідете зі мною одного зимового дня, що ми разом сходимо по широких мармурових сходах його будинку на другий поверх, повертаємо праворуч, зупиняємося біля квартики № 39/3 і натискуємо на білу кнопку електричного дзвінка.

Островський жде нас. І ось ми, хвилюючись, переступаємо поріг його квартири, а потім і його кімнати.

На що відразу звертаєш увагу? В кімнаті напівтемно. Велике вікно (точніше, засклені двері балкона) завішено важкою шторою — шуму з вулиці майже не чути. Ліворуч, із стіни, біля якої ліжко Островського, звисає електрична лампочка, прикрита червоним клаптем матерії (яскраве світло різало очі і викликало запалення). На-

дворі морозяно. А тут «оранжерейна» температура — градусів 25—27.

На стіні біля ліжка килимок. У головах Островського висить телефонна трубка. Тут же шнур електричного дзвінка, що тягнеться до його руки: умовним сигналом він може покликати кого-небудь з рідних, секретарів.

Навскоси, в кутку, письмовий стіл. Чорна воронка репродуктора. А навпроти ліжка шкіряний диван з поличками для книжок.

Майже в центрі кімнати, ближче до ліжка, маленький столик з друкарською машинкою.

Що ще? Піаніно. Книжкова шафа.

Та перш ніж ми встигли все це розгледіти, ми почули голос господаря: він вітається з нами, питає про здоров'я, настрій, жартує.

Чим довше триває бесіда, тим усе більше й більше ви забуваєте, що сидите біля ліжка людини, вже давно підтятої тяжкою недугою.

Він каже: «Коли я заплющую очі...» — і ви не думаєте про те, що його очі заплющені вже багато років. Він скаржиться на «клятий грип» — і вам здається, що тільки ця хвороба його й непокоїть. Він каже: «Я читаю», «Я пишу», «Я копирсаюся в архівах» — і ви забуваєте, що він не читає, а йому читають, що він не пише, а тільки диктує, що він аж ніяк не може копирсатися в архівах. Сліпий, він зіркіший за багатьох видючих; нерухомий, він рухливіший за багатьох тих, хто ходить; тяжкохворий, він випромінює стільки енергії, що викликає не жаль, а почуття гордості за нього і, я б сказав, почуття сорому за себе: ви ловите себе на думці, що живете не в повну міру своїх сил і можливостей — щось важливе не зроблено сьогодні, і вчора, і позавчора... Сидячи біля його ліжка, ви гостріше, ніж будь-коли, відчуваєте свої вади і вчитесь у нього важкого, але неодмінного для кожної людини вміння — жити гідно.

Островський каже:

— Найнебезпечніше для людини — не його хвороби. Сліпота, звичайно, страшна, але і її можна подолати. Значно небезпечніше, коли хочеш знати, інше — лінощі, звичайні людські лінощі. От коли людина не відчуває потреби в праці, коли вона внутрішньо спустошена, коли, лягаючи спати, вона не може відповісти на просте запитання: «Що ти зробив за день?» — отоді справді небезпеч-

но й страшно. Треба спішно скликати консиліум друзів і рятувати людину, бо вона гине. Ну, а коли потребу працювати не втрачено і людина, хоч би там що, працює, то можна вважати, що з нею все гаразд.

Островський розуміє, що йому вже недовго жити. Але це не знесилює його. Навпаки! Всі його життєві ресурси мобілізовано для подолання труднощів.

— Чим більше наступає на мене хвороба, тим запеклішe я борюся з нею... Кожен лікується як може: один лікується відпочинком, інший лікується працею. Я віддаю перевагу лікуванню працею.

Він поспішав надолужити втрачене і працював так, що йому щиро могли позаздрити здорові.

Звернімося до того, що Островський назвав своїм «найдорожчим скарбом». Він мав на увазі листи читачів, які він отримував з усіх кінців нашої Батьківщини. Їх налічувалося не сотні, а тисячі.

Багато з цих листів надходили до нього через «Комсомольскую правду»; ми читали їх і пересилали йому в Москву і в Сочі. І в цьому, звичайно, був наш зв'язок з Островським.

Цікаво, що коли 16 травня 1935 року бюро Сочинського міськкому партії слухало творчий звіт Островського, то секретар міськкому навів у своїй промові лист, що надійшов саме у «Комсомольскую правду». Вже тоді група читачів клопоталася про нагородження Островського орденом.

Почався новий, 1936 рік. Островський жив у Москві і напружено працював. Але він не забував свою рідну «Комсомолку», і «Комсомолка» пам'ятала про нього.

29 січня відзначали сімдесятиріччя Ромена Роллана. Газета широко відзначила цей ювілей. На першій сторінці було вміщено привітання М. Горького, Г. Димитрова, ЦК ВЛКСМ. Тут же лист Островського до Ромена Роллана.

У перших числах квітня в «Комсомольской правде» було надруковано дві інформаційні замітки, пов'язані з Островським. В одній з них повідомлялося, що Театр імені Мейєрхольда готує виставу за матеріалами книжки

«Як гартувалася сталь». Виставу передбачали показати в дні дев'ятнадцятої роковини Жовтня. А в другій — про те, що книжку Островського читають уже й сліпі. Учениця 7-го класу Ленінградської школи при Інституті сліпих Соня Васильєва п'ять місяців увечері, після занять, під диктовку видавлювала (за системою Брайла) на цупкому папері 1200 сторінок тексту.

Ще одну замітку було вміщено наприкінці квітня: книжка Островського виходить у Празі і вийде в Лондоні.

Але квітень 1936 року був знаменний для Островського насамперед комсомольськими з'їздами: IX Всеукраїнським і X Всесоюзним.

6 квітня він виступав по радіо на з'їзді комсомолу України. Його промову транслювали з московської квартири, а 8 квітня вона побачила світ на сторінках «Комсомольской правды».

...Островський усім серцем своїм був зв'язаний з рідною йому Україною. Він виступав як делегат IX Всеукраїнського з'їзду з тією промовою, яка ввійшла в історію комсомолу під назвою «Мужність народжується в боротьбі».

Після виступу на з'їзді комсомолу України Островський мав піднятися на нову невидиму для нього трибуну кремлівського залу: він був делегатом X з'їзду ВЛКСМ од Вінницької організації.

З'їзд тривав десять днів. Радіо з'єднувало квартиру Островського з кремлівським залом, де відбувався з'їзд. Микола Олексійович брав участь у всіх засіданнях. Було встановлено радіозв'язок між кремлівським залом і кімнатою Островського. І він прослухав усі засідання з'їзду.

— Я найдисциплінованіший делегат,— жартував він.— Не пропускаю жодної промови, не розгулюю по місту в години засідань, навіть покурити не виходжу.

Він уважно слухав виступи промовців. Коли у з'їздівському залі залунала пісня, він стиха підспівував. У перервах між засіданнями він готувався до свого виступу, який мав відбутись увечері 17 квітня. Делегати ждали його. Про книжку Островського згадав у Звітній доповіді про роботу ЦК ВЛКСМ О. В. Косарєв. Про неї гаряче говорив представник Кіровського краю і редактор «Комсомольской правды» В. М. Бубекін, делегати з Курська і Іванова. Я був делегатом з'їзду і заходив до Островського у ті дні. Про що ми тоді говорили? Не тільки про з'їзд.

Кілька днів тому я повернувся з Тесселі (Крим), де жив О. М. Горький. Перед поїздкою до Олексія Максимовича я бачився з Островським, і він передав через мене Горькому свою книжку з дарчим написом. Я розповідав йому про свою поїздку. Островський розпитував про зовнішність Олексія Максимовича, як він поставився до його книжки... Ще два роки тому до Островського дійшла чутка, що Горький от-от опублікує статтю про «Як гартувалася сталь». Він ждав цього, хвилювався.

Потім він сказав, що хоче порадитися про свою промову на з'їзді. І одразу ж почав її імпровізувати.

Йому не пощастило, на жаль, виступити на з'їзді: перешкодив приступ хвороби. Але після смерті Островського були надруковані тези його промови, яку він не виголосив, і я впізнав у них те, що він казав під час нашої зустрічі.

Літо 1936 року, останнього року свого життя, Островський жив у Сочі, в новому будинку, подарованому йому урядом України. Будинок звели в одному з наймальовничіших місць, на стрімкому косогорі, з якого відкривався краєвид на море. Він був світлий, просторий. «Комсомолка» інформувала своїх читачів про новий дім Островського.

Переїзд з Москви в Сочі був для Островського важким. І перший лист надійшов тоді не від нього, а від його сестри Катерини Олексіївни. Він починався словами: «Микола доручив мені докладно написати вам про його життя-буття». І далі:

«Найголовніше і найсуттєвіше, що здоров'я Миколи дуже погане. Після переїзду дошкуляли дощі й холоднеча, а тепер мучить спека. Перевівся хлопець страшенно. Переїхати кудись в інше місце не так легко, бо дорога туди змучить ще більше. Незважаючи на таку слабість, він весь час працює. Заборонити йому категорично не можна. В цьому все його життя. Це дає йому сили переносити фізичні страждання. (Звичайно, все це пишу тільки для вас). Він вас дуже любить...»

Лист від самого Островського надійшов трохи пізніше. «Здоров'я моє хитнулося було вниз, — писав він 14 червня,— але я вчасно це помітив і відновив рівновагу. Завтра знову розгортаю рукопис — починаю працювати».

Островський повідомляв, що у нього були О. О. Фадєєв і Ю. М. Либединський. «Комсомольская правда»

відкрила тоді сторінку «Літературне життя». Він радив: «Було б прекрасно, якби ти дав завдання дізнатися в Книжковій палаті про тиражі улюблених народом книжок і опублікувати їх, назв так 50—60. Тоді письменники знали б, яке місце вони займають у строю. Це було б рушійним стимулом». І в самому кінці листа: «З величезним занепокоєнням стежу за станом здоров'я Олексія Максимовича».

Горький, як відомо, помер 18 червня. Того ж дня ми одержали телеграму з Сочі:

«Вражений до глибини душі безповоротною втратою. Нема більше Горького! Страшно подумати про це. Ще вчора жив, мислив, радів з нами з гігантських перемог рідної країни, якій віддав увесь свій творчий геній. Яка відповідальність лягає на радянську літературу тепер, коли пішов з життя її організатор і натхненник.

Прощай, любий, рідний, незабутній Олексію Максимовичу!

Микола Островський».

...У перших числах серпня в Сочі в Островського побував Андре Жід.

Андре Жід — відомий французький реакційний письменник, який проповідував крайній індивідуалізм і аморалізм,— на початку 30-х років заявив про своє «перетворення», про свою симпатію до Радянського Союзу. Це відкрило йому шлях у нашу країну. Він був на похороні О. М. Горького, виголосив промову від імені Міжнародної асоціації письменників.

Одразу ж після зустрічі з Анре Жідом Островський надіслав мені листа про цю зустріч, який 16 серпня вмістила «Комсомольская правда». Він був, звичайно, призначений, як я розумію, не для «внутрішнього користування», а для преси.

Андре Жід, прощаючись з Островським, розчулився і поцілував його. Цей поцілунок, як виявилося, був поцілунком Іуди. Повернувшись до Франції, Жід виступив з книжчиною, сповненою інсинуацій проти нашої країни. Цей його пасквіль «Повернення з Росії» дістав належну оцінку на сторінках преси. Островського він змалював страстотерпцем і мучеником, віднісши його до «лику святих».

Островський, дізнавшись про підступність французького гостя, писав матері за кілька днів до своєї смерті:

«...Ти, напевно, читала про зрадництво Андре Жіда. Як він ошукав наші серця тоді! І хто б міг подумати, мамо, що він учинить так підло і безчесно! Хай буде соромно цій старій людині за свій вчинок! Він обманув не тільки нас, але й увесь могутній наш народ... Я тяжко пережив це зрадництво, бо щиро повірив його словам і сльозам і в те, що він так захоплено вітав усі наші досягнення й перемоги у нашій країні».

Нагадаю у зв'язку з цим і слова великого Ромена Роллана з його статті «Микола Островський», яку вперше надрукувала «Комсомольская правда», а потім вона стала передмовою до французького видання «Як гартувалася сталь».

Ромен Роллан писав:

«Андре Жід, який відвідав його (Островського — *С. Т.)* і віддав йому належне шанобливого захоплення, не зумів ні побачити, ні почути його, якщо змальовує його у вигляді «душі, яка майже зовсім позбавлена контакту із зовнішнім світом і яка не має можливості знайти основу для того, щоб розгорнутися». Подаючи йому руку, він уявив, що вона може бути «засобом зв'язку з життям» для Островського. Але ж із них двох саме вмираючий міг «прив'язати до життя» другого. Як не відчув цього Жід? Адже цей палаючий смолоскип активності повинен був обпалити йому пальці».

25 серпня 1936 року Островський, перебуваючи в Сочі, писав дружині в Москву: «Прошу тебе передати в «Комсомольскую правду» товаришеві Трегубу С. рукопис «Народжені бурею», який тобі привезе товариш Кац. Якщо хочеш, прочитай спочатку сама, тільки швидко».

Сигізмунд Кац, відомий тепер композитор, часто бував тоді в Островського, грав йому.

Невдовзі я одержав акуратно переплетений рукопис і прочитав його. Мала відбутися зустріч з автором.

...Другу половину вересня і першу половину жовтня я провів недалеко від Сочі, біля Туапсе, в будинку відпочинку ЦК ВЛКСМ «Магри».

Напередодні від'їзду з Москви у мене відбулася тривала розмова з В. П. Ставським, який тоді був секретарем

Спілки письменників СРСР. Ми сиділи у нього на квартирі, і він запевняв мене, що «Народжені бурею», які він уже прочитав, Островському не вдалися і друкувати їх не слід.

З тим більшою критичною пильністю я читав рукопис. Але мій висновок був протилежний тому, який мені довелося почути. Я пересвідчився в іншому: «Народжені бурею» треба друкувати. І подумав про те, що добре було б до виходу книжки опублікувати уривки в «Комсомольской правде».

Я був готовий до розмови з Островським і сповістив його про це листівкою. Через кілька днів одержав відповідь: «Дорогий Сьомо! Жду тебе. Приїжджай у будь-який час. Міцно тисну руку. Твій Микола Островський». А слідом за цим через день, 20 вересня, телеграма: «Жду тебе в будь-який час. Островський».

...І ось ми зустрілися на веранді його нового будинку. Я сів біля його ліжка, подав руку й одразу, щоб його заспокоїти, сказав те, що думав:

— Від щирого серця вітаю з новою книжкою.

На обличчі Островського з'явилась усмішка. Той, хто з ним хоча б раз зустрічався, ніколи не забуде його усмішки. Вона була схожа на гагарінську!

Я розгорнув рукопис і почав викладати свої міркування. загальні й поодинокі, пов'язані з романом у цілому і з окремими його розділами, сторінками.

Островський напружено слухав. Дві різкі, прямі лінії лягли біля кутиків його рота.

— Як потрібна зараз чесна критика!..— сказав він.— Для мене завжди найгіркіша правда краща за солодку неправду... Адже це не особиста справа письменника. Книжки пишуть для мільйонів. У житті бійця бувають перемоги й поразки. Але треба вміти добути користь і з поразок, треба вчитися на них... Підло хвалити те, що погано. Критика повинна сказати письменникові про його невдачі, звернути увагу на слабкі сторони його творчості.

Того дня Островський, прощаючись, подарував мені свою «Як гартувалася сталь». Це було видання, що вийшло в Ростові-на-Дону, з передмовою Г. І. Петровського. Він продиктував дарчий напис: «Сьомі Трегубу, який має мужність казати письменникам правду. Моєму другові». Потім попросив, щоб книжку піднесли до його руки і дали йому олівець. У вказаному місці він підписався. Синій

олівець ковзав у його пальцях, і Островський трохи криво вивів: «М. Островський — він же Коля».

Лев Миколайович Берсенєв — друг Островського, який теж був тоді в нього,— сфотографував нас.

Ми домовилися, що завтра чи післязавтра я приїду з Мироном Перельштейном.

Так воно й було. Мирон прочитав рукопис і погодився, що його треба видати і що «Комсомолке» треба опублікувати уривки.

Ми зустрілися 2 жовтня. Островський, Перельштейн і я.

Із стислим записом цієї бесіди читачі можуть ознайомитися, звернувшись до зібрання творів М. Островського. Тому я тут обмежусь тільки посиланням на нього.

Островський був дуже задоволений зустріччю.

Щоб завершити спогади про те, що безпосередньо пов'язано з «Народженими бурею», я забіжу трохи наперед. Президія Правління Спілки письменників СРСР обговорювала рукопис 15 листопада. Островський приїхав до Москви 24 жовтня. А 30 жовтня в «Комсомольской правде» з'явилася чергова сторінка «Літературне життя» і там мій підвал «В гостях у Миколи Островського», де я розповів про наші сочинські зустрічі, про роман «Народжені бурею». Там же вмістили фото Островського.

У нарисі було дано відповідь на ті питання, які непокоїли Островського.

«Твоя книга служитиме справі комуністичного виховання молоді. Вона хвилюватиме серця читачів і кликатиме їх на боротьбу, на подвиги. Вона запалить їх великим полум'ям твого благородства і стане їхньою улюбленою книжкою».

Коли я закінчив читати, Островський поривчасто потиснув мені руку (моя рука була в його руці).

— Я хотів би, щоб ми назавжди зберегли в собі цю хвилину,— сказав він.

Тепер вернімося в Сочі.

Якось я прийшов до нього разом з Анею Млинек. Ця дівчина закінчила в 1935 році середню школу і прославилася своєю промовою на випускному вечорі в Колонному залі Будинку Рад; це був перший випускний вечір тих, хто закінчив десятирічку. Від імені своїх ровесників вона поклялась віддати своє життя великій справі Леніна, справі соціалізму. Її виступ опублікували всі центральні газети, і він викликав багато відгуків.

Після закінчення середньої школи вона вступила до ІФЛІ (Інститут філософії, літератури, історії) і одночасно працювала у відділі шкіл та піонерів «Комсомольской правды». Ми часто зустрічалися в редакції.

Дівчина була в захопленні від книжки Островського. І мріяла, звичайно, побачитися з автором.

Аня відпочивала тоді в сочинській «Новій Рів'єрі». Я розшукав її і повів до Островського.

Цей день запам'ятався не тільки і не стільки тим, що я познайомив Островського з Анею Млинек, з якою він подружив, але насамперед тим, що Островський поділився зі мною найзаповітнішим — своїми мріями.

...Надворі вже сутеніло. Ліжко Островського пересунули з веранди в кімнату. Він лежав у ліжку, схожий більше на бійця на привалі, ніж на тяжкохворого. Його незрячі очі блищали. На стіні висіла стара будьонівка. Здавалося: ось-ось він підведеться, хвацько скоче на коня, скомандує: «Шаблі наголо!» — і помчить назустріч бою...

Але так, на жаль, тільки здавалося.

У мене довго не йшло з думки: звідки в цьому немічному тілі беруться сили, щоб так напружено жити?

Чим живиться його героїчна енергія? Який рубильник її вмикає? Спостерігаючи Островського, я думав: «На людях триматись якось легше. Присутність людей багато до чого зобов'язує тебе. Та от усі розійшлись. Ти один у ліжку. Попереду довга ніч. Весь біль, що його тримаєш ніби в кулаці, виривається назовні і мстить тобі за те, що досі його гамував. В якій гавані можна заховатися від жахливих нічних штормів? Звідки беруться сили, щоб зранку почати новий робочий день?»

І я, піддавшись давній спокусі, спитав його про це.

Островський посміхнувся і сказав, що я вимагаю від нього неможливого, намагаюся зазирнути у найпотаємніше.

— Про таке не можна питати. Це означає залізти руками в серце людини. Ти вимагаєш найдорожчого, найбільшого...

Та ось посмішка зникла з його обличчя. Воно стало зосередженим. Він ніби прислухався до далекого гуркоту, що наближався і наростав, захоплюючи його.

— Я витрачаю силу-силенну енергії і теж розряджаюсь, як акумулятор,— почав Островський.— Треба знайти джерела, які б мобілізували до роботи. Могутні джерела — мої мрії.

Про всі свої мрії я не розповів би і в десятьох томах. Мрію завжди, з ранку до вечора, навіть уночі. Це не сама тупа думка, яка повертається щодня з місяця в місяць. Вона завжди міняється знову і знову, як схід і захід сонця. Часто починається із спалаху десь у куточку мозку, а потім розгортається у грандіозний і переможний рух. Ці мрії дають мені дуже багато. Питання особистого посідають мало місця в моїх мріях... Для мене нема більшого щастя, ніж щастя бійця. Все особисте невічне і не здатне стати таким величезним, як громадське. Але бути не останнім бійцем у боротьбі за найпрекрасніше — щастя людства — ось найпочесніше завдання і мета.

І, захоплюючись, він почав розповідати про свої мрії, такі фантастичні і разом з тим такі земні.

— Егоїст гине найперший,— каже Островський.— Егоїст живе в собі і для себе, і якщо попсувати його «я», то йому нічим уже дихати, перед ним ніч приреченості. Та якщо людина живе не тільки для себе, якщо вона віддана громадському, якщо вона живе єдиним цілим з усім своїм народом, то її неможливо вбити...

Він усіляко загострює і підкреслює цю думку, відкриваючи її нові й нові грані.

Для нього вузько особисте життя, тобто міщанське, обивательське,— не життя, а існування. На нього він і нападає. Він прославляє інше.

— Для мене кожен день — переборювання неймовірних страждань. Але ви бачите мою усмішку — вона щира, радісна. Я живу величезною радістю перемог нашої країни, незважаючи на свої страждання. Нема нічого радіснішого, ніж боротися й перемагати.

Він згадує свій травневий переїзд із Москви до Сочі:

— Я приїхав стомлений, хворий. Але я сказав собі: «Гляди, завтра ж ти можеш загинути. Тож швидше вперед!..» І я зневажаю людей, яких нарив на пальці виводить із рівноваги.

Пауза. Бесіда міняє русло: мова йде про труднощі письменницької роботи. Островський каже:

— Великий опір матеріалу. Думки й образи зникають. В серці полум'я, а на папері ледь жевріє іскра...

Я питаю:

— Як складається подальше життя героїв «Народжених бурею»? Адже закінчено тільки першу частину.

Обличчя Островського світлішає:

— Я починаю їх любити, моїх героїв, мою молодь з «Народжених бурею» — і тихого, стриманого Раймонда, і безшабашного, відчайдушного Андрія, і славного хлопця Пшенічека, і Олесю, і красуню Сару, цю бойову революціонерку. Я люблю їх усіх. Я думаю про них, і доля декого з них для мене вже визначилась.

Я питаю, чому б йому не вести щоденника? Ну, такого, як вів, наприклад, Дмитро Фурманов?

Островський схвально відзивається про цей щоденник: «Його чорнові записи — велика цінність». Але сам він, відчуваючи потребу в своєму щоденнику, не може його вести.

— Хіба можна довіряти чужій руці найпотаємніше свого «я»? У дечому важко навіть самому собі признатися. Правда, якщо суперечність між тим, про що ти можеш сказати і що приховуєш, велика, якщо існує розлад між твоїм внутрішнім світом і тим, що на поверхні, то треба замислитись і спитати себе: що ж ти за людина, коли тобі соромно навіть самому собі признатися в дечому? Щоденник — це чесна розмова з самим собою, щира до кінця. Для цього потрібна велика мужність. А писати щоденник, оглядаючись на пресу, на історію,— це позерство, пошлість.

І нарешті, ще одна сочинська зустріч з Островським. Про неї згадано в листі до дружини від 3 жовтня, рядок з якого я вже наводив: «Два дні обговорювали п'єсу. Був Трегуб».

Про яку п'єсу йдеться? Всеволод Емільович Мейєрхольд вирішив поставити спектакль «Як гартувалася сталь». Він був захоплений цією ідеєю, розмовляв про неї в Москві з Островським і багато очікував од цього спектаклю.

Островський, пам'ятаю, ждав приїзду до себе Мейєрхольда і Райх. Але вони перебували тоді за кордоном. Приїхали тільки автор інсценівки В. Рафалович та артист П. Старковський, який читав текст.

І ось два дні читали й обговорювали інсценівку. Островський дуже хотів, щоб рідні йому образи ожили в кіно і на сцені. «Ви повинні пам'ятати,— казав він драматургові,— що п'єса ця — наша спільна справа і перемога чи поразка буде наша спільна». І його засмутило, що інсценівка не вдалася.

Він усіляко хотів допомогти авторові інсценівки і театру. В інсценівці було п'ять дій. У кожній по кілька

сцен. Островський виступав після читання кожної сцени. Він сперечався з написаним, руйнував окремі сцени і зразу ж робив начерки нових. Обличчя його було натхненне: він творив на очах у всіх. Зауваження Островського я вперше опублікував у журналі «Смена» (1941, № 3). Повніше вони надруковані у другому томі його зібрання творів.

Але вади п'єси були такі значні, що театр звернувся до іншого автора — Євгена Габриловича.

Я зустрічався з Всеволодом Емільовичем тоді і знаю, як його захопив цей задум. Малася на увазі не звичайна інсценівка роману.

— Островський не вбачає в нас якихось закрійників, які з ножицями в руках кроїтимуть його роман, вирізаючи з нього окремі епізоди і роблячи таким чином своєрідний монтаж,— казав Мейєрхольд.— Важливо зберегти дух Корчагіна. П'єсу ми трактуємо як поему про мужність і стійкість нашої молоді.

Коли Островського вже не було серед живих, Мейєрхольд, стоячи біля його труни і тяжко переживаючи його смерть, поклявся здійснити задумане.

Нова п'єса називалась «Одне життя». Театр готував її до двадцятої річниці Жовтня. Корчагіна грав Є. Самойлов, Жухрая — Н. Боголюбов, Артема — Г. Мічурін, німецького лейтенанта — С. Мартінсон.

...Але вистава так і не відбулася. 8 січня 1938 року було опубліковано постанову Комітету в справах мистецтв: п'єсу Євг. Габриловича було засуджено, а Театр імені Мейєрхольда закрито.

Наприкінці жовтня Островський був уже в Москві. 15 листопада в нього зібралася президія правління Спілки письменників СРСР: обговорювали рукопис «Народжені бурею». Я був на цьому засіданні, але не виступав, бо висловив свою думку особисто Островському, а також у тому нарисі від 30 жовтня, про який згадував. Від «Комсольской правды», крім мене, був на цьому засіданні І. Бачеліс. Він і виступав.

Перш ніж поділитися своїми враженнями про обговорення «Народжених бурею», я, дотримуючись цього разу хронології, хочу зупинитися на зустрічі з Островським, яка відбулася за тиждень до того.

7 листопада, в день дев'ятнадцятої річниці Жовтня, Островський запросив мене разом з дружиною. Ми сиділи ввечері біля його ліжка і розмовляли на різні теми: про справи світові і справи родинні, про те, як посувається редагування «Народжених бурею»... Жартували. У суміжній кімнаті зібралися люди. Ввійшла сестра Островського і запросила нас до столу. Островський попросив і собі вина. Він виголосив тост на честь свята і трохи пригубив келих. Моя дружина пішла разом з Катериною Олексіївною, а я зостався: не хотілося лишати Островського самого.

Він узяв мою руку в свою. Ми довго мовчали. Із сусідньої кімнати долинав веселий шум. І тоді раптом Островський заговорив про свою близьку смерть.

— Якщо тобі подзвонять і скажуть, що я вмер,— поволі мовив він,— не вір доти, поки сам не прийдеш і не побачиш. А коли прийдеш і побачиш, що я мертвий, не пиши, як звичайно пишуть у некрологах: «Він міг би ще жити!» Знай: якби хоча б одна клітина мого організму могла б жити, могла б чинити опір... Я піду цілком розгромлений... Я покажу їй, старій відьмі, як умирають більшовики.

Я не втішав його: він цього не потребував. Я захоплювався ним: він усе ще жив, усе ще боровся.

Засідання президії, про яке вже йшлося, відбувалося не в кімнаті Островського, а у великій світлій їдальні, де звичайно приймали гостей. Його ліжко поставили коло лівої стіни. Кожен, хто приходив, вітався з ним за руку. Тут були люди, яких він уже знав, і ті, з ким він щойно познайомився.

Всі, хто зібрався, посідали на стільцях і на дивані так, щоб усім було видно Островського.

За маленьким столиком сиділи О. Серафимович, О. Фадєєв, В. Ставський, секретарі ЦК ВЛКСМ Є. Файнберг і Д. Лук'янов. Відкрив засідання Є. Файнберг. Першим виступив Островський.

Не раз відтоді, зустрічаючись із цілком здоровими товаришами-письменниками і стикаючись з їхнім дуже хворобливим ставленням до критики, зарозумілістю, амбіцією, я згадував, як поводився на цьому засіданні Островський. Він вимагав, саме вимагав, щоб по його рукопису відкрили «артилерійський вогонь».

Це його слово і визначило характер обговорення. Виступали О. Серафимович, О. Фадєєв, В. Ставський, В. Ге-

расимова, І. Феденьов, М. Асєєв, І. Бачеліс, М. Колосов. «Артилерійського обстрілу» зазнали мовні огріхи роману, деякі його сцени і образи, трактування окремих історичних фактів. А загальна думка зводилася до того, що автор здобув ще одну перемогу.

Я стежив за обличчям Островського. Він жваво реагував на кожен виступ. Іноді кидав короткі репліки. Коли, наприклад, В. Герасимова аналізувала образ Андрія Птахи і зауважила, що він, а не Раймонд Раєвський, як їй здається, головний герой твору, Островський гаряче підтримав її:

— Він і є головний герой... Це основна постать.

Островський, звичайно, радів з того, що його нова робота «не зазнала розгрому». Він згадав про це у своєму заключному слові. Саме згадав. А весь пафос того, що він казав, був по-справжньому критичним. Якби сталося, що його рукопис розгромили б, він і цей удар сприйняв би так, як належить справжньому бійцеві.

Він підрахував, що для підготовки книжки до друку потрібно три місяці. Це якщо працювати в одну зміну. Та можна ж прискорити процес — працювати у три зміни. Тоді впораєшся за місяць. І Островський пообіцяв завершити роботу рівно за місяць.

— До речі, у мене безсоння, і це знайде своє корисне застосування,— жартував він.

Навряд чи треба доводити, що Островський внаслідок своєї хвороби більше, ніж будь-хто з письменників, потребував кваліфікованого редактора. Він казав мені про це ще в Сочі: «Так, мені потрібен глибоко культурний редактор...» Але заслуговує на увагу те, що, дбаючи про це, він наголошував на іншому: «Робити виправлення в книзі письменник повинен власноручно. Продумувати невдалі фрази має сам автор».

Островський рішуче виступив проти того, що можна назвати літературним утриманством.

Підсумував засідання секретар ЦК ВЛКСМ Є. Файнберг, який визнав, що воно було повчальним.

— Тепер зрозуміло, що книгу схвалено, а для нас, зокрема для Центрального Комітету комсомолу, це дуже важливо...

...Рукопис обговорювали 15 листопада. Островський додержав свого слова: він закінчив роботу 14 грудня, тобто на день раніше терміну, який сам визначив. «Увесь цей місяць я працював «у три зміни», писав він в остан-

ньому листі до матері.— У цей період я замучив до краю всіх своїх секретарок, позбавив їх вихідних днів, примушуючи їх працювати з ранку і до глибокої ночі. Зате книжка закінчена і через три тижні вийде з друку...»

Він не дожив до цього дня...

У той самий час, коли Островський редагував кінець своєї книжки, сцену в мисливському будиночку, який обложили легіонери з ескадрону Заремби, у той самий час, коли він повертався до слів: «Смерть ходила десь близько круг дому, намагаючись знайти щілину, щоб увійти сюди...» — смерть, яка так довго облягала його фортецю, знайшла щілинку і пролізла крізь неї.

А за кілька днів до смерті, розмовляючи по телефону з товаришем, спитав:

— Чи тримається Мадрід?

Франкістські заколотники, яких підтримували війська Гітлера і Муссоліні, а також марокканські найманці були вже за п'ятнадцять кілометрів од іспанської столиці. Газети рясніли заголовками: «Інтервенти надсилають підкріплення», «Підготовка нового штурму Мадріда». Того дня було надруковано повідомлення ТАРС: крейсер іспанських фашистів підпалив і потопив наш теплохід «Комсомол», який прямував з вантажем чіатурської марганцевої руди в бельгійський порт Гент.

І коли Островський дізнався, що Мадрід тримається, сказав:

— Молодці хлопці! Значить, і мені треба триматись. А мене, здається, вже громлять...

Смерть і фашизм були для нього синонімами.

У його словах відчувався біль бійця, який розумів, що вибуває із строю.

— Я у великому боргу перед молоддю,— казав він, згасаючи.— Жити хочеться... Жити треба...

Він боровся до останнього...

Дванадцятого грудня, коли Островський кінчав редагувати свою книжку, «Комсомольская правда» надрукувала ще один уривок з неї — «Раймонд Раєвський».

Двадцять другого грудня ввечері мені подзвонили з квартири Островського. Я почув схлипування Катерини Олексіївни: «Тільки що помер Коля». Я давно був готовий до цього, але не міг тепер повірити і побіг до нього. На сходах зустрів лікарів, що вже йшли.

У день його похорону вийшли «Народжені бурею». У день його похорону в «Комсомольской правде» було

надруковано звернення: замість потопленого фашистами теплохода «Комсомол» збудуємо новий бойовий корабель. Почався збір коштів.

Проводжаючи Островського в останню путь, я не писав: «Він міг би ще жити». Я писав: «Він згорів до останку і тільки тоді вмер».

Але хіба такі, як він, умирають?!

1973 р.

БЕЗСМЕРТНИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ

Пригадую, як я вперше побачила Островського. Було це взимку 1935 року. Його книгу «Як гартувалася сталь» перевидавав «Советский писатель», і ми, невеличка група працівників видавництва, були запрошені для розмови на квартиру до Миколи Олексійовича.

Перші хвилини були тяжкі. Та невдовзі враження від страждання, яке відбивалося на його марному обличчі, в скорботних зморшках чола, розтятого шрамом, у незрячих очах, рішуче перекреслили непідробна привітність молодого голосу, білозуба усмішка, свіжа смаглявість обличчя, ніби опаленого південним сонцем. Перед нами лежав юнак, так, юнак, і не минуло й кількох хвилин, як він втягнув нас у живу, захоплюючу розмову.

— Скажіть, скільки примірників моєї книги ви надрукуєте? Тільки десять тисяч? Ні, не подумайте, що я турбуюсь про гонорар! Це мене мало цікавить. Головне, щоб книга широко йшла у маси молоді. Мене завалюють листами, просять, вимагають книгу. Я розіслав усе, що в мене було. Може, порушити питання в ЦК комсомолу?

Від тиражу розмова перейшла до історії створення книги.

— Знаєте, друзі, мені б редактора треба суворішого, вимогливішого,— мовив Микола Олексійович.— Над книгою ще треба працювати й працювати. А так що ж виходить: днями я прочитав у одній українській газеті... точніше, мені прочитали (це я за звичкою кажу «читаю», «бачу»),— так от, прочитали мені статтю... Уявіть собі, «великий пролетарський письменник». Це я, бачте, великий письменник!— Микола Олексійович засміявся і додав уже серйозно, з відтінком прикрості:— Мені треба вчитися. А замість того щоб допомогти, захвалюють... А я ж свою книгу напам'ять знаю, майже всю,— сказав він, трохи помовчавши.

Ми тільки перезирнулися і не сказали жодного слова.

— Тут нічого нема надзвичайного,— пояснив Микола Олексійович, вгадавши наш подив.— Я не бачу тексту

рукопису, тому пам'ятаю його. Можу прочитати цілий розділ.

Розмова стала спільною, трохи гамірною. Товариші з видавництва нагадали про моє особливе питання до Миколи Олексійовича: чи можна сподіватися, що він виступить,— звичайно, по радіо,— перед молодими автозаводцями?

— Ні,— відразу рішуче, але дуже м'яко відповів він.— Виступати не можу. Дуже зайнятий новим романом...

Так і закінчилося моє діло до Островського. В цю хвилину до кімнати зайшла Катерина Олексіївна, з її вигляду ми зрозуміли, що час нашого перебування минув, і дружно підвелися.

— Привіт, привіт! — дзвінко і весело лунало нам услід.

Перейшовши гомінку, сповнену руху вулицю Горького, ми піднялися у видавництво, на десятий поверх, і мовчки розійшлися по своїх місцях. Не знаю, як іншим товаришам, а мені не відразу вдалося ввійти в буденний потік видавничих справ: усе думалось про Островського. Важко, по-всякому думалося... І коли один письменник, який настійно розпитував мене про Островського, нарешті сказав:

— Признайтеся, це страшно? — я подивилась на нього здивовано і заперечила:

— Що ви — навпаки! Островський легка людина. Саме легка! І по-справжньому життєрадісна.

Незабаром у видавничих клопотах відвідини Островського почали забуватися, коли мене раптом покликали до телефону.

Крізь звичайний гомін редакційних розмов я почула голос з м'якою інтонацією.

— Здрастуйте! Говорить Островський.

Від несподіванки я ледве не впустила трубку.

— Слухаю, Миколо Олексійовичу.

— Чи не можеш зайти до мене... зараз. Прямо от зараз?

— Можу.

Микола Олексійович попросив привезти з собою книжника, який би допоміг йому укомплектувати бібліотеку. Книжник? Недовго думаючи, я заглянула у виробничий відділ, і ми разом із нашим видавничим книгознавцем Борисом Шиперовичем перейшли вулицю Горького.

Островський зустрів нас як давніх друзів, посадив біля ліжка, подякував за оперативність. Бориса попросив оглянути книжкові полиці і порадити, як розставити книги. Головне, вимагалося, щоб під руками була вся література про громадянську війну.

Борис тут же взявся до роботи, а Микола Олексійович покликав мене:

— Де ти там? Сідай ближче. Дай руку. Знаєш, мені відразу здалося,— Островський лагідно усміхнувся,— просто по твоєму голосу здалося, що ти теж із тих, перших комсомольців. Так? Думаєш, я випадково тобі подзвонив? Я знав, знав! Розумієш, Надю,— можна тебе так називати? — щось знайоме почулося, рідне. Ну, із тих років,— розумієш? Коли ви пішли, я запитав Катю, сестру: «Яка вона?» Тобто ти. Катя не відразу пригадала. Потім каже: «В окулярах, сувора».— «Ну що ж, адже вони й були суворі, наші дівчата. Напевно, наша»,— кажу. Ось і подзвонив... А тепер ти повинна розповісти про себе.

— Про себе? Та що ви!

— Ну, навіщо ці церемонії?— Микола Олексійович легенько потис мою руку.— Будемо як комсомольці, розмовлятимемо на «ти».

— Не можу,— відповіла я.— Пробачте, але не можу.

Це була правда. Ми з Миколою Олексійовичем були ровесники, але «ти» якось не вимовлялося. Мене, як і багато тисяч молодих людей нашої країни, потрясла прекрасна книга і незвичайна доля Островського, і тому я, звісно, не могла відчувати себе на одному з ним рівні. А він вимагав:

— Розкажи... Мені так славно буде послухати.

Відмовлятися було неможливо. Нашвидкуруч перебравши в пам'яті порівняно недалеке минуле, я чомусь зупинилася на одному взагалі-то незначному випадку.

...Це було вночі. Нічне село наповнили переливи дзвонів, тонкий хрускіт замерзлих калюж, срібне світло повного місяця і весняний хмільний вітер степу. То була великодня ніч. Ми, сільські комсомольці, молоді вчительки і вчорашні школярі, провели її весело в нашому клубі — колишньому шинку.

У ту мить, коли в церкві заспівали «Христос воскрес» і процесія з корогвами попливла вздовж округлої церковної огорожі, ми розрубали сокирою картонну церковку

на саморобній сцені і під вигуки всього залу заспівали «Інтернаціонал».

— Комсомольська паска... пригадуєте? — спитала я Миколу Олексійовича.

— Атож. І в нас так було,— обізвався він.— Ну, розповідай, розповідай...

Я жила за селом... Хлопці пішли мене проводжати. Ми йшли невеличкою шеренгою посеред широкої вулиці — співали, сміялись, розповідали щось, перебиваючи одне одного, захмелілі від юності, весни. Раптом із темряви виступили троє. Двоє, насунувши шапки на очі, перейшли на протилежний бік вулиці, на який падало тьмяне світло з вікон хат. Скільки їх лишилося там, у тривожній темряві, ми не знали. Зате добре знали повадки ворога — куркульня діяла тоді обрізами, кілками, а в крайньому разі важкою свинчаткою.

Ми замовкли. Що робити? Несподівано хтось із хлопців, що йшли посередині, схопив під руку сусіда з одного й другого боку і щосили рвонув до себе. Цей рух передався нам, ніби струм, ми в одну мить злились разом, плече в плече. Уперед, тільки вперед! Тоді нас проймало відчуття сили, віри: нас не наважаться зачепити! Ми й справді змели з дороги наших ворогів, вони зникли, розтанули в пітьмі...

Островський довго мовчав, потім усміхнувся:

— А гармоніст у вас був?

— Так. Ми звали його Васильком, певно, жаліли: він був горбатий, груди і спина знівечені. Але веселий. Мабуть, найвеселіший серед нас.

— Молодець,— серйозно мовив Островський.— Я теж добре грав на гармошці... Ну як, подивився? — запитав він Бориса Шиперовича, ледь-ледь повертаючи голову.

— Так, і записав, Миколо Олексійовичу,— відповів Борис.

Почалася ділова розмова про бібліотеку.

Незабаром ми попрощалися з Островським. На порозі я зупинилась, оглянулася: чи побачу його знову? За дверима, у темнуватому передпокої, нас зустріла стримано-привітна Катерина Олексіївна. Я стояла за спиною у Бориса, мовчки слухаючи ввічливу прощальну розмову. «Тремчу над кожним своїм днем, над кожною годиною...» — лунав у мене у вухах голос Островського, і образа, біль, протест проти несправедливої долі оволоділи мною з такою силою, що я не могла вимовити й слова.

А до всього цього додавався жаль. Нестерпний жаль до людини...

Та в ті хвилини ні я, ні сам Микола Олексійович, і ніхто не знав, що ліміт життя йому відведений ще скупіший, ніж він гадав.

Незабаром, цього разу ввечері, мене покликали знову. Ще з порога, зайшовши до Миколи Олексійовича, я побачила, що він радісно схвильований, навіть збуджений. Виявилося, він весь день працював над розділом роману «Народжені бурею».

— Двох секретарок загнав, а сам, як бачиш, нічого,— переможно говорив він. І попросив, щоб я сіла ближче.

Було видно — він дуже втомився. Запалі скроні були вологі, обличчя загострилося, губи пересохли.

— Хочу тебе запитати,— тихо заговорив Микола Олексійович.— Але тільки кажи правду. Де твоя рука?

— Даю.

— Який у мене вигляд? Яке в тебе враження? — Він обережно стиснув мою руку, долоня його була гаряча.— Викликаю жалість? Тільки кажи правду!

Я відповіла не відразу. Жаль — він не хотів його, він навіть його боявся.

— Знаєте, з яким враженням від вас ідеш? Радість життя, енергія, незважаючи ні на що,— кажу я.— І це правда.

Микола Олексійович вдячно стиснув мою руку. У спокійній кімнатній тиші чулися чи, скоріше, відчувалися глибокі поштовхи. Вони йшли звідкись з-під землі.

— Метробудівці тунель риють,— пояснив Микола Олексійович.— Уночі довго слухаю, як вони прямо піді мною бурять землю. Молодці, хлопці! От би поговорити з ними...

— Відпочивайте,— попросила я його.— А мені, мабуть, час додому.

— Ну, сьогодні я тебе скоро не відпущу, робочий день у мене закінчився,— заперечив Островський.— Я й Каті так сказав: не відпущу, поки щось не розкаже. Ніколи я не був ледачим,— задумливо додав він через хвилину.— Треба було на хліб заробляти, ось я й не лінувався. Навіть не розумію, як це можна — нічого не робити? Молода людина, у якої ноги й руки цілі, очі бачать, і раптом починає лінуватися... Так її ж лікувати треба, як від

страшної хвороби, консиліум друзів скликати. Та якби мені... якби я став на ноги, я б з поїздом наперегони побіг! Ну, досить про це. Давай-но, друже, згадаємо наш милий «старий» комсомол. Хлопців наших, дівчат. Яка чистота відносин... пригадуєш?

— Ще б пак!

— А раз пам'ятаєш — розповідай.

— Можна про ЧОН розповісти... про наш ЧОН. Це вже в містечку було, в Бузулуці.

— Ну, звичайно, про ЧОН,— пожвавився Микола Олексійович.— Хто з нас не пам'ятає ЧОН? А назва у містечка татарська.

— Кажуть, слід орди. Містечко древнє... А в наш час тричі переходило від червоних до білих.

ЧОН, частини особливого призначення! Таки правда, хто з нас не пам'ятає чонівських казарм, гвинтівок і самих чонівців, у строю яких поруч з кирпатим дівчам міг стояти бородатий боєць царських часів. Країна ще билася на багатьох фронтах громадянської війни. Микола Островський на гарячому коні кидався у відчайдушні сутички, а чонівці в тилу боролися з бандитами, дезертирами, отаманами і отаманчиками всіх мастей.

— Ви кажете, чистота відносин. Так, це справді так. Серед нас була одна дівчина... Тетяна. З косами, гарна. Хлопці, звичайно, задивлялися на неї, старалися сісти ближче.

— Ну, ну?— вихопилося у Миколи Олексійовича.

І я закінчила вже поспіхом:

— Один усе-таки не витримав, Павлом звали. Білявий такий велетень. Біжимо якось по тривозі. Таня попереду. І раптом Павло обігнав мене, навіть штовхнув плечем і не помітив, мчить далі. Порівнявся з Танею, вигукнув: «Таню, я люблю тебе!» — і зник з очей. Потім цілий тиждень ховався від Тані. За залицяння в нас у гуртожитку тоді перепадало.

— Перепадало... Ми, можливо, й переборщували тоді, суворість на себе напускали,— каже Островський.— Та на юність однаково ланцюгів не накладеш, хай і добровільних, правда?

— Правда. Любили і навіть ревнували...

Наступного разу в квартирі Островських мене зустріла молода жінка з голубими очима і відрекомендувалася: «Рая». Я здогадалася: дружина.

— Дуже чекає вас. Там моряки в нього,— сказала Раїса Порфирівна і відкинула важку портьєру.

Біля ліжка Островського сиділи і стояли червонофлотці, засмаглі хлопці в парадній формі.

— Запиши,— пошепки сказав мені Микола Олексійович.— «Комсомолка» просила. Надрукує.

Я ледве встигала записувати веселу, цікаву розмову. Островський розпитував хлопців, як вони живуть, вчаться, повторював з жартівливою стурбованістю:

— Відстав я од вас, товариші. Безсоромно відстав. Заздрю.

Вислухавши розповідь про підводний човен, весь особовий склад якого нагороджений орденами, він зітхнув:

— Вредні ви все-таки, хлопці. Ходите по землі якось особливо гордо. Як би прилаштуватися до вас? Бути б мені зараз комісаром батальйону... Але що поробиш: довелося вбік багнет відставити. Працюю на іншій ниві. Чесно працюю.

Червонофлотці пішли. Микола Олексійович лежав знесилений, без руху, без слів, з погаслим сірим обличчям.

— Піду,— мовила я й підвелася.

— Ні,— тихо відгукнувся він.— Посидь трохи. Будь ласка.

Знадвору долинав різкий шелест шин — бруківка була по-весняному мокра,— заливчасто дзвеніли трамваї, чулися розмови і сміх. Микола Олексійович вслухався в ці звуки, із зусиллям звів тонкі брови, його великі, запалі очі здавалися зрячими. Я боялась поворухнутися. Раптом Островський мовив спроквола:

— Якщо я тобі скажу, що ось зараз у мене болять очі... не по-людському болять. Ти повіриш?

Не втримавшись, я мимоволі здригнулась.

— Ні, не вірю.

— Болять сліпі очі.— Микола Олексійович сумно всміхнувся.— Під повіками ніби піску насипано, пече, боляче. Мені пропонують вийняти очі. Кажуть, буде легше. Ненадовго. Все в мені протестує. Не віддам своїх очей.— Перепочивши, він вів далі так само тихо й повільно:— Не дамся більше лікарям. Усього мене покромсали, а що толку? Нічого, друже,— мовив він, ніби втішаючи мене.— Я навчився долати біль. Бачиш, ти нічого й не помітила. Одного боюсь: не добралися б мої болячки до головного штабу — до мозку. Тоді вже справді буде лихо. Але ти не вір, якщо тобі скажуть, що Микола Островський помер.

Поки сама не переконаєшся! Я житиму і не здамся, доки житиме хоч одна-єдина клітина мого тіла. І ніхто не посміє сказати: «Він міг би ще жити!» Не боюся я смерті... правда! Я ще покажу їй, старій відьмі, як більшовики вмирають!

Зайшла Раїса Порфирівна, зачинила кватирку, потім розкутала Миколу Олексійовичу, обережно, ніжно і вправно, витерла йому обличчя, щось тихо сказала, очевидно — «тепер, Колю, постарайся заснути»,— і ми обидві вийшли з кімнати.

Попрощатися з Раїсою Порфирівною того пам'ятного вечора мені було чомусь дуже важко. Я дивилася на неї, молоду голубооку жінку з широким російським, зараз цілком спокійним обличчям і мимоволі думала: «Скільки тобі довелося пережити, люба? І скільки ще доведеться...»

Ми ще довго просиділи в їдальні Островських, і Раїса Порфирівна багато розповідала мені про Миколу Островського, про його прекрасну маму, про старшого брата Дмитра, того, якого в романі названо Артемом.

Пішла я від Островських пізно ввечері. У вітальні ми розмовляли пошепки.

Смертельна хвороба підкралася до Островського через кілька днів після того, як була поставлена крапка на останній сторінці роману «Народжені бурею». Він справді показав «старій відьмі», як умирають більшовики. Медсестра, яка чергувала біля Островського в передсмертні його дні, досвідчений медик, була глибоко вражена спокійною мужністю хворого.

Лікарів, які, розітнувши, оглянули його тіло, потрясла картина фізичного розпаду: здоровим залишився тільки мозок — «головний штаб», за визначенням самого Островського. Цей штаб підкорявся залізній волі людини всупереч багатьом «не можна». Він помер справді тоді, коли вичерпав усі сили в боротьбі з безжально-неминучою смертю.

А книги його перемогли смерть. Величне живуть вони і завжди житимуть, як літопис юного покоління революції, покоління перших комсомольців.

1973 р.

«НАШОГО БРАТА, БІЛЬШОВИКА, НЕ ПРОСТО ВЗЯТИ»

Я познайомився з Миколою Островським на початку 1936 року в Москві.

Видавництво «Советский писатель» вирішило видати «Як гартувалася сталь». Мене запросили редагувати видання. Я прийшов до Островського ввечері. На дверях важкі суконні портьєри. Лампа із зеленим абажуром стоїть на столі в глибині кімнати, створюючи спокійну напівтемряву. На столі телефон, тут же — радіо. На стіні — портрет. І нічого зайвого. Цілковита тиша, приглушені рухи домашніх — усе це підсилювало враження, що господар кімнати оточений незвичайним піклуванням.

Островський був у френчі, голова його трохи закинута на високій подушці.

Тільки-но я переступив поріг кімнати, він заговорив. Я ніколи не забуду його голосу — молодого, свіжого, багатого на інтонації. І цей бадьорий голос, його сміх і гумор, яким він наповнював буквально все, особливо коли розповідав про себе,— розвіяли «лікарняне» враження. Це було так несподівано, що я мимоволі зупинився.

— Це Зелінський? Корнелій? Знаю. Чув. Ну, проходьте ближче, ближче, дайте мені руку. Ти не дивуйся,— вів далі Островський,— переходячи відразу на комсомольське «ти».— Природа залишила мені дуже мало можливостей для спілкування з людьми. Та нашого брата, більшовика, не так-то просто взяти. Я її перехитрив, цю природу. Я виробив свій спосіб зближення і пізнання людей. Я людей відчуваю, коли тримаю їхню руку. До того ж у мене виробилася звичка всіх розпитувати одне про одного. Ти вже не ображайся, я й про тебе розпитував: хто ж це такий, мій новий редактор? Я, звичайно, чув про тебе. Ти не думай, я тепер знаю всю нашу письменницьку братію. Скажу тобі відверто, я дуже хочу відчути, як ти прочитаєш мою книгу. Адже ти її будеш причісувати і в «люди виводити». Що причісувати — це непогано, але яким гребінцем?

— А що?

— По-перше, те, що я зараз працюю вже над другим романом. Над романом «Народжені бурею». До речі, проситиму тебе також прочитати. Мені, правду кажучи, не з руки тепер повертатися до роману «Як гартувалася сталь». Май на увазі, що для того, щоб виправити бодай рядок на сторінці, мені треба її згадати, подумки перечитати. А щось дописувати я зараз не в змозі. По-друге, признаюсь, хоч кажуть, що це хворобливе місце у всіх початкуючих авторів, мені синців різні редактори теж наставили чимало. Іноді редакторів згадую міцним словом.

— Коли ж це встигли наставити? Один роман написав, здобув славу, а тепер редакторів, які йому допомагали, збирається гудити. Невдячно.

— Ні, без жартів,— вів далі Островський, перебираючи лівою рукою мої пальці.— Я своїх редакторів не лаю, але ж були й такі перестраховщики, що хотіли, скажімо, викинути одну сцену Корчагіна з Тонею. Не може, кажуть, пролетарський хлопець водитися з буржуазною панночкою. Але ні, цього я їм не віддав. Взагалі, якщо почати згадувати, як мене вчили та як на моєму рукописі малювали, то це значить згадувати не тільки, як я вчився, але і як бився. Втім, про це не розповідатиму. Якщо почати скаржитись, то в таке болото заїдеш, що людина геть у ньому потоне. Десь, у Горького, здається, я читав (тут я вперше відзначив для себе, що Островський майже не говорив «мені прочитали», а завжди «я прочитав»), що люди, зустрічаючись, часто виливають одне одному скарги. У того не те, а в цього не се. Терпіти не можу слиньків... Я знаєш що хочу? Я мрію, щоб мій роман видали мільйонним тиражем. Книги — мої солдати, червоноармійці. Я веду їх на ворога. А нам ще випадуть величезні бої. Багато хто ще не розуміє, що таке фашизм. Уяви собі, що на вулицю вибіг божевільний з бомбою. Куди він її кине? Там, у Парижі і в Лондоні, тільки охають і ахають, шуляться і надимаються. Та тільки робітничий клас Радянського Союзу, тільки більшовики бачать і розуміють фашизм наскрізь і дадуть йому відсіч. Я ось іноді лежу і уявляю собі, як з факелами по вулицях німецьких міст ідуть озвірілі штурмовики. Мені здається, що я чую їхні вигуки: «Хайль Гітлер!» І тому я хочу озброїти нашу «комсу», наших молодих хлопців, усіх радянських людей зброєю своїх літературних образів. Інакше на біса займатися літературою... А справді, чого

бракує, щоб видати книгу мільйонним тиражем? Давай поговоримо про збільшення тиражу...

Я мимоволі усміхнувся запальності Островського, з якою він говорив про тираж, і здивувався його обізнаності з механікою проходження книги. Островський «побачив» мою усмішку.

— Ти, можливо, думаєш, що в мене запаморочилася від похвали голова і я хочу, щоб друкували тільки мене? Помиляєшся. Я не терплю зазнайства. Я добре знаю, хто я такий. Я проста робоча людина. Я знаю, що мені ще треба вчитися і вчитися. Мені фіміами не потрібні... Взагалі у нас часом втрачають почуття міри. Недавно я дізнався, що в під'їзді будинку, де ми з тобою сидимо, була букіністична лавка.

— Не лавка,— заперечив я,— а так, щось на зразок прилавка, але книжки попадались там непогані.

— Ну так ось її прибрали і, виявляється,— через мене. Лікарі сказали, що це небезпечно з точки зору інфекції, бо моя квартира поруч, а тут цілий день ходить різний люд. Ну й закрили лавочку. А я, скажу тобі, коли дізнався,— розсердився. Що ж це я за такий барон, щоб через мене переполох влаштовувати. Навіть незручно...

— Авжеж, лікарі мають рацію. І до того ж, що це за лавка в парадному?

— Це я розумію. Але те, що через мене зробили,— недобре. Мені це неприємно. Навіть незручно, якщо хочеш знати, що в Сочі беруться мені дачу будувати. Не кривитиму душею: мені це приємно, але водночас чомусь і незручно. Але я подумав про маму і погодився. Хай вона поживе в Сочі. Скільки моя мама натерпілася при панах, однієї білизни скільки перепрала. А скільки турбот і клопотів я їй завдав!.. Мати — це велике слово. Недарма Горький і роман так назвав. Скажи, ти бачиш іноді Олексія Максимовича? Інколи думаю: напишу йому, надішлю телеграму. А потім згадаю: скільки у нього справ, скільки людей довкола нього!.. А все ж мені без Горького ніяк не можна. Про нього ще Ленін сказав, що він перший авторитет з питань пролетарського мистецтва. Я всіх слухаю, хто мені що скаже. Але авторитет для мене остаточний — він, Горький.

Я сказав, що Горький зараз у Криму, в Тесселі.

— Це я чув, що не в Москві, але якщо побачиш Олексія Максимовича, то дай йому ваше видання. Ну так

що, будеш книгу знову пригладжувати? Викладай, що в тебе там за пазухою.

Я вже уважно прочитав роман і заспокоїв Островського, що ніяких пропозицій авторові щодо переробок чи скорочень у мене немає. У мене були зауваження тільки щодо стилістики.

— Але ж роман уже стільки народу дивилося. Невже ти ще щось знайшов?

— Ну от, наприклад, сказано: «густо зітхнувши, баси...» Давай викреслимо «густо». Або в тексті сказано: «Очі паровоза... відвоювали в ночі лише десяток метрів». Для чого тут ця метафора? Простіше сказати: фари паровоза. А то виходить, що очі... відвойовують. Неточність.

— Переконав, переконав,— засміявся Островський,— я боявся, що мій новий редактор «різатиме по живому», а за такі речі буду тільки вдячний. Виправлю — і край. Давай домовимося: ти все уважно перечитай. Склади мені список своїх виправлень і пропозицій, а я тут на дозвіллі поміркую.

І ми знову повернулися до питань літератури. Обізнаність Островського з літературним життям була прекрасна. Він знав людей і говорив про них так, ніби не раз із ними зустрічався. У нього було безпомилкове чуття на людей.

— Ні, до цього я не піду,— сказав Островський про одного з письменників, що відвідав його.— Хворобливе самолюбство. Досить поширена хвороба в літературному середовищі, до того ж дуже противна хвороба. Йому все здається, що хтось його недооцінив і десь його чарою оминули. І носиться чоловік із своїм настроєм, як з писаною торбою. Ти не думай, я дуже високо ціную і поважаю працю літератора, талант. Я до цього спочатку ставився, можна сказати, побожно. Коли у мене вперше був Олександр Серафимович, я відчув себе на сьомому небі. Це ж не жарт. Найстаріший пролетарський письменник прийшов до мене, початківця. Він же і Мишу Шолохова перший теж пригрів і захистив, коли на нього якась білогвардійська міль намагалася звести наклеп. Але тепер я вже до літературного середовища придивився і скажу, що у вас критики мало, а образ багато. Я ось коли закінчу «Народжених бурею», звернуся до всіх вас: лайте, критикуйте мене!..

Островський вів бесіду так жваво, так чудово орієнтувався в усіх питаннях і політики, і літератури, і міжнародних відносин, що ми не помітили, як збігло дві години.

...Через кілька днів пролунав телефонний дзвінок:

— Островський говорить. Ну як, спіймав іще щось?

— Є гріх. Ось таке. В одному місці ти пишеш, що в Анни Борхарт «пухнасті вії, як крильця чорного метелика». Подаруй мені ці «крильця метелика». На пам'ять! Вони в романі ні до чого. Надто красиві.

Островський засміявся в трубку.

— Правильно! Доведется тобі подарувати. І мені тут дещо пригадалося. Проглянь-но сцену районного суду в Піддубцях. Там у мене йдеться про те, що суддя з великим терпінням роз'яснював селянам дикість вчиненого ними побоїща. Заміни, будь ласка, «з великим терпінням» на «з більшовицьким терпінням». Адже тут річ не в особистому характері судді, а в політиці ставлення до селян.

Так було складено спільний список стилістичних виправлень і погоджено остаточний текст роману.

Видання справді вийшло гарне. Художник Б. Йогансон зробив досить вдалі ілюстрації до роману. Колектив друкарні імені Воровського, де друкувалася книга, працював з особливим захопленням, вкладаючи у свою працю всю палку любов до письменника.

...Якось я прийшов до Островського вранці. Він був дуже блідий. Погано спав. Ніч, очевидно, не дала справжнього спочинку.

— Може, сьогодні не варто працювати?— запитав я.

— Ні, саме працювати. І тільки працювати. Ти розумієш: ось я прокидаюсь і відразу відчуваю, як тисячі, міріади болів упинаються в тіло. Але я цю тисячу вимітаю залізною мітлою. У роботі я вище від хвороби. І зневажаю її, і сміюся з неї. В Олексія Максимовича я читав, що людина повинна з презирством ставитися до страждань. Вона повинна поставити себе над ними. А для цього треба мати мету. Знаєш, що я скажу тобі по секрету. Людина іноді буває досить і злою, і нікчемною істотою. Людиною її робить ідея. Велика ідея комунізму, боротьби за щастя народу. Я пишаюся, що я більшовик, член партії. Тому я людина і можу жити як Людина. Я не задля красномовства сказав, що я щасливий. Так, я щасливий, і ніхто не може оцінити цього так, як я, бо

я, може, більше за інших знаю і те, що люди вважають нещастям.

На згадку про наші зустрічі, про спільну роботу Островський подарував мені свою книгу «Як гартувалася сталь» і підписав її. Витягнутою рукою, яка зберегла життя тільки в кисті, він вивів кілька рядків синім олівцем на підкладеній йому книзі. Я бережу її як святиню...

Після цього я бачив Островського ще один раз, уже в грудні. А до цього, восени, я побував у Сочі. Мені запам'яталася та глибока, пізня осінь. Дощ. Холодні хмари. Вітер. Жовте листя. І море гучно било у спустілий берег.

В один із тих днів я попрямував у будиночок Островського, щоб передати Ользі Йосипівні привіт від сина. Ольга Йосипівна зустріла мене гостинно, показала весь будинок. У найкращій і найбільшій кімнаті з засклeною терасою стояло ліжко Островського, лежали на столі його речі, висіли його портрети.

Я розповів Островському про свої відвідини і передав йому мішечок мандаринів з власного садка. «Мамині» мандарини його особливо порадували.

— Почекай, ти ще до мене влітку приїдеш. У мене планів на десять років... Принаймні п'ятирічку я повинен прожити. Хоч лікарі весь час вимагають ощадливіше витрачати сили. А як їх заощадити? Адже саме життя — це, як кажуть, рискована річ. Тут без риску не проживеш...

Так, це було сміливе, рисковане життя, в якому Островський не шкодував себе. Тому його життя стало безсмертним.

Через два тижні після нашої останньої зустрічі я стояв у почесній траурній варті і вдивлявся в його ніби живе, без змін обличчя, обличчя дорогої людини, яку я полюбив.

1964 р.

П. БОГАТИРЬОВА

У КНИЗІ «ДЕНЬ МИРА»

У 1935 році мені довелося брати участь у редагуванні книги «День мира». І ось переді мною знову ця книжка, надрукована багато років тому. Я гортаю її. П'ятсот сорок третя сторінка. Портрет Миколи Островського і хвилюючі рядки про один із звичайних днів його незвичайного життя.

Ось як Микола Олексійович починає:

«Мій день 27 вересня 1935 року.

...Телефонний дзвінок вривається в сон, і хвилюючі видіння злякано зникають.

Прокидаюсь, і перше моє відчуття — це жахливий біль скутого, нерухомого тіла. Значить, кілька секунд тому був сон, у якому я, молодий, дужий, мчав, наче вітер, на бойовому коні назустріч сходу сонця... Я не розплющую очей. Це не потрібно: в одну мить я згадую все. Вісім років тому жорстока хвороба звалила мене в ліжко, прикувала нерухомо, погасила очі, перетворивши все навколо у чорну ніч.

Гострий фізичний біль обрушується на мене стрімкою атакою, жорстокою і невблаганною. Я інстинктивно роблю перший жест опору — міцно стискаю зуби. На допомогу мені поспішає другий телефонний дзвінок. Це життя кличе мене до опору...»

Кожне слово хвилює. Здається, що ці рядки щойно написані. Може, тому, що він вічно живий, що слова і діяння його героїв — це не тільки вчора, але й наше сьогодні.

Усі працівники нашої редакції були глибоко схвильовані, коли ми одержали від М. О. Островського матеріал «Мій день 27 вересня 1935 року». Я добре пам'ятаю, як було організовано цей матеріал.

За дорученням редакції я подзвонила Миколі Олексійовичу в Сочі і сказала йому, що нам потрібен опис одного із звичайних днів його життя з усіма радощами і пе-

чалями, які можуть статися саме в цей день — п'ятницю, 27 вересня 1935 року.

І він бадьоро відповів: «Добре, все буде зроблено, як вам треба... Я надішлю матеріал у точно вказаний термін».

Він сказав це так, як може сказати письменник-солдат, людина великої душі.

1958 р.

М. ГНАТЕНКО

НА ТРИБУНІ

Це була незвичайна зустріч з Островським. Квітень 1936 року. Я — делегатка IX з'їзду комсомолу України.

Шостого квітня у приміщенні театру опери відбулося урочисте засідання з'їзду. Як сьогодні пам'ятаю цей вечір. Голова повідомляє:

— Слово надається товаришеві Миколі Островському.

Весь театр завмер, і ми почули по трансляції голос Островського, делегата нашого з'їзду:

— Дорогі друзі! Десять років минуло з того дня, коли я останній раз виступав на конференції комсомолу. Жорстока хвороба намагалася відірвати мене від рідної комсомольської сім'ї, але це їй не вдалося, і я з великою гордістю і радістю знову сходжу на цю невидиму для мене трибуну як делегат Всеукраїнського з'їзду комсомолу...

На закінчення своєї промови він сказав:

— Дорогі товариші, друзі мої! Я тисну ваші руки, шлю полум'яний бойовий привіт! Адже я з вами всіма своїми думками і почуттями. Вперед, друзі! Хай живе велика наша боротьба!

Хай живе велике сьогодні і ще прекрасніше і знаменніше наше завтра!

Грянули оплески. Всі встали. На очах багатьох були сльози...

1939 р.

М. ДЕМЧЕНКО

ЦЯ КНИГА ДАЛА МЕНІ ПЕВНІСТЬ У ПЕРЕМОЗІ

Першим твором художньої літератури, який я прочитала, була книга Миколи Островського «Як гартувалася сталь». Цю книгу я читала ще на старосільській плантації, коли боролася за дотримання слова, даного партії: зібрати 500 центнерів цукрових буряків з гектара. Книга мене підбадьорила і примножила мою енергію та впевненість у перемозі. Такі ж почуття вона викликала у всієї молоді, у всіх тих, хто її читав і читає.

Під час Надзвичайного VIII Всесоюзного з'їзду Рад Марина Гнатенко і я були в гостях у Миколи. Він разом з нами радів, що наша країна матиме чудову Конституцію.

Микола цікавився нашими успіхами в навчанні. Він докладно розповів, як працює над новою книгою «Народжені бурею».

Наприкінці бесіди Микола Островський подарував нам по примірнику книги «Як гартувалася сталь». На моїй книзі він зробив такий напис: «Вчися, дівчино, і повертайся на фронт — на свої лани. Микола Островський».

Прощаючись, ми міцно, як рідного брата, поцілували Островського. Молодь Радянської України ніколи не забуде свого письменника, який усе своє революційне життя віддав великій справі Леніна — справі Комуністичної партії.

1939 р.

Б. ШИПЕРОВИЧ

КНИГИ В ЖИТТІ МИКОЛИ ОСТРОВСЬКОГО

У Миколи Островського було немало улюблених книжок: «Овід» Войнич, «Спартак» Джованьйолі, книжка про легендарного Гарібальді. Величезний вплив на його творчість мав Гоголь. Не раз перечитував він «Війну і мир» Толстого, добре знав твори Горького — любив романи «Мати» і «Діло Артамонових». Велике враження справляла на нього поезія Маяковського, особливо поема «Володимир Ілліч Ленін».

З дитинства Островський мріяв про особисту бібліотеку, але цій мрії судилося збутись лише наприкінці його життя.

Березневого сонячного дня 1936 року я вперше, й тому хвилюючись, прийшов до Островського. Обережно, щоб ненароком не потривожити Миколу Олексійовича, відчинив двері його кімнати, але не встиг зайти, як почув бадьорий голос:

— Заходьте, заходьте. Я чекаю вас. Весна, здається, навально наступає?

Він лежав на ліжку, по пояс укритий ковдрою.

Островський знав про мою згоду допомогти йому створити бібліотеку. Про це йому сказали О. Фадєєв і Н. Чертова.

Уважно вислухавши мене, Микола Олексійович сказав:

— Так, роботи в нас буде багато. Створити в короткий строк бібліотеку — справа нелегка. А для мене кожен день дорогий. Того, що ви бачите в книжковій шафі, не досить, особливо зараз, коли я працюю над книжкою. Усе купувалося випадково, без системи. А мені потрібно буде багато книжок, які хотілося б перечитати і по можливості використати для роботи.

Зав'язалася жвава розмова про літературу. Я був щасливий, що доля звела мене з цією незламною людиною. «Яка повинна бути бібліотека Островського?— думав я у ті дні.— З чого почати?» Передусім вона має бути різноманітна і водночас економна, бо квартира і кошти Миколи Олексійовича були невеликі. Отже, попереду — своєрідна

битва за кожну книжку, за її право зайняти місце на полиці.

Про те, певно, думав і сам Островський. Коштів він не жалів, але не хотів нічого зайвого. Якось йому довелося почути про одного збирача книжок, який усе життя ганявся за рідкісними виданнями. Розповідь зацікавила письменника, однак, вислухавши співрозмовника, він зауважив:

— Така пристрасть мені не зрозуміла. На Україні в одному багатому домі я бачив у шафах поруч з масивним сріблом і коштовним посудом книжки в дорогих оправах з золотими обрізами, а господарі цих багатств ніколи цих книжок і до рук не брали.

Пам'ятаю й інший випадок. Артисти, які прийшли провідати Островського, подарували йому розкішне видання Шекспіра в оправах із шкіряними корінцями. Розпитавши, який воно має вигляд і що зображено на малюнках, Микола Олексійович і цього разу не дуже був у захваті. Його не хвилювали книжки, які стояли на полицях напоказ. Ось чому я купував для нього звичайні видання.

З першим списком, де було близько 200 назв, я прийшов до Островського через кілька днів. Він попросив прочитати його вголос. Я назвав твори Льва Толстого, Тургенєва, Горького, Купріна, Андрєєва (твори Пушкіна, Лермонтова і Чехова у нього вже були). Потім ішли книжки зарубіжних письменників: Бальзака, Флобера, Франса, Золя, Твена, Доде, Роллана, братів Гонкур. Великий розділ складали книжки письменників Шолохова, Леонова, Федіна, Лавреньова, Лідіна, Шкловського, а також ще молодих Богданова, Горбатова, Ісбаха, Колосова, Безименського, Жарова, Уткіна.

— Фундамент є,— сказав Островський,— але дещо пропущено. У той же час до списку потрапили книжки, які мені не знадобляться.

Віддаючи належне таланту Андрєєва, він запропонував від купівлі його книжок утриматись, але попросив обов'язково включити твори Гончарова, Короленка, тритомник М. Кольцова, «Кінармію» Бабеля, «Великий конвейєр» Я. Ільїна. До списку потрапила одна книжка Горбатова — «Осередок», а Островський просив знайти йому і «Моє покоління». Потім додав «Думу про Опанаса» Багрицького, «Про землю, про волю» Дем'яна Бєдного, вірші Свєтлова, повість «По той бік» В. Кіна —

редактора його книги «Як гартувалася сталь», повість Фурманова «Заколот» («Чапаєв» у нього був).

Трохи пізніше він доручив мені підібрати твори прогресивних німецьких письменників Фейхтвангера, Віллі Бределя, Фаллади. Особливу увагу він приділяв книжкам польських письменників, і не тільки таким, як Сенкевич, Крашевський Жеромський, Сєрошевський, а й менш відомим. Я здогадувався, що цей інтерес був викликаний роботою над романом «Народжені бурею». Роман французького письменника Луї Селіна «Подорож на край ночі», який користувався в той час успіхом у невимогливих читачів, Островський зустрів у штики.

— Його герої психічно надломлені люди, без мети і перспективи у житті. А я за оновлену, звернену у майбутнє людину, перед якою відкриваються неозорі простори комуністичного суспільства.

Особливу радість приносили Островському пригодницькі книжки. Він любив Жюля Верна, Вальтера Скотта, Стівенсона, Конан-Дойля, оповідання Е. По та його повість «Пригоди Артура Гордона Піма», історичні романи Дюма.

— Їх я читав і перечитував часом у дуже тяжких умовах і хотів би мати ці книжки біля себе,— сказав він із смутком.

Ці книжки нагадували йому дитинство і юнацькі роки...

Вивчаючи події на польському фронті в період громадянської війни, Островський включив у список для придбання книжки Тухачевського і Якіра.

Всього було складено близько десяти списків.

Так поступово вимальовувалося коло інтересів письменника, його ставлення до того чи іншого автора, його оцінки і смаки.

Зустрічаючись з ним досить часто, я не міг записати всі наші розмови, тому що Островський був людиною скромною і не любив, коли ті, хто приходив до нього, поспішали занести до записника кожне його слово. Звичайно він попереджав: «Ніяких записів». Ось чому важко відновити в пам'яті деталі всіх тих днів, коли в квартиру Островського стали прибувати книжки. Пам'ятаю один з них. Коли я прийшов до Островського близько дванадцятої години дня, в кімнаті панувало пожвавлення.

— Ви розв'язали дві пачки,— діловито звернувся він до секретаря.— А що в третій? Герцен? «Минуле і думи»?

Усі частини? Перевірте. Добре! «Памфлети» Марата? Нарешті-таки знайшли. Ви назвали Жеромського «Знедолені». Ця книжка мені скоро знадобиться, не закладайте її далеко. Талановитий письменник. Як добре він знав життя польського робітника! Він вірив, що Польща стане вільною, незалежною країною. А ви чули про іншого польського письменника, Андрія Струга?— звернувся Микола Олексійович до мене.

Я відповів, що це ім'я мені знайоме, але книжок Струга не читав.

— Працюєте серед книжок, а Струга не читали,— жартівливо зауважив Островський.— Його остання книжка «Капітан Лозовський» — про революційну Росію. Окремі епізоди про боротьбу Червоної Армії з білими і придушення ярославського заколоту подані непогано. Але Стругу не варто було братися за те, чого він добре не знав і сам не пережив.

Потім йому назвали книжку Горбатова «Моє покоління». Островський зрадів:

— Подобається мені ця книжка. І знаєте чому? Вона відновлює сторінки історії покоління, народженого революцією в запеклій боротьбі проти бандитизму, голоду, темряви... Один з героїв книжки каже: «Біографія моя і моїх хлопців завжди збігається з біографією моєї країни». Здорово сказано! Адже і я належу до цієї армії борців. Пам'ятаєте,— вів далі Островський,— комсомольського кур'єра Семчика, який ніколи не розлучався з наганом: «А що коли банда нападе?..» Ось так і жили ми в ті роки: з мрією в серці і з наганом за поясом. А хлопцю ж було чотирнадцять років! Весь день він бігав з пакетами по місту, голодував, а ночами стояв на варті. Ось вона, комсомольська гвардія!

Крім художньої літератури, в бібліотеці письменника були твори класиків марксизму-ленінізму, мемуари політичних, військових та літературних діячів.

Однак бібліотеку і далі поповнювали, але вже за рахунок особливо рідкісних книжок. Так було куплено дуже рідкісне видання «Гарібальді», повне зібрання історичних романів Дюма, зібрання творів Конан-Дойля. У цей же час придбано «Щоденники» Короленка, видані на Україні в 20-х роках, рідкісну книжку нарисів Б. Лєпіна і З. Хацревіна.

Я наводжу тільки окремі назви книжок, які знав і читав Островський. Досить сказати, що в його бібліотеці

було зібрано близько двох тисяч книжок, простий перелік яких переріс би межі цих нотаток.

Незадовго до від'їзду з Сочі Островський просив мене дістати каталог видавництва «Всемирная литература», яке організував Горький у перші роки Радянської влади в Ленінграді.

Микола Олексійович попросив прочитати йому передмову Горького. Він любив цього великого письменника і дослухався до кожного його слова. В даному випадку Островського цікавили слова Горького про книжку. Олексій Максимович писав про її значення в житті людини і духовному розвитку суспільства, називаючи книжку найскладнішим і найбільшим дивом з усіх див, створених людством.

Островський попросив читати повільніше, щоб краще запам'ятати слова Олексія Максимовича.

«Література — серце світу, окрилена всіма радощами і всім горем його, мріями, надіями людей...»

— Добре, сильно сказано! — тихо мовив Островський. — Я знаю багато висловлювань про книжки, але думки Горького завжди звучать яскраво і неповторно.

Позбавлений можливості бачити свої книжки, перебирати їх, він знав, де вони стоять, в якому порядку розташовані, в яких оправах.

Він ніколи не плутав назв книжок, імен авторів, видавців і навіть авторів передмов.

Бувало, що після напруженої праці над романом «Народжені бурею», коли йому хотілося трошки відпочити, він просив когось із друзів прочитати улюблений вірш Маяковського.

Микола Олексійович любив поезію Блока, Дем'яна Бєдного. Він знав напам'ять вірш Д. Бєдного «Пою, но разве я пою, мой голос огрубел в бою» і вірші Полєтаєва про Леніна, а також пісні і вірші революційних поетів Радіна, Кржижановського, Герасимова, Поморського.

Островський виявляв великий інтерес і до Брюсова, якого цінував за те, що в найважчий для нашої країни час цей поет без вагань перейшов на бік революції і вступив до Комуністичної партії.

Вірші Брюсова Островський знав з юнацьких літ. Він розповідав мені, що читав їх і в клініці Харківського медико-механічного інституту, і в Новоросійську, куди закинула його доля після невдалої операції.

Пригадую одну розмову Островського з поетами-комсомольцями. Микола Олексійович висловив бажання зустрітися з ними. Про це мені, як заступникові секретаря комсомольської організації при Спілці письменників, сказав О. Фадєєв.

Я негайно подзвонив Островському і запитав, коли він зможе нас прийняти. Микола Олексійович не любив відкладати задумане й одразу ж призначив час зустрічі. Того пам'ятного для мене дня в нього зібрались поет Долматовський, критик Тарасенков і молодий журналіст А. Луначарський.

Коли відкрились наші, як сказав Островський, «комсомольські збори», першим узяв слово Микола Олексійович. Вибачившись, що через хворобу не зміг сам прийти до нас у Спілку письменників, він попросив секретаря осередку розповісти про роботу комсомольської організації. Покінчивши з «оргпитаннями», Островський попросив:

— Ну, а тепер, друзі, розкажіть, що ви написали за останній час. Почитайте свої нові вірші.

Виступив Євген Долматовський. Його вірші про московських комсомольців-метробудівців були зустрінуті дуже тепло. А потім у кімнаті звучали вірші М. Тихонова, «Гренада» М. Свєтлова, «В степу під Херсоном» М. Голодного, вірші О. Суркова і «Теплий сонячний день пройшов стороною», що його так любив Островський. Легко і вільно, з великим піднесенням читав вірші А. Тарасенков.

Я вже давно помітив, що Островському подобалися вірші, в яких оспівувались люди сильні, мужні, які вміють долати труднощі й здобувати перемоги. Тому я не здивувався, що цього разу йому сподобалися вірші Б. Корнілова, особливо про трипільських комсомольців.

Невдовзі ми помітили, що Островський стомився і йому треба відпочити. Ми підвелися з місць.

— Дякую, товариші,— сказав він.— Якщо потрібна буде допомога чи порада — заходьте неодмінно.

Островський завжди піклувався про зростання молодих поетів.

Це я зрозумів не тільки тоді, коли був присутній на зустрічі з поетами-комсомольцями.

Після наших відвідин, 15 квітня 1936 року, я записав: «Здається, дістав усе, що ми хотіли. Микола Олексійович задоволений. Сьогодні він сказав мені, що в «порядку

партійної дисципліни» його виряджають у відпустку до Сочі. Почалося збирання».

26 квітня 1936 року я записав у своєму щоденнику: «Встановилися теплі дні. О 12-й годині приходили залізничники. Готують спеціальний вагон. Островський бере з собою у Сочі багато книжок. Попросив дістати вірші Адама Міцкевича, Якуба Коласа, Сергія Васильєва, нову книгу О. Суркова «Заспів» і кілька прозових книжок. Сумно розлучатися з Миколою Олексійовичем. Хочеться вірити, що сонце і морське повітря йому допоможуть».

...Якщо вам, читачу, доведеться побувати коли-небудь в Московському і Сочинському музеях Миколи Островського, неодмінно підійдіть до бібліотеки письменника. Ви побачите книжки письменників усіх часів і народів — книжки, які були вірними супутниками автора роману «Як гартувалася сталь».

1973 р.

С. ДАВИДОВИЧ

ЙОГО КНИГИ НА БІЛОРУСЬКІЙ ЗЕМЛІ

1935 рік. На бюро ЦК комсомолу Білорусії обговорювався тематичний план видання дитячої та юнацької літератури. Небагатий був цей план. Декілька нових творів радянських письменників, близько двох десятків перекладних книг та перевидань. Серед нових книг першим був названий роман «Як гартувалася сталь». Так прийшла в Білорусію ця книга.

Переклали роман з першого російського видання. Рукопис, що вже був у наборі, довелося виправляти у відповідності з наступним виданням, в якому були значні авторські виправлення. Книга вийшла в 1936 році.

Невдовзі бюро ЦК ЛКСМБ повернулося до питання про цю книгу і вирішило видати її збільшеним тиражем білоруською і російською мовами. Роман «Як гартувалася сталь» був першою книгою, яка вийшла у нас небувалим, п'ятдесятитисячним тиражем.

У період підготовки книги до друку видавництво зв'язалося з автором. Пізніше між нами встановилося постійне листування.

Листів набралося близько двох десятків. Серед них були коротенькі, написані телеграфною мовою, суто ділові. Були й такі, в яких Островський по-дружньому розповідав про свої плани, як посувається в нього робота.

Островський завжди просив підходити до його твору критично, вимогливо, робити зауваження, які можуть поліпшити текст. Однак виправлення в інтересах єдності тексту він сам переглядав і затверджував.

Хто з комсомольців, та й не тільки комсомольців, які прочитали книгу «Як гартувалася сталь» і дізнались про мужність її автора, не вважав би за честь особисто зустрітися з ним? Я негайно скористалася його запрошенням.

Це був лютий 1936 року.

Розмова точилася головним чином навколо нового роману «Народжені бурею». Написано було вже декілька розділів, але продумано все далеко наперед. Автор пояснив, що йому доводиться «готувати рукопис у думці», щоб не змушувати секретаря по кілька разів записувати

під диктовку, не забирати в людини час задарма. Про героїв твору він говорив як про добре знайомих, близьких йому людей. В його розповіді вони поставали живими людьми.

Говорячи про дітей, Микола Олексійович сказав, що його обурює той автор, який навмисне позбавляє дітей місця в своєму творі, не вважає за потрібне попрацювати над створенням дитячого образу.

— В житті діти посідають цілком певне і помітне місце. Як немає самого життя без дітей, так не життєвий художній твір, в якому вони відсутні.

Він висловив жаль, що не може взятися до роботи над книгою спеціально для дітей і вважає себе в боргу перед радянською дітворою.

Повернувшись до питання про видання «Як гартувалася сталь», Островський попередив, що наше видання повинно бути позначене шістнадцятим. Єдину нумерацію видань автор запровадив, як він висловився, «для порядку».

Вражала точна обізнаність, де що лежить у нього на столі й на полицях. Він просив дістати рукопис у такій-от шухляді, книгу на такій-от полиці, мовби сам туди все клав.

Прощаючись, Островський подарував мені північнокавказьке видання «Сталі», на обкладинці якого було зображено вершника в будьонівці, що стрімко скакав на коні. На титульній сторінці письменник зробив напис: «На згадку про нашу дружбу».

Першого грудня 1936 року Островський писав мені: «Разом з цим листом надсилаю Вам спішною поштою остаточно відредаговані 1-й і 2-й розділи роману «Народжені бурею». Вони готові до друку...

Прошу повідомити про одержання Вами рукопису і свої міркування про те, чи варто надсилати рукопис частинами, чи надіслати його весь цілком, що буде через місяць».

Обіцянку свою він виконав раніше — надіслав повний рукопис завершеної першої частини роману 20 грудня.

Того дня й години, коли Москва проводжала письменника-борця Миколу Островського в останню дорогу, з душевним трепетом розпаковувала я одержану посилку й читала листа від нього.

1973 р.

М. ЗЛАТОГОРОВ

П'ЯТНАДЦЯТЬ ХВИЛИН У ОСТРОВСЬКОГО

«Я великий друг «Смены», один з її найдавніших читачів. Завжди радий буду виконати ваше доручення»,— сказано в одному з листів Миколи Островського.

...Редакція «Смены» деякий час була в одному приміщенні з «Комсомольской правдой», у Малому Черкаському провулку.

Журнал, як і газета, жив великими турботами країни і пристрасно вникав у справи літературні. Одна з перших статей про роман «Як гартувалася сталь» (не відразу, до речі, оціненого літературною критикою) була надрукована в «Смене». І ми, «сменовцы», з цього пишалися.

Уривки з перших розділів роману «Народжені бурею» з'явилися в газетах у квітні 1935 року. Вгадувалося гнівне антифашистське звучання майбутньої книжки. Проти спільного класового ворога дружно виступали в романі українці й поляки, росіяни і чехи. Батьки і діти йшли на борню в єдиному строю.

Я обмінявся з Миколою Олексійовичем кількома листами і телеграмами: «Смене» було обіцяно уривок з «Народжених бурею».

Коли наприкінці 1935 року Островський переїхав із Сочі до Москви, ми нагадали йому про цю обіцянку. І ось чи то наприкінці січня, чи на початку лютого 1936 року в редакції «Смены» пролунав телефонний дзвінок. Негучний, але чіткий голос почувся у трубці:

— Приходьте сьогодні ввечері.

У квартирі було світло й тепло. Майже одночасно зі мною провідати Островського прийшла група студентів із Харкова, здається, з Комуністичного газетного технікуму. І хтось уже сидів у кімнаті Миколи Олексійовича.

Мене попросили трохи зачекати. Видно було, що й вечірні години в господаря квартири суворо розподілені. А він же в ті дні з ранку напружено працював: вивчав архівні матеріали про воєнні події 1920 року, диктував нові розділи...

Спочатку ми говорили про журнал. Не випускаючи моєї руки з своєї ледь вологої долоні, Островський діло-

вито, напористо розпитував про «Смену»: який тираж, як ілюструється, чи багато передплатників з робітничої молоді. Пам'ятаю, він зацікавився, коли я сказав, що при «Смене» організоване і працює літературне об'єднання.

До речі сказати, в цьому об'єднанні починали свій літературний шлях такі молоді письменники і поети, як Дмитро Кедрін, Іван Меньшиков, Вадим Кожевников, С. В. Смирнов, А. Ойслендер, В. Зам'ятін.

Островський запитував:

— Молоді? Друкуються вже? Письменники з досвідом допомагають їм?

За цим розпитуванням відчувалось не тільки бажання якомога конкретніше дізнатися про життя одного з літературних гуртків Москви, але й жива зацікавленість у справах усієї літератури, в зростанні молодих талантів.

На письмовому столі лежав віддрукований на машинці рукопис.

— Знайди сторінку шістнадцяту,— сказав Островський.— Знайшов? Другий абзац згори: «Лютувала хуртовина... Вона кидала у вікна лісового млина лапатий сніг... Хитала столітні дуби...» Так? Тепер перегортай до сторінки тридцять першої... Кінчається словами: «Коло під'їзду на конях зосталося лише троє: Раймонд, Птаха і Пшенічек». Оце буде для вас. Підрівняй аркуші. Акуратніше. Візьми скріпку з коробочки ліворуч біля приладдя. Скріпив?..

Досі не можу забути його передбачливості, пунктуальності, точності.

І раптом він завів мову зовсім про інше:

— А ти прийшов до мене в незвичайний день. У мене свято. Ти подивись, що я сьогодні одержав.

Островський запропонував мені взяти до рук маленьку книжечку, яка лежала на столику біля ліжка.

Це був військовий квиток. В очі впав трохи розпливчастий штамп із словами: «Політичне управління РСЧА».

— Я ж завжди був військовою людиною. І ось зарахували...

Руки його не могли тримати гвинтівку, його зброєю залишилась тепер тільки думка — думка, помножена на почуття, думка творча.

— Немає, братику, більшого щастя, аніж бути в строю! Запам'ятай це на все життя!

Островський з гордістю прийняв нове військове звання — бригадний комісар. «Рід військ,— значилося у квит-

ку,— командно-політичний. Військово-облікова спеціальність номер 11. Літератор, військовий кореспондент».

Я згадав про цей епізод пізніше в тій же квартирі на вулиці Горького, яка стала Музеєм Миколи Островського.

В одній з кімнат музею відбувалося виїзне засідання бюро комсомольської організації підмосковного міста Митищі. Приймали до комсомолу кращих юних піонерів — дітей машинобудівників, хіміків, залізничників.

...Ось вони встають, відповідають на запитання. Їх звати Боря, Таня, Серьожа, Володя, Світлана. Білі кофтинки, шкільні куртки, червоні галстуки. Усі вони такі підтягнуті, святкові. І доладно, грамотно відповідають: знають Статут, в курсі міжнародних подій, законно можуть пишатися своїми шкільними успіхами.

Мені захотілося розповісти цим сьогоднішнім підліткам про загартовану в боях, гідну подиву людину, яка, будучи прикутою до ліжка, святкувала перемогу і сяяла в ті дні, коли армія знову зарахувала його в свої лави.

І звучать у серці слова:

«...Немає більшого щастя, як бути в строю».

1965 р.

В. БЕРДНИКОВА

ПАЛКО БИЛОСЯ ЙОГО СЕРЦЕ

Про незвичайну долю Миколи Островського я почула від О. Жигірьової ще в 1928 році.

У березні 1936 року на настійне прохання Миколи Олексійовича в Москву приїхала Жигірьова. Зупинилася вона в сім'ї Островських. Другого дня приїхала до мене, розповіла докладно, як живе Микола Олексійович, як багато і плідно він працює — пише новий роман «Народжені бурею». Потім вона передала мені, що Островський бажає познайомитися зі мною, запрошує приїхати в неділю. Я якось розгубилась. Мені здавалося, що треба мати якісь особисті якості, щоб з ним бачитися, говорити.

У неділю годині о дванадцятій задзвонив телефон. Знімаю трубку і чую голос Шури Жигірьової: «Зараз Коля з тобою буде говорити».

— Здрастуйте, товаришко Віро,— чую я приємний чоловічий голос.— Ми з Шурочкою чекаємо на вас, вона каже, що ви повинні були вже приїхати. Хвилюємося, чому ж вас немає. Прошу вас, товаришко Віро, візьміть таксі, і через десять хвилин ви будете у нас.

— Згодна взяти таксі, товаришу Миколо!

— Гаразд, чекаємо вас, чекаємо.

Швидко виходжу з дому. Жодного таксі не бачу. Вирішила їхати трамваєм по кільцю «А». Чисті Пруди — Сретинка — Трубна площа — вулиця Горького. Ліворуч за рогом — будинок, у якому живе Островський.

Повільно піднімаюсь на другий поверх, обережно натискаю на кнопку дзвінка. Зустріла мене Шурочка Жигірьова і повела в кімнату Миколи Олексійовича. Ми підходимо до ліжка, на якому він лежить, вкритий теплою ковдрою. Обличчя його трохи повернуте до нас, ніби дивиться на нас. Дуже привітно, мило усміхаючись, він каже:

— Здрастуйте, товаришу Віро! Дуже радий зустрітися з вами.

Я обережно тисну його злегка підняту ліву руку. Раптом він засміявся:

— Товаришу Віро, не думайте, що я скляний.

І, міцно потискаючи мою руку, каже, що хоче познайомитися зі мною ближче. Я здивовано дивлюся на Шуру. Вона, усміхаючись, просить нахилитися трохи до його руки. Я нахилилася, і Микола Олексійович швидко тонкими пальцями лівої руки «пробіг» по моєму обличчю. Я зніяковіла, а він якось глибоко зітхнув і тихо сказав:

— Не ображайтеся, товаришу Віро, але я так хотів бачити ваше обличчя.

Цей день був початком нашої гарної, але короткої дружби. Ми стали часто зустрічатися. Наші зустрічі завжди були сердечними, задушевними. Мене ніколи не покидала думка, що треба допомагати йому переносити фізичний недуг, відволікати його від болю.

Я набагато старша за нього, але в нас було спільне: обоє — учасники громадянської війни. Я й тепер служила в лавах Червоної Армії. Можливо, це й сприяло встановленню міцної дружби. Микола ніколи не почував себе інакше як бійцем.

Невдовзі після того як Миколі Олексійовичу надали військове звання, я вирішила купити йому у воєнторзі гімнастерку. Треба було бачити, з якою ніжністю він проводив пальцями по петлицях і знаках відмінності!

До від'їзду в Сочі навесні 1936 року Микола Олексійович зрідка організовував години відпочинку, запрошуючи й мене відпочити. Приходив сусідський хлопчик, який чудово грав на скрипці. Грала на піаніно Антоніна Олександрівна Зибіна — Тонечка, як ми її ласкаво називали. З великим почуттям вона виконувала неаполітанську пісеньку «Скажіть, дівчата...».

В недільні дні приїздили молоді артисти — «юні обдарування», як ми їх тоді називали. Миколу Олексійовича звичайно переносили з його кімнати в їдальню, ліжко його ставили в кутку цієї великої кімнати, а піаніно — біля вікна.

Тоді мені довелося вперше пересвідчитися в тому, що Микола Олексійович має дуже тонкий слух. Молодий артист (прізвища не пам'ятаю) виконав арію Руслана «О поле, поле». Якоїсь миті ми з Раєю пошепки обмінялися однією-двома захопленими фразами. Коли артист закінчив співати, Микола гаряче йому подякував і тут же запитав:

— Товаришу, а хто там у кутку розмовляв?

Довелося нам уголос признатись.

Якось увечері після роботи, стомлена, я зайшла до Островських. Підходжу до Колі, вітаюсь.

— Чим пригнічена, що сталося?— м'яко запитав він.

Здивовано запитую, як він узнав.

— По твоїй ході,— відповів він.

Отже, я вчинила необачно — зайшла до його кімнати не своєю звичною ходою: Коля, намагаючись мене підбадьорити, проспівав тихенько:

— «Капитан, капитан, улыбнитесь. Ведь улыбка — это флаг корабля».

Це його звернення до мене словами пісні збіглось з моїм військовим званням.

Я не тільки усміхнулась — засміялась. Куди й подівся мій поганий настрій. Я попросила в нього вибачення за те, що не зуміла приховати від нього свій душевний стан. Він усміхнувся:

— Мене не проведеш!

Щось прикрасити в розмові з ним чи якось обманути його було неможливо, він усе одно відчув би.

Микола Олексійович цікавився моєю родиною, моїми дітьми, сином. Не раз розмовляв з Володею по телефону.

Пригадую, одного разу увечері Микола подзвонив і питає, що я роблю, чим зайпята.

— У мене вечір запитань і відповідей,— кажу я.— Володя ставить запитання, я відповідаю.

— Ну і як же проходить вечір?

Я засміялась і кажу:

— Рада, що ти подзвонив. Хоч трошки відпочину від безлічі запитань.

Він поцікавився:

— Які ж запитання ставить тобі Володя?

— Хто дужчий — Ворошилов чи Будьонний, якщо вони будуть боротись?

— А ти що відповіла?

— Обидва вони дужі і тому не будуть боротись.

— А ще?

— Про тигра. Чи може він напасти на лева? Ну й тут я, здається, переконала його, що лев найголовніший звір. І тигр не буде на нього нападати.

Микола Олексійович попросив покликати Володю до телефону. Чую, як Володя сміливо каже: «Добридень, дядю Колю». Бачу, як він уважно слухає, личко витягується, і раптом знічено відповідає: «Ні, не знаю». Розмова їхня триває, і нарешті хлопчик голосно сміється.

Раїса Порфирівна в своєму написі на книзі «Як гартувалася сталь», подарованій Володі в грудні 1936 року, так повідомляє про ставлення Миколи Олексійовича до мого сина:

«Жвавому хлопчикові Вовочці за дорученням дяді Колі Островського. Вовочко, виконую доручення дяді Колі, передаю тобі на згадку його книгу. Він знав тебе добре, хоча й не бачив. Він знав тебе як допитливого, відчайдушного хлопчака. Любив слухати про твої витівки, властиві дітям твого віку. Чув твої пустощі по телефону. Він любить жвавих дітей. Невдовзі ти підеш до школи. До своєї енергії додаси знання і зможеш продовжувати боротьбу з тими, кого не любив дядя Коля».

У жовтні 1936 року, перебуваючи в Одесі, у санаторії ВЦРПС, я одержала від Миколи Олексійовича телеграму з запрошенням у Сочі: «Повертатись до Москви будемо разом, одержав вагон».

Я відповіла згодою. На пароплаві доїхала до Туапсе, вирішивши, що до Сочі доберусь приміським поїздом. У Туапсе зайшла на поштове відділення — мене з'єднали з квартирою Островських. І відразу чую знайомий голос. Микола Олексійович запитує, де я перебуваю. І обіцяє послати по мене машину. Я категорично відмовляюсь — за кілька хвилин відходить приміський поїзд до Сочі.

— Гаразд,— погоджується він,— до приходу поїзда в Сочі машина буде біля вокзалу. Катя зустріне тебе.

Приїхала в Сочі. Дорогою Катерина Олексіївна розповіла, що Коля переніс надзвичайно важке ускладнення хвороби. Стан був загрозливий. Тепер йому легше.

Ось і будинок, збудований для письменника урядом України. Тільки б жити йому.

У кімнаті напівтемрява. Тільки біля ліжка лампа з темним абажуром. Коля розповів, що рукопис «Народжені бурею» передруковано на машинці і переплетено. Але до завершення ще далеко. Книга буде обговорюватись, редагуватись, правитись. І поки що після хвороби він відпочиває.

Майже позбувся сну. А якщо засинав, то навіть обережні кроки, найменший шерех переривали сон. І тоді знову відчуття болю, знову невідступні думки про книгу — його герої живуть у ньому зі всіма своїми радощами і бідами.

З ранку я читала «Народжені бурею» не відриваючись, без передиху. Спочатку прочитала все від початку до

кінця. Потім перечитувала сторінки, які особливо захопили мене. Прийшла до нього й кажу, що книгу прочитала.

— Так швидко? Не хитруєш?— запитав він.

Я відповіла, що в повісті герої — цілком живі люди. В них — наша юність, наша зрілість. Відзначила окремі епізоди. Коля уважно слухав, ставив запитання, відповідав на мої.

Прийшов лікар Павловський і з ним ще один товариш. Зав'язалася загальна розмова. Коля запропонував:

— Ану, товариші, розкажіть щось веселе.

На жаль, ніхто з нас не зміг відразу виконати його прохання. Замовкли, збентежились. А потім усі четверо засміялися...

22 жовтня 1936 року до поїзда Сочі—Москва причепили вагон, в якому Микола Олексійович їхав до Москви. Його супроводжували кілька чоловік.

Це був останній переїзд Островського із Сочі в Москву.

...Одразу ж після засідання президії Спілки письменників і представників ЦК комсомолу на квартирі письменника, на якому Микола Олексійович встановив місячний строк для подачі до видавництва тексту роману «Народжені бурею», він запитав мене, чи не зможу я допомогти йому в роботі.

Звичайно, я з радістю погодилася весь вільний час присвячувати його праці.

Робота по остаточному редагуванню роману велась у виняткову напруженому і швидкому темпі. У перші ж дні з'ясувалося, що однієї друкарки мало. Спішно знайшли другу. Доводилося швидко й ретельно звіряти надруковані аркуші, щоб повністю і вчасно виконати всі вимоги Миколи Олексійовича. А він поспішав, відчував, що його сили на межі.

Нагадати йому про необхідність перепочинку ніхто не наважувався. Весь день був підпорядкований єдиній меті — закінчити вчасно роман. Він не тільки встиг завершити роботу у визначений строк, але й здав роман до друку на три дні раніше.

Мені запам'ятався той пізній вечір, коли він передавав авторський примірник видавництву. В кімнаті тиша. Не стукають машинки. Немає голосних розмов. Товариші з ЦК комсомолу збираються йти. Один з них тримає важкий портфель. У ньому завершений Миколою Островським роман «Народжені бурею».

Ми вітаємо Миколу Олексійовича з завершенням роботи. А він у відповідь:

— Так, так, тепер будемо відпочивати. Завтра до театру. Раюшко, організацію доручимо тобі... Замучив я вас усіх. Будемо відпочивати. Дякую тобі, Вірочко...

Приховуючи своє хвилювання, я кажу, щоб він якомога краще відпочивав, і обіцяю дзвонити йому по телефону.

— Неодмінно дзвони! — З цими словами він потиснув мені руку. Востаннє.

Наступного дня зателефонувала Рая і розповіла, що здоров'я Колі різко погіршилось. Дзвоню 22 грудня. До телефону підійшла Рая і сказала одне слово: «Приїжджай». Я негайно виїхала. Рая і Катя в Колиній кімнаті, там же чергова медсестра. В їдальні кілька товаришів, сидимо мовчки, зрідка перешіптуємось. І раптом з кімнати виходить медсестра.

— Помер Микола Олексійович...

Коли Колю винесли, то під подушкою ми побачили старенький чорний револьвер, з яким він ніколи не розлучався, партійний і комсомольський квитки, які він дбайливо беріг.

Так, прожиті роки М. Островського були сповнені невгамовною боротьбою за життя. З незвичайною мужністю він перемагав темні сили природи для того, щоб жити, працювати, творити.

1972 р.

МАНДАТ ДЕЛЕГАТА

У 1936 році Микола Островський був обраний делегатом IX з'їзду комсомолу України від Вінницької області. Прикутий до ліжка хворобою, він не міг прибути на з'їзд, тому у нього на квартирі було встановлено радіоапаратуру, і письменник виступав перед делегатами з промовою, у якій з особливою силою підкреслив значення грандіозних завдань будівництва соціалізму, що стоять перед молодим поколінням. Учасники з'їзду зустріли промову Островського бурхливими оплесками. Його одностайно обрали делегатом X Всесоюзного з'їзду комсомолу.

По приїзді української делегації у Москву було виділено групу делегатів з'їзду, яким доручили відвідати Островського, поговорити з ним і заповнити анкету делегата. Групу очолював секретар Шепетівського окружкому комсомолу Володя Пипенко.

На квартирі нас зустріла Катерина Олексіївна. З кімнати пролунав гучний голос: «Товариші, заходьте!» Кожен із нас підходив до нього, вітався за руку й називав себе. У той час я працював у Вінницькому обкомі комсомолу завідуючим особливим сектором і заступником секретаря обкому. Коли Володя Пипенко сказав, що він із Шепетівки, письменник з радістю заговорив про рідні місця. Потім він розповів нам про свою роботу над книгою «Народжені бурею», подякував партії, уряду за увагу до нього. Сказав, що готується виступити на X з'їзді ВЛКСМ.

Нарешті настав час заповнювати анкету делегата з'їзду. Я зачитував питання анкети і записував відповіді Островського. Коли анкету було заповнено, Катерина Олексіївна запропонувала: «Миколо, я підпишусь за тебе». Він відповів: «Я делегат з'їзду, я повинен і в змозі підписатись». Я взяв зі столу журнал, підклав його під анкету, підніс до руки Островського, дав йому ручку, і він підписався. Анкета делегата X з'їзду комсомолу зберігається у Московському музеї М. Островського.

Наша розмова тривала близько трьох годин. Наступного дня ми знову поїхали до Островського — вручили йому квиток делегата з'їзду.

Островський довго тримав квиток у руці, обмацував його, потім сказав:

— Я делегат з'їзду Всесоюзного Ленінського комсомолу! Дуже щасливий, що буду разом з вами брати участь у його роботі.

1960 р.

С. ХРОМЧЕНКО

БЕЗ ПІСНІ НЕМА ЖИТТЯ

Я познайомився з Миколою Олексійовичем Островським у Москві навесні 1936 року. Вперше прийшов до нього з групою товаришів, серед яких були й студенти консерваторії, що готувалися до артистичної діяльності. Тоді я закінчував аспірантуру Московської консерваторії і одночасно співав у Великому театрі. Одного разу в комітеті комсомолу пролунав телефонний дзвінок. Дзвонила дружина Островського, запрошуючи комсомольців відвідати хворого письменника.

І ось ми в його квартирі на вулиці Горького. Зустрів він нас дуже привітно, сердечно, радо, розпитував про життя, навчання, творчі плани. В кімнаті письменника стояло піаніно. На прохання Островського я виконав кілька творів російських композиторів.

Ніколи не зітреться з пам'яті мій перший виступ перед ним. Свідомість не могла змиритися з тим, що ця мужня людина, на той час відомий письменник, лежить переді мною, прикута до ліжка, сліпа, нерухома. Перший романс «Хотів би в єдинеє слово...» Чайковського я через велике хвилювання не зміг закінчити. І тільки опанувавши себе, продовжив свій виступ. Островський, здогадавшись, чим викликане моє хвилювання, виявив такт, вдавав, що не помічає мого збентеження. І тим самим допоміг мені зібратися, виконати до кінця програму. Його теплота допомогла опанувати себе. І вслід за романсом Чайковського я заспівав неаполітанську пісню «О Марі» та арію Неморіно з опери Доніцетті «Напій кохання».

Коли я скінчив, Микола Олексійович запросив мене сісти біля нього, узяв за руку і почав розпитувати: звідки я родом, де навчався, де здобув музичну освіту, що тепер роблю в театрі. Я докладно розповів про себе. Особливо запам'яталася його репліка, коли я сказав, що народився на Україні і там же здобув музичну освіту, закінчивши музично-театральний інститут у Києві.

— Ну, Україна багата на голоси! — Усміхнувшись, додав: — Я теж співав...

Услід за мною виступили мої товариші, солісти опери і оркестру Великого театру, студенти консерваторії. Відчувалося, що Островський зворушений нашими відвідинами: він уважно слухав і розпитував кожного і, прощаючись, просив його не забувати, приходити без запрошення.

Я приходив до нього, правда щоразу домовляючись по телефону з Раїсою Порфирівною... Співав російські народні і радянські пісні, твори західних класиків, неаполітанські пісні, романси Глінки, Чайковського, Даргомижського, арії з російських та західних опер. А коли разом зі мною приходив композитор Сигізмунд Кац, він майже одразу сідав до піаніно, багато і охоче грав, особливо свої пісні, жартував. І було радісно бачити, як у ці хвилини Микола Олексійович наче забував про свою хворобу.

Не було випадку, щоб я не посидів поряд з письменником, щоб ми щиро не поговорили, як товариші. Особливо мені запам'ятався день, коли я співав неаполітанську пісню «Скажіть, дівчата...». Вона дуже сподобалась Миколі Олексійовичу, і на його прохання я виконав її ще раз. І досі пам'ятаю його схвальний відгук про мій голос: «Його треба розвивати, берегти — це надбання не тільки твоє особисте, але й народне. Ти знаєш, як наш народ любить і цінує гарний спів».

Не було жодного романсу, жодної пісні чи арії, про які він не висловив би бодай у кількох словах свого ставлення. А особливо любив народні українські пісні: мені здавалося, що в ці хвилини він згадує свою важку і водночас романтичну молодість, прикордонну Шепетівку. А коли я заспівав «Дивлюсь я на небо», мені здалося, що він зараз підведеться і заспіває разом зі мною.

Під час нашої останньої зустрічі Островський подарував мені свою книгу з написом. На жаль, у роки Великої Вітчизняної війни вона пропала. Може, хтось узяв її почитати і не повернув...

На все життя лишилася в мене незабутня пам'ять про цю дивовижну людину — людину великої мужності і рідкісної ліричної душі.

1973 р.

ЛЮДИНА НАШОГО ЧАСУ

Ми йшли до Миколи Островського, не зовсім уявляючи той прийом, який нас чекає.

Найбільше зворушив мене його голос. Ми знали про страшну хворобу, яка прикувала його до ліжка, і тепер самі наяву це бачили. Уже кілька років ось так лежав він, борючись із смертельною недугою, що будь-якого дня й години могла вразити його серце. Але голос! У ньому годі було знайти бодай найменшу нотку хворобливої слабості.

Легенди і билини усіх народів відзначають зневагу до смерті як найвищу доблесть людського духу. У Миколи Островського було щось більше, аніж просто зневага до смерті,— мужня непідвладність страхові смерті... Мене не полишало бажання побачити його здоровим, на трибуні, щоб його могутній голос, звернений до радянських людей, міг чути не тільки я, а всі, для кого він такий дорогий.

У нас було таке відчуття, мовби ми потрапили на прийом до великого діяча, до якого сходяться всі нити внутрішньої і міжнародної політики. Вражала нас його широка обізнаність з усім, що відбувається у світі.

Й лише на якусь мить ми вловили в його голосі повівання смутку, коли ми підвелись, щоб іти, і прощалися з ним. Йому важко було усвідомлювати, що він не може, як раніше, крокувати в лавах славної нашої молоді.

Величезна привабливість літературного образу Павки Корчагіна. Та, по-моєму, ще більша особиста привабливість автора безсмертного твору «Як гартувалася сталь».

І досі, коли думка шукає серед людей найпривабливіший і найповноцінніший образ людини нашого часу, переді мною незмінно постає образ Миколи Островського.

1973 р.

ЮРІЙ ЛИБЕДИНСЬКИЙ

ГОЛОС САМОЇ ДРУЖБИ

Ми йшли мимо південних чагарників, дрібних і жорстких, темно-зелені кучері яких шелестіли під вітром, що налітав з моря. Прибережна смуга води була схована від нас будинками здравниць і пишною зеленню парків, але ми бачили дальні простори моря, на яких гойдалися тіні хмар. Хмари бігли дуже низько і швидко. Це були залишки негоди. Та вранішній лютий вітер перешкодив дощу. Але денне світло було чистим і прозорим, як після зливи. А всі кольори особливо яскравими...

І раптом після цього плямисто-зеленого мінливого моря, яскравого сонця, солоного вітру ми опинились у напівтемряві тихої і дивної кімнати. Дві шафи з книгами, серед кімнати — ліжко. На ньому лежить на високих подушках до краю виснажений юнак. З-під повік, наполовину опущених, тьмяно поблискують очі. На губах з'являється дуже мила і зовсім здорова, життєрадісна усмішка, і такий же молодий, життєрадісний, здоровий голос приємно й по-українському співуче промовляє перші вітальні фрази, які належить говорити будь-якому щирому господареві, коли він зустрічає своїх гостей...

Різкий перехід від світла до напівтемряви, виснажене тіло і напівсліпі очі — усе це в першу секунду мене приголомшило. Але ось знову голос — дружба, молодість, життя.

— Ну як, важкувато вам було до мене добиратися? — запитує Островський.— Здорово мене охороняють?

— Так...— трохи силувано відповідає Фадєєв. Як і я, він явно ще не освоївся з обстановкою.— Але це добре, що тебе так охороняють, інакше не мав би спокою.

— Таке моє становище,— жартівливо зітхає Островський.— Якби міг, узяв би купу паперу та й утік би якнайдалі. Але не втечеш... Та чого ви стоїте? Сідайте, сідайте, хлопці!

Він прислухається до того, як ми всідаємося, і веде далі, усміхаючись:

— Добивалась тут до мене одна дівчина. Проскочила першу охорону, що біля воріт, проскочила другу, яка біля

вхідних дверей. Чую, вона вже зчинила гамір у будинку: «Ні! Я повинна його побачити!» — І Островський своїм слабким голосом дуже правильно й кумедно передає несамовиті інтонації в голосі дівчини.— А що я? Лежу тут скутий, відчуваю себе фортецею, яку беруть приступом, і думаю: «Люба, люба дівчино, коли б ти свою силу спрямувала на досягнення якоїсь справді достойної, загальнокорисної мети...»

І в голосі Островського стільки розумної і ласкавої іронії, що ми одразу відчуваємо себе легко, вільно.

Зав'язалася невимушена товариська розмова про літературу, письменницькі справи.

Мова йде про «Тихий Дон», про історичні, композиційні та психологічні особливості цього грандіозного роману. Надзвичайно сміливо і в той же час дуже обережно «промацує» Островський тканину роману. Я ніколи у своєму середовищі не чув такого поєднання сміливості і бережливості суджень по відношенню до твору товариша. Так можна говорити про свій твір, та й то не вголос. Так, як і нас, присутніх у кімнаті, Островський називає Шолохова на ім'я — Михайло — і говорить про нього так, наче Шолохов тут. І раптом мені стає зрозумілим, чому з самого початку його голос видався мені знайомим. Це не голос якогось одного друга, цо голос самої дружби — та ласкавість, те довір'я, які ми чуємо в голосі кожного друга.

Розмова про літературу не припиняється. Островський не лише в курсі всіх новинок. Ні, він живе життям радянської літератури. Його хвилюють її труднощі, він радіє її перемогам, передбачає їх. Мені особливо запам'яталося, з яким захопленням говорив він про завдання радянської літератури показати жінку-бійця, жінку-товариша і соратника. «Наших милих подружок»,— сказав він.

Розмова тривала так, як хотів її вести Островський: вільна, товариська. Мені давно не доводилося розмовляти з таким розумним, надзвичайно привабливим співрозмовником, у характері якого так чудово поєднувалися б іронічна жартівливість і романтична піднесеність. Але часом я немов озирався: бачив цю напівтемну дивну кімнату, це скуте тіло... І, заплющуючи очі, вслухався в цей молодий голос,— у ньому не було ніякого смутку, ніякої невимушеності, він був природним виявом щасливого і бадьорого духу, яким пройнятий роман «Як гартувалася сталь».

Коли мова зайшла про другу книгу Островського «Народжені бурею», хтось із нас поставив запитання, що стосувалося панської Польщі. І тут Островський особливо пожвавішав. Він не тільки виявив надзвичайну обізнаність у справах білопольської держави: у протиприродній економіці її, в її безглуздому державному ладу, в усіх внутрішніх згубних суперечностях цієї держави. Він говорив про панську Польщу так, ніби вона була зовсім близько — рукою подати, в буквальному значенні слова...

З напівзаплющеними очима, ледве ворушачи пальцями, він лежав у цій напівтемній кімнаті, і в той же час думка його літала над світом, то сягаючи у майбутнє, то повертаючись до минулого... І смерть — страшний ворог усього людства, що змушувала опускати очі найбільших мудреців минулого,— відступила перед вічною юністю комуніста і комсомольця Островського. Він почував себе молодим. І таким він залишиться назавжди.

Захоплені розмовою, ми не помітили, як спливає час, і рідні Островського знаками показували нам, що пора вже і честь знати. Проте господар, хоч і сам, певно, стомився, неохоче відпускав нас. Не бачачи наших облич, він бачив те найкраще, що втілено в праці письменника, і саме цього, найкращого і безсмертного, стосувалися його надзвичайно ласкаві і сумні слова прощання.

1939 р.

Л. ОРЛОВ

НА ПОСТУ І В БУДИНКУ ПИСЬМЕННИКА

Мені довелося кілька разів бачитися з Миколою Олексійовичем Островським. У 1936 році я був міліціонером. Мені і ще двом нашим співробітникам доручили чергувати біля будинку М. Островського, щоб захистити його від цікавих відвідувачів, які не давали йому спокійно працювати.

Пам'ятаю, скінчивши перше чергування, здав пост і зібрався йти. Бачу, виходить до нас бабуся і запрошує в будинок. Вона помітила, що я соромлюсь, і настійливо сказала:

— Ходімо, ходімо, Коля хоче поговорити з вами.

Я здогадався, що це мати Островського. Вона привела мене в кімнату, де в ліжку, високо на подушках, лежав Микола Олексійович. Він сказав:

— Підійдіть, товаришу, ближче, дайте вашу руку і сідайте біля мене.

Я підійшов, привітався і сів. Микола Олексійович дивився на мене, усміхався. Я подумав: «Чому ж кажуть, що він сліпий? Адже він бачить!»

Островський почав мене розпитувати, як працюється, чи давно став міліціонером, звідки родом. Потім спитав, чи я читаю книжки. Я признався, що читаю мало. Микола Олексійович сказав, що це погано, нікуди не годиться, наказав записатися до бібліотеки і щодня читати хоча б потроху.

— Ви не кажіть, що немає часу. Якщо захочете читати, то час знайдете. Я це по собі знаю.

Потім він покликав Ольгу Йосипівну і попросив її дати мені книгу «Як гартувалася сталь».

Закінчуючи бесіду, Микола Олексійович сказав:

— Тепер ідіть відпочивайте і не лайте мене, що доводиться тут стояти. Признайтесь, мабуть, самі собі думаєте: «Бач, яка цяця — стій коло нього на посту, зазнався хлопець!» Але знайте: я тут ні при чому. Це товариші вирішили, що мені легше і зручніше працюватиметься, якщо відрегулювати мої зустрічі з охочими побувати у мене. Довелося погодитись... Але це, безумовно, тимчасово. Лю-

ди впевняться, що до Островського не можна йти під час роботи, що він людина зайнята, і вас звільнять від обов'язку стояти біля мене на посту... Там матінка хотіла пригостити вас обідом, не відмовляйтеся.

Микола Олексійович це говорив так просто й весело, що я відчув себе як дома. І так було завжди: після зміни кожного міліціонера обов'язково пригощали обідом.

Книгу, яку мені подарував Микола Олексійович, я бережу. Островський був таким же сміливим і відданим Батьківщині, як Павло Корчагін та інші герої його книги.

1974 р.

К. КИРИЧЕНКО

«У ДОМІ ТРИ КАТІ»

Приїхала я в Сочі з мого рідного міста Шахти у лютому 1936 року.

Невдовзі по приїзді життєві обставини звели мене з сім'єю Островських.

Викликав якось мене начальник будівництва Поздняк і сказав, що до нього приїздила мати Островського і просила відпустити мене до них на роботу. Я трохи збентежилась. Хоч стажу водія у мене було майже п'ять років, проте на легковому автомобілі я не працювала, та, подумавши, згодилась.

Наступного дня Ольга Йосипівна, дізнавшись по телефону про мою згоду, попросила мене приїхати. Так я стала шофером у Островського. Мене покликав Микола Олексійович.

— Ну, сідай, новий працівнику. Розповідай, звідки ти, як опинилась у Сочі. Мамі ти дуже сподобалася. Не боїшся їздити?

— Трохи боюсь, я на легковій не їздила. Та й машина нова, всі дивляться...

— Дивляться, тому що очі мають. Це добре.

Потім він докладно розповів про мої обов'язки, про те, хто у нього буває, кого доведеться привозити, куди їздити. Я зрозуміла найголовніше — будь-яке доручення виконувати чітко.

Їздити мені доводилося багато. Привозила гостей із санаторіїв, привозила акторів, письменників, їздила у господарських справах. Багато його гостей та друзів, що відпочивали у санаторіях, возила на гору Ахун, у самшитовий гай, на Агурські водопади. Микола Олексійович потім розпитував мене про поїздки, чи всі були задоволені.

Якось покликав мене Микола Олексійович та й каже:

— У санаторії Ради Міністрів є курси, де готують водіїв першого класу.

Запропонував туди вступити. Я сказала, що вчитися хочу і вчитимуся.

Вечорами я ходила на навчання. Часом він запитував, чи ретельно відвідую заняття.

Жилось мені у сім'ї Островських чудово. Усі вони гарні люди. Я почувала себе членом сім'ї. Ми подружились з Катюшею — дочкою Катерини Олексіївни. У вільний час читали з нею вголос. Багато сміялись, коли взялися читати «Дванадцять стільців». До нас тоді приєднувалась Ольга Йосипівна. Якось почув наш гучний сміх Микола Олексійович і, дізнавшись, у чому справа, покликав нас до себе з книгою. Цю книжку ми читали йому по черзі.

Миколі Олексійовичу подобалось, коли у домі було весело. Бувало, він сам підбадьорював нас. Веселі непорозуміння траплялися через те, що у домі були три Каті: Катерина Олексіївна, її дочка і я. І од одного разу, коли ми сиділи на балконі, він покликав: «Катю!» Відгукнулись усі троє разом. Тоді він вирішив:

— Щоб не було плутанини, будем кожну звати посвоєму: Катя, Катюша і Автокатя.

Усі погодились. Так я стала Автокатею. Микола Олексійович подарував мені книгу «Як гартувалася сталь» з таким написом: «Милій Катюші, нашій Автокаті».

Мені дуже подобалась ця дружна сім'я, де всі піклувались одне про одного. Але насамперед усі думали про Миколу Олексійовича — чим його порадувати, що зробити, щоб йому краще працювалось. Працював він багато. Часто навіть дня йому не вистачало.

Перед від'їздом до Москви Микола Олексійович відпочивав, набирався сил. Після сніданку його на ліжку пересували на веранду, і там збиралися гості. Слухали гру на роялі, заводили патефон. Сміх, співи, веселі розмови — наче люди зібрались у здорової людини.

Через кілька днів Микола Олексійович поїхав до Москви. Перед від'їздом він дав мені доручення: насамперед берегти Ольгу Йосипівну, просив пересилати йому до Москви листи, газетні вирізки раз на тиждень, а коли щось спішне — то негайно.

Залишилось нас у домі четверо: Ольга Йосипівна, Катюша, Зіна — дочка Дмитра Олексійовича, і я. Роботи у шофера тепер було небагато. Я вчилась, допомагала по господарству.

У день смерті Миколи Олексійовича я затрималась на заняттях довше, ніж звичайно. Повернувшись додому, вирішила трохи посидіти у плетеному кріслі, що стояло

біля будинку. Ніч була тиха, тепла. Раптом у дворі почулися кроки. Я пішла до хвіртки і побачила Берсенєва і Нємцеву. В очі впали їхні схвильовані обличчя, та й час для відвідин був незвичайний — мабуть, щось трапилося з Миколою Олексійовичем. Тут я почула, що він помер. Страшно було говорити Ользі Йосипівні про смерть сина.

Спати ми так і не лягли. Вранці Ольга Йосипівна почала збиратися у дорогу, цього ж ранку вона і Лев Миколайович Берсенєв, Катюша і Олександра Петрівна поїхали до Москви.

1973 р.

КОНЦЕРТИ ЗАКІНЧУВАЛИСЬ «ОРЛЯТКОМ»

Моє знайомство з Миколою Островським відбулося не зовсім звичайно. 7 червня 1936 року в Москві були цікаві збори в кабінеті А. І. Мікояна. За завданням Міністерства торгівлі поетам, композиторам, художникам було доручено створити дитячі пісеньки, які можна було б надрукувати на обгортках цукерок, коробках із шоколадом, пряниками й іншими солодощами. Товариш Мікоян вважав, що естетичне виховання дітей треба починати з дитинства: цукерку дитина з'їсть, а пісенька залишиться. Присутні на зборах композитори й артисти влаштували своєрідний концерт.

Анастас Іванович підійшов до мене, подякував і запросив усіх випити чаю. Тут же був секретар ЦК комсомолу В. В. Косарєв. Дізнавшись, що я їду в Сочі на гастролі, він сказав мені, що там живе великий письменник Микола Островський, і попросив провідати його. Я обіцяла виконати прохання.

Приїхавши в Сочі, по телефону повідомила Миколу Олексійовича про розмову з товаришем Косарєвим.

...Почалися репетиції, концерти.

Я мешкала в готелі «Рів'єра». Одного разу до мене в кімнату хтось постукав.

— Я по вас, товаришу Духовська. Я Миколин брат, Дмитро. Машина внизу.

Ми спустились. Невдовзі до машини підійшов композитор Кац, який повинен був акомпанувати мені того вечора. Машина мчала чудовою дорогою Сочі — Мацеста, потім повернула в провулок й опинилася в дворі білої дачі.

На порозі будинку нас зустріла мати Островського, з гладко зачесаними чорними косами, великими розумними очима. Вона всміхнулася і подала руку.

— А ми ж хвилюємося. Коля не знає, що й подумати. Вирішив, що з машиною щось трапилось. Проходьте, будь ласка, Коля на веранді.

Я вже знала, як мені сказали, що Островський хворий, але те, що побачила, було над мої сили: він був нерухомий, сліпий. Я не змогла стримати свого хвилювання...

— Товаришу Віро, не засмучуйтесь, підійдіть до мене ближче. Я хочу з вами познайомитись.

Ми познайомились, і після короткої невимушеної бесіди я запитала Миколу Олексійовича, чи не хоче він послухати спів.

— Звичайно, хочу послухати вас!

Я виконала кілька російських пісень, в тому числі «Вниз по Волзі-ріці» і «Полечко» Кніппера.

Коли проспівала «Сумнів», Островський зауважив, яка в Глінки хороша інтонація «не вірю».

Не кожен так умів слухати музику, як слухав її Микола Олексійович. Виконала «Розмова про любов» композитора Корчмарьова.

— Віро, передайте Корчмарьову, що лірика нам потрібна. Ми росли у важкі часи. Ніжності і любові випало на наш вік мало.

А потім я співала Гріга «Люблю тебе», Рубінштейна «Ніч». Закінчили ми з композитором Кацом домашній концерт новою піснею Віктора Белого «Орлятко». З перших тактів пісня захопила Островського. Він переживав разом із шістнадцятилітнім героєм-комсомольцем усе, що з ним було. Островський був зворушений, натхненне обличчя його дихало захватом і радістю. І раптом він сказав:

— Оце ось наша пісня! Якби вона була написана в роки боротьби, з нею ми йшли б на бій. Чудова пісня!

З того часу мої домашні концерти в Островського завжди закінчувались «Орлятком».

— Товаришу Віро, ви читали «Як гартувалася сталь»?

— Ні, ще не встигла.

— Катю, принеси книгу.

На подарованій мені книзі «Як гартувалася сталь» Микола Олексійович написав: «Тов. Вірі за «Орлятко». М. Островський. 27 серпня 1936 р., Сочі».

Так почалася наша дружба, що тривала до самої його смерті. Поки я перебувала в Сочі, по мене часто приїжджала машина Островського. Ми розмовляли з ним про літературу, музику. Я співала йому російські народні, французькі пісні. Читала йому вголос.

Одного разу, в кінці серпня, я сказала йому, що їду в Кисловодськ на гастролі.

— Я буду сумувати за вашим голосом. Пишіть нам з Кисловодська, як проходитимуть ваші гастролі, як здоров'я, настрій.

Ольга Йосипівна запрошувала приїхати до них у Сочі відпочити. На вокзалі Катерина Олексіївна подарувала мені чудовий букет білих троянд, сказавши, що це від Миколи.

Будучи в Кисловодську, я одержала від нього телеграму: «Прошу приїхати відпочивати до мене на дачу. Островський». Я охоче прийняла пропозицію.

Десять днів провела я в будинку Островських. Десять днів спостерігала його роботу над романом «Народжені бурею». Микола Олексійович диктував, потім переробляв, виправляв написане. Іноді я читала йому листи його друзів і знайомих.

У кімнаті Миколи Олексійовича стояв рояль. Вечорами, коли напружений трудовий день завершувався, ми влаштовували вечірні концерти. Улюбленим композитором Островського був Чайковський.

— Люблю Чайковського,— казав Микола Олексійович.— Він щиро і просто передає почуття, задушевний, зрозумілий.

Одного разу я проспівала «Розчарування», романс, написаний Чайковським на французькі вірші.

— Чудовий романс! Зовсім не скажеш, що написала його така глибоко російська людина, як Чайковський,— сказав Микола Олексійович.

Любив Островський і Рахманінова, особливо романс «Полюбила я на печаль свою» на слова Шевченка. Микола Олексійович говорив, що Рахманінов добре розумів Шевченка.

Коли я співала йому «Дитячу» Мусоргського і «Щебетуху» Прокоф'єва, він тішився живою, реальною дитячою інтонацією, точною музикою дитячої мови.

— Люблю дітей,— казав Островський.— Діти — це радість, наша надія.

Слухаючи якось «Стареньку» Моцарта, він звернув увагу на скупість музичного виразу: всього кілька тактів, одна трель — і дано образ старої людини.

— Письменники, як і всі люди мистецтва,— казав він,— повинні бути економні в силі зображення.

Одного разу він подарував мені збірник народних українських пісень і написав: «Вірі. Дякую за все. Микола». При цьому зауважив:

— Віро, ви співаєте пісні багатьох народів, а українських не співаєте. Ось тепер співайте і згадуйте нас!

Якось спускаюся із своєї кімнати і дізнаюсь, що його секретар Олександра Петрівна Лазарєва захворіла і не прийшла. Я вирішила по можливості замінити її для Миколи Олексійовича. Прочитала статті і замітки, які його цікавили, в газетах. Потім назвала журнал «Архітектура». Микола Олексійович попросив прочитати деякі матеріали і розповісти про ілюстрації. Журнал був присвячений архітектурі Стародавніх Греції і Риму. Я розповіла про зображення Колізею, Пантеону, зруйнованих храмів і цирків, колон різних стилів. Коли я дійшла до останньої сторінки, він попросив мене:

— Віро, віднесіть, будь ласка, мамі цей журнал. Хай вона його подивиться! Старенька теж повинна все знати.

І так було завжди. Досить було йому з кимось познайомитись, він запрошував матір. Цікаві книжки, журнали давав почитати матері. А вже домашні концерти не обходились без Ольги Йосипівни. Одного разу, сидячи за роялем, я проспівала народну арабську легенду «Серце матері». Прослухавши її, Микола Олексійович сказав: «Так, так, серце матері треба берегти».

Людина життєрадісна, Островський любив дотепний гумор, жарти. Пригадую один кумедний випадок. Стояли спекотні сочинські дні. Всі ми приходили в різний час на веранду до Миколи Олексійовича, і кожен казав: «Ну й спекота, сил немає!» Микола лукаво всміхався на наші скарги. Потім він потихеньку викликав до себе шофера, їхня розмова відбувалася за зачиненими дверима.

Ми стояли під навісом гаража, ховаючись від сонця,— лікар Павловський, Феденьов з дружиною, Ілля Дубинський, Катя і я. Ойкали від спеки, обмахуючись хусточками. І раптом... несподіваний струмінь холодної води всіх нас викупав!!!

Шум, регіт, виск! А в цей час Островський спокійно розмовляв з матір'ю. Почувши наш виск, він заразливо, по-хлоп'ячому засміявся:

— От і чудово, холодний душ, а то всі скиглять: «Жарко, жарко!»

Настав вересень. Я одержала телеграму з повідомленням про початок моїх концертів у Магнітогорську. Треба їхати. У день від'їзду прийшла до Миколи Олексійовича у поганому настрої.

— В чому справа, Віро? Що вас бентежить?

— Втомилася, Миколо Олексійовичу, втомилася від гастролей. Приїду до своїх у Москву і знову їхати. Викликають на Урал. Я відпочивала за багато літ ось тільки у вас на дачі...

— Так, звичайно, важко, адже треба співати... Ваш годинничок з вами? — запитав раптом він.— Віро, підійдіть до мого письмового столу. Відсуньте нижню шухляду і в лівому кутку знайдіть конверт з моїми фотокартками для документів.

— Знайшла!..

— Одну картку обріжте за розміром вашого годинника. Ножиці на столі. Намажте клеєм і дайте мені в руку годинник і фото.

Він ретельно обмацав годинник і приклеїв до кришки фотокартку.

— От, Віро, коли вам буде важко, згадайте про мене, мені теж було важко, але я не скаржився. А тепер до побачення, товаришу Віро,— сказав він, наголошуючи на слові «товариш».— Пам'ятайте, що обіцяли вивчити українські пісні. Ну, заспівайте на прощання «Орлятко»!..

1973 р.

СИГІЗМУНД КАЦ

МУЗИЧНІ ВЕЧОРИ

25 серпня 1936 року Микола Островський, перебуваючи в Сочі, писав дружині в Москву: «Прошу тебе передати в «Комсомольскую правду» товаришеві Трегубу С. рукопис «Народжені бурею», що його привезе тобі товариш Кац. Якщо хочеш, прочитай перед цим сама, тільки швидко».

Я нещодавно в книзі С. Трегуба прочитав ці рядки, і мені відразу пригадалися далекі дні молодості, літо 1936 року, невеликий, оточений мальовничим садом особняк, що стояв високо на горі, в одному з найтихіших провулків Сочі, де я, студент Московської консерваторії, часто бував в улюбленого письменника і грав йому на роялі.

У Сочі я проводив свої літні канікули, акомпанував артистам, які приїздили на гастролі в концертний зал «Рів'єра», де за це одержував своєрідну стипендію: кімнату з харчуванням, а іноді й маленьку грошову винагороду, що цілком відповідало моєму студентському чину. Що іще бажати музикантові-початківцю? Та ще таке почесне запрошення — побувати в Миколи Островського і попробувати новий рояль, який йому нещодавно привезли. Одягнувши все найкраще, що в нас було, ми — віолончеліст Я. Смолянський і я,— схвильовані, підійшли до заповітної хвіртки.

— Чекаємо на вас, проходьте, будь ласка,— запросила нас мати письменника Ольга Йосипівна, зустрічаючи нас у передпокої.— Коля на веранді, прошу сюди...

Ми коло ліжка, на якому лежить Микола Олексійович. Боляче бачити молоду людину, позбавлену можливості бачити, рухатися, прикуту в розквіті сил до ліжка. Він у військовій гімнастерці з ромбом у петлицях (йому було недавно надано звання бригадного комісара).

Ми розмовляємо чомусь пошепки і стараємось не дивитись один на одного. Наші молоді, засмаглі, обвітрені обличчя явно контрастують з обстановкою квартири, господар якої так тяжко хворий. Та за кілька хвилин це враження відразу розсіялось. Микола Олексійович бадьорим, веселим голосом привітався з нами, запитав кожного

ім'я, по батькові і, потискаючи руку, падовго затримував її в своїй руці. Тривале рукостискання було свого роду знайомством Островського із своїм співрозмовником. Він, лагідно погладжуючи руку свого нового знайомого, мовби прилучався до ходу його думок, і розмова ставала задушевнішою і цікавішою. Ми розповіли Миколі Олексійовичу останні московські новини, поговорили про нові книги, вірші, про театральні прем'єри. Микола Олексійович жваво цікавився успіхами радянського мистецтва, і розмова набирала все більш невимушеного характеру. Вечір завершився імпровізованим концертом. На прохання Миколи Олексійовича, я зіграв «Вальс-фантазію» Глінки і акомпанував Смолянському, який виконав кілька п'єс Глазунова, Рахманінова і Глієра.

— Заходьте, хлопці,— каже на прощання Микола Олексійович.— П'ятнадцятого серпня я йду у відпустку і тоді «примушу» вас грати частіше. Не щезайте. Сочі місто гамірне, веселе, тут загубитись неважко! — сміючись, закінчує він.

За кілька днів я знову на дачі Островського. В ушах звучить його вольовий і дзвінкий голос (ми тільки що розмовляли з ним по телефону): «Так, заходь, не соромся, не будеш заважати. Вільний я, зовсім вільний. Рояль настроїли, а грати нікому. Ти де? На «Рів'єрі»? Сам? Зараз висилаю машину...»

Знову та ж веранда. Вікна розчинені навстіж. Безшумно погойдуються кипариси. З шосе долинають віддалені автомобільні гудки. На дачі тиша.

— Так, велика справа — музика,— каже Микола Олексійович після того, як пролунали останні акорди рояля,— радісно, що вона не надбання купки багатіїв і належить усьому нашому народові...

— Миколо Олексійовичу,— запитую я,— що значить «відпустка», у яку відпустку ви йдете з п'ятнадцятого серпня?

— Не дивуйся,— сміючись, відповідає Микола Олексійович.— Міськком партії наполягає, щоб я на якийсь час припинив літературну працю і почав відпочивати. Ось чому я так поспішаю із завершенням книги.

Микола Олексійович у той час наполегливо працював над романом «Народжені бурею».

Він перериває розмову і після якогось мовчання просить мене зіграти щось таке, що нагадує за ритмом шум моря, рух хвиль.

— Я дуже скучаю за морем,— каже Микола Олексійович.— Раніше цю дачу хотіли будувати на побережжі, та вирішили, що шум прибою стомлюватиме мене. От і оселився на горі... Так ось, подлубайся в пам'яті або в нотах і починай.

Я граю етюд Ліста (ре-бемоль мажор). Островський слухає мовчки. По його обличчю бачу, що музика йому подобається.

Одного разу Микола Олексійович попросив мене зіграти щось із творів Чайковського. Я спробував виконати фортепіанний цикл «Пори року», та незабаром збився, бо багатьох п'єс не знав напам'ять.

— Відчини нотну шафу,— сказав Микола Олексійович.— Якщо не помиляюсь, твори Чайковського лежать на третій полиці знизу.

Я швидко знайшов ноти, поставив їх на пюпітр і почав грати.

— Яка це чиста і щира музика! — сказав Микола Олексійович, коли я виконав увесь цикл.— Чайковський відкриває в моїй душі нові відчуття і почуття. Нам довелося в своєму житті бачити багато крові і страждань. Ми росли у важкий час — не щадили ворогів і не завжди знаходили час берегти себе. Сцени громадянської війни живі в моїй пам'яті, як ланцюг нескінченних походів, як жагуча ненависть до ворога. А ніжності і любові випало на наш вік небагато. Зіграй мені, друже, ще раз «Жовтень». Мені дуже сподобалася ця музика...

Я знову граю «Осінню пісню» Чайковського. Микола Олексійович лежить у ліжку, очі його заплющені, він до чогось усміхається і тихо підспівує, видно прагнучи запам'ятати мелодію. Сьогодні він у цивільному одязі. Українська вишита сорочка замінила парадну гімнастерку з ромбом.

Одного разу, як завжди надвечір, я прийшов до Островського. На веранді було гамірно, весело, коло ліжка сиділо багато люду — це були друзі Миколи Олексійовича, які приїхали, здається, з рідної Шепетівки.

— А ось і мій Гольденвейзер прийшов! — відрекомендував мене своїм товаришам привітний господар.

— Чому Гольденвейзер? — здивувавсь я.

— Хіба ти не знаєш, що професор Гольденвейзер часто грав у Ясній Поляні Толстому?

— Звичайно, знаю. Олександр Борисович мені про це розповідав, коли я в нього навчався. Та тільки мені дуже далеко до Гольденвейзера! — почав я.

— Так, але не далі, як мені до Толстого! — жартівливо закінчив Микола Олексійович, і дружний сміх гостей пролунав у вітальні.

Відтоді досить було мені з'явитися в квартирі Островського, як його рідні, сміючись, гукали: «Колю! Твій Гольденвейзер прийшов!»

Одного разу Микола Олексійович попросив мене зіграти якусь польку. Я зіграв йому кілька дуже різних польок, але жодна з них йому не сподобалась.

— А цю ти знаєш? — запитав він і почав спочатку наспівувати, а тоді насвистувати якийсь дуже знайомий мотив. Це була «Італійська полька» Рахманінова.

Микола Олексійович її дуже любив. Виявляється, він замолоду грав цей твір на гармонії, але не знав його назви й автора музики. Він цю польку шукав давно і потім увів її як музичний образ в 12-й розділ роману «Народжені бурею», де графиня Могельницька грає в лісовій хатині на піаніно партизанам.

М. Островському дуже подобався спів камерної співачки Віри Духовської. Вона часто бувала в будинку письменника і охоче йому співала. Рахманінов, Чайковський, Глінка, арії з опер, українські народні пісні (їх особливо любив Островський і часто сам підспівував) — так приблизно будувалась програма кожного концерту. Якось Духовська і я виконали Островському нову, тоді ще тільки написану пісню «Орлятко» (музика В. Бєлого, слова Я. Шведова). Цю пісню він чув уперше (ми її виконали за рукописом). Вона справила на нього велике враження.

— Так, це наша пісня! — сказав він.— Як жаль, що «Орлятка» не було серед нас, комсомольців, п'ятнадцять років тому! На фронтах громадянської війни не вистачало таких пісень. А ми в той час більше співали:

> Трансваалю, Трансваалю, краю мій,
> Ти весь гориш в огні...

Ці рядки Микола Олексійович тихо проспівав приємним грудним голосом. Мені здалося, що Островський мав незвичайний музикальний слух. Він дуже полюбив пісню про «Орлятко». Часто вечорами я грав йому на роялі, а він тихо підспівував музиці:

Орлятко, орлятко, товариш крилатий,
Ти бачиш, що я уцілів...

Якось зайшла мова про різні спроби інсценізації роману «Як гартувалася сталь». Микола Олексійович дуже жалкував, що сюжет книги не вкладається в тісні рамки оперного лібретто.

— Радянську оперу про громадянську війну хочеться закінчити мужньо, весело, а кінець книги, як бачиш, не дуже веселий,— тихо мовив він...

Про свою хворобу Микола Олексійович говорив рідко, але, якщо заходила мова, тон його був простий, навіть суворий. Одного разу Островський сказав при мені одній відомій московській парашутистці Шурі Ніколаєвій:

— Шуро, займаючись цим спортом, думай не тільки про нові рекорди, а й добре готуйся до кожного нового стрибка. І завжди пам'ятай, що запасних частин до людського організму нема!

Я ніколи не грав Миколі Олексійовичу своїх творів. Молодий був — соромився... До того ж відомі артисти, які приїздили в Сочі, рвались до Островського, а мені доводилося виступати переважно в скромній ролі їхнього акомпаніатора. Хто тільки не побував у цьому домі, де так полюбляли музику: П. Цесевич, В. Духовська, С. Хромченко, Я. Смолянський, П. Лісіціан, квартет імені Вільома — усіх і не згадаєш і не назвеш. Імпровізовані концерти відбувались на великій веранді, де стояли рояль і ліжко, на якому лежав Микола Олексійович. Крім рідних і гостей (а їх у домі було завжди багато), наші концерти слухали й сусіди з навколишніх будинків. Чимало любителів музики сиділи на парканах, хлопчаки забиралися навіть на дерева, і дружні оплески «незваної» публіки щедро винагороджували іменитих артистів за їх чудове виконання. Микола Олексійович дуже любив ці несподівані спалахи захоплення і, лагідно всміхаючись, казав: «Аудиторія в нас зростає з кожним днем. Добре приймають артистів наші сусіди, незабаром почнем конкурувати з «Рів'єрою».

Сочинський театр тоді ще не був побудований, «Рів'єра» була в ті часи єдиним концертним залом у Сочі.

Кінець серпня 1936 року. Сьогодні гамірно і весело в гостинному будинку Островських. Співак Павло Лісіціан і я даємо прощальний концерт. Увечері ми від'їджаємо до Москви і з сумом прощаємося з дорогим господарем

та його родиною. Миколі Олексійовичу дуже сподобався спів Лісіціана.

— Дякуй долі, Павлику, що ти народився у цей прекрасний час. Тобі тільки двадцять два роки, а ти, син простого шахтаря, уже соліст столичного театру.

— Співай ще, Павлику. Дзиго (так іноді називав мене Островський на український лад за мою рухливість), підіграй йому!

Павло Лісіціан співає йому про «голубку Ладу» з улюбленої опери Миколи Олексійовича «Князь Ігор», про молодецтво Грязного. Я граю «Вальс-фантазію» Глінки, прелюди Рахманінова і незмінну «Італійську польку». Після короткої прощальної розмови й обіцянки зайти до Миколи Олексійовича в Москві ми підводимось.

— До побачення, друзі,— каже він,— а ти будь обережним у дорозі (це стосується мене) і, головне, не загуби пакет...

Пакет — це рукопис роману «Народжені бурею», який Микола Олексійович доручив мені відвезти в Москву і передати Раїсі Порфирівні.

Чи міг я думати, що ця зустріч буде останньою і за кілька місяців життя незламного духом, повного кипучої енергії і нових творчих задумів письменника-більшовика Миколи Островського обірветься...

Минали роки. Мені доводилось багато разів виступати на різних вечорах, присвячених творчості М. Островського, разом з його дружиною Раїсою Порфирівною і братом (на жаль, нині покійним) Дмитром Олексійовичем. Кілька разів ми брали участь у телевізійних передачах, які транслювалися з Музею М. Островського на вулиці Горького. До нас іноді приєднувалися письменники А. Караваєва, М. Колосов і С. Трегуб — друзі і редактори книг М. О. Островського.

Я дуже радий, що недавно по Всесоюзному радіо передавалась моя нова пісня «Серце Павки Корчагіна» (слова М. Пляцковського), в приспіві якої звучить:

Юність ніколи не кінчається,
Юність не йде у запас,
Б'ється серце
Павки Корчагіна,
Б'ється в кожному,
В кожному з нас!

1973 р.

РУКОСТИСКАННЯ БОГАТИРІВ

— Микола Островський запрошує в гості, поїдемо? — питаю Чкалова.

— А чого, дуже охоче!

На третій день Валерій Павлович простудився і втратив голос, ледве говорив.

Поспішаю до Островського раненько — попередити про зустріч з героями Чкаловим і Бєляковим. По дорозі треба заїхати по іспанського льотчика. Це сюрприз.

От і біла дача на узгір'ї, недалеко від нового моста. Біля входу, виструнчившись, стоять, мов незмінні вартові, три тонких кипариси.

Я обережно відчинив скляні двері веранди. Лежачи на тахті і вслухаючись у задумливий шелест листя, Микола перебирав своїми тонкими рухливими пальцями край ковдри.

Ольга Йосипівна, тримаючи в руці газету з черговим зведенням воєнних дій в Іспанії, переставляла на карті булавки з різнокольорними прапорцями.

— Доброго ранку!

— Це ти? — Микола прислухався.— А хто з тобою?

— Іспанський льотчик.

— Льотчик з Іспанії?! — Островський весь стрепенувся, ожив, засяяв.— Нехай мене грім поб'є, але це ж чудеса! Ми тільки-но говорили з мамою про іспанські події. Сідайте, друзі, і, не зволікаючи, розповідайте, що там в Іспанії. Чи добре б'ються бійці Інтернаціональної бригади? Як звуть товариша? Чому він опинився тут?

— Звуть його Родріго Гарсіа. В Сочі він лікується після тяжкого поранення: у нього перебита рука...

— О, тоді швидше розкажіть про все, що відбувається у вас там на фронті,— нетерпеливився Островський.— Ми так переживаємо всі ваші події. Як там воює мій щирий друг генерал Лукач?

— Генерал Люкач — улюбленець республіки Іспанії.

З великою цікавістю розглядаючи Островського, іспанець обережно сів на край плетеного крісла. Боячись, мабуть, стомити хворого письменника, він стисло розповів

про останні події в Іспанії. Ольга Йосипівна внесла на підносі фрукти і вино.

У дворі пролунав автомобільний сигнал.

— Колю, до тебе гості.

Герої вже піднімалися по сходах. Першим увійшов Чкалов, за ним — Беляков. Іспанець шанобливо підвівся.

— Знайомтеся, друзі. Це — Миколина мати...

Чкалов уклонився й поцілував Ользі Йосипівні руку.

— Матері, що зростила такого славного сина... Як вам живеться на новому місці?

— Чарівно, навіть соловейко вранці співає,— усміхаючись відповів Островський.— Прилітає на сосну проти мого вікна і починає давати свої концерти. Працюємо з ним удвох, в одному строю.

— В одному строю йдете, і добре виходить.— Чкалов підвів голову, ніби хотів побачити на сосні соловейка.

Островський невидющими очима дивився у той бік, де сидів Чкалов.

— Валерію Павловичу, ви якого року народження?

— Дев'ятсот четвертого.

— Отже, ми однолітки. Тоді дозволь бути з тобою на «ти»,— запропонував Островський.— Не заперечуєш?

— Чому ж, з великим задоволенням! — Чкалов важко опустився в крісло і поліз до кишені за портсигаром.— Але я уявляв тебе не таким... Ну, як би це сказати...

Островський щиро, від усієї душі засміявся.

— Нашого брата, старого комсомольця, голіруч не візьмеш! — сказав він.— Мені дехто з лікарів пророчив, що я проживу лише півтора року. А я сказав: помиляєтесь, проживу три! За їхніми пророкуваннями, я мав уже вмерти. Але вижив. І ось тепер усе в світі, навіть фізичний біль, приймаю як премію. Раз я відчуваю біль, значить я живу! А це — найголовніше.

— Справжній героїзм! — з повагою промовив Чкалов.

— Який це героїзм, просто необхідність,— відмахнувся самими пальцями Островський.— А от ви справді таки героїчний подвиг звершили: із Москви на Далекий Схід. Такий переліт через льоди і пустелі... Ви ж не знаєте, друзі, що моєю найзаповітнішою мрією було стати льотчиком.

— Не може бути!

— Так, так,— загорівшись, палко промовив Микола Олексійович.— Я навіть у школу пілотів вступив. Навіть медичну комісію пройшов, та чортів окуліст підвів, вред-

ний дідуган попався. Дослідив, що в мене одне око зовсім не бачить. Це наслідок контузії в громадянську війну. Наше покоління повинне стати крилатим. І професія льотчика була моєю постійною недосяжною мрією!

— У кожного своя мрія,— задумливо проказав Чкалов.— Мені б, наприклад, до Іспанії, показати фашистським асам нашу російську хватку! Від душі заздрю іспанським льотчикам...

Іспанець зрозумів зміст фрази, яку сказав Чкалов.

— А ми, товаришу Чкалов, застосовуємо у повітряних боях ваші метод робота: б'ємо фашистів по-чкаловськи. Вас ім'я добре відоме іспанським пілота...

Чкалов почервонів.

— Спасибі на доброму слові!

Бєляков та інші гості підійшли до карти Іспанії, де червоним шовковим шнурком і прапорцями було позначено лінію фронту.

Іспанець півголосом почав розповідати про становище під Мадрідом.

Чкалов нахилився до Островського і, понизивши голос, щоб ніхто не чув, запитав:

— Послухай, Миколо, важко тобі?

Островський нахмурився, легка тінь утоми лягла на його високе відкрите чоло.

— Комусь іншому не сказав би, а тобі скажу... Бувають такі хвилини, що біль охоплює все тіло — ніби на вогнищі гориш. Голова розколюється. Ніякі ліки не можуть вгамувати цей страшний, нестерпний біль. Зціпиш зуби і тримаєшся з усіх сил, щоб мимовільним стогоном не виказати матері своїх пекельних мук...

— Розумію,— співчутливо похитав головою Чкалов.

— А так хочеться жити, коли б ти знав, так хочеться! — прошепотів Островський.— Хочеться жити, працювати, битися... Буває, розмовляєш з якимось слиньком, котрий скиглить, що йому жити набридло, і думаєш: ях ти... А було б у мене те, що він має — здоров'я, руки, ноги, можливість рухатися,— я не міг би просто йти, я побіг би стрімко й невпинно. Може, побіг би до Москви поряд із поїздом, ухопившись за вагон. Мені так треба в Москву, у бібліотеку й архів. Книгу, книгу закінчити будь-що...

— То в чому ж справа?

— Їхати до Москви не дозволяють. Бояться, що у дорозі помру. Стара історія..А я не вмру. Я не помру доти, доки не закінчу книгу. Я це твердо знаю.

— Так, брате, розумію.— Чкалову, видно, хотілося чимось підтримати, підбадьорити Островського.— У кожної людини буває у житті таке, здавалося б, зовсім безвихідне становище, коли вона безсила щось зарадити...

— Невже і в тебе таке буває? — стрепенувся Островський.

— Буває. А твою мрію я розумію. Сам мучусь.

— Про що ж твоя мрія?

— Перемахнути через Північний полюс.

— Смілива мрія! І що ж?

— Не пускають. Ніяк добитися не можу... Поганий я дипломат,— махнув рукою Чкалов.

— Пошта! — перебив його чийсь голос із-за дверей.

Островський повернув голову.

— Мамо, свіжі газети! Давай їх сюди... Що там в Іспанії?

Бєляков розгорнув газету і прочитав уголос повідомлення з Мадріда:

— «Літаки ворога піддали жорстокому бомбардуванню околицю міста, де туляться біднота і дрібні ремісники. Серед убитих — старі і діти. Збито два бомбардувальники заколотників. Фашистського пілота, що врятувався на парашуті, захоплено у полон».

Чкалов, похмуро дивлячись у бік моря, промовив:

— Ось коли я жалкую, що мене не послали в Іспанію...

Пальці Островського нервово перебирали край ковдри:

— Якщо фашизм, цей скажений пес, кинеться на наші кордони, то мільйони молодих бійців стануть до бою, і першими серед усіх завдадуть удару наші хоробрі льотчики, яких я вітаю в особі дорогих моїх друзів — Чкалова і Бєлякова.

Звідкись з вулиці долинала музика духового оркестру. На веранду з великим букетом квітів убігла сіроока, підстрижена під хлопця школярка в піонерському галстуку. Вона спинилася, побачивши багато незнайомих людей. Потім серйозно неголосно сказала, звертаючись до Островського:

— Прийміть ці троянди від піонерів! Ми клянемося захищати нашу Батьківщину, як герої ваших книжок!

Ніжна барва хвилювання з'явилася на щоках Миколи.

— Який я щасливий, друзі мої, якби хто знав! Як тебе звати, дівчинко?

— Зоя,— тихо відповіла вона.

— Спасибі тобі, Зоє! А квіти передай оцим героям-льотчикам.

Узявши дівчинку за підборіддя, Валерій Павлович по-батьківському поцілував її в чистий лоб. Букет він бережно поклав на Миколину постіль.

Очі іспанця палали.

— Я їду Іспанія!

Чкалов подав іспанцеві руку.

— Міцна земля наша богатирями!

— Друзі, підійдіть до мене! — Островський з вдячністю поклав свої тонкі, як свічки, воскові пальці на смагляву руку іспанця і на широку, повну сили і життя мужню руку Чкалова.

— Один за всіх, всі за одного!

Невимовно прекрасне було це братнє рукостискання трьох синів однієї матері, ім'я якої — життя...

1964—1973 рр.

МИКОЛА АСЄЄВ

МУЖНІСТЬ ПИСЬМЕННИКА

З Миколою Островським я познайомився тоді, коли він був уже відомий усій країні. Його перший роман «Як гартувалася сталь» прочитали мільйони людей.

У Спілці радянських письменників мені дали рукопис нового твору Островського «Народжені бурею» і попросили висловити письменникові свою думку. Я уважно прочитав роман, зробив свої помітки. І ось я прийшов до Миколи Островського в його квартиру на вулицю Горького. У кабінеті письменника було шумно. Там уже сиділи Фадєєв, Серафимович та інші письменники.

Роман хвалили. Мені ж деякі його місця здалися слабкими.

— Миколо Олексійовичу,— сказав я,— на мій погляд, ваш роман написано невірно. Там, де йдеться про робітників, про простих людей,— добре. Ці місця я читав із задоволенням. Але та частина, де ви описуєте життя панів, вам не вдалася. Вам незнайомі їхні звичаї, спосіб думок. Я відзначив ці місця олівцем. Над ними ще слід попрацювати.

Хтось із присутніх почав мені заперечувати, але Островський перервав його:

— Я вдячний товаришеві Асєєву. Правда мені потрібніша, ніж жалість і доброта. Я приймаю ваші зауваження і ще попрацюю над романом.

...Згадуючи цю зустріч і розмову, я думаю, що Островський був не лише мужнім воїном, бійцем, а й мужнім письменником.

1961 р.

ЧУЙНИЙ, УВАЖНИЙ ДО ЛЮДЕЙ

Прочитавши його книгу «Як гартувалася сталь», я відчула потребу поділитися своїми враженнями з автором і написала Миколі Олексійовичу листа, висловлюючи ті почуття, які пробудила в мені його книга, і запропонувала свою допомогу як стенографістка. Це було у вересні 1936 року.

Через деякий час після того, як я надіслала листа в Сочі, я одержала запрошення працювати секретарем Островського. Його постійний секретар Олександра Петрівна Лазарєва за сімейними обставинами тимчасово затримувалася і не могла супроводжувати Миколу Олексійовича в Москву.

На мою долю випала честь працювати з М. О. Островським в останні дні його життя в Москві, наприкінці 1936 року, коли він закінчував роман «Народжені бурею». Це був період напруженої творчості.

За розпорядженням Миколи Олексійовича мені було доручено передрукувати відредагований рукопис. Крім того, я стенографувала листи і телеграми під його диктовку, іноді читала газети.

Його просте, товариське ставлення, небайдужість і піклування про зручності всіх, хто його оточував, та виняткова увага, яку він приділяв усім в однаковій мірі, викликали щире бажання віддати всю свою енергію на те, щоб полегшити його життя і працю.

Першого дня нашої зустрічі, після того як я детально розповіла про себе, Микола Олексійович сказав: «Товаришу Надія, ви розумієте, що мій секретар повинен бути не сухим виконавцем моїх розпоряджень, але й уважним другом і відданим помічником у моїй повсякденній роботі. Він повинен уміти прощати мені, якщо я буду інколи дратівливим з огляду на моє виняткове становище. Він повинен бути вірним товаришем, якому я міг би спокійно довіряти найдорожчі для мене, найпотаємніші думки і почуття. Уявіть собі, що ви хочете написати коханій людині інтимного й ніжного листа, якого ніхто, крім нього, не повинен читати, але ви не можете зробити цього самі,

і вам доводиться просити когось написати за вас. Адже це дуже важко. Тому я прошу вас дуже серйозно подумати про те, чи вистачить у вас терпіння і сил бути таким другом...»

На це я відповіла, що приїхати до нього з іншого міста мене змусило пристрасне бажання бути його помічником, і це бажання стане основним рушієм у моїй роботі.

Микола Олексійович жваво поцікавився ходом роботи, вникав у всі дрібниці, що стосувалися його роману, аж до якості і формату паперу, до кількості друкарських помилок. Працював він з непосильною для нього напругою. Він приступав до роботи о дев'ятій годині ранку і працював з невеликою перервою на обід до десятої, одинадцятої, а іноді й дванадцятої години ночі.

Одного разу в розмові з ним я зауважила, що він повинен ставитися до себе бережливіше, не забувати про те, що він не може собі дозволити працювати так, як працюють здорові люди. Микола Олексійович відповів мені на це, що йому треба поспішати, оскільки він не може розраховувати прожити стільки, скільки живуть здорові люди, і просив ніколи не говорити йому про його здоров'я.

Усе в домі робилося згідно з його розпорядженнями, і члени його сім'ї та співробітники жартома називали його «наш командарм». Він чуйно прислуховувався до настрою тих, хто його оточував, і вмів угадувати його за якимись невловимими ознаками. В один з перших днів мого перебування в квартирі Островських мене запросили до кабінету Миколи Олексійовича, і я розмовляла з ним. Мене огорнув трохи сумний настрій, як це іноді буває, доки не звикнеш до нової обстановки. Але я бадьоро відповідала на його запитання про те, як іде робота з передруком рукопису. Раптом посеред розмови він мене запитав: «Товаришу Надя, чому ви сумуєте, чи не скривдив вас хто-небудь?» Я відповіла, що йому так здалося, та він сказав: «Не сумуйте, все буде гаразд. Мої дружина й сестра добрі, прості, гарні люди, і ви швидко освоїтесь з новою обстановкою, а якщо вас хтось скривдить, то відверто розкажіть мені». Я запевняла, що в мене чудовий настрій, та він сказав, що інтуїтивно вловлює настрій людей і його не можна обманути.

З винятковим піклуванням ставився Микола Олексійович до своїх секретарів. Він називав нас «милі мої дівчатка», і ніколи ні тіні роздратування чи невдоволення я не відчувала в його поводженні.

Мені доводилося дуже багато друкувати. Роман «Народжені бурею» за короткий строк я передрукувала на машинці чотири рази. Микола Олексійович часто питав мене: «Ви дуже стомились?» Одного разу він так розчулив мене, сказавши ніжно: «Як ви повинні лаяти мене за те, що я так жорстоко вас експлуатую. Та це швидко закінчиться: коли ми здамо «Народжені бурею», ми всі відпочиватимемо цілий місяць, а через місяць ми з вами, товаришу Надія, почнемо писати другу книгу. Скажіть, чи зможете ви стенографувати її?»

Я відповіла, що неодмінно стенографуватиму, бо це значно прискорить роботу. Микола Олексійович розповів, як він передбачає продовжити роман, давав навіть ознайомитися з деякими матеріалами. Він любив мріяти про те, як багато ще він напише, у нього були великі творчі задуми.

У кабінеті стояв радіоприймач, і Микола Олексійович часто слухав музику, останні вісті. Під час редагування роману «Народжені бурею» після обговорення на президії СРП він майже не слухав музики, не дозволяв собі цієї розкоші, але останніх вістей ніколи не пропускав.

З напруженою увагою стежив він за роботою VIII Надзвичайного з'їзду Рад.

У день святкування Радянської Конституції в його кімнату долинали звуки пісень і шум оркестрів, рокіт багатоголосої демонстрації. Він чутко дослухався до цього гомону і, здавалося, всією істотою своєю брав участь у великому всенародному святі. Вікно-двері його кабінету виходило на вулицю Горького. Микола Олексійович щохвилини посилав мене до вікна і просив розповідати про те, що там відбувається. Я розповіла йому про гасла, плакати і портрети, які несли трудящі Москви, про пісні, якими дзвеніло морозяне повітря грудневого дня. Потім Микола Олексійович послав мене гуляти, мовивши: «Ви молоді, нічого вам сидіти з хворим у такий урочистий день, підіть погуляйте з усіма, подивіться на демонстрацію, а коли повернетесь, розкажете мені все, що побачите...»

Увечері приходили до Миколи Олексійовича його близькі друзі, і вони допомагали звіряти надруковані примірники роману «Народжені бурею». Після занять поверталася додому Раїса Порфирівна, яка вміла внести в житло тепло і затишок, усіх об'єднати і приголубити. Скінчивши справи, всі збиралися в їдальні навколо великого обід-

нього столу пити чай. Микола Олексійович завжди піклувався, щоб до чаю були цукерки, печиво, торт.

Роботу над романом «Народжені бурею» треба було завершити до 15 грудня. Микола Олексійович не дозволяв собі ніяких відступів від визначеного строку, ніякого відпочинку, він дуже мало їв і майже не спав.

Увечері 14 грудня Микола Олексійович покликав мене до себе і продиктував лист до своєї матусі в Сочі, який я застенографувала, а потім передрукувала на машинці. Це його останній лист:

«Люба матусю! Сьогодні я закінчив усі роботи над першим томом «Народжених бурею». Дане мною Центральному Комітету комсомолу слово — закінчити книгу до 15 грудня — я виконав.

Весь цей місяць я працював «у три зміни». В цей період я замучив до краю всіх моїх секретарок, позбавив їх вихідних днів, примушував їх працювати з ранку і до глибокої ночі. Бідні дівчата! Не знаю, що вони про мене думають, але я з ними вчинив безсовісно.

Тепер усе це минуло. Я втомився безмірно. Та зате книжка закінчена і через три тижні вийде з друку в «Роман-газеті» тиражем півтораста тисяч примірників, а потім у кількох видавництвах загальною сумою близько півмільйона примірників.

...Тепер я відпочиватиму цілий місяць. Працюватиму небагато, якщо, звичайно, втерплю. Адже вдача в нас з тобою, мамо, однакова. Та все ж відпочину: буду читати, слухати музику і спати якнайбільше, а то 5—6 годин сну мало.

...Ти мені пробач, рідна, за те, що я не писав тобі в ці тижні, але я ніколи тебе не забуваю. Бережи себе і будь бадьора. Зимові місяці минуть швидко, і разом з весною я знову повернуся до тебе. Міцно тисну твої руки, чесні, роботящі руки, і ніжно обіймаю».

Перед цим ми розмовляли про те, як він відпочиватиме цілий місяць, більше спатиме і їстиме, слухатиме музику, а я буду знайомитися з Москвою, ходити до театру, іноді читати йому, розповідати про те, що бачила. І тільки через місяць ми знову візьмемося до роботи.

Чи думала я тоді, що цей лист до матері буде його останнім листом?!

Уже ввечері 14 грудня Микола Олексійович почував себе погано, але тримався, не показував виду, щоб не затьмарювати загальну радість, яку викликало завершення

першого тому роману «Народжені бурею». ЦК ВЛКСМ намітив організувати найближчими днями вечір на квартирі Островського, відзначити дострокове закінчення книги.

Секретар Миколи Олексійовича Олександра Петрівна Лазарєва 15 грудня почала здавати справи мені, бо вона мала від'їжджати в Сочі.

Окрім архіву з численними виданнями роману «Як гартувалася сталь», бібліотеки і листів до Островського від письменників та читачів, інтерв'ю з відомими людьми, Олександра Петрівна ознайомила мене з кожним куточком його кабінету, з кожною шухлядою його письмового столу і шафи, з кожною книгою, що була в його кабінеті. Микола Олексійович уважно дослухався до всіх її пояснень, доповнюючи та коментуючи їх.

Він знав до найменших подробиць усі предмети, які його оточували, аж до того, в якій шухляді письмового столу лежить та чи інша річ і якого кольору оправа тієї чи іншої книги, які малюнки зображені на оправі кожного видання роману «Як гартувалася сталь». Пам'ятаю, він казав мені іноді: «Товаришу Надія, відсуньте середню шухляду письмового столу, там з лівого боку лежить довгаста червона книга, на якій написано «таємно» — це моє листування. Візьміть її і розгорніть на тій сторінці, де вкладена закладка з шовкового шнурка. На письмовому приладді лежить червоний олівець, проведіть ним риску після останнього листа і нижче починайте писати те, що я вам продиктую».

Або:

«Навпроти мого ліжка, на диванній полиці, поруч з Великою Радянською Енциклопедією стоять різні видання «Як гартувалася сталь», візьміть таке-от видання, на його обкладинці зображений прапороносець на коні, і надішліть за такою-от адресою».

Отже, Лазарєва передала мені справи. Весь день Микола Олексійович не працював і майже нікого не приймав, за винятком редактора Віктора Кіна. Відчувалось, що він змінився, щось гнітить його, на обличчі був вираз стриманого страждання.

Наступного дня Микола Олексійович уже не міг приховувати загострення своєї хвороби, у нього почався жахливий біль через камені в нирках: це змусило його вдатися до морфію, чого він досі уникав. Усе ж у нього вистачило сил попрощатися з Олександрою Петрівною і взяти

з неї чесне слово друга, що вона нічого не повідомить його матусі про погіршення здоров'я.

З кожним днем йому ставало гірше. В квартирі з'явилися лікарі і сестри, до яких він не любив звертатися по допомогу. У кімнатах стало незвично тихо, всі розмовляли пошепки, жили однією думкою про нього, одним бажанням, щоб йому стало легше. Зазнаючи нестерпного болю, він не стогнав і казав своєму братові Дмитрові Олексійовичу, який приїхав до нього, що він не вмре, не має права вмирати, доки не виконає все, що задумав. «Мадрід не здався, не здамся і я»,— казав він напередодні смерті. В той час у Мадріді точилися жорстокі бої з фашистами.

Усі, хто був у домі Миколи Олексійовича, чомусь вірили, що й цього разу, як завжди, він зуміє вирвати своє життя з пазурів смерті, житиме. Він привчив усіх думати так, вірити йому...

У сусідній кімнаті я додруковувала на машинці вчетверте останні рядки роману «Народжені бурею»... «Смерть ходила десь близько навколо будинку, намагаючись знайти щілину, щоб ввійти сюди». Коли я писала ці рядки, горе душило мене, бо я знала, що Микола Олексійович лежав непритомний.

1937 р.

ОСТАННІ ДНІ

Москва, 1936 рік, 16 грудня. О сьомій годині ранку на тривожний дзвінок брата я зайшла до його кімнати. Блідість його обличчя і краплини холодного поту на чолі свідчили, що знову почався новий приступ болю від каменів у нирках. Налякала мене його вимога негайно викликати лікаря, впорснути морфій. Відчувалося, що нестерпний біль уразив стомлене, слабе тіло.

Напередодні цілий місяць Коля наполегливо працював над першою частиною роману «Народжені бурею». Адже тільки 15 грудня він одержав наказ ЦК ВЛКСМ іти у відпустку. Того ж дня Коля запропонував відпустку і своїй секретарці Олександрі Петрівні Лазаревій, попросивши її «не демобілізуватись», а на перший поклик бути готовою приступити до роботи. Він знову повертався до думки закінчити другу частину роману «Народжені бурею» до 20-річчя Жовтня.

Олександра Петрівна мала виїхати в Сочі. Коля попросив її не говорити мамі про загострення хвороби: «Це все минеться, а вона буде хвилюватись». Він не забував про маму, оберігав її спокій навіть у найважчі хвилини свого життя.

Про свої хвороби він говорив сердито: «Досить мені «демобілізуватись», і «внутрішній ворог» ураз нападає на мене з усіх боків. Тільки коли я працюю, він не насмілюється до мене підступити...»

Ніщо не вгамовувало цього разу жорстокого болю — укол не приніс ні спокою, ні сну. Незважаючи на огиду до будь-яких ліків, Коля стійко приймав їх, скоряючись приписам лікарів. Потрібна була операція, але оперувати Колю в стані нерухомості було неможливо. Вся надія була тільки на його організм, який усе життя сам перемагав хвороби.

Усіх, хто був тоді біля Островського, вражала його величезна сила волі і витримка до останньої хвилини. Він чітко розподіляв чергування біля себе. Категорично забо-

ронив дружині пропускати навчання. Не слухатись Колю було неможливо. Останні два дні біля хворого чергували лікар, чуйна, уважна людина, і медсестра. Коли до нього поверталась свідомість, він запитував: «Я не стогнав уві сні?» І, діставши заперечливу відповідь, полегшено зітхав. Він не хотів, щоб бачили його страждання.

19 грудня з Харкова приїхав брат Дмитро. Вони багато про що говорили у ті хвилини, коли хвороба давала хворому перепочити. У ці хвилини Коля знаходив ще у собі сили заспокоювати і підбадьорювати рідних.

Проте такого тривалого і жорстокого приступу хвороби в нього ще не було. Ми з Митею вирішили викликати із Сочі маму. Коля, почувши про це, розсердився і, як завжди, коротко сказав: «Дайте мамі спокій, це може коштувати їй життя, а я ще міцний, витримаю і на цей раз».

То був останній день його життя. І цього дня він вимагав говорити правду про стан у Мадріді (ми вимкнули радіо). Дізнавшись, що Мадрід мужньо обороняється, він сказав: «Буду боротись і я до останньої краплі. У мене ще великий борг перед країною».

Попрощавшись з Дмитром, Коля хотів заснути, але це йому не вдалося. Вся ніч була тяжка. Грілки, ліки не допомагали... Та хіба можна передати словами весь жах його страждань без жодного стогону!

Вранці 22 грудня ми, як звичайно, перестелили Колі ліжко. Поголитись він відмовився — був дуже слабий. Він відчував, що тривога за його життя гнітить близьких. Щоб якось розрадити нас, він сказав: «Що ви похнюпилися, милі мої? Вам сказали, що я вмру? Не вірте, я не раз обманював лікарів, і цього разу так буде... Хіба я маю право вмерти, залишивши дорогих мені хлопців Андрія, Раймонда, Олесю у такому тяжкому стані? Ні, я повинен жити, щоб закінчити книгу!»

Буквально до останньої хвилини життя він пам'ятав про героїв своєї книги.

Колі зробили укол, від якого він уперто відмовлявся. Десь через годину він заснув, а годин через три сон перейшов у передсмертну агонію. Вже ніщо не могло повернути до життя цю мужню і відчайдушну людину. Так і не опритомнівши, брат помер.

Та до нашої свідомості ніби не доходило, що Колі немає. Все чекали, що він ось заговорить, пояснить, як

раніше, що то — неправда, що він живий. Адже сам він не вірив у смерть і близьких зміг переконати, що сила у ньому непереможна і він не може вмерти.

Жах утрати неможливо висловити. Сліпий, прикутий до ліжка, він був нашим керівником і вихователем. Не можна було уявити, чим заповнити цю порожнечу, що раптом утворилася. І тут знову пригадалися його слова, його переконання: ніколи не треба падати від ударів життя, навіть у найтяжчі хвилини.

1964 р.

СИГНАЛЬНИЙ ПРИМІРНИК

Був похмурий грудневий день 1936 року. В кабінет директора видавництва «Гослитиздата» М. Н. Накорякова ввійшли завідуючий редакцією художньої літератури письменник Віктор Кін і начальник виробничого відділу.

— Тільки що дзвонили із Спілки письменників,— схвильовано мовив Накоряков.— Островському зовсім погано... У якому стані «Народжені бурею»?..

— Уже є чисті аркуші,— відповів начальник виробничого відділу.— Днів за десять матимемо сигнал...

Накоряков задумався. З хвилину він мовчав, потім сказав:

— Друзі, є маленька пропозиція... Дорогий буквально кожен день... Зробімо Островському радість... Можливо, останню... Давайте швидко підберемо аркуші, переплетемо їх і зробимо щось на зразок сигнального примірника. Боюся, що, коли надійде друкарський сигнал, буде вже пізно...

— Прекрасна думка, Миколо Никандровичу,— запально відгукнувся Віктор Кін, який редагував «Народжені бурею».— Неодмінно зробимо!..

Через два дні сигнал був готовий, і Накоряков вирішив особисто доставити його Островському.

— День видався холодний, дощовий,— розповідав потім Накоряков.— Я йшов по обледенілих тротуарах і, здавалося, не помічав негоди. Думав про Островського і до найменших деталей згадував свою першу зустріч з ним у Сочі... Як він зрадів, коли дізнався, що Державне видавництво художньої літератури має намір випустити роман «Як гартувалася сталь» масовим тиражем!

— Це буде здорово,— казав тоді Островський.— Я одержую багато листів, товариші скаржаться: книги ніде немає...

І чим більше згадував, тим швидше в пам'яті поставали нові деталі, факти, епізоди... Листування з Островським. Два великих листи про його роботу над романом «Народжені бурею». «...Усі ці місяці в Сочі,— писав Островський,— я працював з великим напруженням усіх

своїх духовних і фізичних сил. Здоров'я моє руйнується, на лихо, так швидко, і працювати стає все важче. І все ж перший том написав. Чи добре, чи погано — судіть самі. Будьте суворі й безпристрасні. Судіть без знижки на об'єктивні причини. Потім — приїзд Островського із Сочі в Москву, нарада письменників біля його ліжка. Як зацікавлено вислуховував він зауваження товаришів по перу про його роман!..

...Ось і вулиця Горького, квартира Островського. Швидко піднявся кам'яними сходами на другий поверх, зайшов до кімнати. Островський, худий і блідий, нерухомо лежав на ліжку головою до вікна. Дізнавшись про мій прихід, Островський повеселішав:

— Я радий, дуже радий,— мовив він кволим голосом.

— Ось, Миколо Олексійовичу, сигнал «Народжених бурею»,— мовив я, сідаючи біля ліжка Островського і передаючи йому книгу.— Через кілька днів буде тираж...

Островський обережно взяв книгу і з якоюсь особливою ніжністю притис її до грудей.

— Як хороше! — прошепотів він.

Цей сигнальний примірник роману «Народжені бурею» був останньою радістю Островського.

1964 р.

ЗМІСТ

ТАК ГАРТУВАЛАСЯ СТАЛЬ

ПЕРЕМАГАЮТЬ СИЛЬНІ ДУХОМ

Воспоминания о Николае Островском
Сборник

Составители:
Константин Данилович Трофимов,
Раиса Порфирьевна Островская,
Иван Федорович Кирюшкин

Киев. «Молодь»
(На украинском языке)

Художнє оформлення *Б. Й. Бродського*
Редактор *В. С. Тімукіна*
Художній редактор *Р. Ф. Ліпатов*
Технічний редактор *С. Г. Овсієнко*
Коректор *Н. І. Кравченко*

Інформ. бланк № 910.

Здано на виробництво 26.01.79. Підписано до друку 24.01.80. БФ 31715. Формат 84×108 1/32. Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 24,78. Обл.-вид. арк. 22,54 + 0,6 вкл. Тираж 50 000. Зам. 973. Ціна 1 крб. 80 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». 252004, Київ-4, вул. Пушкінська, 28.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, вул. Воровського, 24.

Спогади про Миколу Островського.— К.: Молодь,
С73 1980.— 456 с.

Життя полум'яного комсомольського ватажка, автора безсмертних творів «Як гартувалася сталь» і «Народжені бурею» Миколи Островського — зразок мужності, революційної стійкості, патріотизму.

Спогади про Миколу Островського його матері, брата, сестри, дружини, а також друзів і товаришів дають можливість ще глибше пізнати життя і творчість цього чудового радянського письменника.

С $\frac{70303-065}{М228(04)-80}$ передплатне 4702010200

ББК 83.3Р7
8Р2